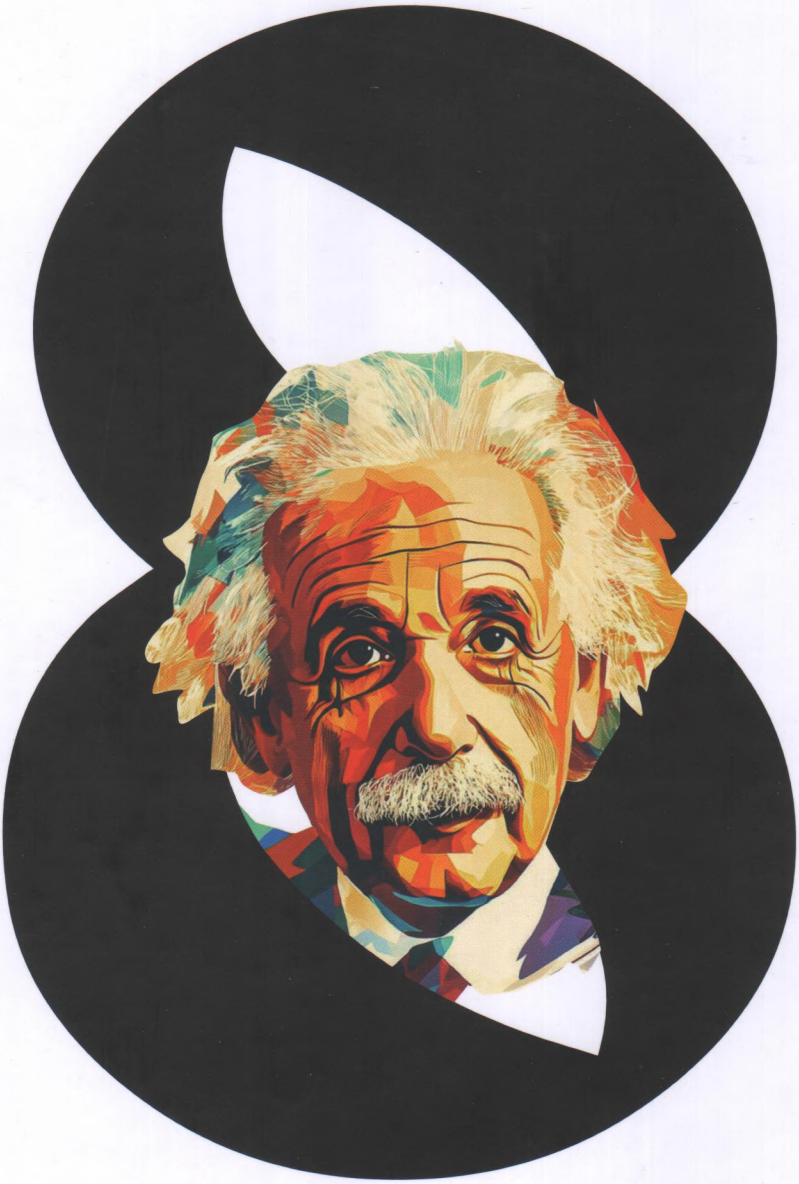
FELSEFE TARİHİ

EDİTÖR
UMBERTO **ECO** &
RICCARDO **FEDRIGA**

XX. Yüzyıl: Felsefeler ve Bilimler

ÇEVİREN: LEYLA TONGUÇ BASMACI

ALFA | FELSEFE

UMBERTO ECO (1932-2019)

Gülün Adı ve *Foucault Sarkacı* gibi romanlarıyla bir anda dünya çapında tanınan Umberto Eco, aynı zamanda ortaçağ tarihi, estetiği ve göstergebilim uzmanıdır.

1971'den bu yana Bologna Üniversitesinde profesör olarak çalışan Eco yapısalcılık sonrası göstergebilim gelişmelerine önemli katkılarıyla tanınmaktadır. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını Thomasçılık üzerine yapan Eco'nun çalışmaları 1960'ların ortasından itibaren öncü yapıtlara, kitle kültürüne yönelmiştir. Son dönemlerdeyse edebiyat eleştirileri, tarih ve iletişim yazıları önemli bir yer tutmaktadır. Roland Barthes'tan sonra, "ayrıntıların anlamı" ya da "ayrıntıların sosyolojisi" adı verilen anlayışın temellerini atan Umberto Eco'nun pek çok eseri Türkiye'de yayımlandı.

Alfa'daki kitapları: *Ortaçağ 1* (2014), *Ortaçağ 2* (2014), *Ortaçağ 3* (2015), *Ortaçağ 4* (2015), *Popüler Roman Kahramanları* (2017), *Antik Yunan* (2017), *Antik Yakındoğu* (2019), *16. Yüzyıl* (2019), *Felsefe Tarihi 1* (2020), *Felsefe Tarihi 2* (2020), *Esperanto ve Çokdilli Bir Gelecek* (2021), *Antik Roma* (2021), *Bitkisel Hafıza ve Bibliyofili Üzerine Diğer Yazılar* (2021), *Felsefe Tarihi 3* (2021), *Felsefe Tarihi 4* (2022), *Felsefe Tarihi 5* (2022), *Yapının Yokluğu* (2024), *Felsefe Tarihi 6* (2024), *Felsefe Tarihi 7* (2024).

RICCARDO FEDRIGA

Bologna Üniversitesinde Felsefe ve İletişim Bölümünde öğretim üyesidir. Milano Devlet Üniversitesi Felsefe Bölümü mezunu olup felsefe tarihi ve fikirlerin ve okumanın tarihi üzerine çalışmaktadır.

Başlıca eserleri: *La Sesta Prosa: discussioni medievali su prescienza, libertà e contingenza; Metter le brache al mondo: Compatibilismo, conoscenza e libertà.*

LEYLA TONGUÇ BASMACI

İstanbul'da doğdu. İtalyan Lisesinde okuduktan sonra, Boğaziçi Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Pennsylvania State University'de karşılaştırmalı İngiliz ve İtalyan edebiyatları alanında yüksek lisans derecesi aldı. İstanbul İtalyan Kültür Heyetinde İtalyanca öğretmenliği, Dünya Yayınevinde metin yazarlığı ve çevirmenlik yaptıktan sonra, uzun süre British Council İstanbul ofisinde Sanat Etkinlikleri Sorumlusu olarak görev yaptı. Halen İtalyanca ve İngilizceden çeviriler yapıyor.

Felsefe Tarihi 8: XX. Yüzyıl Felsefeler ve Bilimler
© 2018, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Storia della filosofia 8: Il Novecento. Filosofie e Scienze
© 2015, EM Publishers SRL, Milano

Kitabın Türkçe yayın hakları Kalem Ajans aracılığıyla ELKOST Intl. Literary Agency ile yapılan anlaşma doğrultusunda Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Dizi Editörü Kaan Özkan
Çeviren Leyla Tonguç Basmacı
Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Yavuz Karakaş

ISBN 978-625-389-153-4 (Karton Kapak)
ISBN 978-625-449-057-6 (Karton Kapak Takım)
ISBN 978-625-389-154-1 (Ciltli)
ISBN 978-625-449-056-9 (Ciltli Takım)

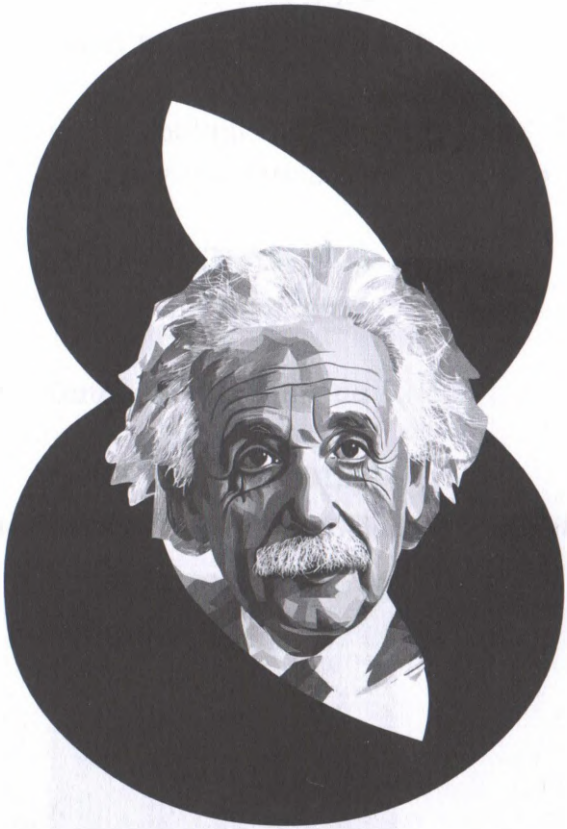
1. Basım: Kasım 2024

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 43949

FELSEFE TARİHİ

EDİTÖR
UMBERTO **ECO** &
RICCARDO **FEDRIGA**

XX. Yüzyıl: Felsefeler ve Bilimler

ÇEVİREN: LEYLA TONGUÇ BASMACI

ALFA

İçindekiler

10 XX. Yüzyıl Felsefi ve Bilimsel Disiplinler

15 Bağımsız Bir Disiplin Olarak Felsefe Tarihi - *Luca Bianchi*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

25 Bilim Tarihi - *Pietro Corsi*

29 Göstergebilim - *Valentina Pisanty*

40 XX. Yüzyılda İletişim - *Umberto Eco*

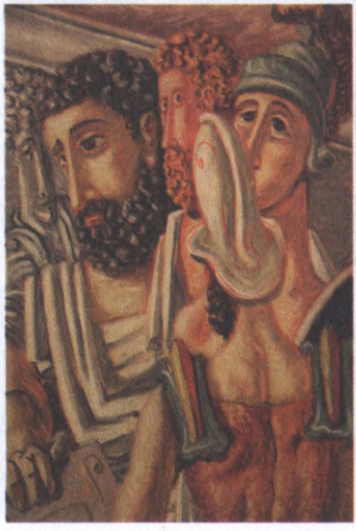
DAHA AYRINTILI BİLGİ

53 Çeviri - *Siri Nergaard*

58 Ontoloji - *Pietro Kobau*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

63 Ontoloji ve Analitik Gelenek - *Andrea Bottani*

67 Estetik - *Elio Franzini*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

78 Postmodernizm - *Gaetano Chiurazzi*

85 Sosyoloji - *Roberta Sassatelli*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

90 *Gender Studies* - *Cristina Demaria*

94 XX. Yüzyıl Teolojileri - *Giovanni Rota*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

100 Ebu Zeyd ve Çağdaş İslam Teolojisi - *Massimo Campanini*

104 Bilim Felsefesi - *Mauro Dorato*

112 Fizikçilerin Felsefesi - *Alberto De Gregorio*

123 Matematikçilerin Felsefesi - *Mario Piazza*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

131 Matematiksel Dilbilim - *Mario Piazza*

133 XX. Yüzyılda Mantık - *Marcello Frixione*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

145 Hilbert'in Programı - *Mario Piazza*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

147 Gödel Teoremi - *Mario Piazza*

150 Yapay Zekâ ve Bilişsel Bilimler -*Roberto Cordeschi*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

160 Bilişsel Bilimler - *Roberto Cordeschi*

167 Zihin Felsefesi - *Riccardo Fedriga ve Luca Pinzolo*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

179 Felsefede Zihinsel Deneylerin Rolü - *Francesco Bianchini*

183 Bilgi Felsefesi - *Nicla Vassallo*
194 Felsefe ve Biyoloji - *Gilberto Corbellini* ve *Stefano Canali*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

202 Biyoloji ve Biyoetik - *Gilberto Corbellini*

206 Yeni Etik Teoriler - *Roberto Lolli*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

212 Soykırım İnkârcıları Kimlerdir? - *Valentina Pisanty*

217 Siyaset Felsefesi - *Giovanni Rota*

DAHA AYRINTILI BİLGİ

228 Çağdaş Siyasi Düşüncede Normlar ve Adalet - *Raffaella Grasso*

230 Ekonomi Felsefesi - *Riccardo Viale*

METİNLER

236 M1 Paolo Rossi - *Filosofia e storia della filosofia* [*Felsefe ve Felsefe Tarihi*]
239 M2 Thomas Kuhn - *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*
242 M3 Umberto Eco - *Yapının Yokluğu*
244 M4 Maurizio Ferraris - *Storia dell'ontologia* [*Ontolojinin Tarihi*]
245 M5 Maurice Merleau-Ponty - *Göz ve Tin*
247 M6 Noam Chomsky - *Bilgi Sorunları ve Dil*
249 M7 Achille Varzi, John Nolt, Dennis Rohatyn - *Logica* [*Mantık*]
251 M8 Diego Marconi - *Filosofia e scienza cognitiva* [*Felsefe ve Bilişsel Bilim*]

253 Özgürlükler, İhlal Edilemez Haklar, Zorunlu Görevler

255 Haklar ve Demokrasi - *Stefano Rodotà*
263 Yurttaş Olmak - *Gustavo Zagrebelsky*

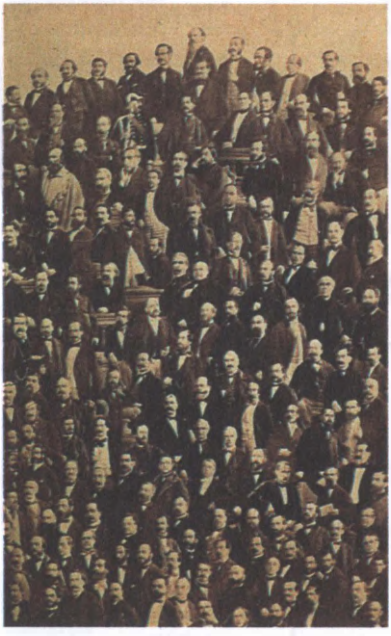
DAHA AYRINTILI BİLGİ

273 Hak Felsefeleri - *Marina Lalatta Costerbosa*

METİNLER

281 M1 Stefano Rodotà - *Il mondo nella rete. Quali i diritti, quali i vincoli* [*İnternetteki Dünya. Hangi Haklar, Hangi Kısıtlamalar*]
283 M2 Gustavo Zagrebelsky - *Contro l'etica della verità* [*Hakikat etiğine karşı*]

285 Terimler Sözlüğü
321 Dizin

XX. Yüzyıl Felsefi ve Bilimsel Disiplinler

1901 — Russell ve Whitehead, *Principia Mathematica*

1911 — Marie Curie kimya alanında ikinci Nobel Ödülünü kazanır

1913 — Watson davranış psikolojisinin manifestosunu yazar

1914 — Birinci Dünya Savaşı

1917 — Ekim Devrimi

1918

1921 — İtalyan Komünist Partisinin kurulması

1922 — Roma'ya Yürüyüş (İtalya'da Ekim 1922'de Benito Mussolini liderliğinde Kara Gömleklilerin başkent Roma'ya düzenlediği, sonrasında Ulusal Faşist Partinin iktidarı ele geçirdiği yürüyüş –çn.)

1936 — Turing makinesi

1939 — İkinci Dünya Savaşı

1945

1948 — İtalya Cumhuriyeti'nin anayasası yürürlüğe girer

1951 — Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları*

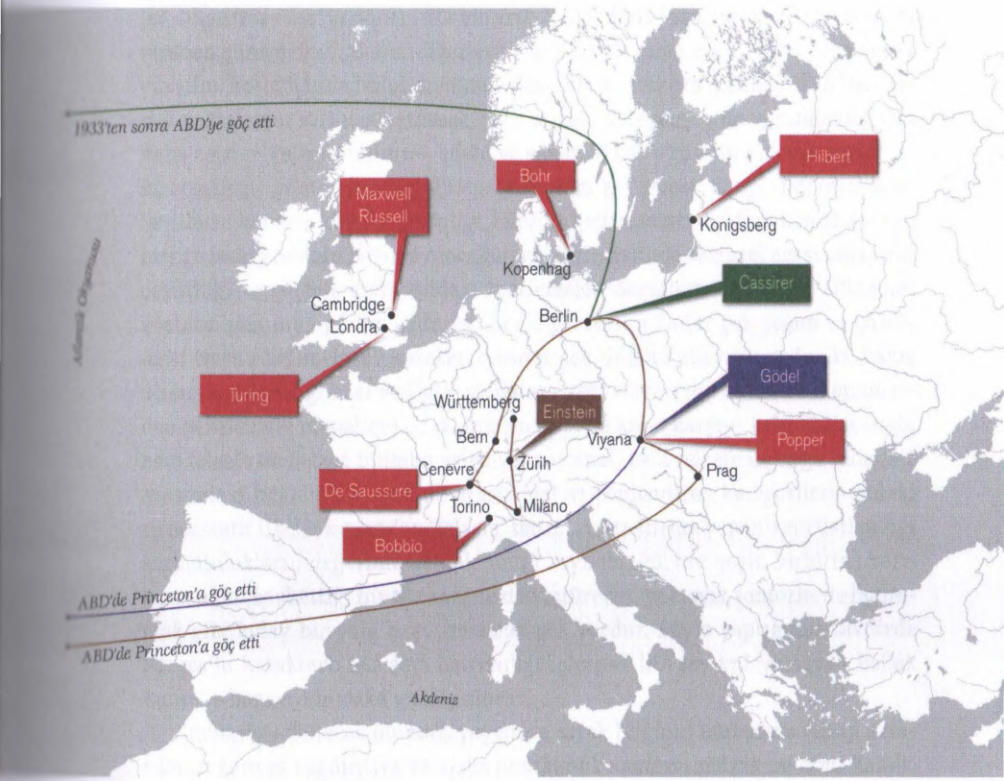
1953 — DNA'nın sarmal şeklinin keşfi

1968 — Fransa'da Mayıs Olayları

1989 — Berlin Duvarı yıkılır

1933'ten sonra ABD'ye göç etti
Atlantik Okyanusu
Maxwell
Russell
Cambridge
Londra
Turing
Bohr
Kopenhag
Berlin
Hilbert
Konigsberg
Cassirer
Gödel
Württemberg
Einstein
Bern
Viyana
Popper
Cenevre
Zürih
Prag
De Saussure
Torino
Milano
Bobbio
ABD'de Princeton'a göç etti
ABD'de Princeton'a göç etti
Akdeniz

XX. YÜZYIL FELSEFİ VE BİLİMSEL DİSİPLİNLER

Zamanda uzaklık süzgeç görevi görür, yani hangi olguların önemli sayılacağını, hangilerinin, unutulmasalar da geçmişin arşivlerine kaldırılabileceğini belirler, araştırmacılar da dönem dönem arşivlerden bazı yazarları ve teorileri seçip yeniden gün yüzüne çıkarır, diğerlerini de gölgede bırakır. Ama yeni sona ermiş yüzyılın, hatta içinde bulunduğumuz dönemin felsefi araştırmalarının bazı temel noktalarını tarihselleştirmek, tarif etmek, dolayısıyla da yorumlamak çok daha zordur. Felsefi, bilimsel, edebi ve sanatsal disiplinlerin giderek çoğalması, araştırma yöntemlerinin, ihtisas dillerinin gelişmesi, disiplinlerarası bağlantıların karmaşıklığı ve derinliği, felsefi araştırmaları sınıflandırmanın veya birliğe indirgemenin boşuna olacağını gösterir. Aslında tarihsel araştırmaların çeşitliliği ve geçmiş konusundaki incelemeler, durumun hep böyle olduğunu göstermiştir. Ama günümüzde yapılması gereken o kadar çok seçim ve çözülmesi (veya çözülmemesi) gereken o kadar çok düğüm söz konusudur ki, bakış açısının giderek güncel verilere, modalara veya önyargıların ürünü olan önceden belirlenmiş modellere odaklanması riskiyle karşı karşıya kalır. Dolayısıyla hem felsefe ile beşeri bilimler, edebiyat ve sanat, hem felsefe ile doğa bilimleri arasındaki bağlantılar hem de araştırmaları yönlendiren kategorilerle ahlaki ve normatif ilkeler açısından "felsefe" terimini, araştırma yapanların üstlendiği sorumlulukların değerinin ve anlamının kaybolduğu, her şeyin birbirine karışıp rengini kaybettiği bir tür kazana dönüştürecek, yaklaşık sentezlerde bulunmak gibi kolay bir yola başvurmamak çok zordur. Böyle yaptığımız takdirde Borges'in karakteri, her şeyi hatırladığı için pek bir şey anlayamayan Bellek Funes'le benzer bir riske girmiş oluruz.

Günümüze dönecek olursak, yaygın ve ortak bilginin muhafaza edilip aktarılması sorunu sağduyuya ve akılcı unutkanlık sanatını müzakere etme kabiliyetine emanet edilmiş gibidir; bu durumda hafıza, bu bilgi gürültüsü içerisinde teorileri, gelenekleri, kavramları, normları ve değerleri muhafaza etme kabiliyetini giderek kaybetmektedir.

"Uzaklık süzgeci" söz konusu olmadığından bu kitaptaki karmaşık bağlantıların arasında, felsefi bilginin kimliğinden ve bağımsızlığından vazgeçmeden ne radikal karşıtlıklar ne de aşırı ihtisaslaşmalar, anlamsız dilbilimsel sapmalar ve kolay analojiler yoluyla özetlenemeyecek, entelektüel bir hoşgörü modelinin sınırlarını ve bakış açılarını belirlemeye çalıştık. Her disiplinin dünyaya erişmek için oluşturduğu kategoriler, teorilerarası kıyaslanamazlık ve

bir alandan diğerine bilginin aktarılamazlığı bir yana, çevremizdeki dünyaya gerekli olduğu gibi dikkatle bakmamızı engelleyecek şekilde "teorilerin altında ezilmemeye" gayret göstermek gereklidir; felsefi sorunlar dünyadan kaynaklanır, bundan dolayı da nesilden nesile insanların zihninde sürekli olarak yeniden ortaya çıkarlar. Kadın şair Wisława Szymborska'nın dediği gibi, "sayıları ne zaman somut bir imgeye dönüştürmeye çalışsam, gözlerimin önünde payına bir tam kadın düşen bir tam erkek beliriyor."

Hakikatlerin olmasa da hakikatlere erişim yollarının çokluğu artık yaygın olarak kabul görmektedir; bu durum felsefi bilginin tarihselliği bağlamında bilgiler arası mutlak koordinasyon iddiasından vazgeçmeyi gerektirir. Bu son kitabın yapısı tam da bu nedenle daha zorlu bir karakter sergiler, çünkü disiplinlerarası kıyaslamalar yoluyla aklın en eleştirilen biçimleri bile tutkulu bir savunuya konu olur. Felsefe ile fiziğin, felsefe ile matematiğin, felsefe ile hukukun vs bağdaştırılması basit bir listenin veya bir "görüş tekerlemesi"nin ötesinde felsefi düşüncenin hem bilim çerçevesinde, hem gündelik hayatta artan sorumluluğunun bilinciyle ahlaki bir biçim edinir. Ayrıca, felsefe hâlâ belirli düzeyde üstünlüğe sahipse, bunun şundan kaynaklandığını hiçbir zaman unutmamalıyız "insanlar şimdi de, en başta da meraklarından dolayı felsefe yapmaya başlamıştır (...). Kuşku ve merak duyan kişi, bir şey bilmediğini kabul etmiştir" (Aristoteles, *Metafizik*). Wittgenstein'ın yazdığı üzere felsefe bir kez kullanıldı mı, terk edilebilecek bir merdivense de bu kitap o merdivenin hiçbir zaman tamamıyla terk edilmeyip tekrar tekrar kullanılabileceğine ve bizi kuşkunun sürekli dürtüklemeleri altında da olsa sağlıklı bir sağduyu geliştirebileceğimiz bilgi alanlarına götüreceğine dair umuda tanıklık eder. Sonuçta, geleceğe yönelik bir slogan benimsemek gerekirse, XVIII. yüzyılda yaşamış esrarengiz yazar Boscoe Pertwee'nin bir alıntısından daha uygunu olamaz. "Eskiden kararsız olduğumu düşünürdüm, ama artık o kadar emin değilim."

BAĞIMSIZ BİR DİSİPLİN OLARAK FELSEFE TARİHİ

Luca Bianchi

Başlangıçtan XVIII. Yüzyıla

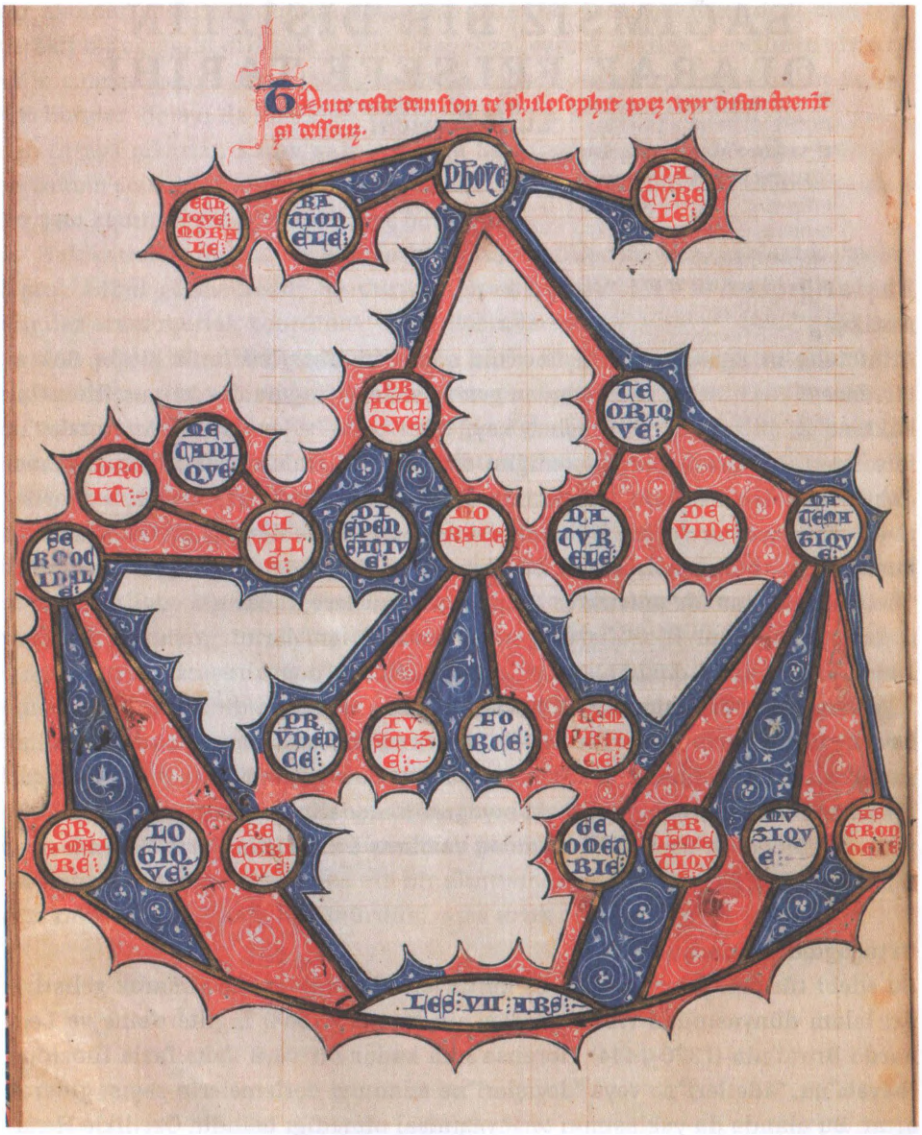
Antikçağ

Aristoteles'in, seleflerinin düşüncesini sunduğu *Metafizik*'in ilk kitabı, Sokrates-öncesi yaşamış ve eserlerinden geriye sadece fragmanlar kalmış filozoflar hakkındaki bilgilerimizin başlıca kaynağını teşkil eder. Ancak, Aristoteles'in felsefenin tarihini sunmak istediğini düşünmek hatalı olacaktır: Onun amacı daha ziyade seleflerinin teorilerinin yetersiz olduğunu göstermek, o teorileri ya çürütmek ya da kendi düşüncesine entegre edebileceği geçerli yönlerini kurtarmaktı. Ancak Aristoteles bu alanda da bir model sunmuştur ve müridi Theophrastos'tan Helenistik ve Romalı düşünürlere kadar o modeli izleyenler doksografiler, yani filozofların görüşlerinin derlemelerini yazmıştır. Bu derlemelerin çoğunda doktrinler, tarihsel gelişimleri doğrultusunda sunulmayıp "okullara" göre düzenlenmiştir. Böyle olmaları, teorik ve didaktik gereksinimlerden doğduklarını gösterir: Bir okulun kendi hocalarının veya rakip okulların hocalarının düşüncesini sunmak, doktrine dayalı kimliği tanımlaya yarardı. Bu modeli tamamlayıcı nitelikteki biyografik modelin en önemli örneği, MS III. yüzyılda Diogenes Laertios tarafından yazılmış *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* eseridir.

Ortaçağdan Rönesansa

Bu edebi tür ortaçağ ve Rönesans kültürlerinde yeniden ele alınarak geliştirilir: İslam dünyasından Walter Burley'nin (y. 1275-1344) İngiltere'sine ve Leonardo Bruni'nin (1370-1444) Floransa'sına kadar bir veya daha fazla filozofun "hayatı"na, "âdetleri"ne veya "deyişleri"ne adanmış derlemelerin sayısı giderek artar. Bu alanda da yaklaşımın tarihyazımsal olmadığı bellidir. Özellikle Hıristiyan dünyasında antikçağ filozoflarının görüşlerini dinî inancın öğretileriyle kıyaslamaya büyük önem verilir: Bu kıyaslamalarda filozoflar arası tezatlıklar vurgulanıp "filozofların hataları" eleştirilebildiği gibi, ortak noktalarına dikkat çekilerek eski bilgelerin de, pagan olmalarına rağmen, sonradan Kutsal Metinler yoluyla evrensel olarak vahyedilen bazı temel hakikatleri sezip mitik, üstü örtülü veya kasti olarak müphem bir şekilde ifade ettikleri gösterilmeye çalışılır.

XV. yüzyılda, Platon'un ortaçağda bilinmeyen diyaloglarının ortaya çıkması Platon'un mu, yoksa Aristoteles'in mi üstün olduğu tartışmasını alevlendirir-

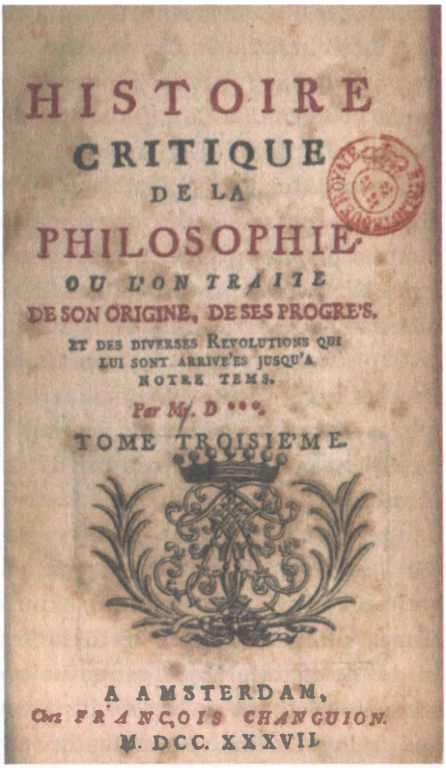

Felsefenin ayrım şeması, Cicero'nun *Rhetorica* eserinden, Antakyalı Johannes tarafından tercüme edilmiştir, XIII. yüzyıl, Chantilly, Musée Condé

ken, sonraki yüzyıla filozoflar arası uyum ve bir bütün olarak felsefi gelenek ile Hıristiyanlık arasındaki uyuma dikkat çekme iradesi baskındır: Tartışmaların kapsamı minimize edilir, doktrinler arası farklılıklar salt yöntem ve dil farklarına indirgenir, böylelikle çeşitli "okullar"ın düşüncesi tek bir evrensel hakikatin, tarihte farklı şekillerde tezahür eden *philosophia perennis*'in [sürüp giden

DICTIONNAIRE
HISTORIQUE
ET CRITIQUE,
PAR
Mr. PIERRE BAYLE.
CINQUIEME EDITION,
REVUE, CORRIGÉE, ET AUGMENTÉE.
AVEC LA VIE DE L'AUTEUR,
PAR Mr. DES MAIZEAUX.
TOME SECOND.
C—I
A BASLE,
Chez JEAN LOUIS BRANDMULLER.
M D CC XXXVIII
AVEC PRIVILEGE DE SA MAJESTÉ IMPERIALE ET CATHOLIQUE.

Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, 1738

HISTOIRE
CRITIQUE
DE LA
PHILOSOPHIE
OU L'ON TRAITE
DE SON ORIGINE, DE SES PROGRE'S,
ET DES DIVERSES REVOLUTIONS QUI
LUI SONT ARRIVE'ES JUSQU'A
NOTRE TEMS.
Par Mr. D ***.
TOME TROISIE'ME.
A AMSTERDAM,
Chez FRANÇOIS CHANGUION.
M. DCC. XXXVII.

André-François Deslandes, *Histoire critique de la philosophie*, 3. cilt, 1737

felsefe] farklı ifadeleri olarak sunulmaya çalışılır. Bu yaklaşım, XV ile XVI. yüzyıllar arasında Hümanistler hem Platon'un eserlerinin tamamını hem de belli başlı Helenistik okulların (Epikurosçuluk, Stoacılık ve Kuşkuculuk) düşüncelerini, Orpheusçu-Pythagorasçı geleneği, Hermetizmi, Yeni-Platonculuğu, Yunan Kilise Babalarını erişime açtığında Avrupa kültürünün karşı karşıya kaldığı zorluklarla başa çıkmasına imkân verir. Antikçağdan aktarılan doktrinlerin çoğulluğu meşrulaştırılır ve farklı "okullar" veya "mezhepler" arası ayrımlar artık, birçok ortaçağ teoloğunun gözde formülü doğrultusunda "dünyevi bilgeliğin" nafile olduğunun kanıtı olarak değil de beşeri kültürün zenginliğinin bir göstergesi olarak sunulur.

İlk Büyük Felsefe Tarihi Eserleri

İlk büyük felsefe tarihi eserlerinin başkahramanları yüzyıllar boyunca birbirini izleyen felsefi "mezhepler"dir; modern çağın filolojik-ilmi kültürüne özgü, sayıları giderek artan bu eserler arasında Thomas Stanley'nin (1655) *The History of*

Philosophy [*Felsefe Tarihi*], Georgius Hornius'un (1655) *Historiae philosophicae libri VII* [*Felsefe Tarihi Üzerine Yedi Cilt*], Johannes Gerhard Voss'un (1657-1658) *De philosophia et philosophorum sectis libri II* [*Felsefe Üzerine ve Felsefe Mezhepleri Üzerine İki Cilt*], Giuseppe Valletta'nın (1704) *Istoria filosofica* [*Felsefe Tarihi*] ve Ephraim Gerhard'ın (1711) *Introductio praeliminaris in historiam philosophicam* [*Felsefe Tarihine Ön Giriş*] eserlerini sayabiliriz. Yöntem ve bilgi açısından sınırlı olmalarına rağmen bu metinler felsefe tarihinin bağımsız bir disiplin olabileceğini ve olması gerektiğini apaçık bir şekilde öne sürdükleri için önemlidirler. Ancak, "eleştirel" yaklaşımın ortaya çıkması, hatta başlıkta bile ilan edilmesi Aydınlanmacılıkla gerçekleşir: André-François Deslandes'ın (1737) *Histoire critique de la philosophie* [*Felsefenin Eleştirel Tarihi*] ve Jacob Brucker'in (1742-1744) *Historia critica philosophiae* [*Felsefenin Eleştirel Tarihi*] gibi eserlerini bu yaklaşıma örnek gösterebiliriz. Modern felsefeyi de kapsayan bu eserler, gerçek anlamda bir dönüm noktası teşkil ederler; Aydınlanmanın ideallerini XVII. yüzyılda tarihsel Pyrrhonculuk ile bilgili libertenizm tarafından teşvik edilen geleneğin Pierre Bayle'ın *Dictionnaire historique et critique* (*Tarihsel-Eleştirel Sözlük*) adlı anıtsal eserine yansıyan eleştirisiyle bir araya getirerek felsefenin gelişimini, aklın kazanımlarının giderek kendini kabul ettirmesi olarak sunarlar. Özellikle Brücker, biyografiye, anekdota ve psikolojiye dayalı unsurlara çok geniş yer vermesine rağmen filozofların portrelerini sunmakla yetinmeyip felsefi düşüncenin başlangıçtan çağdaş döneme kadarki gelişiminin ilk tam ve sistematik sunumunu yapar ve çeşitli "sistemler"in doğuşunu ve mantık-argüman yapısını ele alır. Bu durumda, radikal yenilikte bir eser olarak algılanan *Historia critica*'sının Avrupa'nın tamamında ilgiyle karşılanmış olması ve *Encyclopédie*'nin sayısız tarih-felsefe konulu maddesinin başlıca kaynağını teşkil etmesi şaşırtıcı gelmemelidir.

Sistem Anlamında Felsefenin Tarihi

Felsefe tarihinin insanlığın daha kapsamlı tinsel tarihine dahil olduğu fikri ve "sistem" kavramı, XVIII. yüzyıl sonlarının ve XIX. yüzyıl başlarının kültüründe önemli bir rol oynar. Çeşitli "mezhepler"in sınıflandırılması ve çeşitli "okullar"ın ortaya çıkışı ve çöküşü doğrultusunda yapılan dönemselleştirmelerin yerini soyut felsefi kavramları temel alan güçlü, açıklayıcı modellerden faydalanan, giderek daha kuramsal bir yaklaşım alır: Kant felsefe tarihini "kavramlar doğrultusunda evrilen aklın tarihi" olarak görür ve "akılcı olarak, yani *a priori*" mümkün olduğunu öne sürer; Hegel felsefe tarihini mutlak bilgiye, tamamıyla bilinçli düşünceye ve tinin en yüce biçimine dönüştürür. Ancak Hegel, bu bilginin tarihsel olarak diyalektik bir süreç yoluyla oluştuğundan emindir: Felsefe tarihinin görevi, bu süreci baştan katederek her felsefenin kendi çağını nasıl ifade ettiğini ve bir önceki felsefeyi nasıl çürüttüğünü ve "aştığını" göstermektir. Böylelikle her felsefe tarihsel olarak belirlenmiş bir gerçeklik ve

zamanının ifadesi olarak görünür, ortaya çıktığı siyasi, sosyal, kültürel, sanatsal ve dinî bağlamla arasında koparılamaz bağlar söz konusudur; ancak aynı zamanda sadece kendi zamanına özgü olup Hegel'in "sistemi"yle örtüşen mutlak hakikatin gelişiminin sadece bir aşamasına indirgenen bir hakikatin de habercisidir.

Dolayısıyla felsefe tarihi felsefenin kendisiyle, daha doğrusu düşünce tarihinin tamamının gerçekleşmiş hali olarak karşımıza çıkan ve onu tamamıyla kendi içine entegre ettiğini iddia eden Hegelci felsefeyle özdeşleştirilir: "Felsefe sistemleri"nin kronolojik diziliminin "İde'nin kavramsal belirlenimlerinin mantıksal çıkarımındaki sıralama"yla örtüştüğü öne sürülür. Böylelikle felsefe tarihi, modern çağda zorlukla edindiği bağımsızlığı kaybetme riskiyle karşı karşıya kalır: Geçmişin "felsefe sistemleri"nin değerlendirmesi tamamıyla teorik kriterlere dayandırılır; zamansal ve "ilineksel" boyutlarından, yani somut tarihselliklerinden arındırılan bu "sistemler," özbilinçle ve Tinin tam olarak gerçekleşmesiyle sonuçlanan bir sürecin hazırlık aşamalarına, zorunlu safhalarına indirgenir.

XIX ila XX. Yüzyıl Arası

Hegel'in felsefe tarihi kavramının daha radikal metafiziksel sonuçları İtalyan Yeni İdealizminde kendini gösterir. Croce ile Gentile farklı teorik temellerden hareket etmelerine rağmen ikisi de (birincisi biraz zorlanarak, ikincisi daha açık bir şekilde) felsefe tarihi ile felsefenin örtüştüğünü öne sürer. Geçmiş felsefeler böylelikle İdealist felsefenin öncüleri ve "ön-alımları" olarak görülür ve İdealizmden uzaklıkları ölçüsünde daha zayıf sayılırlar; düşünce tarihinin tamamı soyut modeller doğrultusunda "geriye doğru" yorumlandığında, aralarında salt "mantıksal" bağıntılar olan kavram "zincirleri"nden ibaret sayılan beşeri düşüncenin tamamının kaçınılmaz sonucu diye görülen İdealizmle zorla özdeşleştirilir. XIX. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan bazı felsefe tarihleri bu türün klasikleri haline gelecek ve araştırmacılar nesiller boyu onları temel alacaktır: Bu gibi örnekler arasında Claude Tissot'nun *Histoire de la Philosophie* [*Felsefe Tarihi*] (1840), Eduard Zeller'in *Grundriss der Geschichte der Griechischen Philosophie* [*Yunan Felsefesinin Tarihsel Gelişimi*] (1845-1852) eserleri ve Hermann Diels ile Ulrich von Wilamovitz gibi filologların tarihsel çalışmaları sayılabilir.

Hegel'in Mirası: Marksizm ve Tarihselcilik

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında Hegel'in mirası başka bir yönden ele alınıp geliştirilir. Daha önce de söz edildiği gibi Hegel, felsefeyi mutlak tinin en yüce formu olarak görmesine rağmen, felsefi doktrinlerle, sanat ve din başta olmak üzere tinsel hayatın çağdaş formları ve siyasi-sosyal bağlam arasında sıkı bağların olduğunu da vurgulamıştır. Felsefeyi üst-yapının bir yönü olarak

algılayan Marx ve Engels de sosyo-ekonomik yapılarla olan bağıntılarına ve hem hâkim sınıfların gücünün gizemli gerekçesi hem de alt sınıfların bilincinin ifadesi anlamındaki "ideolojik" işlevine dikkat çektiler. Dilthey'den itibarense tarihselciler sanata, dine ve felsefeye, bir çağın bütün kültürel tezahürlerini niteleyen aynı dünya algısının (*Weltanschauung*) farklı ifadeleri gözüyle baktılar.

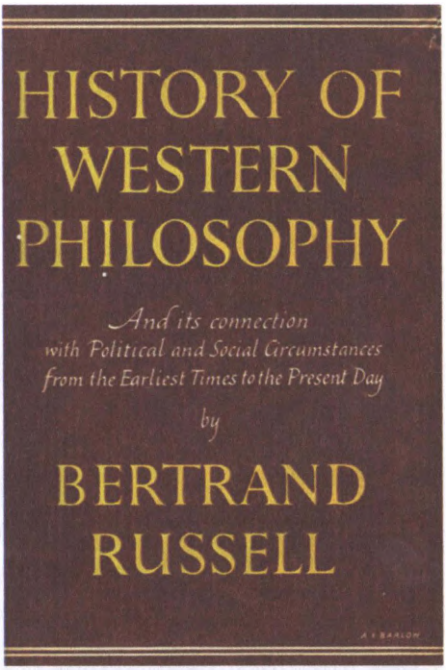
Her iki bakış açısı da dikkati, bütün bilgi biçimlerinin yanı sıra felsefenin de tarihselliğine ve somut insan hayatına nasıl kök saldığına çekmiştir. Uzun bir dönem boyunca fazlasıyla katı bir şekilde yorumlanmış olan Marksist yaklaşım, onu benimseyen tarihçilerin teorik olgular ile "maddi" olgular arasında mekanik karşılıklar (örneğin üretim ilişkileri ve sınıf çatışmaları) aramanın ötesine geçmesine nadiren izin verdiyse de oldukça verimli olabileceği çok geçmeden belli olan tarihselci yaklaşım Rönesans ve Aydınlanma gibi olguların en parlak küresel yorumlarının temelinde yer almıştır: Dilthey'in ve *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit* [*Modern Çağın Felsefesinde ve Biliminde Bilgi Meselesi*] gibi geniş kapsamlı bir eserin yazarı Cassirer'in bu konudaki çalışmaları önemlidir. Felsefe tarihi daha kapsamlı kültür ve tin tarihinin (*Geistesgeschichte*) bir parçasına dönüşmüş gibi görünür.

Felsefe Tarihi ve Fikirler Tarihi

Bambaşka bir kültürel bağlamda doğup en açık şekilde Amerikalı tarihçi Arthur Lovejoy tarafından 1936'da yayımlanan *Varlık Zinciri* adlı ünlü eserinin ilk baskısına "Önsöz" olarak yazdığı denemede ifade edilen ve fikirler tarihi (*History of Ideas*) olarak bilinen kavram da başlangıçta benzer sonuçlar vermiştir. Lovejoy'a göre felsefe teorilerinin yapısından ziyade o teorileri oluşturan unsurlara, yani zaman içinde farklı şekillerde bir araya gelen "birim-idelere" odaklanmak gereklidir. Tarihçinin görevi de kimya analizlerine paralel olarak geliştirilmiş yöntemler doğrultusunda o fikirlerin varlığını ve farklı bilgi alanlarında (felsefenin yanı sıra sanatta, edebiyatta, bilimde) nasıl tezahür ettiklerini ortaya çıkarmaktır.

Dolayısıyla XIX. yüzyıl sonuyla XX. yüzyıl başı arasındaki manzara oldukça çelişkilidir. Bir yanda felsefe tarihine adanmış araştırmaların sayısı giderek artar, ortaçağ gibi daha önce daha az incelenmiş dönemler de ciddi bir şekilde ele alınmaya başlanır ve bu gibi araştırmaların oluşturduğu disiplin üniversitelerde, kültür kurumlarında ve yayıncılık dünyasında kendine yer edinir. Öte yandan bu disiplin sürekli olarak bağımsızlığını ve özgüllüğünü kaybetme tehdidiyle karşı karşıyadır, çünkü Yeni İdealizm tarafından felsefenin kendisiyle özdeşleştirilir; daha ihtiyatsız Marksistler tarafından ekonomik ve sosyal tarihin ideolojik ifadesine indirgenir; tarihselcilik tarafından genel kültür tarihine dahil edilir; *History of Ideas* tarafından içkin tutarlılığa sahip teorik bütünlerin yeniden inşasından ziyade atomik "idelerin" farklı disipliner ve entelektüel bağlamlarda nasıl bir araya geldiklerinin ve dağıldıklarının tarifi olarak algı-

lanır; veya Bertrand Russellınki gibi zamanında çok popüler olan felsefe tarihlerinin başarısına tanık olunur; ama Russell'ın eserinin felsefeyi yaygınlaştırma amacının ve son derece provokatif biçiminin ardında bir tür gölge, inceleme konusu olan olguları yönlendiren ve belirleyen, onları zorla klişelere ve neyin tarihsel olarak hakiki olduğunu *a priori* belirlemiş bir yöntemin kalıplarına sokan ideolojik bir kök gizlidir.

Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, 1945

Felsefe Tarihine Önemli Bir Katkı: İtalya

XX. yüzyılda felsefe tarihinin nasıl giderek geliştiğini ayrıntılı bir şekilde tarif etmek mümkün değildir. İtalya'ya bakacak olursak, öncelikle Croce ile Gentile'nin somut tarihsel çalışmalarının teorik çalışmaları kadar "dogmatik" olmadığını, ama İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar asıl etkili olanın teorik çalışmaları olduğunu unutmamalıyız. 1950'lerde ve 1960'larda, Giulio Preti'nin güzel ifadesiyle, "felsefe tarihini deneyci zamana yeniden entegre etmeye" yönelik bir tepki yaşandı ve hem Antonio Banfi, Enzo Paci, Pietro Piovani, Norberto Bobbio ve yukarıda adı geçen Preti gibi filozofların hem de Eugenio Garin, Mario Dal Pra ve Paolo Rossi düzeyinde felsefe tarihçileri arasında metodoloji üzerine hararetli tartışmalar gelişti. Bazen bayağı derin olabilen metodolojik farklılıkların ötesinde bu grup şu konularda uyum içindedir:

M1: Paolo Rossi, Felsefe ve Felsefe Tarihleri

- Hem Yeni İdealizmin belirlenimciliğini ve gayeciliğini hem de Yeni Skolastisizmin, felsefeleri sözde "ebedi felsefe"ye, yani rehber niteliğindeki Thomasçılığa yakınlıkları veya uzaklıkları ölçüsünde değerlendirme iddiasını eleştirmek.
- Felsefe kavramının farklı dönemlerde, farklı kültürel ve dilsel bağlamlarda çok çeşitli anlamlarının olduğu bilinciyle onu *a priori* tanımlamayı reddetmek.
- Geçmişin uzak ve farklı olduğunu ve günümüz kategorileri doğrultusunda, anakronistik olarak yorumlanamayacağını vurgulamak.
- Metinlerde öne sürülen şeylerin aslına sadık yeniden kurgusunu temel alan tarihyazımı çalışmalarının özgüllüğünü savunmak.

Giorgio de Chirico, *Savaşçılar ve Filozoflar*,
1928, Chicago, The Art Institute

Dal Pra'nın 1946'da *Rivista di storia della filosofia*'yı [Felsefe Tarihi Dergisi] sunarken, "çeşitli teorik yaklaşımların tarih dışı-tarih için dogmatik kurallar olarak ortaya konduğu" felsefe tarihleri yazma eğilimine karşı en iyi panzehirin "ciddi filolojik çalışmalar" olduğunu söylemesi boşuna değildir; Dal Pra "bütün zenginliğiyle beşeri deneyimle somut temasa" dönerek, "ebedi kategoriler soyutlamadan tarihin tam anlamını yakalamayı" tavsiye eder.

Yüzyıl ortalarında meydana gelen metodolojik dönüm noktası, daha önce sadece katı teorik yaklaşımların (akılcılık, deneycilik, idealizm vs) sözcüleri olarak sunulmuş yazarların düşüncelerinin hakiki fizyonomisinin geri kazanılmasına ve göz ardı edilmiş filozofların ve düşünce akımlarının yeniden keşfedilmesine yönelik araştırmaların gelişmesi için uygun şartları sağlamıştır. İtalyan felsefe tarihçilerinin bu alanda çok geçmeden uluslararası düzeyde kabul gören bir yüksek profesyonellik düzeyine ulaştığını vurgulamak gerekir. Birkaç örnek vermek gerekirse, Dante'nin düşüncesi konusunda en büyük uzmanlardan biri olan Bruno Nardi'nin yayımladığı denemeler, günümüzde bile ortaçağ ve Rönesans düşüncesi araştırmalarında zorunlu bir referans noktası teşkil etmeye devam eder; Eugenio Garin Rönesans'tan Aydınlanmaya Avrupa düşüncesi konusundaki algılarımızı şekillendirmekte Paul Oskar Kristellerinkine ve Amerikan okulunkine benzer, belirleyici bir etki yaratmıştır; Mario Dal Pra da İdealizme yönelik eleştirilerini, antikçağ kuşkuculuğundan ortaçağ nominalizmine, Hume'dan Marx'a metafizik karşıtı gelenek konusundaki önemli eserlere dönüştürdü.

Yakın Tarihte Gelişmeler

Yukarıda adı geçen büyük hocalardan sonraki nesil İtalyan felsefe tarihçilerinin geliştirdiği araştırmalar, o hocaların belli başlı metodolojik öğretilerine sadık kalır. Özellikle mutlak ve zaman dışı oldukları varsayılan teorik kriterlere dayalı değerlendirme yaklaşımları reddedilmeye devam edilir. Ancak eleştirinin hedefi değişir: Artık Yeni İdealizmin ve Yeni Skolastisizmin tarihyazımının metafiziksel eğilimlerine tepki göstermek yerine, felsefe tarihinin tamamını Varlığı unutma tarihine indirgemek isteyen Heideggerciliğin klişeleriyle veya geçmiş doktrinleri çağdaş dile "tercüme etme" ve anlamını Anglofon analitik felsefe kriterleri doğrultusunda değerlendirme iddiasıyla mücadele etme söz konusudur.

Bu dönem bakış açısında yer alan bazı önemli değişiklikler birbirleriyle bağlantılı dört ana unsura dayandırılabilir. İlk olarak, felsefe tarihinin konusu hatırı sayılır derecede genişletilmiş, daha önce göz ardı edilen yazarlar ve temalar ele alınmaya başlanmış (dikkat çekici bir örnek vermek gerekirse ortaçağ mantığı ve göstergebilimi), Avrupa-merkezli önyargılardan kaçınarak İslam, Yahudi ve Bizans felsefelerinin yanında Hint, Çin ve Japon felsefeleri de göz önüne alınmaya, ayrıca kaynaklar (elyazmaları, eski baskılar, mektuplaşmalar, kütüphane katalogları vs) konusunda aralıksız inceleme çalışmaları yürütülmeye başlanmıştır.

İkinci olarak, felsefenin "iç tarihi"nin "dış tarihi"nden suni olarak ayrılamayacağının bilinciyle felsefe metinleri ile yazıldıkları ve etki gösterdikleri bağlam arasındaki bağıntıya giderek daha çok dikkat edilmeye başlanmıştır; çeşitli düşünürlerin formasyon seyirleri, faaliyet gösterdikleri entelektüel ve kurumsal ortamlar, fikir üretimi ve dolaşımı mekanizmaları, kaynakların erişim kolaylığı ve yorum stratejileri, felsefi iletişim biçimleri ve geçirdikleri evrim konusunda bilgi sahibi olmak, felsefi doktrinlerin hem doğuşunu hem de sahici anlamını kavramak açısından elzem sayılır.

Üçüncü olarak, Raimond Klibanski'nin ortaçağ Platonculuk geleneği, Paul O. Kristeller, Charles Lohr ve Charles B. Schmitt'in Rönesans Aristotelesçiliği ve Richard Popkin'in modern kuşkuculuk konusundaki çalışmaları doğrultusunda dikkat "büyük" yazarlardan felsefe geleneklerine, nasıl oluştuklarına, devamlılıklarına ve devamsızlıklarına çevrilmiştir.

Son olarak, felsefe tarihi ile çok çeşitli disiplinler ve "özel" tarihler arasında verimli bir diyalog kurulmaya çalışılmıştır: Bu disiplinlere antikçağ düşüncesi üzerine birçok inceleme üzerinde derin etki bırakmış olan antropoloji; doktrinleri salt "birim-ide" olarak görmekten vazgeçip *intellectual history*'e, yani entelektüel tarihe yaklaşan fikirler tarihi; Reinhart Koselleck'in kavram tarihi (*Begriffsgeschichte*) ve Lucien Febvre'in zihniyet tarihi; felsefe kelime dağarcığının tarihi (1964'te Tullio Gregory tarafından kurulan Avrupa Entelektüel Kelime Dağarcığını Araştırma Merkezi bu açıdan önemli bir rol oynadı); bilim ve Paolo Rossi'nin deyimiyle bilim "imgeleri" tarihi dahildir.

Felsefe tarihinin içeriğinde ve yöntemlerinde yer alan kapsamlı yeniliğe hem modern bilimin kökenine hem de hafıza sanatı ve birleşim mantığı gibi temalara yönelik araştırmalarla katkıda bulunan Paolo Rossi, felsefe tarihinin bağımsız olması gerektiğini savunurken, aynı zamanda felsefenin kendiyle kıyaslamalara daima açık olması ve teorik yaklaşımlardan asla vazgeçmemesi gerektiğini defalarca vurgulamıştır; "meslek" olarak felsefe tarihçiliği kültürel modalara eleştirel tepki göstermeye imkân verir ve "bilişsel Kopernikusçulukla, yani daima ve her halükârda dünya tarihinin merkezinde yer alındığı fikrinden nihai olarak vazgeçilmesiyle sonuçlanır."

Bilim Tarihi

Pietro Corsi

Düşünce Biçimleri, Yapma Biçimleri: Filozoflar, Tarihçiler, Siyaset Bilimciler, Sosyologlar

XX. yüzyılın başlarından itibaren bilim tarihi; felsefe, sosyoloji ve tarih araştırmalarının farklı bakış açılarına dayalı katkılarıyla meydana gelen, disiplinin sınırlarını tespit etme kriterleri ve hem bilimin hem de tarihinin sosyal ve siyasi sonuçları hararetli tartışmalara konu olan bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkar.

Bilim tarihi genelde bilimin ne olması gerektiği konusunda "güçlü" tezlerin sınanabileceği ayrıcalıklı bir alan olarak algılanır. Örneğin Yeni Pozitivizm alanında öne sürülen felsefe tezleri tarihçileri tarihsel olarak birbirini izleyen bilimsel teorilerin mantıksal yapısını incelemeye teşvik eder; mantık ve matematik felsefelerinden ilham alınan kriterler, tarihçilerin çalışmalarının az sayıda meseleyle sınırlı kalmasına neden olur.

Fransa'da idealist felsefeler "olgun" bilimleri, yani fizik-matematik disiplinlerini ve XX. yüzyılın ilk yarısında bilim dünyasında büyük başarı kazanacağı belli teorileri sadece teorik açılardan göz önüne almayı teşvik eder. Tarihçiler filozofların düşüncelerine bilimin nasıl geliştiğine dair uygun örneklerle eşlik etmeli, geçmişten günümüze uzanan, genelde doğrusal olan güzergâhı çizmelidir.

Bilimsel bilgilerin tarihsel gelişiminin maddi, sosyal, hatta araçsal şartlarının teoriler tarihi üzerinde çok az etki gösterdiğine dair tez özellikle Fransa'da büyük ilgi görür. Büyük Fransız tarihçi Alexandre Koyré bilim tarihinin, matematiksel türden büyük kavramsal tablolar üzerindeki çalışmaların tarihi olduğunu öne sürer.

1950'lerden 1980'lerin sonuna kadar bilim felsefesi alanındaki tartışmanın ana konusu, mantıksal deneyciliğin bakış açılarının ve araştırma önceliklerinin gözden geçirilmesi ve genelde terk edilmesi oldu. Ancak deneycilik sonrası bilim felsefesinde gelişen tartışmalar bilim tarihi çalışmaları üzerinde neredeyse hiç iz bırakmadı. Bilim felsefecisi Larry Laudan, 1990'da yayımlanan, bilim tarihi ile bilim felsefesi arasındaki bağıntılar konulu bir denemesinde şöyle yakınır: "Bilim felsefecileri veya en azından çoğu, bilim tarihi ile bilim felsefesinin sadece bir arada ele alındığında anlamlı olacağından eminler.

XX. yüzyılda bilimi dönüştüren ve Harvard Üniversitesi Rektörü James B. Conant tarafından ödüllendirilen 12 bilim insanı. Soldan sağa: Norman G. Davis, William Allen White, Albert Einstein, Rektör Conant, Henry A. Wallace ve Thomas Mann. Arkada: William Allen Neilson, Charles Schuchert, Albert Sauveur, Waldemar Lindgreen, George Sarton, John Merriman ve Walter P. Bowers

Halbuki tam tersine, bilim tarihçileri arasındaki baskın görüş, kur yapan filozofun evlilik tekliflerinin toptan reddedilmesi gerektiğidir."

Günümüzde tartışma konusu olan epistemolojik önerilerin çokluğu, bilimsel teori ve söylemlerin inşa ve aktarım sürecinin bir parçası olan mantıksal ve dilsel mekanizmaların, psikolojik ve sosyal boyutların dikkatli ve sarih tarifini sunmanın ne kadar zor olduğunu gösterir. Bilimin bu gibi tartışmalı tanımlarına kesin otorite atfetmenin yanıltıcı olacağı görüşü de giderek güçlenmektedir. Son olarak, "bilim" olgusu tarihsel açıdan ele alındığında sadece teoriler veya doğrulama/yanlışlama statüleri açısından tarif edilemez; modern bilim son derece karmaşık bir ekonomik, siyasi, kurumsal, ahlaki ve sosyal olgudur.

Felsefe tarihçileri klasik felsefi düşünce ile modern bilimin doğuşu

arasındaki bağıntılar konusundaki iddialı araştırma projelerini hayata geçirmek için Yeni Pozitivizmin krizini beklemezler elbet. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde 1922'de George Boas ile Arthur Onken Lovejoy liderliğinde History of Ideas Club'da [Fikirler Tarihi Kulübü] bir araya gelen araştırmacıların ilgi konularından biri bilim tarihidir. Lovejoy 1936'da *Varlık Zinciri*'ni yayımlar, 1940'ta da bir o kadar rağbet görecek *Journal of the History of Ideas* [Fikirler Tarihi Dergisi] adlı yayını kurar. Lovejoy'un ana hatlarını belirlediği araştırma programını benimseyen felsefe tarihçileri, Koyré'nin kavramsal analiziyle birçok ortak noktalarının olduğunu keşfederler.

Marksizm gibi felsefi ve siyasi bir düşünce okulunun bilim tarihine yaklaşımı yukarıda sözü edilenin tam tersidir. Marksist bilim tarihi, 1931 yazında Londra'da düzenlenen ikinci dünya bilim tarihi kongresi vesilesiyle ani bir şekilde ortaya atılır ve katılımcılar tarafından büyük ilgiyle karşılanır. Beşeri toplumların oluşumunu şekillendiren ekonomik ve sosyal güçler aynı zamanda bilimsel bilgi için yeni ve farklı yollar açan kavramsal kategorilerin de oluşumunu belirler. İdealist ve pozitivist tarihçiler bu düşünceye karşı çıkarlar elbet. Ancak, Marksist bilim tarihi özellikle İngiltere'de, 1954-1984 arasında editörlüğünü Joseph Needham'ın yaptığı muazzam *Science and Civilisation in China* [*Çin'de Bilim ve Uygarlık*] gibi olağanüstü önem taşıyan araştırma projelerine ilham vermiştir.

XX. yüzyılda bilim tarihi üzerinde giderek daha büyük etki yaratan üçüncü bir teorik unsur da sosyoloji alanından kaynaklandı. Bilimsel toplumun ilk sistematik niceliksel ve niteliksel değerlendirmesi Amerikalı sosyolog Robert K. Merton tarafından 1936 tarihli *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England*'da [*XVII. Yüzyıl İngilteresinde Bilim, Teknoloji ve Toplum*] yapıldı. Merton, XVII. yüzyıl ortalarındaki İngiliz Devriminden sorumlu olduğuna inandığı püriten ideoloji ile bilimsel toplumun yüzyılın ikinci yarısında da süren gelişimi arasında bir bağlantı kurmaya çalışır. Ayrıca münferit bireylerin çalışmalarının başarısını veya etkisini değerlendirmek yerine bilimle kimlerin neden ilgilendiğini sorgular.

Fizikçi ve bilim tarihçisi Thomas Kuhn da *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda (1962) sosyolojik faktörlerin bilimsel süreçlerdeki rolü konusunda özgün bir değerlendirmede bulunur. Ancak Kuhn bilimsel olguların teknolojik veya biyomedikal bilgiye ve yeniliklere katkısından çok, Batılı olsun veya

M2: Thomas Kuhn, Bilim ve Paradigmalar

olmasın, çağdaş toplumlar üzerindeki etkisinin önemli olduğu konusunda sosyolog meslektaşlarına katılmaz.

Yenilikler ve Tartışmalar

XX. yüzyılın son yirmi yılında, genelde bir yanda bilimsel çevrelerin temsilcileri ve Yeni Pozitivizmin etkisi altındaki filozoflar, diğer yanda postmodernizmin ve Heidegger sonrası çağdaş bilime ve teknolojiye eleştirinin teorisyenleri arasındaki fikir ayrılıklarının etkisiyle metodolojik yaklaşımların sayısı giderek artar. Bilimsel toplumun sosyal bileşimi ve tür, çıkar ve rekabet çatışmaları düzeyindeki gerilimler, çağdaş dünyada bilim yapmanın ne anlama geldiği konusunda romantik ve gerçekdışı bir vizyona sahip klasik bilim tarihini geçersiz kılar. Birçokları, bilim tarihinin tamamının güncel inceleme konularının ışığında baştan yazılması, hatta ultra çağdaş bilimler ve teknikler konusundaki incelemelere yer vermek için bilim tarihinden vazgeçilmesi gerektiğini savunur.

Bilimin ne olduğu konusunda birbirini izleyen güçlü, hatta radikal tezler, eskiden beri bilim tarihinin büyük kısmını nitelemiştir. Ancak bu durum, teorilerin geliştirilmesinden gözlem araçlarının ve tekniklerinin mükemmelleştirilmesine, keşif yolculuklarından bilimsel faaliyetlerin kavramsallaştırılması ile siyasi, ekonomik, hatta dinî düşünce biçimleri arasında güçlü bağıntıların kurulmasına kadar, birbirinden farklı olguları anlamaya yönelik çok çeşitli çalışma ve sorgulama şekillerinin ve yöntemlerin bir arada yer almasına engel teşkil etmez.

GÖSTERGEBİLİM

Valentina Pisanty

Göstergebilimin Öncüleri: Saussure ve Peirce

Göstergeler üzerine düşünceler hem kehanet, astronomi ve tıp uygulamalarıyla bağlantılı teknik bilgiler (işaretlerin mantıksal yapısından *Corpus Hippocraticum*'da bahsedilmektedir) hem de örneğin Aristoteles, Stoacılar, Galenos, Augustinus ve daha sonra Locke'un ayrıntılı gösterge doktrinleri şeklinde çok eski zamanlara kadar uzanır. Ancak XIX ile XX. yüzyıllar arasında, özellikle göstergeler ve *semiosis* (bir şeyin gösterge olarak işlev gördüğü süreç) üzerine çalışmalara adanmış bir disiplin kurma projesi şekillenmeye başlar. XX. yüzyıl göstergebiliminin öncüleri Charles Sanders Peirce (1839-1914) ve Ferdinand de Saussure (1857-1913), birbirlerinden bağımsız olarak, "toplumsal hayat çerçevesinde göstergelerin hayatını inceleyen bir bilim" (Saussure), yani "mümkün olan her gösterge sürecinin temel doğasını ve temel çeşitlerini konu alan bir disiplin" (Peirce) kavramlarını geliştirirler.

Saussure ve Peirce'in bu yeni disipline atfettikleri hedefler farklıdır. Hint-Avrupa dilleri uzmanı olan Saussure, XIX. yüzyıl karşılaştırmalı dilbilim yöntemlerinden memnun olmayıp dili sağır-dilsizlerin işaret dili ve askeri işaretlerin kodu gibi diğer gösterge sistemleriyle aynı şekilde ele alacak tek bir çalışma alanının kurulmasını savunur. Saussure'e göre dil, bu tür sistemlerin en önemlisidir.

Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri* (1913) adlı eserinde, XX. yüzyıl dilbilim çalışmalarına hâkim olacak bir dizi kavramsal ikilik ortaya koyar. İlk ikilik, *langue* (dilin toplumsal ve soyut yönü) ile *parole*'ü (münferit konuşmacıların dili bireysel ve somut kullanımları) karşı karşıya getiren ikiliktir. Saussure'e göre dil, kültürel olarak edinilmiş kolektif bir mirastır, "her beyinde ya da daha doğrusu bir grup bireyin beyninde sanal olarak var olan bir gramer sistemi"dir ve dil konusundaki bilgi, bireysel konuşma eylemlerinin gerçekleştirilmesini mümkün kılar. Münferit konuşmacılar dilin soyut olarak sunduğu imkânlardan yararlanarak sonsuz değişken ve kendine özgü (yani münferit konuşmacıya özgü) sözdizimleri üretirler. Saussure'e göre dilbilimin görevi, somut konuşma eylemlerinin analizinden dilin soyut sistemini bulmaktır.

Dil bir göstergeler sistemidir, burada "gösterge" ile Saussure "iki yüzü olan ruhsal bir kendilik," yani gösteren (duyusal bir bileşenin veya ifade biriminin bilişsel izi) ile gösterileni (bir kavramın veya içerik biriminin bilişsel izi) kasteder.

Keith Haring, *Kırmızı*, ayrıntı, 1982-84, New York, Gladstone Gallery

Saussure'e göre, dil ancak bir göstergeler sistemi olarak ele alındığı takdirde, dille ilgili esas şey, yani kültürel olarak ortaya konmuş bir eşdeğerlikler sistemi üzerine kurulu bir toplumsal kurum olduğu gerçeği kavranabilir. Önceden var olan nesnelerin saf isimlendirmesi anlamında naif dil kavramını eleştiren Saussure, gösterilenlerin onları ifade eden gösterenlerden bağımsız olarak var olmadığına inanır: Bir kâğıdın sol sayfası olmadan nasıl sağ sayfası var olamazsa, göstergenin iki yüzü de eşzamanlı olarak ortaya çıkar ve birbirlerinin varlığını gerektirir. Her dil, insanın fonetik aygıtı tarafından üretilebilen seslerin "şekilsiz kütlesinden" (gösterenler açısından) ve düşüncelerin belirsiz sürekliliğinden (gösterilenler açısından) kendi birimlerini keyfi olarak çıkarır. Gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki de Saussure'e göre keyfidir: Ağaç gösterileninin, örneğin ağaç, *tree*, *arbre*, *baum* ya da ilgili içerikle geleneksel olarak ilişkilendirilen diğer ifade yöntemleri zinciriyle değil de "ağaç" göstereni ile ilişkilendirilmesinin (tarihsel olumsallıklar dışında) özel bir nedeni yoktur, dahası çeşitli dillerin varlığı da bunu göstermektedir. Dolayısıyla kelimeler ile işaret ettikleri şeyler arasında doğal bir bağ yoktur, yalnızca dilin kendisi tarafından keyfi olarak ortaya konan gösteren ile gösterilenler arasında bir eşdeğerlikler ağı vardır. Saussure'e göre dil, diğer herhangi bir gösterge sistemi gibi, her biri değerini sistemin diğer tüm unsurlarıyla kurduğu diferansiyel ve karşıt ilişkiler ağına borçlu olan, etkileşim halindeki parçalardan oluşan kapalı bir yapı olarak içeriden incelenebilir: En titiz ve radikal gelişimi Hjelmslev'in "glosematik"i olan "yapısal dilbilim"in da-

yandırıldığı içkinlik ilkesi budur. Louis Hjelmslev (1899-1965) daha sonra, ifade ve içerikten bahsedecektir.

Peirce'e göre ise göstergebilim öncelikle insanların bilişsel faaliyetlerinin nasıl işlediğini açıklayan bir bilgi teorisidir: dolayısıyla Peirce göstergeyle, "şaşırtıcı bir olgu"nun (yorumcunun beklentilerine ters düşen algılanabilir bir olay) kayıt altına alınmasından hareketle, bir hipotezin seçimine, yani programatik bir eylem eğilimiyle sonuçlanan yorumlayıcı bir kuralın belirlenmesine varmak için yorumcunun çıkarımsal faaliyetini harekete geçiren mantıksal bir sürecin zorunlu olarak geçici ve yanlışlanabilir ürününü kasteder. Peirce göstergeyi "belirli bir bağıntı veya kapasite açısından birisine göre bir şeyi temsil eden şey" diye tanımlar: Bu durumda bir avcıya göre bir iz, önceden belirlediği amaca, yani avı yakalama amacıyla bağıntılı olan iz sahibi hayvanın oradan geçtiğini temsil eder. Saf ifade olarak anlaşılan gösterge (ayak izi) ile bu göstergenin belirlediği nesne (iz bırakan hayvan) arasında, Peirce'in "yorumlayıcı" olarak adlandırdığı ikinci bir gösterge vardır; bu, ilk göstergenin yorumlayıcının "yarı-zihni" üzerinde yarattığı etkidir (örneğin, "bu yoldan bir antilop geçti" düşüncesi).

Peirce'e göre, düşünmek göstergeleri birleştirmektir: Algılama gibi en temel zihinsel eylemlerden son derece karmaşık bilimsel hipotezlerin formülasyonuna kadar entelektüel hayatımızın tamamı, her biri bir sonraki düşünceye bir şey öneren ve Peirce'in "yorumlayıcıların kaçışı" olarak adlandırdığı potansiyel olarak sonsuz bir süreçte düşünce-göstergelerin akışını izler. Böylece Peirce için bir göstergenin anlamı, bu göstergenin birisi üzerinde ürettiği ya da fiilen üretebildiği etkilerin (ya da yorumlayıcıların) belirsiz derecede genişletilebilir toplamıyla örtüşür.

Göstergenin iki farklı tanımından iki farklı göstergebilimsel yaklaşım türemiştir: Saussurecü-yapısalcı olan ilki dilin (ya da başka herhangi bir gösterge sisteminin) dışlisini sökme, iç ilişkilerini analiz etme amacını güder; Peirceçi-pragmatist olan ikincisi, bilişsel faaliyetin çeşitli alanlarındaki yorumlama mekanizmalarını araştırmakla ilgilenir.

Somut iletişim süreçlerinde bu iki bakış açısı birbiriyle uyumsuz değildir, tersine birbirlerinin varlığını gerektirirler. Yorumlama (nadir radikal yorumlama istisnaları dışında) bir dile ya da koda, yani önceki bir dizi iletişim deneyiminin yapısal olarak örgütlenmiş hafızasına başvurmayı gerektirir; öte yandan dil, çok sayıda iletişim ve yorumlama olgusunun sosyal kristalizasyonunun sürekli dönüşüm halindeki ürünüdür. Bu bağlamda, Charles Morris (1901-1979) *Writings on the General Theory of Signs* [*Genel Gösterge Teorisi Üzerine Yazılar*] (1938) adlı eserinde göstergebilim alanını sentaktik (göstergelerin birbirleriyle nasıl birleştikleri), semantik (göstergelerin, nesneleri ya da anlamlarıyla olan ilişkisi) ve pragmatik (göstergeler ve yorumlayıcıları arasındaki ilişki) olarak üçe ayırır. Fiili göstergebilimsel süreçlerde bu üç unsurun ayrılmaz bir şekilde iç içe geçtiğini belirtirse de bu durum göstergebilimsel araştırmaların amaçları doğrultusunda üçünün de diğerlerinden suni bir şekilde ayrı tutulabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaz.

Dilsel Edimler, Pragmatik ve Edimsellik

Dil edimleri teorisinin tam formülasyonunu John L. Austin'in *How to Do Things with Words* [*Kelimelerle Neler Yapılabileceğine Dair*] (metne adını veren konferans dizisi 1955 tarihlidir) adlı eserine borçluyuz. George Edward Moore'un etik okulunun ilkeleri doğrultusunda yetişen Austin'e göre, dilin ifadeleri, tarif veya anlamlandırma biçimlerinden ziyade "dilsel edimler" olarak anlaşılmalıdır: Wittgenstein'ın (kelimelerin anlamlandırılması ile kullanımları arasındaki özdeşlik) ve Frege'nin (dilsel ifadelerin iddia gücü kavramına yapılan vurgu) bazı yaklaşımları doğrultusunda her cümle bir praksistir. Austin'in yaklaşımı, filozofların dil konusundaki çalışmalarında yalnızca bildirme cümlelerine, yani bir şey iddia eden cümlelere (örneğin "Kedi masanın üzerinde" gibi) odaklanmasına yönelik bir eleştiriden yola çıkar. Austin böyle düşünmez. Dil aslında sıradan, gündelik kullanım bağlamında tüm nüanslarıyla incelenebilecek bir praksistir. Austin cümleleri betimsel ("x, y'yi affediyor" gibi bir olguyu kaydeden) ve edimsel, yani sadece bir durumu tanımlamakla kalmayıp bir olguyu "var eden" (örneğin "Beni kırdığın için seni affediyorum") cümleler olarak sınıflandırır. Bu tür cümleler *a priori* olarak doğru/yanlış ikilemine göre değerlendirilemez, çünkü doğruluk ve yanlışlık bile her zaman ortaya konan bir dizi durum ve olguyla ilgili pragmatik değerlendirmelerdir, ama değer ile olgu arasındaki ayrıma göre de değerlendirilemez, çünkü Austin'in yaptığı gibi, bu ayrımı çürüten bir dizi cümleyi listelemek mümkündür: yargısal olanlar ("yaptırım" ya da "ceza" gibi), yükümleyici olanlar ("söz verme" ya da "tehdit etme"), açımlayıcı olanlar ("onaylama," "cevaplama," "bildirme"), zorlayıcı olanlar ("kınama," "feshetme," "isimlendirme"), davranışsal olanlar ("teşekkür etme," "lanetleme," "üzülme"). Daha doğru bir ifadeyle, dilsel edimler belirli bir amaca ulaşmada "başarılı" olup olmadıklarına göre sınıflandırılmalıdır; bu değerlendirme tek tek cümlelere göre değil, genel bağlama göre yapılmalıdır; Austin'in "toplam dilsel edim"den söz etmesinin nedeni de budur. Austin daha sonra, bir şeyi iddia etmenin her zaman bir edimin icra edilmesi anlamına geldiğine dair teori temelinde, farklı dilsel edim biçimlerini birbirinden ayırt eder; kullanımları temelinde düzsöz olanlar (bir şey söyleme edimi), edimsel olanlar (yani bir şey söylerken kendi içinde bir edim oluşturanlar) ve yaptırımsal olanlar (onları duyanlarda etkiler yaratanlar).

John Searle de dilsel edimlerin sınıflandırılması konusuna

belirleyici bir katkıda bulunmuş, ancak dilin biçimselleştirilmesinin analitik düzeyinde hareket eden bir açıdan bakmış, yani günlük konuşmayı teşkil eden cümlelerin yapıları temelinde yürütülen Austinci analiz projesinden uzaklaşmıştır. Amerikalı filozof, *Foundations of Illocutionary Logic* [*Edimsel Mantığın Temelleri*] adlı eserinde, "edimsel güç" ile bir cümlenin önermesel içeriği arasındaki ayrım ve ilişkiler temelinde edimsel eylemleri temel kategorilere ayıran ayrıntılı bir taksonomi inşa eder. Gerçekten de farklı içerikler aynı edimsel güce sahip olabilirken ("Telefonu kapat," "Taksi çağır"), farklı edimsel güçler aynı önerme içeriğine sahip olabilir ("Bu gece bana bir mesaj gönder," "Bu gece bana bir mesaj göndermeni istiyorum").

Searle şu dilsel edim türlerini birbirinden ayırır: Temsili (Austin'in açımlayıcı ve yargısal cümlelerinin karşılığı), yönlendirici (zorlayıcı), yükümleyici, dışavurumcu (davranışsal) ve bildirici (yani "işten çıkarma" veya "savaş ilan etme"de olduğu gibi, bir olayı bildirirken gerçekleşmesini sağlayan cümleler). Dilsel göstergeler ve iletişimin pragmatiği üzerine çağdaş düşünceler, Wittgenstein, Austin ve Searle ile birlikte bu disiplinin gerçek kurucu babası kabul edilebilecek Paul Grice'ın (1913-1988) dil felsefesinin de merkezinde yer almaktadır. Grice, göstergelerin doğasına ilişkin temel sorudan (Bir göstergenin bir şeyi işaret etmesini sağlayan nedir?) yola çıkarak, bu soruyu yanıtlamak için bağlam olarak iki insan arasındaki niyete dayalı iletişime işaret eder. Niyete dayalı anlambilim olarak adlandırılan yaklaşım, aslında konuşmacıların alt metinler, imalar vb aracılığıyla dolaylı ya da örtük biçimde iletişim kurarak, düzanlam yoluyla söylenenlerden farklı ve bunlara paralel içerikler önerebildiği yollara odaklanır (bu teori "konuşmaya dayalı ima" diye tanımlanır).

Grice'ın pragmatiğinin etkisi günümüzde göstergebilimden söylem analizine ve toplumsal dilbilime kadar dilsel edimleri öznelerarasılık ve konuşmacılar arasındaki ilişkiden hareketle inceleyen tüm araştırma alanlarına yayılmıştır. Özellikle Fransız antropolog ve dilbilimci Dan Sperber ve İngiliz dilbilimci Deirdre Wilson, Grice'ın cümlelerin edimselliği üzerine düşüncelerinden yola çıkarak, *Relevance: Communication and cognition* [*Bağıntılılık: İletişim ve Kavrama*] (1986) adlı eserlerinde, konuşmacılar arasındaki iletişimi yöneten pragmatik bir ilke şeklinde anlaşılan bir "bağıntı" (*relevance*) teorisi formüle etmişlerdir.

Roberto Limonta

Disiplin olarak Göstergebilim ve Anlatıbilimin Doğuşu

Peirce ve Saussure'ün doktrinleri doğrudan ya da dolaylı yollarla XX. yüzyılın entelektüel ortamını etkisi altına aldı ve yüzyıl boyunca göstergebilimsel zihniyet antropoloji, edebiyat eleştirisi, dil felsefesi ve psikoloji dahil olmak üzere çeşitli çalışma alanlarına yayıldı. Bununla birlikte, göstergebilimin kurumsallaşmış bir disiplin olarak kabul görmesi ancak Roman Jakobson (1892-1982), Claude Levi-Strauss (1908-2009), Emile Benveniste (1902-1976) ve Roland Barthes (1915-1980) liderliğinde, çeşitli akademik geçmişlere sahip bir grup akademisyenin çok çeşitli iletişimsel eserleri üniter bir perspektiften analiz etme ve bu amaçla dilbilimin kavramsal araçlarını yeniden uyarlama hedefine odaklandığı 1960'ların ortalarını buldu. Bu grubun çalışma hipotezi, eğer beşeri bilgilerin tamamı dil yoluyla aktarılıyorsa, dilin, çoklu tezahürlerinde anlamın sırlarını çözmenin anahtarı olarak hizmet edebileceğidir.

Bu ortama başlangıçta, Saussurecü çizgi (Hjelmslev'in radikal okumasıyla şekillenmiştir), dolayısıyla da göstergenin ikili tanımı ve etkileşimli parçalardan oluşan kapalı bir yapı olarak dil fikri hâkimdir. 1960'ların yapısal göstergebilimi, Saussurecü ve Hjelmslevci dilbilim kategorilerini (*langue*/kelimeler, gösterilen/gösteren, sistem/süreç, düzanlam/yananlam) akrabalık sistemleri (antropolojik alanda yapısal dilbilim ilkelerini ortaya koyan Levi-Strauss'tur), moda sistemi (Roland Barthes), sinema dilleri (Christian Metz), mimari kodlar vs gibi diğer göstergebilimsel sistemlere uygulanabilirliklerini araştırmak amacıyla yeniden ele alır. Luis Prieto (1926-1996) ve Tullio De Mauro'nun (1932) çalışmaları da aynı çizgide yer alırlar.

Göstergebilimsel çalışma alanının en verimli dallarından biri, 1968'de Tzvetan Todorov (1939) tarafından ortaya atılan bir terim olan "anlatıbilim"dir, Rus formalizminden ve Vladimir Propp'un (1895-1970) *Masalın Biçimbilimi* (1928) adlı eserinden yola çıkarak, çizgi romanlardan dedektif romanlarına, mitlerden edebi öykülere, reklamlardan gazete haberlerine kadar belirli metinlerin analizinden anlatısallığın evrensel yapılarını yeniden inşa etmeyi amaçlar. Bu araştırma akımının belki de en önemli metni, Barthes, Eco, Todorov, Greimas, Genette ve Brémond'un katkılarını içeren Fransız *Communications* dergisinin 1966 tarihli sekizinci sayısıdır. Temel sezgi, olay örgüsü, karakterler ve anlatımsal söylemlerin görünürdeki çeşitliliğinin altında, anlatının bazı değişmez unsurlarını ortaya çıkarmaya imkân veren ortak bir iskelet olduğu ve bu unsurların varlığının bir metnin anlatı niteliğini belirlediğidir.

Yapısal göstergebilimin anlatıbilimsel yönelimi özellikle Algirdas Greimas (1917-1992) tarafından incelenmiştir; Greimas, insan deneyiminin tamamının anlatı mantığına göre düzenlendiği hipotezinden yola çıkarak, bilimsel makaleler, yemek tarifleri, nesneler, "tutku dizileri" ve birileri için anlam taşıyan (ve bu nedenle göstergebilimsel olarak analiz edilebilen) diğer iletişimsel eserler gibi görünüşte anlatı olmayan metinlerde bile derin anlatı yapıları arar. Grei-

Hermann Knottnerus-Meyer, *Faslı Hikâye Anlatıcısı*, 1926

mas –özellikle *Du Sense I* [*Anlam Üzerine I*] (1970), *Maupassant. La sémiotique du texte* [*Maupassant. Metnin Göstergebilimi*] (1976) ve *Du Sense II* [*Anlam Üzerine II*] (1983) adlı eserleriyle– metni, en yüzeyselden (dışavurum tezahürü) en derine (metnin dayandığı temel anlamsal eklemlenmeler), anlatısallık ve söylemsellik (söylemsellik, anlatı yapılarının metinde bir araya getirilme ve dile getirilme biçimleriyle ilgilidir) ara anlam düzeylerinden geçen anlam düzeyleri katmanları olarak tanımlar. Bu nedenle göstergebilimsel analizin amacı, çok çeşitli metinlerin çeşitli eklemlenme düzeylerini ortaya çıkarmak, tek bir "anlam üretme yolu"nun mümkün olduğunca soyut bir temsiline ulaşmak için iç dişlilerini sökmektir.

Postyapısalcılığa Doğru

M3: Umberto Eco, Yapısalcılık: İşlemsel Yöntemden Nesnel Yapıya

1970'lerin başlarına doğru, beşeri bilimlerin bir önceki on yılda göstergebilimsel faaliyetlere girişirken gösterdiği ivme yavaş yavaş yerini daha metodolojik bir ihtiyata bıraktı. Bütün önemli fenomenlerin bütünüyle dilbilimsel bir modele dayandırılabileceği fikri de dahil olmak üzere, yapısalcılığın en yenilikçi ve kışkırtıcı iddialarından bazılarında küçülmeye

gidildi. Göstergebilimsel analizin eski araçları, yavaş yavaş ileri sürülen itirazlar ışığında daha verimli görünen kavramlarla ilerici bir şekilde tamamlanır. Eşdeğerlik olarak gösterge kavramının kendisi (Saussurecü) derin bir eleştirel revizyondan geçer ve kullanımdan kalkma veya en azından daha dikkatli kullanılma ve gösterme süreci ile metin kavramlarıyla yer değiştirme eğilimi gösterir. Bu bağlamda, tüm göstergebilimsel çalışmaları tek bir metodoloji altında birleştirme projesi daha az uygulanabilir görünür ve çeşitli göstergebilimcilerin ilgi alanları farklılaşma gösterir.

Göstergebilimsel çalışmaların yorumlayıcı yönü, tam da yapısalcılığın, içkinlik ilkesine saygı göstererek göstergebilimsel açıdan göz ardı edilebilir bulduğu iletişimin pragmatik yönleriyle ilgilenerek kabul görmeye başlar. Bu anlamda ilk uyarıcı metinse dilbiliminden geldi; Jakobson'un 1957'de kaydırıcılar ("*shifters*," yani o, bu, şu zamirleri gibi söz ediminin öznesinin varlığını gösteren dil unsurları) üzerine öncü çalışmaları ve 1966'da Benveniste tarafından Fransızcada şahıs zamirlerinin ve fiil zamanlarının işleyişi üzerine yapılan çalışmalarıyla dilbilim, artık çalışma nesnesi olarak herhangi bir bağlamdan kopuk bir gramer sistemi olarak dili değil, gerçek kullanım koşullarında ortaya çıkan iletişimsel bir fenomen olarak söylemi (veya metni) seçer. Benveniste'ye göre, dilin belirli bir biçime bürünmesi ve hayata geçmesi ifade etme yoluyla gerçekleşir. Ayrıca dilin kendisini söyleme dönüştürme yeteneği sayesinde insan "ben" diyerek ve zorunlu olarak bir "sen"e hitap ederek kendi bireysel,

Argümantasyon Üzerine İnceleme

XX. yüzyıl çalışmalarının tablosunda, Polonyalı hukukçu-filozof Chaim Perelman ile sosyolog-psikolog Lucie Olbrechts-Tyteca, *Traité de l'argumentation* [*Argümantasyon Üzerine İnceleme*] (1958) adlı eserleriyle, antikçağ ve ortaçağın ihtişamından sonra, uzun süre kenarda kalmış, hatta hiç kullanılmaz olmuş bir disiplin olan retoriği (altbaşlık bu anlamda açıktır: *La nouvelle rhétorique* [*Yeni Retorik*]) yeniden canlandırmış ve bilimsel ilginin merkezine geri getirmişlerdir. Bunun ne anlama geldiği ve XX. yüzyılın ikinci yarısındaki bilimsel ve kültürel tartışmalarda neden bu kadar başarılı olduğu, eserin ana fikri, yani argümantasyon teorisi ele alınarak anlaşılabilir.

İki yazar, Descartes sonrası Batı felsefesini, bilimsel konularda değil ama değerler alanında yargıda bulunmaya imkân tanıyan araçlarda zayıf olmakla suçlar ve bu nedenle onu sorgularlar: "Argümantasyona adanmış bir inceleme eserinin yayımlanması ve Yunan retoriği ve diyalektiği gibi kadim bir geleneğin canlandırılması, Descartes ile doğan ve son üç yüzyıldır Batı felsefesine damgasını vuran akılcı anlayıştan bir kopuş teşkil eder."

sosyal ve kültürel kimliğine sahip bir özne olarak kendini oluşturur. Dil, dilbilimsel açıdan yetkin herhangi bir bireyin belirli kodları benimsemesine ve bunları somut iletişimsel edimlere (talepler, emirler, ifadeler vb) dönüştürmesine imkân verir: Benveniste'ye göre göstergebilimin ilgilenmesi gereken şey, bu iletişimsel edimlerdir (ya da söylemlerdir) ve söylemin kendisinde, hedeflenen kullanıcıları için kurduğu iletişimsel rollerin izlerini bulur. Gramscici ekolün temsilcileri Roland Barthes, Maria Corti (1915-2002) ve Cesare Segre'nin (1928-2014) çalışmaları da bu bağlama yerleştirilebilir.

Dikkatimizi altta yatan kodlardan ziyade metne çevirmek, aynı zamanda göstergebilimsel bakışımızı metnin etrafındakileri kapsayacak şekilde genişletmek anlamına gelir: Hiçbir metin tek başına üretilmez ya da okunmaz, ancak çeşitli türlerde ilişkiler içinde olduğu diğer metinlerden oluşan bir ağa göndermede bulunur. Gérard Genette 1982'de bu ilişkileri beş kategoride sınıflandıracaktır: metinler-arasılık, yan-metinsellik, yorumsal üst-metinsellik, üst-metinsellik ve ana-metinsellik. Özellikle metinler-arasılık olgusuna, yani bir metni diğer metinlerle ilişkilendiren her şeye yönelik göstergebilimsel ilgi, esas olarak Bachtin (1895-1975) ve Kristeva'nın (d. 1941) katkılarının etkisiyle ortaya çıkmış olup geleneksel metin kavramını, bir metnin alabileceği farklı anlamların büyük ölçüde alıcılarında harekete geçirebildiği metinlerarası göndermeler ağına bağlı olduğu ilkesine dayanan daha akışkan ve açık uçlu bir "metinsellik" tanımına dönüştürür.

Daha doğrusu, tespit edilen zayıflık, yalnızca zorunlu ve apodiktik karakteri nedeniyle kendini herkese kanıt gücüyle dayatan şeyi "akılcı" alana dahil etme tercihiyle örtüşmektedir. Zaten bu tür öncüller göz önüne alındığında mümkün olan tek "akılcı söylem," içeriğinin sorgulanamaz açıklığı ve farklılığıyla herkesi ikna edebilen bilimsel (*more geometrico* [geometrik tarz]) kanıtlama sürecidir. Ancak yazarlara göre Batılı insan, bu yöntemi benimsediği takdirde, muhtemel, gerçekçi, belirsiz ya da karışık olan ve özünde akıl alanının dışında yer alan şeyleri akılcı alandan çıkarır; bunun da insan eyleminin bu son derece geniş ve temel alanını, akıldışı olanın en kötü tezahürlerine terk etmek gibi ağır bir sonucu olur: yanıltıcı inanış, şiddet, dogmatizmler, köktencilikler... Perelman ve Olbrechts-Tyteca'nın eseri bu duruma karşı temel bir anlayış değişikliğine davettir: Başka bir deyişle, akılcı olanın alanını makul olanı kapsayacak şekilde genişletmeye ve kanıtlama söyleminin yanında argümantasyon söylemine başvurmaktır: "Zihinlerin, onaylarına sunulan tezlere bağlılıklarını kışkırtmak veya arttırmak için

tasarlanmış söylemsel tekniklerin incelenmesi." Belli bir açıdan argümantasyon teorisi, etiği, saf akıldan farklı olarak pratik aklın olsa da aklın hâkimiyetine geri getirme girişimi olarak görülebilir; felsefi meydan okuma tam da bu alanda yatar: "İnsan özgürlüğüne anlam kazandıran tek şey, ne mantıklı ne de keyfi olan argümantatif bir sürecin varlığıdır, bu da makul bir seçimin uygulanması için bir koşuldur." Aslına bakılırsa iki yazar, antikçağ retoriğinin zengin donanımını yeniden canlandırmak için bir yol ve yöntem bulmuşlardı: XX. yüzyılın önemli bir tarihsel ânında, bu sanatın sosyal, siyasi ve hatta ekonomik önemi (reklamcılık gibi sıcak bir konuyu düşünsek yeter) aniden yeniden tartışma konusu haline geldi.

Zaten argümantasyon teorisi "... akılcı ispata kıyasla argümantatif ispatı niteleyen şey bir dinleyici kitlesine atıfta bulunmak" olduğundan, XX. yüzyılın ikinci yarısının kültüründe son derece hassas bir diğer tema olan "dinleyici kitlesi" konusunu vurgulamak zorundadır. Dinleyici kitlesi "konuşmacının argümanları aracılığıyla etkilemek istediği kişiler bütünü" olarak tanımlanır; bu durumda konuşmacı, ikna etme amacını gerçekleştirmek istiyorsa, yalnızca hazırlık aşamasında değil, söylemin geliştirilmesinde de hitap

Jurij Lotman'ın (1922-1993) başını çektiği Tartu Okulu, metinler-arasılık çalışmasını, insan kültürlerinin hem kendi gramerlerine (yani teorik olarak sınırsız sayıda metin üreten kural ve reçete sistemlerine) sahip semiyotik sistemler olarak hem de farklı gramerlerin sanallıklarını hayata geçiren bir metinler külliyatı olarak analiz edilebileceği varsayımına dayanan anonim bir kültür göstergebilimi doğrultusunda geliştirir. Bu açıdan bakıldığında, gündelik kültürel faaliyet, gerçekliğin belirli bir bölümünü kültür kodlarından birinin (veya daha fazlasının) terimlerine çevirerek bir metne dönüştürmekten ibarettir.

Yorumsal Göstergebilim

Kodların göstergebiliminden metinsel üretim ve yorumlama göstergebilimine geçiş, yorumcu figürünün göstergebilim çalışmalarında önemli bir yer edinmesini de gerektirir. 1960'lar ile 1970'ler arasında yorumcunun anlam inşa süreçlerinde oynadığı aktif rol, çeşitli beşeri bilimlerde yavaş yavaş önem kazanmaya başladı. Karşı çıkılan şey, bir metnin anlamının bir şekilde verili olduğu ve metnin içinde aranması gerektiği, bu nedenle de yorumcunun metnin zaten içerdiği anlamları deşifre etmekle yetindiği şeklindeki yapısalcı varsayımdır. Ancak tam tersine, yorumlayıcı düzen teorileri, anlamı metin ile yorumcu arasındaki işbirlikçi (ve bazen çatışmacı) bir sürecin sonucu olarak görür. Umberto Eco'nun yorumlayıcı göstergebilimi bu araştırma alanına aittir. Bu akımın meyvesi, Eco'nun özellikle *Trattato di semiotica generale* [*Genel Gös-*

ettiği dinleyici kitlesini her zaman göz önünde bulundurmalıdır. *Traité de l'argumentation* bu açıdan da biraz "geçmişe dönüş" niteliğindedir: Aristoteles, konuşmacı ile dinleyici arasındaki ilişkiyi dikkate alabilen bir "durum mantığı" ortaya koymuştur. Dolayısıyla dinleyici kavramı yeni retoriğin merkezinde yer alır ve her argümanın göreli bir karaktere sahip olduğunu ima eder.

Traité de l'argumentation üç bölüme ayrılmıştır. İlkinde ("Argümantasyonun Çerçeveleri") argümantasyon teorisinin teorik öncülleri sunulur ve bu yöntem kanıtlama yönteminden ayırt edilir. Bu bölüm ayrıca dinleyici kitlesi ve çeşitliliğine dair bir tartışma da içerir. İkinci bölümde ("Argümantasyonun Temeli"), olgular, hakikatler, varsayımlar, değerler ve hiyerarşiler gibi unsurlar arasında ayrım yapılarak söylem hazırlamak ve tartışmak için kullanılan formaliteler ve unsurlar ele alınır; bu bölüm ayrıca klişelerin, veri seçiminin ve söylemde sunulmasının ele alınması üzerine bir tartışma da içerir. Üçüncü ve son bölüm ise ("Argümantasyon Teknikleri"), bir dinleyiciyi ikna etmek için kullanılan bireysel söylem argümanlarının gözden geçirildiği ve analiz edildiği kapsamlı bir taksonomiden oluşur.

Luca Soverini

tergebilim Üzerine İnceleme] (1975) ve *Semiotica e filosofia del linguaggio*'da [*Göstergebilim ve Dilin Felsefesi*] (1984) geliştirdiği "ansiklopedi" kavramıdır; bu "kütüphaneler kütüphanesi" (Jorge Luis Borges'in "Babil Kütüphanesi" adlı kısa öyküsünde çağrıştırdığı sonsuz kütüphaneyi hatırlatır), yapısalcılığın kapalı dilinin patlak vermesini sağlayarak çeşitli şekillerde iç içe geçmiş yorumculardan oluşan açık ve çok boyutlu (ama içsel bir düzen ilkesinden yoksun olmayan) bir ağa dönüştürür. Eco, *Lector in fabula*'da [*Anlatıda Okur*] (1979) metni, çalışması için birinin (yorumcu) müdahalesine ihtiyaç duyan "tembel bir makine" olarak görür. Eco'ya göre, yorumcunun rolü metne, kullanımına yönelik örtük talimatlar şeklinde yazılmıştır: Bu nedenle, okurun "*fabula*"daki, yani anlatının gövdesindeki varlığını izlemek, metinsel ipuçlarından yola çıkarak Model Okurun zaman zaman üstlenmeye teşvik edildiği "çıkarımsal gezintileri" yeniden kurgulamak, metni geçici olarak terk edip "metinler-arası ganimetle yüklü" olarak geri dönmek mümkündür.

On yıllar boyunca, yorumlayıcı göstergebilimin geçirdiği çeşitli aşamalar, gerçek anlamda baştan düşünülmesini hiçbir zaman gerektirmese de bazen sorunun yapısal yönünü (yani metnin özellikleri ve okurun metindeki varlığını) bazen de bilişsel yönünü (okurun anlam hipotezlerini formüle etmesine imkân veren çıkarımsal işlemleri) daha fazla vurgular.

XX. YÜZYILDA İLETİŞİM

Umberto Eco

Çoklu Anlamlar

İletişim muğlak bir kavramdır, çünkü bu terimin iki anlamı var gibi görünür. Bir yanda canlı varlıkların ve nesnelerin bir yerden bir yere fiziksel olarak taşınması anlamına gelir ve bu anlamda geçmişte nasıl ki atlar, arabalar ve yelkenliler ulaşım araçları idiyse günümüzde de tren, otomobil ve uçak öyledir. Öte yanda da mesajların aktarımından iletişim diye söz ederiz ve bu anlamda dil ile çeşitli görsel ve işitsel işaret sistemleri birer iletişim aracıdır. Ancak mesaj aktarımının da öncelikle taşınma gerektirdiğini (posta sistemlerinde nesneler, telefon veya radyoda çeşitli türden sinyaller taşınır) ve aktarım sistemlerinin bu "fiziksel" yönünün çeşitli teknolojik faktörlerin birleşimi yoluyla belirlendiğini unutmamak gerekir; ikinci olarak ulaşımdaki gelişme de mesajların aktarım hızına ve miktarına katkıda bulunmuştur ve bulunmaya devam etmektedir; atları temel alan posta sistemi ile uçaklarla taşınan posta arasındaki farkları göz önüne almak yeterli olacaktır. Bu bölümde sadece mesaj aktarımı anlamında iletişimle ilgileneceğiz, ama ona paralel olarak ulaşım sistemlerinde yer alan gelişmeleri de göz ardı etmeyeceğiz.

XIX. yüzyılda ulaşım sistemleri kapsamlı bir devrimden geçmiştir: Buhar makinesi XVIII. yüzyılda icat edildiyse de demiryolları ve buharlı gemiler XIX. yüzyılda geliştirilir; otomobilin yaygın bir araç haline gelmesi XX. yüzyılı bulduysa da atlar tarafından çekilmeyen araba ilk olarak XVIII ila XIX. yüzyıllar arasında geliştirilmeye başlanır; havadan daha ağır bir araç yoluyla uçuşlarda ilk deneyler de yüzyıl sonundan sadece üç yıl sonra gerçekleşir. Bu ulaşım sistemleri XX. yüzyılda kapsamlı bir şekilde geliştirilecek, hatta ilk uzay yolculuklarına çıkılacaktır.

Ama XX. yüzyılın önemli özelliklerinden biri, mesaj aktarımının dar anlamda ulaşımdan bağımsız hale gelmesidir, çünkü mesaj aktarımının büyük kısmı giderek beden veya nesne ulaşımı değil de radyo, televizyon veya internette olduğu üzere saf enerji yoluyla gerçekleşecektir.

Bu açıdan XIX. yüzyılın bize telefonu ve telgrafı verdiği kesindir, sadece birkaç yıl sonrasında da telsiz telgraf ve radyo icat edildi. Ancak bu araçların endüstriyel ölçekte bütün dünyaya yayılması bir sonraki yüzyılı bulmuştur. Bu anlamda XX. yüzyıl, iletişim alanında dönüm noktasının yüzyılıdır.

1940'larda Radyo Londra'nın çalışanları iş başında

İletişimde Dönüm Noktası

Bu ifadeyle, iletişim araçlarının yayılmasının yanı sıra, insanların yaşama ve düşünme şekillerini ne kadar kökten değiştirdiği, hatta birçok durumda ulaşımı (fiziksel taşınmayı) iletişimsel aktarımlarla ikame ederek geçersiz hale getirdiği kastedilir. Bu devrimi derinlemesine kavrayabilmek için kredi kartı veya faks ve internet yoluyla banka transferlerinin para transferinin neredeyse tamamıyla yerini aldığını (para transferleri eskiden fiziksel olarak taşınan kredi mektuplarıyla, çeklerle veya posta havaleleriyle sınırlıydı) veya e-postanın, hava veya kara yoluyla mektuplaşmayı tamamıyla tahtından indirmese de büyük ölçüde onun yerini aldığını düşünmek yeterli olacaktır. Geçmişte insanlar yüz yüze sözlü iletişimi, dumanla haberleşmeden deniz fenerlerine, hatta (genelde özel anlarda ve görevlerde kullanılan) optik telgrafa kadar bazı kaba saba uzak mesafe iletişim sistemlerini bilirlerdi, bunların dışında da vaizlerle, habercilerle ve hikâye anlatıcılarıyla iletişim halinde olurlardı veya kiliselerdeki ve belediye konaklarındaki oyma eserler ve resimler yoluyla azizlerin hayatı veya kralların ihtişamı konusunda bilgi sahibi olurlardı. Okuma yazması olanlar için yazılı mesajlar da söz konusuydu, sonra matbaa icat edildi, kitaplardan duvar afişlerine geçildi ve XVIII ila XIX. yüzyıllar arasında gazeteler ve süreli

yayınlar ortaya çıktı, ayrıca bilginin halk arasında yayılmasına yönelik yayıncılık faaliyetleri başladı, ama bütün bu bilgiler sadece okuma yazma bilen küçük bir azınlığa açıktı. İletişim zanaatından ve endüstrisinden faydalanmak için okuma yazma öğreten okulların var olmasının gerekli olduğunu vurgulamak gerekir. XX. yüzyılda ise sistem tersine döner: Bir dizi görsel ve sözlü mesajla (sinema, radyo, televizyon) bilgi, okuma yazma bilmeyenlere de iletilmeye başlanır ve bu iletişim sistemleri okullardan önce ve genelde okullar yerine konumlanarak, eskiden sadece okulun aracılık edebileceği bilgilerin yayılmasını sağlar. Bu yeni bilgi akışının, yanlış veya çarpıtılmış bilgiler yaydığı takdirde ne dereceye kadar hükümetler veya başka iktidar merkezleri tarafından kontrole veya sansüre tâbi tutulması gerektiğini burada ele almayacağız, çünkü bu gibi durumlar geçmişteki iletişim sistemlerinde de söz konusu olabiliyordu. Sonuçta XX. yüzyıl insanı Roma İmparatorluğu hakkında okul kitaplarından ziyade sinema yoluyla bir şeyler öğrenebilmiştir (öğrendikleri ister hayal gücüyle çarpıtılmış olsun, ister hakikati yansıtır olsun); dünyada olanları, hatta ilgi duymadığı konuları radyo veya televizyon yoluyla öğrenmektedir; o kadar büyük miktarda bilgi elde eder ki, genelde aralarından seçim yapacak durumda değildir; dünya konusundaki bilgisinde o kadar büyük artış olmuştur ki, XIX. yüzyıl başlarında bir İtalyan yıllarca Waterloo Muharebesinin ve Naploeon'un nihai olarak yenilgiye uğratıldığının farkında olmayabilirdi, ama aynı İtalyan günümüzde Endonezya'daki kasırgadan veya Hindistan'da yeni bir başbakan seçildiğinden ânında haberdar olur. Bilgideki artış iyi yönde de, kötü yönde de niceliksel olmakla kalmadı, nasıl düşündüğümüz ve eylemde bulunduğumuz üzerinde de etkili oldu.

İletişim başlı başına bir endüstri, hatta ileri düzey bir toplumun en önemli endüstrisini oluşturacak derecede yeni enerjileri harekete geçirdiyse de iletişimin "ağır bir endüstri" haline geldiğini, yani üçüncül sektörün birincil ve ikincil sektörler* üzerindeki hâkimiyetiyle sonuçlandığını kabul etmek gerekir. Günümüzde bir darbe yapmak için artık tanklarla hükümet konağını işgal etmek yerine televizyon prodüksiyon merkezlerine girmenin yeterli olduğu söylenir.

Kitle İletişimi

XX. yüzyıl, kitle iletişim yüzyılıydı. Kitle iletişimiyle, son derece karmaşık bir teknolojik merkezden yayınlanıp o merkezin pek de tanımadığı ve onunla etkileşimde bulunamayacak çok sayıda hedefe ulaşan mesajlar kastedilir. Bu anlamda Mussolininin veya Hitlerinki gibi muazzam mitingler bile henüz kitle iletişim biçimleri sayılmazdı, çünkü en azından teoride, toplanan kalabalık alkışlarıyla veya fikir aykırılığını yansıtan tezahürlerle liderin konuşması

* Ekonomide birincil sektör, doğal kaynaklardan yararlanılan tarım, yetiştiricilik, balıkçılık gibi faaliyetleri, ikincil sektör imalat ve inşaat gibi üretim alanlarını, üçüncül sektör de eğitim, bankacılık, turizm gibi hizmet faaliyetlerini kapsar –çn.

üzerinde etkili olabilirdi. Radyodan yayınlanan bir konuşma ise kitle iletişimine örnektir. Aslında kitap ve basın gibi daha eski iletişim biçimleri de kitle iletişimi olarak nitelenebilir, ama daha önce de belirtildiği gibi, bunlar halkın belirli kesimleriyle sınırlıydı, dolayısıyla yayın kuruluşu zevk ve kültür düzeyi açısından bir yere kadar teşhis edilebilir bir gruba hitap ettiğinin bilincindeydi. Günümüzdeki kitle iletişimine bazı açılardan benzer bir fenomen, Protestan âleminde Kitabı Mukaddes'in yerel dillere tercümesi ve yayılmasıyla yaşandı. Kutsal Metinleri yorumlama hakkını üstlenen bir kurumun (örneğin Katolik Kilisesinin) aracılığı söz konusu olmadığında, çok uzaklardan gelmiş bir mesaj ile kültür ve sosyal sınıf açısından birbirinden farklı, çok büyük bir toplum arasında bir bağıntı oluşur.

Ancak, kitle iletişiminin radyo, sinema ve televizyonun yanı sıra halka yönelik basının ve reklamcılığın da gelişimiyle halkın neredeyse tamamına ulaşması XX. yüzyılı bulur. Ayrıca reklam tabelaları, afişleri ve sayısız başka sözlü-görsel tetikleme yoluyla şehrin kendi de aralıksız bir mesaj kanalı haline gelir. Şehirlerin aynı zamanda bir iletişim sistemi olduğu, en eski zamanlardan beri bilinir, zaten tapınaklar, meydanlar, anıtlar vs daima bir iletişim işlemi de üstlenmiştir. Ama şehrin, elektriğin de yaygın hale gelmesi sayesinde, her vitriniyle, her bina cephesiyle, kentsel işaretlerinin çeşitliliğiyle dört bir köşesindeki farklılaşmamış kitleyle "konuşan," hatta cam cepheleri yoluyla çevresindeki yapıları yansıttığında kendinden söz eden bir şeye dönüşmesi ve giderek gösteri unsurunun öne çıktığı bir yapıya dönüşmeye eğilim göstermesi XX. yüzyılda gerçekleşir. Bilim ve teknolojideki gelişmelerle birlikte, kitle iletişimindeki gelişmeler XX. yüzyılda Avrupa kültürünü Amerika Birleşik Devletleri'nin kültüründen ayrı olarak düşünmeyi imkânsız hale getirir. Yüzyılın başından itibaren ve özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra Amerika müzikten sinemaya, radyodan televizyona ve çizgi filmlere kadar kendi iletişim modellerini Avrupa'ya ihraç eder. Ancak bu modeller genelde "melezleşir" ve Avrupa'ya özgü fenomenler üretirlerse de kitle iletişiminin tarihi Norveç'ten Avustralya'ya Batı kültürüne bir bütün olarak nüfuz eder. Kitle iletişiminin yaygınlığı Atlantik Okyanusunun her iki kıyısında bu fenomenin bir bilime dönüşmesine ve çeşitli eleştirel teorilerin ortaya çıkmasına neden olurken, genel anlamda iletişim meselesinin yaygınlığı, bilgi matematiği gibi yeni teorilerin doğuşunu, dilbilim ve göstergebilim ile dil felsefesi alanlarının gelişimini tetikler. İletişim teorilerinin bu geniş kapsamlı gelişiminin son ürünleri arasında da bilişim, bilgisayar bilimi, yapay zekâ üzerine araştırmalar ve başka birçok disiplin daha vardır. Kitle iletişimi, gezegenin dört bir yanında âdetlerin homojenleşmesine ve bilgi ile eğlence standartlarının dünya çapında yayılmasına katkıda bulunur, böylece teknolojik ve bilimsel gelişmelerin yanı sıra günümüzde küreselleşme olarak tanımlanan fenomenlere neden olur.

İletişim, Ulaşım ve Yolculuk

Ulaşım alanındaki gelişmelerin kültürlerarası iletişim (veya iletişimsizlik) üzerinde derin bir etki yaratması söz konusudur.

Yerleşik bir bölge fikrinin yabancı olduğu eski göçebe kültürlerle karşılaştırıldığında, büyük klasik uygarlıkların dünyası ve elbette modern uygarlıkların dünyası, yerleşik hayatla karakterize edilmiştir; belirli bir bölgeyle özdeşleşme vatan, ulus ve ulusal devlet kavramlarının kaynağıdır. Halkın büyük kısmı için sınırlardan vazgeçmek (köy olsun, bölge olsun, ulus olsun) sadece iki durumda gerçekleşir: Biri bir ülkedeki insanların istilacı olarak başka bir ülkeye gitmesine yol açan savaştır, diğeri de büyük halk kitlelerinin Santiago de Compostela'ya veya Kudüs'e (Müslümanlar için de Mekke'ye) gitmek üzere yola çıkmasına neden olan hac. XVIII ile XIX. yüzyıllar arasındaki bir başka fenomen, İngiltere'nin *upper class*'ı gibi sadece üst sınıf üyelerin, İtalya başta olmak üzere Avrupa'nın güzelliklerini görmeye adanmış *Grand Tour* veya Romantik ve Dekadan yazarların Doğu yolculuklarını içeren deneyimlerdi.

Buharlı makinenin icadıyla başlayıp günümüzde hem Batı uygarlıklarında hem de onlara ait modeli kısmen veya tamamıyla benimseyen uygarlıklarda (örneğin Japonya) karmaşık bir karayolu, demiryolu, havayolu ve denizyolu ağıyla doruğa çıkan ulaşım alanındaki devrim sonucunda yeni bir göçebelik fenomeni de yaşanmaya başlandı.

Her şeyden önce, bir yöneticinin, bir teknisyenin, bir tüccarın, işçilerin ve askeri personelin -papa gibi din adamlarından bahsetmiyorum bile- bugün Marco Polo veya Kristof Kolomb ile aynı yolculuğu birkaç saat içinde ve aynı yıl içinde birkaç kez yapabildiği ülke içi göçebelik veya aşırı mesleki hareketlilik biçimleri vardır. Amerikalı bir işadamının şirketinin California'da, bir şubesinin de New York'ta olması normaldir, bu durumda haftada bir gidip gelecektir. Binlerce insan bir anda iş değiştirmeye karar verip Doğu yakasından Batı yakasına geçmektedirler. Ayrıca banliyölerde yaşayıp işyeri şehir merkezinde olan insanların da işe gidiş-gelişleri söz konusudur. Böylelikle ortaya yoğun düzeyde bir kentsel hareketlilik çıkar. Amerikan şehirleri kent içi yer değiştirme üzerine kuruludur, hatta şehir içi yolculuk bazen şehirlerarası yolculuk kadar sürer. Tramvay ve metro ağlarını ve otopark sistemlerini göz önüne almak yeterli olacaktır; Los Angeles gibi yerleşim alanlarının uyku saatleri veya hafta sonları için ayrıldığı, şehrin kendisi ise yer değiştirme amaçlı bir mekanizma olup bağlantı noktaları, benzincileri, motelleri ve alışveriş merkezleriyle kentsel peyzajın yüzde 80'ini oluşturan otoyol ağına dayalı bir seyahat aygıtıdır.

Ülke içi hareketliliğin daha elverişli olması için California'nın bir şehrindeki süpermarketin, otelin ve sinemanın, New Jersey'nin bir şehrindekilerle tam olarak aynı olması gereklidir. Yeni bir yolculuk kavramından doğan ülke içi göçebelik, yer değiştirmenin acısız ve travmasız gerçekleşmesini sağlar. Her yer birbirinin aynıdır. Bunlardan ayrı olarak bir de göçmenlik fenomeni vardır.

Yol ağı, Amerika Birleşik Devletleri

XIX. yüzyılda (büyük ama korkutucu sayıda olmayan kitleler açısından geçerli olan) yer değiştirme fenomeni İtalyanların ve İrlandalıların Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmesiyle gerçekleşirken, XX. yüzyıl sonlarında başta Üçüncü Dünyadan endüstriyelleşmiş ülkelere doğru olmak üzere kıtalararası ağır ağır hareket eden büyük kitleler söz konusudur.

Aşırı kalabalık bir ülkenin yurttaşları başka bir ülkeye göçmen olarak taşınmak istediğinde onları ağırlayan ülkenin göçmen akışını kendi şartları doğrultusunda düzenlemek istemesi doğaldı. Ancak günümüzde Avrupa'da karşı karşıya kaldığımız fenomen, göçmenlik değil, göçtür. Germen halklarının İtalya, Fransa ve İspanya'yı istila ettiği zaman olduğu gibi şiddet dolu ve yıkıcı değildir, Hicret'ten sonra Arapların yayılması gibi öldürücü değildir ve Asya'dan yola çıkan halkların, günümüzde artık suların altında kalmış topraklardan geçerek Okyanusya'ya ve Amerika kıtasına ulaşmasıyla sonuçlanan göçler kadar ağır değildir elbette. Gezegenin tarihinde önce batıdan doğuya (muhtemelen Afrika'dan batıya, Avustralya'ya kadar), sonra da doğudan batıya büyük göç akınları sonucunda uygarlıklar oluşmuş ve dağılmıştır; bu göçler İndus'un kaynağından Herakles Sütunlarına kadar bin yıllık bir dönemde, sonra da Herakles Sütunlarından California'ya ve Tierra del Fuego'ya dört yüzyıl içerisinde gerçekleşmiştir. Günümüzde önü alınamayan ve bazen uçak yolculuğu ve karakolda yabancılar dairesine uğrama veya kaçak bir deniz yolculuğu şeklinde gerçekleştiği için her zaman tespit edilemeyen göç genelde giderek daha çorak

ve aç güneyden kuzeye doğru gerçekleşir. Göçmenliğe benzer ama göçtür aslında: sonucu hesaplanamayacak bir tarihsel olaydır; atlarıyla geçtikleri yerlerde bir daha ot bitmeyen hordaların geçişi şeklinde değil, ayrı ayrı, uysal gruplar şeklinde ve birkaç yüzyılda veya binyılda değil, birkaç onyılda gerçekleşir. Ve bütün büyük göçler gibi nihai sonucunda hedef alınan bölgelerde etnik yapı yeniden düzenlenecek, örf ve âdetler geri dönüşü olmayan bir şekilde değişecek ve önü alınmayan melezleşme süreci sonucunda, Normanlar nasıl Sicilya'da mavi gözlü, sarışın insanların ortaya çıkmasına neden olduysa, halkların ten, saç ve göz rengi istatistiksel olarak değişecektir.

En azından tarihsel çağlarda büyük göçlerden hep korkulmuştur; başlangıçta gerçekleşmeleri önlenmeye çalışılır, örneğin Roma imparatorları surlar inşa eder ve yaklaşanlara boyun eğdirmek için lejyonları gönderirlerdi; sonra anlaşmalara varıldı ve yabancıların, ilk yerleşim yerlerini kurmalarına izin verildi, sonrasında imparatorun tebaasının tamamına Roma yurttaşlığı verildi, ama sonuçta Roma İmparatorluğunun kalıntıları üzerine kurulan Roma-Germen krallıkları Avrupa'daki ülkelerimizin, günümüzde gururla konuştuğumuz dillerin, siyasi ve sosyal kurumlarımızın temelini teşkil eder. Lombardia bölgesinin otoyollarında Usmate, Agognate, Biandrate gibi yer isimleri gördüğümüzde, o eklerin Lombardlardan kaldığını düşünmeyiz.

Büyük göçlerin sonu gelmez. Afrika-Avrupa kültürünün yeni bir mevsimini yaşamaya hazırlanıyoruz, o kadar; Avrupa çok geçmeden "melez" bir kıtaya dönüşecek ve geçiş süreci acısız olmayacak; neden olduğu gerginliklere zaten her gün tanık oluyoruz.

Son olarak, turizmin temsil ettiği geçici, kitlesel bir göçebelik söz konusudur. Günümüzde kentsel ve kırsal peyzajın büyük kısmı yolculuklara adanmış yapılardan ibarettir: Bu yapılara istasyonlar, havaalanları, helikopter alanları, terminallerin yanı sıra, konaklama yapıları ve Adriyatik kıyısı veya Maldivler gibi baştan başa turizme adanmış bölgeler de dahildir.

Batı uygarlığı, yolculuğu gündelik bir davranış gibi pratik hale getirebilmek için mümkün olduğu kadar travmatik olmaması yönünde uğraş vermektedir; bunun için yolcuları yönlendirmeyi, gruplandırmayı ve sorumluluklarından kurtarmayı amaçlayan çok geniş bir altyapı geliştirildiği gibi, ağırlamaya yönelik bütün yapılar da (havaalanından otellere ve rehberli turlara kadar) yolcuların varış noktalarında kendilerini evlerinde hissetmelerini sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Hilton veya Holiday Inn modeli, yolculara dünyanın neresinde olursa olsun kendi evlerinden çok da farklı olmayan rahatlık ve yiyecek sağlama üzerine kurulmuştur.

Yolcular yolculuğun travmasını, yerel halkla tanışma şokunu yaşamamalıdır. Turizm organizasyonu yolcuların karşılaştığı yerel halkın onların zihinsel model ve beklentilerinin karşılığı olan, "kabul edilebilir" bir modele tekabül etmesini sağlayacaktır. Öte yandan yerel halkın bir kısmı da "turistler açısın-

dan yerli" görünecek şekilde eğitilir, aslında onlara ait olmayıp egzotizm geleneğinin onlara atfettiği davranışlar sergilemeye, âdetler benimsemeye itilirler.

Yerel halk yolcular tarafından travmaya da uğratılmamalı, onu da travmaya uğratmamalıdır. Bundan dolayı yolcularla etkileşim içine girmeye alışkın olan bir yerel halk kategorisi söz konusudur. Pazarlar, fuhuş mekânları, yolcuların gidebileceği "karakteristik" mahalleler gibi kontrollü "vahşi yerli" alanların varlığına izin verilirse de halkın geri kalan kısmı yolculardan ayrı tutulur ve sonuçta hangi grubun daha çok *ghetto*'laştırıldığı belli olmaz.

Ayrıca, uluslararası bir aracı dilin (Makao veya Mombasa'da da konuşulan İngilizce) dayatılmasıyla yolculuklar artık farklı dillerin öğrenilmesi için fırsat bile vermez. Bunun sonucunda da "öteki" kültürle karşılaşma anlamında hakiki yolculuk deneyimi de ortadan kalkmıştır.

Yolculuk konusundaki tarihsel-antropolojik çalışmalara göre geleneksel yolculuklar çok daha ağır ritimler doğrultusunda zaman ve uzam algısı, misafirperverlik, dolayısıyla da farklı âdetleri öğrenme ve onlara adapte olma deneyimi, standart değil de tipik ağırlama yapılarının deneyimi, aşina olunmayan bir dizi ritüelle karşılaşma, farklı dil ve âdetlerin keşfi gibi bir dizi deneyime imkân verirdi. Halbuki görünürde yolculuk deneyimlerine imkân veren kitle turizmi, yolculuk duygusunun yok olmasına neden oldu. Turistler nereye giderlerse gitsinler, tanıdık gelen yerlerde olmak isterler. Bu durum antropologların olmayan yer diye niteledikleri, yani birbirlerinin aynısı yerlerin ortaya çıkmasına neden olur; böyle yerlerde herkes evinde alışık olduğu şeyleri bulur, hatta ehlileştirilmiş gastronomik deneyimler yaşar.

Bilgisayarlar ve Kitle İletişimi

Bilgisayar kendinden ve muhtemelen mucidinin niyetine göre bireysel veya toplu bir bilimsel araştırma aracıdır. İster hesap yapsın, ister çizim yapsın, ister metin yazsın, kullanıcı ile ekran ve klavye arasında bireysel bir bağıntı söz konusudur. Ama internetin doğuşuyla bilgisayar ekranı da bir kitle iletişimi aracı haline gelmiştir. Kullanıcı ekran yoluyla sonsuz sayıda siteden mesaj alabilir; sitelerin sayısı, televizyon ve radyo kanallarının, gazetelerin ve yayıncılık şirketlerinin sayısından kat kat daha yüksektir. World Wide Web [Dünya Çapında Ağ] yoluyla insanlar siyaset ve ekonomi hakkında, meteoroloji hakkında bilgi edinir, müze ve kütüphaneleri ziyaret edebilir, metinler okur, müzik dinler...

Bütün bunlar, mesaj sayısının ve mesajların geldiği kaynakların sadece sayısının katlanarak arttığını ve kullanıcının eskiden farklı ihtisas kanalları yoluyla aldığı mesajları artık tek bir yoldan aldığını düşündürebilir. Ancak bu niceliksel değişim beraberinde bazı niteliksel sorunlar da getirmektedir.

Olumlu yönden bakıldığında internet, kütüphaneye gitmeye veya evde pahalı ansiklopediler bulundurmaya gerek olmadan çok sayıda kitabın incelenmesine imkân verir; internet merkezlerden uzak, ıssız yerlerde yaşayan kullanıcılar

için dünyayla bağlantı sağlar; internet otoriter rejimlerin kontrolü altındaki ülkelerde bir özgürlük aracı haline gelmiştir, çünkü hükümet birçok internet sitesini susturmaya çalışsa bile kullanıcılar kendilerine yasaklanan bilgiye erişme yeteneğine sahiptir; internet haberlerin, eleştirilerin ve yargıların ânında yayılmasını sağlayan bir tamtam gibidir, hatta bazılarına göre Nazizm döneminde internet olsaydı, belki de soykırım yaşanmazdı veya en azından sonrasında kimsenin olanların farkında olmadığını öne sürmesi mümkün olmazdı, çünkü kullanıcılar bu konudaki bütün haberlerin yayılmasını sağlardı; internet uzak mesafe ticareti kolaylaştırır ve uzak mesafe çalışmayı mümkün kılar ve merkeziyetçilikten uzaklaşma sürecinin sosyolojik etkileri sonucunda birçok insan şehirlerden uzaklaşacak, her gün işe gidiş-gelişten kurtulacaktır; internet ayrıca başkalarıyla temas kurmak için sadece bu imkâna sahip olanlar için de yalnızlığa çözüm sağlayabilir...

Ancak bütün bu avantajların yanında çeşitli dezavantajlar da söz konusudur. Öncelikle, iletişimin "ağır endüstri" haline geldiği ve saf enerji aktarımının kara, deniz veya havayoluyla fiziksel taşınmanın büyük ölçüde yerini aldığı bir dünyada insanlar karşı karşıya gelmeden, yani yüz yüze etkileşim içine girmeden iletişim kurabiliyorlar. Bu süreç fiziksel tecride yol açar, zaten teoride herkesin herkesle iletişim halinde olduğu iletişim toplumunun olumsuz yönlerinden biri yalnızlıktır.

Bilişim ve elektronik teknolojisi alanlarında yer alan en ileri düzey gelişmeler giderek simülasyonlar üzerinde çalışmaya izin vererek gerçek dünyayla daha az etkileşim içinde olmaya neden olduğundan tamamıyla sanal bir ilişki evreni gelişmektedir. Bu eğilimin toplu ve bireysel psikoloji üzerindeki etkileri henüz teyit edilmemiş olup üçüncü binyıl için öngörülen sorunlardan birini teşkil eder.

Las Vegas 2004, "International Consumer Electronics Innovations"

Eldeki bilginin çok fazla miktarda olması bilginin sıfır düzeyde kalmasına yol açabilir. Bir örnek verecek olursak, eskiden belirli bir konuda bibliyografik araştırma yapmak için kütüphaneye gitmek gerekliydi ve okunabilecek birkaç düzine başlık elde edebilmek için saatlerce, hatta günlerce çalışmak gerekirdi. Günümüzde ise X konusunda yüzlerce başlık bulabiliriz, ama bütün bu eserleri okumak imkânsız olduğu gibi, sırf başlıklarını okumak bile çok zordur. Bilgi niceliksel açıdan öyle bir düzeye ulaşır ki onun ötesinde arka plan gürültüsünden başka bir şey değildir. Bilginin miktarı çok fazla olduğu gibi, kaynaklarının güvenilir olup olmadığı da bilinemez. Genelde gazete alanlar o gazetenin yaklaşımını ve güvenilirlik derecesini önceden bilir; bir kitap alanlar tanınmış bir üniversite yayınevi tarafından yayımlanmış olmasına güvenir... İnternette, belirli durumlar dışında bilginin kaynağının ne olduğu belli değildir: Kaynak yetkili bir merkez olabilir, bir deli olabilir, yanlış bilgi sahibi bir amatör olabilir, yanlış bilginin yayılmasını amaçlayan biri olabilir. Y konusunda uzman olan biri bu konuyla bağlantılı internet sitelerini kontrol edebilirse de uzmanı olmadığı X konusunda bilgi almak istediği takdirde tamamıyla aciz bir durumda kalacaktır. Dolayısıyla internet siteleri arasında seçim yapabilme sanatına veya tekniğine ihtiyaç vardır ve bu sanatın okullarda öğretilmesi gerekir, ama kuralları henüz belli değildir.

WWW bir ansiklopedi değildir, bütün muhtemel ansiklopedilerin toplamıdır, dolayısıyla farklı bilgileri temsil ve ifade eden ve birbirleriyle çelişen bütün ansiklopedileri içerir. Bir kültürün ve onu temsil eden sanal ansiklopedinin işlevi, genel bilgileri azami derecede homojenleştirmektir, bilgiyi sadece muhafaza etmek değil, aynı zamanda elemektir. Danışılacak her türlü ansiklopedide Julius Caesar'ın hayatı konusunda her türlü bilgi bulunacak, ama karısı Calpurnia konusunda fazla bir şey bulunmayacaktır, zaten onun hakkındaki bilgiler kocasının öldüğü yıl sona erer. Calpurnia'yı göz ardı etmek yanlış olabilir, ama kültürümüz Caesar'ın ölümünden sonra Calpurnia'ya ne olduğunu bilmenin elzem olmadığına karar vermiştir. Ansiklopedilerde artık yanlışlanmış olan bilimsel doktrinler konusundaki bilgiler seçilerek tarih bölümleriyle kısıtlanmıştır, bize güneşin etrafında dönenin dünya olduğu, tam tersinin söz konusu olmadığı söylenir ve Napoleon'un ölümünün (eksantrik tipler tarafından yazılan kitaplarda başka tarihler öne sürülse de) 5 Mayıs 1821'de gerçekleştiği daimi olarak tespit edilmiştir. Bir kültür belirli seçimlerde bulunur ve bu seçimler sayesinde (bu seçimler yanlış olsa bile; zaten eleştirel tartışmaların, ansiklopedileri sürekli olarak eleştirip güncelleştirme çabası bundandır) birbirimizi anlayabiliriz ve belirli konuları ortak bir temelden hareketle tartışabiliriz. Bu gezegende yaşayan altı milyar insanın her biri, internetin sunduğu farklı bilgileri farklı şekillerde kullanarak kendi şahsi ansiklopedilerini oluşturmayı başardığı takdirde her biri birbirinden farklı altı milyar ansiklopedi olacaktır ve küreselleşmenin zirvesinde herkesin sahip olduğu bireysel bilgi de mutlak olarak tikelleşmiş olacaktır.

Toplumun böyle eğilimleri kontrol altına almasının çeşitli yolları vardır elbette, ama internet çağı bu konuda da henüz geliştirilmemiş seçim ve ayrım kriterlerini öne sürer. Facebook ve Twitter gibi sosyal medya platformları bu duruma tanıklık eder. Yeni binyılın ilk on yılında dünyanın dört bir yanına yayılmış olmaları sonucunda ortaya çıkan sanal toplumlar olgusunda bilginin değerlendirilme ve doğrulanma kriterleri nesnel olarak kabul gören, toplumsal olarak paylaşılan parametrelerden ziyade bir grup kimliği yaratma ihtiyacına cevap verir, buna bağlı olarak da iletişim alanında toplum ve bireysel kimlik gibi temel kavramlar değişime uğrar ve baştan tanımlanır. Sosyal medya platformlarının beğeni kriteri yoluyla fikirler ve kişiler konusunda yarattığı görüş birliği ortak bir değer olarak sunulduğundan, toplumun sahici kabul ettiği şeylerin sahici olduğu ve tam tersinin geçerli olduğu bir tür özgöndergesel bir döngü içerisinde başka kullanıcıların da beğenisini çeker.

Geleneksel Kanalların Dönüşümü

Ahlakçı ve basite indirgeyici bir yaklaşım bazen kitle iletişimindeki gelişmeleri geleneksel iletişim araçlarının kayboluşunun nedeni olarak görmeye neden olur. Örneğin 1960'larda kitle iletişiminin, imgenin uygarlığını yücelterek, baş-temsilcisi eskiden beri kitap olan alfabetik kültürün ortadan kalkmasına neden olduğu görüşü yaygındı. Bu görüşe getirebileceğimiz ilk itiraz, bilginin imgeler yoluyla aktarımının sadece çağımıza özgü olmadığıdır; iletişimin halkın büyük kısmı açısından sadece görsel ve sözel olarak gerçekleştiği, yazılı kelimelerin de sadece kültürlü seçkin sınıfın ayrıcalığı olduğu başka dönemler de olmuştur, hatta ortaçağ bu açıdan iyi bir örnektir. Çağımıza gelince, XX. yüzyılın son yirmi yılında kişisel bilgisayarların ortaya çıkmasıyla, elektronik ekranın okumayı gerektirmesiyle ve internetin imgelerin ve seslerin yanı sıra büyük ölçüde yazılı kelimelere de aracılık etmesiyle bu bakış açısının büyük ölçüde tersine döndüğünü belirtmek gerekir.

Öte yandan kitle iletişiminin bilginin dağıtımı alanında bazı geleneksel kanalların dönüşümüne yol açtığını kabul etmek gereklidir. Örneğin kitap konusunda olanlara bakalım. Ne televizyon ne de bilgisayar, kitabı geçersiz kılmayı başardılar; okuma oranlarının azaldığından yakındığımızda da günümüzde sadece televizyon seyreden ve kitaplarla haşır neşir olmayan devasa kitlelerin geçmişte her türlü bilgi dağılım kanalının dışında yer aldığı göz önünde bulundurulmaz. Günümüzde basılan kitap sayısının başka herhangi bir yüzyılda basılan kitap sayısından daha yüksek olduğu ve muazzam kitap satış merkezlerinin (ki gençler başta olmak üzere halkın çok büyük kesimleri tarafından kullanıldıklarına şüphe yok) geçmişe göre çok daha fazla sayıda insanı kitaplarla bir araya getirdiği yadsınamaz; son elli yılda gerçekleşen çok büyük nüfus artışı göz önüne alındığında bile, oransal olarak da bu böyledir.

Son yıllarda meydana gelen olgular arasında, kitapların kitapçılar dışında da dağıtıldığı, örneğin yüz milyonlarca kitabın gazeteler ve haftalık dergiler yoluyla okurlara ulaştırıldığı unutulmamalıdır. Süreli yayınlar böylelikle geçmişte tanınma oranı çok düşük olan klasik eserlere ve son derece faydalı referans eserlere erişim sağlamıştır. Aynı şey müzik ürünlerinin dağılımı açısından da geçerlidir. Bu alanda insanı asıl şaşırtan şey, dolaşıma giren ürünlerin kalitesi değil de (çünkü yeni çoğaltma teknolojileri ve internetten müzik indirme imkânları sayesinde yeni müzik tedariki olgusu en sıradan şarkılardan klasik müziğin zirvelerine veya henüz tam olarak keşfedilmemiş etnik müziğe kadar müzik âleminin tamamını kapsar) insanın gündelik hayatın hemen her ânında müziği sese dayalı dekorasyon olarak kullanmaya, dolayısıyla da müziği dikkatsiz bir şekilde tüketmeye teşvik edilmesidir.

Yeni teknikler de benzer şekilde evrensel müzik mirası konusunda daha derin bilgi sahibi olmaya imkân vermiştir; bir yandan daha sofistike çoğaltma teknikleri eskiden çok daha pahalı olan, ama bu kadar mükemmel olmayan sanat kitaplarını herkesin erişimine açarken, internetin sunduğu imkânlar müzelerin ve sanat galerilerinin de sanal olarak gezilmesine izin vermektedir. Pardoksal olarak, kitle turizmi çeşitli ülkelerdeki sanat eserlerinin doğrudan görülmesine imkân sağlarken, erişim kolaylığı sergi alanlarının tıkanmasına neden olmuş ve bu özgün eserleri görmeyi aceleci, endişe verici, hatta sırf fetişizme dayalı bir deneyim haline getirmiştir; öte yandan giderek daha mükemmel yapılan röprodüksiyonlar da birçok insana daha derin bilgi sahibi olma ve daha kapsamlı, daha bilinçli bir estetik deneyim imkânı vermektedir.

Edebiyat alanında internet sayesinde, normalde kitaplarını yayımlatma fırsatını hemen bulamayacak genç yazarlar arasında yaratıcı öneri alışverişi gerçekleşebilmektedir. Yayımlanmamış eserlere büyük görünürlük kazandıran bu imkân, şiir ve anlatının yanı sıra deneme alanında da bireysel yaratıcılığı teşvik eder (zaten bilimsel araştırmaların sonuçlarının yayılma süreci de köklü bir değişimden geçmiştir). Bu uygulamaların bazı olumsuz yönleri de söz konusudur elbette, çünkü geçerli önerileri güvenilir olmayan malzemelerden veya sırf tekrara dayalı saçmalıklardan ayırt etmek bazen çok zordur ve yeni eleştirel bilinç biçimleri gerektirir. Metinler farklı araçlara aktarılıp metnin maddi olmayan niteliği, araçların kısa ömürlü olması ve içeriklerin unutulması meselesi gibi çeşitli açılardan iletişimin statüsünü değiştirir.

Küçük Tanrılar ve Biri Bizi Gözetliyor

Öte yandan gösteri toplumu yeni bir "çoktanrıcılık" şekli icat etti. Putperestler nasıl eskiden evrenin tamamında orman, kaynak, göl veya dağ ilahları gibi doğaüstü varlıkların yaşadığı sanılan, daimi bir halüsinasyon âleminde yaşadıysa, televizyon âleminden faydalananlar da gündelik hayata benzer gibi görünüp aslında o hayatı aşan varlıklarla her gün görsel temas halinde oldukları

bir tür daimi sanal deneyim halinde yaşarlar. Bir yandan televizyon ekranında görünen kişiler sokakta rastlanan kişilerden daha gerçek gibi hissedilirken, diğer yandan "aynanın ötesine geçmek" mümkün olmadığı takdirde o görüntünün erişilmez olduğu da bilinir. Bu durumda, küçük düşürücü olaylara boyun eğme pahasına ekranda gösterilen âlemin bir parçası olabilmek için bir tür rekabete girilir ve gündelik hayata dönüldüğünde akranların takdirini toplamanın tek yolunun bu olduğuna inanılır (hatta böyle olduğu doğrulanmıştır).

Aynanın ötesine geçiş olgularından birine yanlışlıkla (veya kötü niyetle) Biri Bizi Gözetliyor* adı verilmiştir. Ancak, bu başlık altında yapılan televizyon yayınında milyonlarca izleyici birkaç kişinin yaptıklarını "gözetlerken," George Orwell'in *1984* adlı eserindeki Büyük Birader terimi, kontrol amaçlı çeşitli araçlar (günümüzde müşterilerin süpermarketlere girişini kayıt altına alan kameraların öncüleri) yoluyla herkesin yaptıklarını gözetleme imkânına sahip bir diktatör için kullanılmıştı. Kitle iletişim âleminde asıl "Büyük Birader" onları gizlice gözetlediğimizi sanmamız için yapay bir şekilde davranan birilerini gözetlediğini sanan bizler değiliz, biz farkına varmadan bizi gözetleyen anonim bir varlıktır.

Kitle iletişimi uygarlığında bireysel *privacy* tehdit altındadır. Bir mağazaya, bir havaalanına, kamusal bir binaya girerken gözlem altında tutulduğumuz gibi, kredi kartıyla yaptığımız bütün alışverişlerimiz de kayıt altındadır ve demiryollarından otoyollara, otellerden restoranlara, yaptığımız yolculukların masraflarını da kredi kartıyla ödediğimiz takdirde, nerelere gittiğimizi yeniden kurgulamak mümkün hale gelir. Son olarak, cep telefonlarının da ortaya çıkmasıyla bir önceki gün kime kaç defa telefon ettiğimizi belirlemek mümkün olduğu gibi, internette dolaştığımız zamanın tamamı, an be an izlenebilir ve dinî siteleri mi, yoksa pornografik siteleri mi ziyaret ettiğimiz tespit edilebilir.

Kitle toplumunda, birkaç yüz kişinin yaşadığı bir köye göre çok daha fazla gözlem altında tutuluruz. Arasına gizlenebileceğimizi sandığımız kalabalık, toplama kamplarının en kapalı olanlarından birine dönüşebilir.

Bütün bu söylenenlerin kötümser öngörüler olduğu apaçıktır. Ancak genelde karşımızda tamamıyla iyimser bir gösteri şeklinde çıkan kitle iletişim dünyasında bazı kötümser düşünceler özgürlüklerimizi korumamıza yardımcı olabilir.

* İtalyanca başlığı "Büyük Birader"dir –çn.

Çeviri

Siri Nergaard

Çeviri konusundaki yaygın görüş, farklı dilsel kodlar arası basit bir ikame işleminden ibaret olduğudur. Örneğin yabancı bir dildeki metinleri bilinen bir dile dönüştüren çeviri sayesinde dünya edebiyatına da, haberlere, rehberlere, filmlere, hatta başkalarının söylemlerine de erişme imkânımız olduğu için, hedef dilde okuduklarımızın ve duyduklarımızın kaynak dilde yazılanlara veya söylenenlere tekabül ettiğini varsayarız. Zaten çeviriyi genelde kaynak metne tekabül eden bir metin olarak tanımlarız ve aslına sadık olduğunu varsayarız.

Daha etraflı bir inceleme, hatta herhangi bir metni yabancı bir dilden kendi dilimize çevirme denememiz, çevirinin basit olmaktan son derece uzak, çok karmaşık bir işlem olduğunu anlamamızı sağlayacaktır; günümüzde çeviri konusundaki zengin teorik-bilimsel çalışmaların konusu da budur. Bu çalışmalar daha felsefi ve antropolojik yaklaşımlardan edebi ve dilbilimsel olanlara, sosyo-kültürel yaklaşımlardan daha teknik ve terminolojik olanlara uzanır.

Çeviri çalışmaları konusunda bağımsız bir disiplin sadece geçen yüzyıl sonundan beri söz konusuysa da çeviri konusundaki düşüncelerin ve sorgulamaların tarihi çok eskilere uzanır. Batı dünyasında çevirinin Klasik Latin kültürüyle başladığını söyleyebiliriz; çevirinin edebiyat, dil ve genel anlamda kültür alanında yaratıcılık ve yenilik potansiyeline sahip olduğunu ilk olarak algılayanlar Latinlerdir. Geçmişe ve Roma kültürüne göndermeler, çevirinin tek bir şekilde algılanan veya uygulanan bir faaliyet olmadığını gösterir: Tarih, farklı kültürlerin çeviri meselelerini farklı şekillerde ele aldıklarına tanıklık eder. Yine Batı uygarlığında, örneğin Yunan ve Latin kültürlerinin çeviriye yaklaşımı birbirinden çok farklıdır: Yunanlar çeviriye elzem, ama temelde pek ilginç olmayan bir uygulama gözüyle bakarlardı. Zaten genelde tek dil konuşan Yunanlar yabancı dil konuşanları, kendileri tarafından anlaşılmaz bir dil konuştukları için "Barbar" olarak nitelerdi (bu terim daha sonra genel anlamda yabancılar için kullanılacaktır).

Dolayısıyla çeviri konusunda Batı düşüncesi Romalılarla başlar; Romalılar çeviriye büyük önem verirler, çünkü temas ettikleri başlıca yabancı dil olan Yunancanın

büyük bir kültürel zenginliğe sahip olduğunu tespit ederler. Böylelikle sanatsal çeviriyi icat ederek Yunan şairleri özgür bir şekilde yorumlar, onları Romalılaştırırlar, ilham aldıkları modeli aşmak için onunla rekabete girer, onu benimseyip kendilerine mal ederler. Romalıların çeviri faaliyetleri o kadar yoğundur ki, Roma kültürünün Yunan kültüründen çevirileri temel aldığı söylenmeye başlanır. Ancak, Romalıların çevirileri hem biçim hem de içerik açısından o kadar serbesttir ki, çeviri olduklarını tespit etmek zordur, ama bu çeviri faaliyetlerinin dillerin ve edebiyatların doğuşunda, gelişiminde ve dönüşümünde ne kadar önemli bir rol oynadığını gösterir. Hem tarihsel incelemeler hem de kültürel kıyaslamalar çevirinin güçlü bir kültürel uygulama olduğuna ve kültürler arası karşılıklı alışveriş ve zenginleşme açısından elzem olduğuna işaret eder. Dolayısıyla Romalılar sanatsal çeviriyle Batıda çeviri ve özellikle sanatsal metinlerin çevirisi konusundaki düşüncelerin başlangıcını temsil ederler. Bu eğilim çağımızda da baskın olmaya devam etmektedir: Günümüzde uluslararası olarak yapılan yayınlar, kurslar, kongreler ve tartışmalar ağırlıklı olarak sanatsal çevirilere adanmıştır, çünkü çevirinin hem en zor hem de en ilginç meselelerinin esasen anlatım, dram ve şiir alanlarına yoğunlaştığına inanılır.

Çeviri konusundaki düşüncelere hâkim olan, harfiyen çeviri yapanlar (*interpres*) ile serbest çeviri yapanlar (*orator*) arasındaki karşıtlık antikçağdan beri söz konusudur. Cicero'nun tercih ettiği serbest çeviri tarih boyunca tekrar tekrar öne sürülür. İncil'in Latince versiyonunun çevirmeni olan Aziz Hieronymous da bu kavramı desteklerken, kelime kelime çeviri yapmak yerine kelimelerin anlamının ve yükünün muhafaza edilmesi gerektiğini öne sürer. XVIII. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan *belle infidèle* [güzel ama aslına sadık olmayan çeviri] kavramı da, XIX. yüzyıl başlarında Almanca konuşulan bölgelerde doğan teoriler de bu karşıtlığı temel alır. Örneğin Schleiermacher bir çevirmen için sadece iki yolun söz konusu olduğunu belirler: ya yazarı rahat bırakıp okuru kendine yaklaştıracak ya da okuru rahat bırakıp yazarı kendine yaklaştıracaktır. Ancak Schleiermacher, antikçağdan beri benimsemiş çözümlere zıt bir çözüme ulaşır: Ona göre çevirinin asıl amacı, kaynak metnin dilsel ve biçimsel doğasına mümkün olduğu kadar sadık kalarak okurun o metnin âlemine girmesini sağlamaktır. Romantik dönemde Almanya'da çeviri konusunda yeni bir ideal ortaya çıkar: Buna göre çeviri bizi aşina ve tanıdık olana adapte olmak yerine, yabancı olanla temas kurmak için değişmeye zorlayarak bizi zenginleştirir.

Édouard Manet, Edgar Allan Poe'nun "Kuzgun" şiirinin Stéphane Mallarmé tarafından yapılan çevirisi için illüstrasyon, 1875, Washington (D.C.), Library of Congress

Daha yakın zamanlarda, eskilere dayanan biçimsel eşdeğerlik ile dinamik eşdeğerlik arasındaki ikilik çeşitli şekillerde yeniden formüle edilmiş, hatta son olarak yabancılaştırıcı (*foreignizing*) çeviri ile yerlileştirici (*domesticating*) çeviri karşı karşıya getirilmiştir. Bu iki strateji daha önce ağırlıklı olarak dilsel-biçimsel kriterler doğrultusunda karşılaştırılırken, günümüzde kültürel ve siyasi parametreler önem kazanmıştır. Çeviri araştırmaları alanındaki

farklı yönelimlerin tarihsel-tematik panoramasında da benzer şekilde çeviriyle bağlantılı alanlar giderek genişlemiştir ve çeviri ideoloji, siyaset ve iktidar gibi kategorilerle bağdaştırılmaya başlanmıştır.

Çeviri araştırmalarının bağımsız bir disiplin haline gelmesi XX. yüzyılın ikinci yarısını bulur. Başlangıçta çeviri meselesine hem kurallar sağlayabilecek hem de cevaplar verebilecek birleştirici modeller ve genel ilkeler bulmaya çalışanlar dilbilimcilerdir. Ancak bu alan kısa sürede yeniden edebiyatçıların hâkimiyetine girer ve dilbilimin yeterli cevaplar verecek durumda olmadığı belirlenir: Çeviri farklı dilsel sistemler arasında değil, farklı dilleri ve kültürleri temsil eden metinler arasında gerçekleşir. Çeviriyi tüm karmaşıklığıyla anlamaya yönelik yaklaşımların belki de en önemlisi, çeviri araştırmalarını dilbilim alanından alarak kültürler arası ilişkiler dahilinde görmeye başlayan yaklaşımdır: Bir dildeki yazılı bir metni alıp başka bir dilde yazmak, kültürler arası farklılıkları ilgilendiren bir eylemdir; bu farklılıklar dil yoluyla metinlere dahil edilen tarih, örf ve âdetler, gelenekler ve hayat tarzları şeklinde kendini gösterir. Walter Benjamin'in "Çevirmenin Görevi" (1923) adlı ünlü makalesinde verdiği örneğe bakacak olursak, Almanca *brot* [ekmek] kelimesinin Fransızcadaki dilsel karşılığı *pain*, İtalyancadaki de *pane*'dir, ama bu üç kelimenin kültürel anlamları kesinlikle birbirlerinin karşılığı değildir ve onları algılama şekilleri birbirleriyle değiştirilemez: Beslenmedeki yerleri de, bileşenleri de, görünümleri de birbirlerinden tamamıyla farklıdır. Çeviri, kelimelerin kültürel anlamlarını temel alır ve bir metne yeni dilinde sahici bir hayat kazandırmamız "sözlük" bilgimizden ziyade ansiklopedik bilgimiz sayesinde gerçekleşir. Kelimelerin ve dillerin birbirlerinin yerini alamamasından ve kıyaslanamaz olmasından dolayı, çeviri yaparken kazançla kaybı dengelememiz gerekir ve Umberto Eco'nun önerdiği ve kitabının (*Dire quasi la stessa cosa* [*Neredeyse Aynı Şeyi Söylemek*], 2003) başlığında dediği gibi, amacımız aynı şeyi değil, neredeyse aynı şeyi söylemek olmalıdır.

Bu açıdan bakıldığında çeviri kültürler arası farklılıkların ne anlama geldiğinin ve nasıl farklı şekillerde ifade edilebileceğinin, ama bazen de çevirisi yapılamayacağının belki de en iyi örneklerinden birini teşkil eder. Tam da bu özelliğinden dolayı birçok düşünür yorum ve iletişim kurma, birbirimizi anlama konusundaki sorunları ele alırken çeviriden yola çıkarlar. Ortega y Gasset *Miseria y esplendor de la traduccion*'da [Çevirinin Sefaleti ve İhtişamı] (1937) çevirinin imkânsızlığını savunurken aslında

düşünce ile kelime arasında uyum eksikliği olduğunu ilan eder; Gadamer (*Hakikat ve Yöntem*, 1960) çevirmenlik ile yorumculuk arasındaki yakınlık üzerinde durur, Quine da (*Word and Object* [*Kelime ve Nesne*, 1960) kelimeler arasında denklik noksanlığından dolayı çevirinin belirsiz kaldığını öne sürer. George Steiner de artık bir klasik haline gelmiş olan After Babel'da [Babil'den Sonra] (1975) Batıda çeviri konusundaki düşünceleri derlerken çevirinin spekülatif niteliği üzerinde durur.

Dilsel ve kültürel sınırlar arasındaki yoğun yer değiştirme, takas ve alışveriş faaliyetlerinin nitelediği günümüz dünyasında çeviri her zamankinden daha mevcuttur. Aslında ülkeler arasında iletişim ilişkilerinin ve bilgi alışverişinin bu kadar yoğunlaştığı, hatta aşırı derecede büyüdüğü dünyamız birçok açıdan çeviriye bağlıdır. Uluslararası ve küresel değiş tokuşların güçlenmesine tanık olduğumuz gibi, ulusların ve şehirlerin de yoğun göçmen akışlarından dolayı birçok dilin ve kültürün küresel diller haline geldiklerini görmekteyiz. Bu durumda çeviri sadece kültürler arasında değil, kültürlerin kendi içinde de rol oynar. Çeviri bu anlamda kaçınılmaz olarak hepimizi ilgilendirir, hepimizin hayatının bir parçasıdır, dolayısıyla da aralıksız olarak yeni sorular ve tartışmalar doğurur. Hepimiz bir ölçüde çeviri halinde yaşıyorsak ve sürekli olarak diller, tarihler, örf ve âdetler arasında gidip geliyorsak, insanın kendisi ile başkası, kendine ait olan ile başkasına ait olan arasındaki farklılıkların azalacağı apaçıktır. Ayrıca konuşucuların çoğu sıklıkla iki dilli, hatta çoklu dillidir, dolayısıyla kendi kendilerinin çevirmenleridirler. Bu, özellikle göçmenleri yakından ilgilendirir, ama farklı köken ve kültürlerden gelen insanların yaşadığı metropollerin sakinleri de benzer durumları deneyimler. Genelde küreselleşme olarak nitelediğimiz halin etkileri çeviri niteliği taşır, ama iki farklı ve ayrı gerçeklik değil de melez ve parçalı farklılıklar söz konusudur.

Hem çağdaş toplumların gerçekliği hem de Batının tek dilli hümanist ve evrenselci geleneğini altüst eden araştırmalar çeviri alanında yeni yaklaşımlar getirmektedir. Çeviri bir sömürgeleşme veya direniş aracı olarak, yani bir yanda egemen siyasi güçlerin kültürel kimlikleri biçimlendirme ve inşa, diğer yanda hükmedilenin başkası tarafından inşa edilen o imgesine direniş ve isyan araçları olarak incelenir. Bu durumda çeviriyi şekillendirenler eşit olmayan iktidar güçleridir ve kültürler arası ve içi, öznelerarası ve içi çevirinin rolü bu açıdan yorumlanır.

ONTOLOJİ

Pietro Kobau

Ontolojik Meselelerin Analizi

Ontoloji, yüzlerce yıllık tarihinden sonra, günümüzde disiplin kimliğini kaybetmiş ve altında bütün bir sorun grubunun toplandığı bir etikete dönüşmüş gibi görünür. Hatta son yıllarda bu değişim sonucunda isimde değişikliğe gidilmesi (örneğin "meta-metafizik" gibi) gerekebileceği veya söz konusu sorunları kapsayabilmek için "ontoloji" ile daha yerleşik "metafizik" arasında gidip gelinebileceği düşünülmüştür. Ancak ontoloji başlığı altında toplanan meselelerin tutarlılık gösterdiği yadsınamaz.

Analitik gelenek giderek pekişirken, modern çağda metafiziğin yeniden doğuşunun babaları arasında sayılan Christian Wolff'tan (1679-1754) sonra "genel anlamda varlığın bilimi" olarak bilinen disiplinle ilgili çeşitli meseleler yeniden öncelik kazanır. Bu meselelerin en önemlilerinin ilki, tümeller konusunda çok eskilere uzanan tartışmadır: Bir yanda çok çeşitli bireylere (Sokrates, Titius veya bu satırları yazan vs) atfedilen nitelikler (ölümlü olmak), özler (insanlık) veya ilişkiler (oğul olmak) gibi varlıkların fiili olarak ortaya çıktığını savunanlar, diğer yanda bu özellikleri yadsıyıp kavramlar gibi zihinsel varlıklara veya gerçek varlıkların tekabül etmediği genel dilsel terimlere (paradigmatik olarak isimler) atfedenler ("nominalistler") yer alır.

Bu tartışma yeniden alevlendiğinde, analitik geleneğin mantık, epistemoloji ve dil felsefesi gibi temel disiplinlere sağladığı büyük dürtüden kaynaklanan farklı metodolojik öneriler ortaya atılır. Öncelikle bu ve bunun gibi çözümsüz kalan ve çözümlere direnen meseleleri, dilsel ve mantıksal açıdan üzerinde düşünülmemiş ("dilbilgisel") bir formülasyondaki görünümleri ile dikkatle planlanmış ve biçim verilmiş ("mantıksal") bir versiyondaki görünümleri arasındaki farklılığın ışığında yeniden sunmaya dayalı temel bir strateji önem kazanır. Bu noktadan itibaren ontolojik tartışmalar geçmişe göre, uygulanmalarındaki hassasiyet de dahil olmak üzere büyük değişiklik göstermeye başlar.

Bu durum, yine analitik geleneğin başlangıcında gelişen, var olmama fikrinin savunulmasına, yani sözde "boş isimler" veya kurgusal varlıkların göndergelerine dair tartışmada daha açık bir şekilde görülebilir. Örneğin "Pegasus yoktur" cümlesiyle var olmama atfedilmesinin paradokslarından kaçınmak için bu cümleyi "Tek bir kanatlı atın var olması mümkün değildir" veya "En azından bir kanatlı atın veya azami bir kanatlı atın var olduğu yanlıştır" şeklinde

Max Ernst, *Kadın, yaşlı adam ve çiçek*, 1923-1924,
New York, Museum of Modern Art (MoMA)

yazmak gerekir. Benzer şekilde, örneğin "Bu iki domates kırmızı rengin örnekleridir" cümlesiyle kırmızı rengi gibi bir tümele varoluş atfetmekten kaçınmak için, bu cümle "Bu domates1 kırmızı1'dir, bu domates2 de kırmızı2'dir" şeklinde söylenebilir, böylece kırmızının aslında bireysel olan iki tonu arasında yeteri derecede benzerlik olduğu kabul edilmiş olunur.

Ne var ki, XX. yüzyılın tamamı boyunca, bu stratejiye getirilen ciddi bir itiraz giderek güçlenir: Bir önermenin gramer yapısının yanıltıcı olabileceğini ve varlık konusunda az çok klasik paradokslar üretebileceğini kabul edersek, gerçekten böyle olup olmadığını tespit etmenin kriterleri nelerdir? Peki farklı şekilde yazılmış cümlelerin uygun olup olmadığını belirlemenin kriterleri nelerdir? Carnap'ın bütün geleneksel (pseudo) metafiziksel problemleri dilbilimsel analiz yoluyla çözüme kavuşturma inancı yoluyla ulaşılan zirveden sonra, XX. yüzyılın ikinci yarısı, bu itirazın izinde pragmatist geleneğin katkıları (C.I. Lewis, Quine, Goodman vs) sayesinde analitik felsefe içerisinde metafiziğe (ve onunla beraber ontolojiye) itibarının iade edildiğine tanık olunur; bunun için mantıksal ve dilbilimsel analizin yanında zihinsel deneyler, sezgiler ve empirik bilgi gibi başka birçok araca da başvurulur.

Pegasus, Attika dönemi siyah figürlü vazodan bir parça,
MÖ VI. yüzyıl sonları, Münih, Staatliche Antikensammlungen

Ontoloji ve Fenomenoloji

Bunların yanı sıra, analitik felsefe dahilinde ontolojinin gösterdiği gelişime neden olan süreci değerlendirmek için fenomenolojinin katkıları da dikkatle ele alınmalıdır. Kant'la beraber gerilemeye başlayan ontolojinin yeniden ayağa kalkması fenomenoloji yoluyla ve iki nedenden ötürü gerçekleşir. İlki, XX. yüzyıldaki tartışmalara Brentano'nun okulunda (ve özellikle öne çıkan Meinong aracılığıyla) ortaya çıkmış çeşitli metafiziksel teorilerin dahil etmiş olmasıdır; Avusturya-Almanya bölgesinde Suarez'in de, Wolff'un da savunduğu "varlık bilimi"nin asgari anlamı göz ardı edilmezdi. Diğer neden de birinci şahıs olarak deneyimlenen bilincin yapılarının incelemesi anlamındaki Husserlci klasik fenomenolojinin katkılarıdır. Zaten Husserl, deneyimlenen dünyanın varlığı meselesinin paranteze alındığı bir metodolojik çerçevede bile, türler ile bireyler arasındaki bağıntı (tümellerle tikeller arasındaki bağıntının bir varyasyonu) veya bütün ile kısımları arasındaki bağıntı (ontolojinin son derece geleneksel bir dalı olan "mereoloji") veya sözde ideal anlam gibi meselelere çözümler üretir.

Ancak bu teorik bağlamda 1920'lerde Heidegger'in düşünceleri öne çıkmaya başlar. Özellikle *Varlık ve Zaman*'dan sonraki Heidegger'e, yani "dönüm noktası"nın düşünürü olduğu düşünülen Heidegger'e göre fenomenolojik bakış açısı, metafiziğe konu olan nesnelerin ardında yer alan varlığın kavranması yoluyla aşılmalıdır; bu kavrayış, hakiki ontolojiye giriş olarak görülmelidir. Bu önermenin temelinde ("varoluşsal fenomenoloji"den yorumbilime geçişin daha sonra beraberinde getirdiği edebiyat alanındaki sapmaların ötesinde) yatan ciddi meseleyi anlamak için de ontik ile ontolojik arasındaki ayrımı göz önüne almak gerekir. Heidegger'e göre metafiziksel düşünceye (yani varlığın ontik açıdan ele alınmasına) üç metafiziksel "önyargı" eşlik eder: Varlık evrenseldir (yani bütün diğerlerini kapsayan bir kategoridir), tanımlanamaz ve kendiliğinden açıklayıcıdır. Bu durumda ontolojinin görevi, bizi "Varlık nedir?" şeklindeki ilk soruya geri götürmek ve bu sorunun konusunu felsefe tarafından anlamsız kılınmış olarak, varlıkları da sadece belirli kategorilerin temsilcileri olarak görmemektir.

Ontoloji: Varlığın Anlamı Konusundaki Tartışmadan Varlığın Kriterlerinin Tanımlanmasına

Anglosakson kaynaklı analitik teorilerle "eski kıta"nın düşünce geleneklerine bağlı felsefelerin ve metafiziğin göz ardı edilmesini veya itibarının iade edilmesini savunan önerilerin birbirlerini görmezden geldiği veya birbirlerine karşı çıktığı bu bağlamda ontolojinin disiplin anlamı değişime uğrar. Modern çağda varlığın en genel yüklemlerinin bilimi olarak kurulan şey (yani metafiziğin en önemli kısmı) az çok zımni bir şekilde, "var olma"nın az çok bağımsız anlamı konusunda bir tartışma haline gelir, hatta ontoloji ile metafizik arasında daha

önce hiç ifade edilmemiş, katalog imgesini çağrıştıran bir farklılaşma önerisi standart olarak öne sürülür. Başka bir deyişle çeşitli yazarlar (başta Quine) ontolojiyi "Ne var?" sorusuna cevap olarak yorumlar ve hangi varlıkların var olarak sayıldığını belirlediği için bu sorunun metafizik açısından önemli olduğunu savunurlar. Bu soru çeşitli şekillerde sorulabilir: Neden Yunan tanrılarının, cadıların veya Pickwick Kulübünün üyelerinin var olmadığını öne süreriz? Peki masalar ve sandalyeler ve genel anlamda sıradan nesneler gerçekten var mıdır, yoksa sadece onları oluşturan atomaltı parçacıklar mı var sayılmalıdır? Peki zihinler var mıdır, yoksa sadece dar anlamda beyin mi var sayılmalıdır? Bu soruları sorduktan sonra hakiki varlıkların listesine dahil olanların doğasını ("ne oldukları") araştırmak metafiziğin görevidir.

Ancak, varolanların kataloğu şeklindeki tartışmalı imaj, felsefe tartışmalarının sahnesine kendini dayatıp ontolojiyi metafizikten ayırt etmek için yeni bir neden ortaya atmadan, varoluşun kriterleri, daha doğrusu sözde "ontolojik sorumluluk" konusunda bir başka tartışma ortaya çıkar. Burada ontoloji ile metafizik arasındakinden başka bir farklılaşma söz konusudur, hatta son yıllarda ve çok yakın geçmişte "ontoloji" terimi artık geçerli değilmiş gibi "meta-metafizik" terimiyle ikame edilmeye çalışılmıştır. Aralarındaki ana fark aslında epistemoloji ile metafizik arasındakidir, varolanlar hakkında nasıl bilgi sahibi olacağımız (ve onlara nasıl belirli nitelikler değil de başka meşru nitelikler atfedebileceğimiz) konusundaki araştırma ile bu gibi varlıkların, onlar hakkında bilgi sahibi olmamızdan önce ve ondan bağımsız olarak nasıl nitelenmesi gerektiği arasındaki farktır. Dolayısıyla dişimin ağrıdığını nasıl bildiğim sorusuna vereceğim cevap ile diş ağrısı hakkında bilgi sahibi olmamız ve var olduğunu söylememiz için nasıl olması gerektiği sorusuna vereceğim cevap apayrıdır. Bu tartışmada iki yön söz konusudur. İlkine göre var olma kriterleri söylemsel ilkeler olarak yorumlanmalıdır; Quine'ın başvurduğu ilkeler ün salmıştır (ve tartışmalıdır): "var olmak, bir değişkenin değeridir" ve "kimlik olmadan varlık yoktur." İkincisine göre de var olma kriteri bir veya birden fazla elde edilebilirlik kriterleriyle eşdeğer sayılır ve Kant'ın ilk *Eleştiri*'de Tanrı'nın varlığının ontolojik kanıtına karşı öne sürdüğü "yüz taler" argümanına başvurulur; bu argümanda var olma ile kavram radikal olarak birbirinden ayrıdır, çünkü ikinci bir nesneyi sadece muhtemel olarak düşünmeye imkân verirken birinci sayesinde "deneyimin bütünsel bağlamı," "daha fazlasının mümkün olduğunun algısı" ile zenginleştirilir. Bu da Kant'ın argümanı açısından, talerler gerçekten var olduğu takdirde insanın cebinde yüz taler olduğunu düşünmesine imkân verir.

M4: Maurizio Ferraris, Ontoloji ve Sosyal Nesneler

Ontoloji ve Analitik Gelenek

Andrea Bottani

Son yirmi-otuz yılda antikçağ metafiziği ve ontolojisi her zamankinden daha güncel hale geldi. Kelime dağarcığındaki apaçık farklılıklar, yepyeni kavram ve araçların gelişimi (özellikle mantık alanında) ve metafizik alanındaki düşüncelerin yüzleşmesi gereken bilimsel teorilerin radikal farklılığı bir yana bırakıldığında, Aristoteles'in "birincil felsefe" başlığı altında ele aldığı meselelerin büyük kısmının günümüzde "metafizik" ve "ontoloji" başlıkları altında tartışıldığı ve günümüzde varılan sonuçların bir kısmının ardında da antikçağdan aşina olduğumuz fikirlerin ve yaklaşımların yattığı görülebilir. Çağdaş Batı düşüncesi ile antikçağ geleneği arasındaki bu devamlılık, son yarım yüzyılda metafiziğe ilginin belli başlı kimlik faktörlerinden biri olarak giderek kabul gördüğü analitik akım içerisinde özellikle dikkat çekti. Analitik geleneğin en önemli temsilcilerinden bazılarının metafizik karşıtı tavırlarının radikalliğine rağmen metafiziğe ilgi bu geleneğe hiçbir zaman yabancı olmadı.

Ontoloji ve Sıradan Dilin Felsefesi

1950'lerin başlarından itibaren "sıradan dilin felsefesi" adı verilen bir eğilimin analitik ortamlarda yayılmasıyla filozofların dikkati yapay dillerden doğal dillere çevrilir. Bu eğilimin orta yerinde Peter Frederick Strawson (1919-2006), varolan konusundaki genel teoriye iki yaklaşımı "tanımlayıcı metafizik" ve "revizyonist metafizik" adı altında ele alır. Revizyonist metafiziğin amacı, gerçekliğin kendinden nasıl yapılandığını ortaya çıkarmak, Strawson'ın asıl ilgi duyduğu tanımlayıcı metafiziğin amacı ise Kantçılık doğrultusunda dünyayı nasıl kavramsallaştırdığımızı tanımlamak ve düşüncelerimize içkin olan var olma varsayımını apaçık ve sistematik hale getirmektir. Tanımlayıcı metafiziğe yapılan vurgu, mantıksal-anlambilimsel yöne kıyasla metafiziksel yönün temel araçsallığını ortaya koyar: Mesele, gerçekliğin yapısını temsil etmek değil, bizim onu temsil etme şeklimizi temsil etmektir.

"Tanımlayıcı metafizik" fikri, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geliştirilen analitik teorinin büyük kısmının önemli bir unsurunu teşkil etmeye devam eder.

Analitik Gelenek ve Antikçağ Geleneği

Yapı, gaye, meseleler ve kısmen de olsa yöntemler açısından Aristoteles'in "birincil felsefe" diye tanımladığıyla kıyaslanabilecek türden bir disiplinin yeniden doğuşu açısından en önemli olgu, XX. yüzyıl ortalarında Ruth Barcan Marcus ve Saul Kripke'nin nicelleştirilmiş modal mantık için geliştirdiği anlambilimlerle ve özellikle Kripke, Alvin Plantinga ve başkalarının formüle ettiği, o teknolojik sonuçlarla bağlantılı ve ihtimal, zorunluluk ve temel özellik gibi kavramların tam meşrulaşmasıyla ilgili felsefi tezler ortaya çıkar. Bu meselelerin tamamı Quine'in "Aristotelesçi özcülük" etiketi altında ele alınır. Metafiziğe gelince, Aristotelesçi özcülük öncelikle nesneleri nasıl kavramsallaştırdığımızdan ziyade özcü doğalarını sorgulamamıza imkân verir ve her türlü "tanımlayıcılık"tan uzak durur. İkinci olarak da "gerçekliğin nasıl olduğu" sorusunu "nasıl olabileceği (veya olmayabileceği)" sorusundan ayırt etmemize imkân verir: Doğa bilimlerinin kapsamının dışında gibi görünen bu mesele indirgenemez bir metafizik alanının sınırları içerisinde yer alır. Nesne, nitelik, töz, varlık, bağıntı, kısım, neden ve imkân gibi kavramlar düşünce kategorileri olmaktan çıkıp

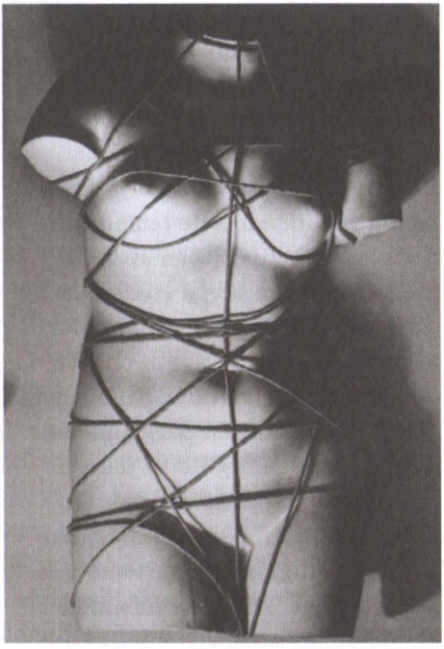

Aphrodites denizden doğarken. Kudovisi Tahtı olarak da bilinen eser Lokroi Epizephyroi'de bulunmuş olabilir, MÖ V. yüzyıl, mermer, Roma, Palazzo Altemps

yeniden Aristotelesçi anlamda varlık kategorileri haline gelir.

Tartışılan Meseleler

Analitik felsefeler özellikle uzam ve zaman teorisi ile ona bağlı alanlara, devamlılığın ve değişimin doğasına, tümellere, tikellere ve aralarındaki bağıntıya, nedensellik teorilerine, modalitenin ele alınmasına, parça-bütün özdeşliğine ve aralarındaki bağıntıya odaklanır; bunların yanı sıra kişiler, zihinsel olaylar, eylemler ve sosyal varlıklar gibi daha belirli (Husserl'in deyimiyle "bölgesel") alanlardaki varlıkların da doğası ele alınır. Bazen eski meseleleri tartışma biçimleri yeni biçimler edinir: Örneğin kimlik kriterleri tartışmasında biçim ve töz kavramları konusundaki bazı eski sezgiler "tercüme" edilmiştir. Bazen, "*sorites* paradoksu" konusundaki tartışmalardan doğmuş olan, belirsizlik konusundaki ontolojik tartışma gibi tam gelişmemiş eski fikirler geliştirilir (*soros*, Yunancada "yığın" anlamına gelir; bu paradoksa göre bir kum yığınından bir kum tanesi aldığımızda, elimizde hâlâ bir kum yığını vardır; kum tanelerini aldıkça yığın giderek küçülecektir, ama ne zaman yığın olmaktan çıkacaktır?). Bazen yeni çözümlere ulaşılır veya çok eskilere uzanan metafiziksel kavramlar daha önce görülmemiş şekilde indirgenir: Örneğin David Lewis'in modal gerçekçiliği, imkânı

Man Ray, *Restore Edilmiş Venus*, 1936, Milano, Schwarz koleksiyonu

genişletilmiş bir gerçeklik içerisine sıkıştırma konusunda sistematik bir girişimdir. Bazen de bu tartışmalar anlambilim veya felsefe mantığı meseleleriyle iç içe geçerek veya göreli fizikle karşılaşmada zaman ve süreklilik teorilerinde olduğu üzere güncel bilimsel teorilerin baskısı altında daha önce görülmemiş biçimler edinir.

Metafizik Kavramları

Yakın geçmişteki analitik tartışmalarda genelde antikçağ metafiziğine kıyasla daha büyük uyum söz konusu değildir ve metafizik kavramının kendi bile

daha az tartışmalı değildir. Yeni-Platoncuların teoloji anlamında metafizik fikri sadece analitik Thomasçılık üzerinde etkili olduysa da özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Büyük Britanya'da teoloji ve dinde felsefe temalarını derinlemesine inceleyen analitik metafizikçilerin sayısı çoktur. Varlık olarak varlığın bilimi anlamındaki metafizik fikri çok yaygın olmaya devam ederken, metafiziğin birincil nedenin incelenmesi olduğuna dair Aristotelesçi fikir giderek daha az ilgi çekmektedir, çünkü analitik metafizikçilerin nedensellik kadar çok araştırdığı başka bir tema pek olmasa da geçerliliği konusunda hepsi görüş birliğinde değildir, dolayısıyla neden kavramına dayalı metafizik fazlasıyla dar bir tanım olma riskiyle karşı karşıyadır. En çok tartışılan metafizik meseleler arasında, revizyonist metafizik ile tanımlayıcı metafizik arasındaki ayrımın yanı sıra, ona bağlı olan, metafizik söyleminin gerçekçi ve uzlaşımcı kavramları arasındaki çatışma ve hem İtalyanca hem de İngilizce eserleriyle Achille Varzi'nin de dahil olduğu çeşitli yazarların savunduğu, varolanın teorisi (bazen "ontoloji" adı verilir) ile varolanın nihai doğasının teorisi (bazen sadece "metafizik" olarak adlandırılır) arasındaki tartışmalı ayrım vardır.

ESTETİK

Elio Franzini

Pozitivizm ve Avangard Akımlar

Önceki dönemlerin mirası henüz net olarak kavranmamışsa, bir disiplinin temel tarihsel çizgilerini belirlemek kuşkusuz zordur. Teorik ufukları her zaman tamamıyla belirlenmemiş olan estetik gibi felsefi bir konuda zorluk iki katına çıkar. Bu durumda en basit ve belki de en faydalı çözüm, teorilerin, akımların ve yaklaşımların karmaşıklığını, bu güzergâhtaki seslerin zenginliğini sezmemize imkân verecek bazı ortak paydalara indirgemektir. Estetik bu güzergâh boyunca kendi tanımıyla, sanat dallarının gelişimiyle, kendisine yakın beşeri bilimlerle (dilbilimden göstergebilime, psikolojiden sosyolojiye) ve şiirin zenginliğiyle yüzleşmiştir.

En önemli şey, bir yandan pozitivizmin, çok çeşitli ifadelerini göstermeye devam etmesine rağmen, artık başlangıçtaki canlılığını kaybettiği, diğer yandan sanatın, avangard akımların patlak vermesiyle eski estetik kanonlarını sorgular gibi göründüğü tarihsel bir bağlam içerisinde disiplinin alanını "düzenlemek"tir. Zaten XIX ila XX. yüzyıllar arasında, Yeni-Kantçı bir formasyon sahibi ve saf görülebilirlik okulunun (bu okula göre sanat öznenin içinde yer alan ve doğayı temsil etmesine imkân veren sabit ve *a priori* formları temel alır; sanat eserleri, bu formları somut olarak ifade eden şeylerdir) kurucusu sanat tarihçisi Konrad Fiedler (1841-1895), estetik ile sanat teorisinin kolaylıkla birleştirilebileceği fikrini tartışmaya açar. Fiedler'in, ölümünden sonra yayımlanan *Schriften zur Kunst*'ta [*Sanat Üzerine Yazılar*] yazdığı gibi, "estetik," "sanat teorisi" anlamına gelmez ve bir eserin değeri güzellikle veya uyandırdığı duygularla örtüşmez. Sanatsal bir yapı, estetik normdan bağımsızdır: dolayısıyla Baumgarten'in XVIII. yüzyıldaki tanımı doğrultusunda, estetiğin duyusal bilginin bilimi olduğu kabul edilebilir, ancak bu bilginin nihai nesnesi olarak güzel olan veya çirkin olan ortaya konulamaz. Sanatın amacı, öznel bir duygu veya güzellik üzerine tikel bir yargı, doğanın veya mükemmel bir dünyanın taklidi değildir, çünkü beraberinde getirdiği bilgi, estetik veya sembolik amaçlara yer vermez.

Max Dessoir (1867-1947) *Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft* [*Estetik ve Sanatın Genel Bilimi*] adlı eseriyle 1906'dan itibaren sanat ile estetiği birbirinden "ayırt eden" bu yönde ilerler; güzel olan, estetik ve sanat aynı öze sahip değildir, çünkü sanat, estetik kategorilerin ötesinde, sosyal, ahlaki, tarihsel ve psikolojik içeriklere sahip karmaşık nesnelerin ön planda yer aldığı bir "bilim"e açılır.

Vassilij Kandinski, *VII. Kompozisyon*, 1913, Moskova, Tret'jakov Devlet Galerisi

Estetik ve Avangard Akımlar

Estetik ile sanat biliminin birbirlerine indirgenememesi, yüzyıl başlarından itibaren çok önemli bir temaya işaret eder: Güzel veya yüce olan gibi ebedi estetik değerler üzerine kurulan "Klasik" estetiğin kategori mekanizması, sanat dallarının ve hem estetik hem de sanatsal içeriklerinin çeşitliliğini anlama konusunda tamamıyla yetersizdir. Fiedler ile Dessoir'ın dediği gibi, estetik salt tefekkür boyutuyla, salt kabul etme ve değerlendirme boyutuyla sınırlı kalamaz, tam tersine sanatların hayatına ve neden oldukları sosyal veya kültürel sorunlara yönelmelidir. John Dewey'in (1859-1952) *Deneyim Olarak Sanat* (1934) adlı eserinde yazdığı gibi, estetik artık "ezoterik" bir disiplin olmaktan çıkmalı ve sanatın ortaya çıkardığı karmaşık deneyimleri ele almalıdır.

Bu bağlamda sanat alanındaki avangard akımlar, klasik estetik algısını "yeniden şekillendirmek" için gerekli olan temel teorik anlardan biri olarak görülmelidir. Frankfurt Okulunun kurucularından Theodor W. Adorno'ya (1903-1969) göre sanatlar, görünürdeki kaosları ve içlerindeki radikal tinselleştirme yoluyla artık "pürüzsüz fikirleri" reddetmek ve eserler arasındaki etkileşimi ve "felsefi" hakikat içeriklerini anlamak gerektiğini ifade ederler; Adorno, sanat teorisinin artık bu etkileşimin ötesine geçmesine izin verilmediğini, aksine hareket yasalarına teslim olması gerektiğini öne sürer.

Sürrealizm, kurucusu André Breton'un yazdığı gibi, gerçekliği hayal gücü yoluyla dönüştürdükten sonra yeniden canlandırabilen "görünmez bir ışın" or-

taya koyar; dışavurumculuk da benzer şekilde insandan ayrı şeylerin ontolojisini ortaya atarken bürokrasiden, vahşi endüstriyelleşmeden, militarizmden ve şiddetten dolayı içi neredeyse boşaltılmış çıplak bir adama yer verir; bu adamdan baskıcı ve yabancılaşmış bir gerçekliği yıkmak isteyen birinin isyan çığlığı, umutsuzluğun veya kurtuluşun feryadı doğar. Büyük ressam Vassilij Kandinski'nin (1866-1944) yazdığı gibi sanat bir harekettir, tini duymamıza, şeylerin gücünü anlamamıza, ifade şekillerini fiiliyatta görmemize imkân veren büyük bir özgürlüktür.

Dışavurumculuğun gerçeküstü derealizasyonuna, başlangıçtaki deforme edici ve soyutlayıcı çığlığa genel bir yaklaşımın işareti olarak makine, hız, eylem ve enerji kültüyle birlikte fütürizmin soğuk coşkusu veya Rilke, Pound, Eliot, Beckett, Brecht, Schönberg, Picasso veya Klee gibi yazarların yeni sanat anlayışı da eklenebilir. Değişik ifade araçları kullanan, birbirlerinden farklı bu sesler Adorno'nun deyimiyle "çöküşün işaretlerinin modern sanatın sahiciliğine işaret ettiğini, her şeyin birbirinin aynı olmasını sonuna kadar reddettiğini" gösterir; "patlama modern sanatın değişmez unsurlarından biridir. Gelenek karşıtı enerji her şeyi yutan bir girdap haline gelir."

Estetik, Hayat ve Deneyim

Dolayısıyla XX. yüzyılda, şair ve eleştirmen Paul Valery'nin 1936 tarihli bir makalede ("*Discours sur l'esthétique*" ["*Estetik Üzerine Söylem*"]) öne sürdüğü gibi, üniter bir "güzellik bilimi" fikri, üretilen güzelliklerin çeşitliliği yoluyla yok edilir ve sanat olgusu "keyfiliğin zorunlu olduğu"nu ve "keyfilik yoluyla zorunluluğu" göstererek "şoke edici ifadeler" üretmeye zorlar.

Sanat, parçalamak veya yok etmek istediğinde bile üniter unsurları tespit etmek, estetik yoluyla hayatı katı bir şekilde engellemeden ifade etmek isteyen bu formların anlamını kavramak için paradoksu çözüme kavuşturmaya çalışan felsefenin görevidir belki de. Bu güzergâh, Georg Simmel'in (1858-1918) dirimselciliğinin XX. yüzyılın ilk yıllarında izlediği güzergâhtır; Simmel hayat ile formlar arasındaki, bazıları trajik bir şekilde etkili olan ilişkileri açıklamayı amaçlar. Dolayısıyla hayat, yani nesnellik arayışında olan öznel boyut, XX. yüzyılın estetik söyleminin büyük kısmının merkezinde, hatta Henri Bergson'da olduğu üzere sanatın öncelikli olmadığı yerlerde bile yer alır. Mesele, yaşayan estetiği ve nesneleşmiş sanatsal formuyla hayati unsuru pozitivist bir olguya indirgememektir: Estetik özne, sanatı ve doğayı birbirine bağlayan empati, deneyimsel bir veri değil, Wilhelm Worringer'in (1881-1965) 1916 tarihli ünlü eseri *Soyutlama ve Özdeşleyim*'de vurguladığı gibi, öznenin dünyaya verdiği bir yanıttır. Wilhelm Dilthey'in çalışmalarının izinden giden sanat, yaşanmış deneyimi ve yeniden üretim süreçlerini tam olarak anlamaya çalışır, böylelikle beşeri dünyanın yapısını ortaya koyar. Dilthey'e göre bir şairin eseri sadece şairin içsel süreçleriyle sınırlı kalmayıp yaratıcı sürecin tamamının "kendine öz-

gü" yapısal anlamını kavrar. *Das Wesen der Philosophie* [*Felsefenin Özü*] (1907) adlı eserinde Dilthey, sanat kavramının, onu oluşturan unsurlardan, ayırt edici özellikleri arasındaki bağıntıları türetmek mümkün olduğu için tespit edilebildiğini söyler.

Sanat ve Dil

Dilthey'in XX. yüzyılda Almanya'da sanat konusundaki düşünceler üzerinde önemli bir etkisi olur. Çağdaş felsefi hermeneutiğin kurucusu sayılan Hans Georg Gadamer (1900-2002) *Hakikat ve Yöntem* (1969) adlı eserinde 1930'lardaki sözde "dönüm noktası"ndan sonra, Martin Heidegger ile sanat ontolojisinin etkisiyle birleşen Dilthey'in etkisini açıkça kabul eder. Sanat eserinin anlamını, ontolojik özünü yakalayan bir yorum bağlamına yerleştirmek ve sanatsal temsilin sonsuz tarihsel yorumu olarak kabul edilen "dilsel statüsü"nün yorumuna tâbi tutmak, Heidegger ve Dilthey'in mirasını vurgulayan ve eserin "varlık" arayışının tarihsel bir düzleme konumlandırıldığı bir bakış açısıdır. Bu hermeneutik gelenek, İtalya'da Luigi Pareyson'la ve Gianni Vattimo başta olmak üzere onun okuluyla büyük önem kazanmıştır.

Hem Heidegger geleneği ve hermeneutik hem de Ludwig Wittgenstein'dan ilham alan birçok İngiliz-Amerikan düşünürün etkisi doğrultusunda dilin sanatın yorumlanmasında oynadığı merkezî rol, "dilsel dönüm noktası" adını almıştır. Dolayısıyla çağdaş estetiğin genel anlamı, felsefe ile amaçları konusunda genel tartışmalara "hizmet ederek" oldukça açık bir şekilde şekillenir. Bu nedenle, "analitik estetik" adı verilen olgunun oluşumu, sanat veya estetik deneyime yönelik herhangi bir ilgiye değil, dil ile varoluş arasındaki bağıntı hakkındaki bir soruya cevap verir.

Böylece dilin dünyanın imgesi olduğuna dair inanış, ya "analitik" bir yön bulabilir (yani bu imgelerin ortaya çıktığı ve hayat biçimlerinin özgünlüklerini vurguladıkları oyunların analizi) ya da Heidegger ve Gadamer'in izinden giderek ontolojik bir boyut kazanabilir; burada dil, varlığın kendisini açığa çıkarmasına izin veren yöntem olarak işlev görür ve anlam, tarih tarafından şekillendirilen muhtemel yorum zinciri içerisinde belirlenir. Günümüzde ve geçmişte "yapısöküm" denilen, Jacques Derrida'nın yarattığı olgu, bu iki bakış açısının karşılaşmasından veya karışımından oluşmuş olabilir: Batı metafiziği, derin nedenler arayan yeter-sebep prensibine cevap veriyorsa, yapısöküm, bu tür nedenlerin olmadığı ve anlamın kendini referans alan veya tarihselleştirilmiş dil modları aracılığıyla açıklanabileceği anlamına gelir.

Analitikler durumunda sıradan dile bakılırken hermeneutik gelenek, dili ontolojik bir sistem olarak kabul ettiğinden bu düzlemler örtüşmez elbette, ancak yine de ifade şekillerinden bağımsız bir "gerçeklik" olmadığı söylenmek istenir. Ontolojik ilgi, nesneden onu tanımlayan araçlara kaydırılır. Analitik estetik, sanat veya estetik fenomenlerin ne olduğu değil, ne şekilde tanımlandık-

larıyla ilgilidir; beraberinde getirdiği tanımlama ve değerlendirme oyunu, bu alanı oluşturan çeşitli ailelerin tematik merkezini teşkil eder.

Hermeneutikten Fenomenolojiye Estetik

Böylelikle deneyim ile yargı arasındaki ilişki, XX. yüzyılda estetik geleneğin en çok farklılaştığı noktalardan biri haline gelir. Gerçeğin tüm potansiyelini yakalayamamak ve "estetik şeylerin" içsel anlamını kavrayamamak, Edmund Husserl'in (1859-1938) "yanlış akılcılık" olarak adlandırdığı şeyi gerçekleştirmek, yani aklın bütün potansiyelini araştırmayı reddetmek demektir. Bu tek taraflı akılcılığa içkin tehlikeler, çevremizdeki dünyanın özgün estetik anlamını kavrama acizliğinden kaynaklanır: Aktüalizm, tekil şeylerin mutlak gücü, tanımlayıcı boşsözcülükte aşırılık, uzmanlaşmış tikelcilik, bilimlerin teknolojileştirilmesi ve "doğallaştırılması," tek taraflı akılcılığın beraberinde getirdiği tehlikelerdir. Akıl, dilden ve tanımlayıcı ağlarından önce, Husserl'in "yaşam dünyası" olarak adlandırdığı, analitik ağlardan kaçan şeyi keşfetmek zorundadır.

Husserl'e göre dil, ontolojik bir anlama sahip değildir, çünkü anlamını "şeylerin kendileri" ve bunlarla bağlantılı deneyim oluşturur. Dil, ontolojik farklılığın merkezinde yer almak yerine, deneyimin mantığına kök salar. Bu yaklaşımlardan hareketle Merleau-Ponty'den (en azından ölümünden sonra yayımlanan *Göz ve Tin*'i hatırlatmak gerekir) Michel Dufrenne (1910-1995), Antonio Banfi (1886-1957) ve Dino Formaggio'ya (1994-2008) kadar fenomenoloji, estetiğe ve sanatın deneyimsel oluşumuna büyük önem verecektir.

M5: Maurice Merleau-Ponty, Göz ve Tin

Ancak teorik sonuçların ötesinde fenomenoloji, hermeneutik ve analitik felsefe, XX. yüzyıl estetiğinin geçmişte yüzleştiği ve şimdi de yüzleşmeye devam ettiği temel modellerdir; bu modellerden birçok akım doğduysa da bu akımlar içerisinde deneyim ile yargı, ontoloji ile epistemoloji, dil, anlam ile tarih arasındaki temel ilişki geleneğin ufuklarıyla karşılaştırma fırsatı sunar.

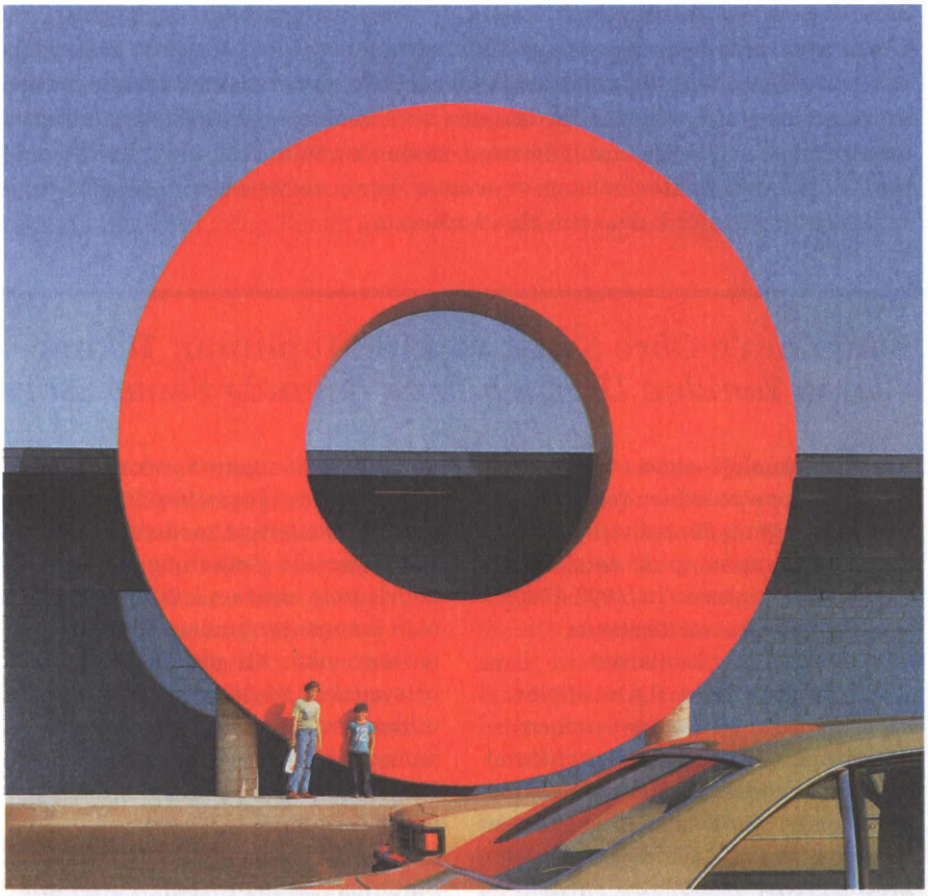
XX. Yüzyılda Çoğul Gelenekler

XX. yüzyıl estetiği bağlamındaki sayısız akımı yüzyılın belli başlı teorik yaklaşımlarına dayandırmak bu akımların çeşitliliğinin ve zenginliğinin göz ardı edilmesine neden olmamalıdır. Charles Morris'ten (1901-1979) Roland Barthes'a (1915-1980) ve Umberto Eco'ya kadar göstergebilim alanında dilbilimsel gösterge üzerine araştırmaların önemi sadece dil sistemi konusunda başka yaklaşımlara indirgenemeyeceği gibi, sıklıkla estetikle diyalog halinde olan bir özgünlük çizgisine işaret eder. Raymond Bayer (1898-1959) ve Étienne Souriau (1892-1979) ile zengin manevi çağrışımlarla dolu bir "gerçekçilik" geliştiren Fransız estetiğinin zengin geleneği de unutulmamalıdır. Benzer şekilde, 1902 tarihli *Estetik*'ten itibaren Benedetto Croce'nin büyük bir tarihsel ve teorik idrakla idealizmi yeniden değerlendirmesine ve Baudelaire'den sonra

modernizmin yıkıntıları arasında Walter Benjamin'in (1892-1940) sancılı yolculuğuna da dikkat çekmeliyiz. Batı Avrupa'yı baştan başa kateden "coğrafi" tablolar, Avrupa'nın doğu kısmında da büyük bir yankı uyandırır. 1936 tarihli *Toplumsal Olgular Olarak Estetik İşlev, Norm ve Değer* adlı eseri başta olmak üzere, Jan Mukarovsky'nin (1891-1975) çalışmalarında Rus formalizminin ilkelerinin, Prag'da Roman Jakobson'un (1896-1982) çalışmaları etrafında gelişen yapısalcılıkla diyalog halinde sosyolojik anlamda derin bir revizyonun gerçekleştirildiğini hatırlatmak yerinde olacaktır.

Hem bu yaklaşımların hem de Dilthey geleneğinin, fenomenolojinin ve formalizmin etki alanı içerisinde sıra dışı bir şahsiyet olarak ortaya çıkan Mihail Bachtin'e (1895-1975) göre estetik kavramı sanat eseri kavramından deneyci olarak türetilemez ve beşeri kültürün tüm alanlarıyla sürekli bir diyalog halinde tanımlanması gerekir. Estetiğin böylelikle kazandığı, temelde sosyal olan işlev (György Lukacs'ın Marksist bir açıdan savunduğu gibi) sadece taklit boyutuyla sınırlı değildir ve Adorno'da olduğu gibi bilişsel sorunlarla bağlantılı da değildir: Estetik nesne her zaman diyalojik bir niyet, kültürel ve sosyal bir nesnelleştirme olayı olarak görülmelidir.

Bu göndermelerin yollarını baştan katetmek, aynı zamanda çağımızın en büyük tarihçileriyle ve sanat eleştirmenleriyle karşılaşmamızı da sağlar: Warburg'tan Antal'a, Hauser'dan Francastel'e, hepsi sanatçının ve izleyici kitlelerinin sosyal statüsüne dikkat ederler. Beğeni, Mukarovsky'nin gözlemlediği gibi, istikrar kazanmaları kolektif açıdan önemli olan öznel ve nesnel motiflerin karşılaştığı "estetik işlevin" açıklamasıdır. Ancak bu durum, estetiğin genel bakış açısında da bir değişikliği beraberinde getirir, çünkü estetik, güzel olanın ve beğeninin yasalarını düzenleyen bir disiplin olarak değil, estetik fonksiyonun ve tezahürlerinin bilimi olarak düşünülmelidir. Estetik, zevkin ve zevksizliğin sınırları arasındaki farkın genelde sadece dönemin uzlaşımları doğrultusunda belirlendiğinin farkına varabilir. Beğeni, *kitsch* olarak adlandırılan zevksizlikle diyalektik veya diyalojik bir ilişki içine girdiğinde, alımlama boyutunun, ideolojik değişiklikler başta olmak üzere toplumu başta başa kateden değişikliklere uymak zorunda olduğu anlaşılır. Belki önceki çağlarda da durum farklı değildi, ancak XX. yüzyılda ideolojiler ve aralarındaki siyasi-sosyal ilişkiler giderek daha karmaşık hale geldi: Baudrillard'ın da (1929-2007) kullandığı Marksist dille ifade etmek gerekirse, kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki ilişki karmaşık hale geldi ve ona bağlı olarak, sembolik gösterge sistemleriyle ilişkiler ve çatışmalar da karmaşık hale geldi. Günümüz zevkinde göstergenin ekonomi-politiği, Benjamin'in sanat eserinin "aura kaybı" dediği şeyle karşılaşmak zorunda kaldı; sanat eserinin teknolojik açıdan yeniden üretilebilirliği, kitlelerin hem sanatla hem de Frankfurt Okulu ve öncelikle Herbert Marcuse'nin (1898-1979) eserle estetik beğeni karşısında sosyal gerçekliğe eleştirel bakış açıları olarak gördüğü olgu bütünüyle ilişkisini değiştirir.

Robert Venturi, Bristol'de Oxford Valley Mall'un Basco Showroom'u, ayrıntı, 1979

Bu eleştirel tavırların ve Adorno'nun düşüncesinin savunduğu negatif diyalektiğin önemini reddetmeden, dolayısıyla da sadece kırılmalara, eleştirilere, tartışmalara bağlı kavramsal üretimlere ve ütopyacı ufuklarla az çok avuntu bulmamış bir "son" kavramına tamamıyla boyun eğmeden, modern estetik duygusunun kökenindeki "duyusalcı" değerlerin geri kazanıldığı sanatlarla ilişkideki öznel bağlantıyı anlamanın yolları ortadan kalkmaz.

Öncelikle Hans Robert Jauss'un (1921-1997) alımlama estetiği, doğal olarak hermeneutiğin ve eleştirel felsefenin aşırılıklarıyla tartışma halinde bu yönde ilerler, Jauss'a göre sanatın uyandırdığı ve mümkün kıldığı zevk alma yaklaşımı, en temel estetik deneyimdir: "Günümüzde sanatın ve onunla ilgili disiplinlerin toplumsal işlevini, bilgili ve bilgisiz eleştirmenlerine karşı savunmak istiyorsak," alımlama meselesi, beğeni konusu ve bir zamanlar "zevk" adı altın-

da toplanan meselelerin tümü, "teorik düşünce konusu haline gelmelidir." Bu düşünce "estetik deneyim"in üç yönünü tanımlar: yaratıcı deneyim anlamında *poiesis*, sezgisel bilginin gnoseolojik önceliğinin göstergesi anlamında *aisthesis* ve gözlemcinin sanattan faydalanma sürecinde estetik zevk yoluyla pratik hayatın çıkarlarıyla bağlantılı önyargılarından kurtulmasını ve toplumsal davranış normlarının aktarılmasına veya onları benimsemeye hazır hale gelmesini sağlayan temel estetik deneyim olan *katharsis*.

Benjamin'e Göre Sanat ve Kitle Toplumu: *Teknik Olarak Yeniden Üretilebilirlik Çağında Sanat Eseri*

Sanat ve teknoloji, siyaset ve kitle toplumu: anne ve babası Yahudi, Berlin'de doğmuş filozof ve büyük bir bilgi birikimine sahip bir entelektüel olan Walter Benjamin'in (1892-1940) estetik düşüncesinin etrafında döndüğü kutuplar bunlardır.

Benjamin'de farklı ilgi ve etkiler bir araya gelir; bu durum, tercihen fragmanlar, alıntılar, sezgiler ve kısmi analizlerle ifade edilmeyi tercih eden ve teolojiden Marksizme, sosyolojiden Yahudi mistiğine, tarih felsefesinden Brecht, Proust, Baudelaire, Kafka üzerine edebi eleştiriye kadar uzanan bir düşüncenin bütüncül tanımını zorlaştırır (Benjamin'in en önemli eserleri 1962'de yayımlanan *Angelus Novus*'ta toplanmıştır).

Sanat eserinin doğası ve modernitedeki rolü, Benjamin'in ilk eserlerinden itibaren düşüncesinin merkezinde yer alır: *Ursprung des deutschen Trauerspiels* [*Alman Barok Dramının Kökeni*] adlı eserinde (1928) Alman *Trauerspiel*'inde (kelime anlamı "yaslı temsil"dir, ama genelde "barok dram" olarak tercüme edilir) alegorinin analizi, modernliğin eleştirel açıdan yeniden okuması için bir fırsat sunar; Barok alegorisi, sembollerden oluşan baş döndürücü analojik dizileriyle, modern dünyanın başlangıcında gerçekliğin önceden belirlenmiş hiyerarşik düzenine olan inançta kırılmalara yol açan, istikrarı yıkıcı bir güç olarak ortaya çıkar. Böylelikle alegori, dildeki retorik işlevinin ötesinde, modernliğin işareti olarak belirir: Benjamin alegoriyi, sanatın yarattığı yapay düzenin dışında, parçalı ve uzlaşmaz bir gerçekliğin uyumlu bir bütünlük içinde birleştirilememesinin bilincinde olmak olarak görür. Ancak, insanı kurtuluşa ve günahlardan arınmaya götüren güçler tam da başlangıçtaki bu bölünme ve sonrasındaki, gösterge ile gerçeklik arasındaki eski bağı yeniden kurmaya çalışan sonsuz yorumlama içerisinde faaliyet gösterirler.

Benjamin'ın dili, düşüncelerinin tamamını baştan başa kateden mesihçi ruh halini ele verir. Günahlardan arınma, Paul Klee'nin resmindeki *Angelus Novus* [*Yeni Melek*] gibi, zamandan bağımsız, aşkın bir ânın imkânıdır: Meleğin "yüzü geçmişe dönüktür. Bizim

Jauss'un yaklaşımı, çağdaş estetik çalışmaları içinde belirli bir geleneğin sonucudur ve Jauss temeli Valéry, Fiedler, Dessoir ve ilk fenomenolojik estetik geleneğe kadar uzanan, yani "estetik" ile "sanatsal" olan arasındaki ayrımdan hareketle, bu iki düzlem arasındaki etkileşimi sistematik ve normatif amaçlarla değil de ifade edici anlamı, öznelerin estetikliğine, sağduyuya, öznelerarasılığın kategori öncesi bağlantısını oluşturan "beğeni"ye kök salmış niteliksel bir bilginin imkânını vurgulamak amacıyla ele alan bir güzergâhta ilerler.

bir olay zinciri gördüğümüz yerde o, tek bir felaket görür" (*Geschichtsphilosophische Thesen* [*Tarihsel Felsefe Tezleri*], 9) ama yine de cennetten gelen ve insanların "ilerleme" adını verdiği bir fırtına tarafından geleceğe itilir. Sanat bir yandan gerçekliğin enkazı üzerine kurulan yaratıcı ve hayali bir düzen, diğer yandan da gerçekliğin kaosunu ve şiddetini ortaya çıkararak, onu özgürleştirebilecek güçlerin serbest kalmasını mümkün kılar.

Benjamin, *Teknik Olarak Yeniden Üretilebilirlik Çağında Sanat Eseri*'nde (1936) teknoloji çağında sanat ve estetik deneyimi konusunu doğrudan ele alır. Başlangıçta, sanat estetik olmaktan ziyade kültürel bir fenomendir ve dinsel uygulamalar içindeki değeri açımlama değerinin üzerinde yer alır, hatta bundan dolayı sanat eserleri konusunda, "var olmaları görülmelerinden daha önemlidir" denebilir. Sanat eserinin doğası *hic et nunc* (Latincede "burada ve şimdi"), yani nesnenin indirgenemez tekliğidir; bu bağlamda, sanat eseri ile yeniden üretimleri arasındaki farkı belirleyen nesnenin uzamsal ve zamansal konumundan hareketle orijinal ile kopya arasındaki ayrım hayati önem taşır. Benjamin'in "aura" olarak tanımladığı şey, "ne kadar yakın olursa olsun, bir mesafenin tek görünümü"dür, yani sanat eserinin klasik anlamda eşsizliğini, otoritesini ve sahiciliğini belirleyen şeydir.

Modern çağa giriş, kitle toplumunun ortaya çıkışıyla ve teknolojinin neden olduğu derin dönüşümlerle birlikte, teknolojik mekanizmaların sonsuz yeniden üretilebilirliği sayesinde bu modelin sonu ve auranın *hic et nunc*'unun yok olması anlamına gelir. Sanat eseri ilkesel olarak ve tarih boyunca daima yeniden üretilebilir olduysa da artık, sanat eseri yeniden üretilmek üzere doğar ve sanat özünde "kitlesel" olarak tüketilmek ve "kitlelerin" tüketilmesi üzere algılanır: "Yeniden üretilen sanat eseri, giderek yeniden üretilmeye uygun bir sanat eserinin yeniden üretimi haline gelir." *Fotoğrafın Kısa Tarihi*'nin (1931) konusu olan fotoğraf bu anlamda güzel bir örnek teşkil eder; sonradan *Sanat Eseri*'nde analitik olarak

sunulacak ilkeler ilk olarak bu eserde, bu yeni ifade biçiminin anlamı ve değeri konusunda bir söylem aracı olarak sunulur; *aura*'nın yıkımı, sanat eserinin estetik açıdan ele alınması için gerekli kutsal mesafeyi aşan fotoğraf makinesi objektifinin yakınında ve dış faktörlerden (üretim, yayılma ve popüler hale getirme döngülerinin gereklilikleri vs) kaynaklanmayıp fotoğrafın kendi doğasında yer alan sonsuz yeniden üretilebilirlik içerisinde tezahür eder. *Hic et nunc* anlamında sanat eserinin ve aura'nın estetiğinin sonu, teknoloji çağına girişle birlikte sanatın edindiği yeni özellikler doğrultusunda yeniden tanımlanmasını gerektirir: Sonsuz yeniden üretilebilirlik, sanatı dahil edilme ve dışlanma süreçleriyle (seçkin sınıfların ürünü olarak sanat) bağlantılı sosyal işlevlerinden kurtarır ve onu kitlelerin beğenilerinin ve ihtiyaçlarının bir aynası haline getirir, bu da tanımı gereği eşsiz olan şeyi evrensel olarak erişilebilir ve takdir edilebilir hale getirir. Bu durum, eserin yeni alım ve kullanım biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olur, çünkü Benjamin'in yazdığı gibi, nicelik açısından değişim nitelik açısından değişime dönüşür: Estetik alımlama artık uzaktan seyretmekten ziyade doğrudan temas arayışıyla hızlı ve dikkatsiz bir şekilde gerçekleşir ("izleyici bir değerlendiricidir, ama dikkatsiz bir değerlendiricidir").

Dolayısıyla kitle, "sanat eserleri karşındaki alışılmış davranışların yeniden doğmuş olarak çıktığı bir matris"tir, hatta Benjamin, gelecekle ilgili, sanat eserinin doğasının ve anlamlarının tanımının estetik değerlere göndermeler içermeyecek senaryolar öngörecek kadar ileri gider: "Sanat eseri tamamıyla yeni işlevlere sahip bir oluşuma dönüşür; bilincinde olduğumuz

Bu teorik geleneğin içinde güzergâh açık ve net görünse ve estetik ile "sosyal tarihi" konusunda akılcı ve betimleyici bir bakış imkanı verse de genel olarak "sanat"tan (yani tarihsel olarak kanonlaştırılmış ve değerlendirilmiş tezahürler) değil de örneğin en azından sözde tarihî avangarda akımlardan itibaren iletişim sorununun önemli görünmediği çağdaş sanat deneyimlerinden söz edildiğinde, bu mesele daha sorunlu hale gelir. Bu sorun, Baudrillard'ın gözlemlediği gibi, bir yandan hiçlik, önemsizlik ve anlamsızlık iddiasında bulunurken, diğer yandan kendinde bir şey olmayan, kendini ancak terimlerle ifade edebilen bir yüzeysellikten ibaret olan en son sanatsal deneyimlerden dolayı nesnenin estetik alımlanması açısından daha da karmaşık hale gelmiştir. Bu değersiz kılma aşırılığına çözümlerin ötesinde, hiçliğin sergilenmesi karşısında tepki vermenin imkânsız olduğunu gözlemlemek, sanatla ilişkide zevkin saf ve basit, öznel bir tepki olmadığını, nesnenin doğasıyla ayrılmaz bir bağlantısı olduğunu gösterir. Bu durumda estetik, imgeler veya gösteri toplumu tarafından yıkılarak kaybedilmemiş, simülakrlar tarafından veya tersine, az veya çok yapısökümcü olan hermeneutik ve eleştiriler tarafından öldürülmemiştir: daha

sanatsal işlev gelecekte marjinal olarak tanımlanabilecek bir işlev olarak ortaya çıkar." Benjamin bu dönüşümün işaretlerini, sanatsal üretimin estetik değerlerin dışındaki bir alanla, yani siyasetle geliştirdiği derin bağlantılarda görür. "Siyasetin estetikleşmesi" faşizmin amaçlarından biridir; faşizm bağlamında lidere bağlılık anlamındaki siyaset aura'ya sahip sanat eseriyle olan bağıntının kendine özgü kült biçimlerini yeniden üretir; burada teknolojik mekanizma, yeni kültün doğuşuna imkân vermek için gerekli olan geçiş noktasını teşkil eder ve Benjamin'in belirttiği gibi, bir örneği, teknolojinin gücünün tamamını sergileyebileceği "güzel savaş"ın fütürist anlamda yüceltilmesidir. Siyasetin kitleler üzerinde uyguladığı şiddete, faşist rejimlerin güçlü adam kültünü beslemek için faydalandıkları teknolojinin şiddeti eşlik eder. Benjamin'e göre siyasetin estetikleşmesine karşılık, komünizm bağlamında da sanatın siyasileşmesi gerçekleşir; heterodoks olsa da Marksist olan Benjamin'in bu konudaki yargısı daha nüanslıdır ve sanat eserinin zorlayıcı ve propaganda amaçlı değil de özgürleştirici ve ilerici kullanımı konusunda umuttan yoksun değildir. Siyaset, Alman filozofun biyografisi üzerinde de dramatik bir etki yaratır: Nazi işgali sonrasında Paris'ten kaçan Benjamin, 25 Eylül 1940'ta Portekiz'e gitmek ve ABD için bir vize almak umuduyla Pirene Dağlarını geçmeye çalışır, ancak İspanyol yetkilileri ona geçiş izni vermez. Ciddi bir kalp rahatsızlığından mustarip olan ve Fransız polisine teslim edilmekten korkan Benjamin o gece yüksek bir morfin dozuyla kendini öldürür.

Roberto Limonta

çok, nesnelerinin, yeni bir sağduyunun arayışındadır; yeni bir sağduyu olarak ortaya çıkma imkânının, yani imgelerin, estetik-sezgisel verilerden hareketle, hissetmeyi bırakmadan düşünmeye yol açabilecek ifade duyusallığına, büyülü, sembolik, gizemli bir anlamı yeniden yaratma kabiliyetlerine dayalı öznelerarası iletişim ufkunun arayışındadır. Baudrillard böylelikle, "radikal yanılsama" olarak adlandırdığı şeyi unutmama çağrısında bulunur: Bu geri kazanım ancak biçimleri, şeylerin varlıklarını çoğul ve daima çoğaltılmış biçimlerle gösterdikleri tezahür matrisini yakalamak anlamında bir temsil şekli içerisinde birbirine bağlama kabiliyetini yeniden bulmakla mümkün olur. Duyusallığın zevkini yeniden elde etmek ve nesnelerin sembolik anlamını geri kazanmak: XX. yüzyıl estetiğinin bu güzergâhı insanı şeylerin görünürlüğünden duyuların görünmezliğine götürebilir.

Postmodernizm

Gaetano Chiurazzi

"Postmodernizm" terimiyle 1980'lerde doğmuş, çağdaş dünyayı sosyal, teknolojik ve kültürel başta olmak üzere çeşitli düzeylerde nitelemiş dönüşümlerle bağlantılı bir hareket kastedilir. Bu terim daha önceden başka bağlamlarda kullanıldıysa da felsefe alanında sadece bu dönemden itibaren kullanılmıştır.

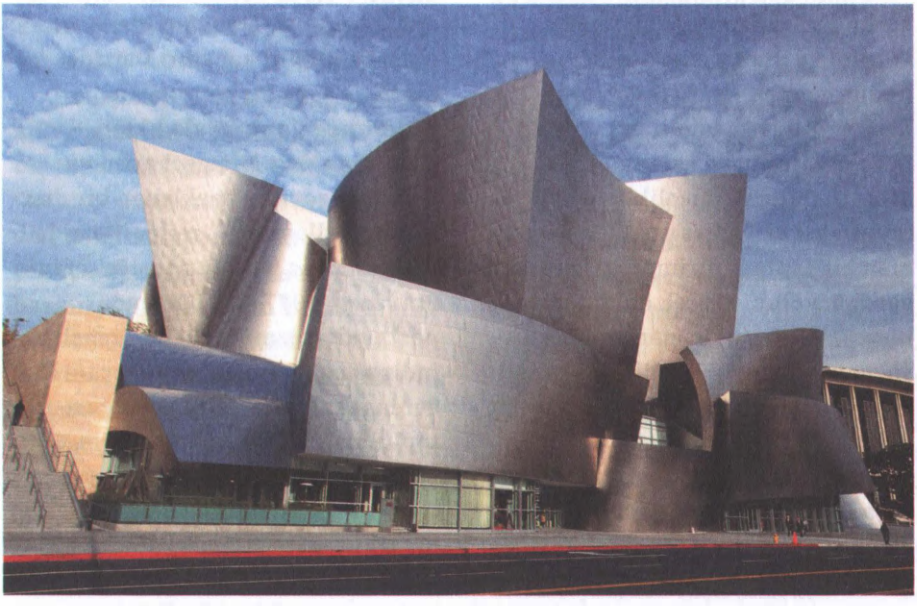
"Post" öneki öncelikle modernizme göre sonra geliştiğine işaret eder: "Postmodernizm" bu anlamda, felsefenin, sanatın, insanın vs sona ereceğini öne süren başka kıyametçi hareketlerde olduğu üzere, modernizmin bazı yönlerinin sona erdiğinin bilincini taşır. Ancak daha radikal bir açıdan, postmodernizmin teorisyenleri açısından sona ermiş olan, Bernard de Clairvaux'nun "bir devin omuzları üzerinde duran cüce" ifadesiyle özetlediği doğrusal ve ilerici tarih kavramıdır: Eskilerin modern insana göre üstünlüğüne işaret eden bu ifade daha sonra tarihin daha ileri noktasında yer aldığı için daha uzağı görmeyi başaran modern insanın üstünlüğünü simgeler hale gelmiştir.

Modernizmin sonu ayrıca sadece teorik türden paradigmatik değişimlerden değil, iki dünya savaşı ve Yahudi soykırımı gibi olaylardan, yeni teknolojilerin (bilişim ve telematik) gelişiminden ve sanat alanındaki öncülerin deneyiminden, hatta fizik (görelilik ve kuantum fiziği) ve matematik (Gödel teoremlerinden fraktal geometriye) alanındaki yeni teorilerin ortaya attığı kavramsal devrimlerden kaynaklanmıştır. Bu açıdan modernizme kıyasla bir değişim daha söz konusudur: Modernizm ontolojik düzeyde tarih alanında büyük sistemler ve felsefeler geliştirmeye, gnoseolojik düzeyde de deneyimde tekdüze unsurları vurgulamaya (deneysel bilim dallarında olduğu gibi fenomenleri genel bir yasaya indirgemeye) eğilimliyken, postmodernizm bölünmeyi ve farklılıkları tercih eder.

Postmodernizm konusundaki felsefi tartışmayı başlatan Jean-François Lyotard'ın *Postmodern Durum* (1979) adlı kitabında, yeni bilişim ve telematik iletişim araçlarının bilgi üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Lyotard'ın analizine göre teknoloji sadece deneysel doğrulamalara destek sunmakla kalmayıp bir bütün olarak bilginin statüsünü şartlandırması ve üretim

ile aktarım şartlarını tanımlaması anlamında bir meşrulaştırma aracıdır. Bilgi üzerinde, etkinlik ilkesine uymasını sağlayacak şekilde etkili olanlar öncelikle bilişim ve telematiktir: Bu yollardan aktarılma kabiliyetine sahip olmayan bilgi er ya da geç kaybolmaya mahkûmdur. Lyotard'ın "anlatısal bilgi" diye nitelediği bilgi böyledir, hakikate dayalı olmaktan ziyade formatiftir, yani amacı belirli bir durumu tanımlamak veya belirlemek değil, toplumsal hayatın dinî, ahlaki ve siyasi yönleriyle bağlantılı, deneysel kanıtlara tâbi olmayan içerikleri aktarmaktır. "Anlatısal bilgi" örnekleri arasında mitler ve efsaneler, başka bir deyişle dünyaya dair tasvirler içeren anlatılar, hikâyeler, neyin adil olduğu veya olmadığı konusundaki öğretiler, âdetler ve kültürel kimliğin oluşumuna katkıda bulunan içerikler sayılabilir.

Lyotard'a göre modernizm anlatımsal bilgiyi, modernizmi meta-anlatılar şeklinde kullanmaya devam etmiştir (Aydınlanmacı ilerleme miti, Hegelci felsefe, Marksizm ve pozitivizm, hatta Hıristiyanlık gibi evrenselci bir iddiaya sahip tarih felsefeleri), ama tarihsel olarak meşrulaştırma amacına sahip bu meta-anlatılar İkinci Dünya Savaşı veya Auschwitz gibi trajik olaylar tarafından tasfiye edilmiştir. Postmodernizmin hareket noktası, meta-anlatıların sona erdiğinin bilincidir: Postmodernizm,

Frank O. Gehry, Walt Disney Concert Hall, 1991-2004, Los Angeles, California

bütünleştirici iddiası eleştirilen modernizmin "büyük anlatıları"nda nihilizm doğrultusunda nostaljik bir şekilde değil de sevinçle, iyimserlikle yaşanan inanmazlıktır. Bu teşhis aynı zamanda sosyal bir teşhistir: Lyotard'a göre yeni bilişim ve telematik teknolojileri, anlatısal ve bilimsel bilgi biçimlerine tekabül eden modernizmin organikçi (tekçi) ve eleştirel (ikici) olmak üzere iki baskın modelinden farklı, yeni bir toplum türünün oluşumuna katkıda bulunur. Yeni teknolojiler disiplinlerarası etkileşimine, teorik ve işlemsel kabiliyetlerin birleşimine ve bilgiyle veri bankalarına serbest erişime imkân vererek daha farklılaşmış bir toplumun oluşumuna katkıda bulunabilir.

Bu durumda bilgisayarlaşma, korku verici derecede sistemin kontrol ve düzenleme aracı haline gelmek yerine, kontrolün demokratikleşmesinin ve bürokrasileşmede azalmanın aracı olabilir ve öncelikli modeli internetin ağ yapısı veya hiper-metin olan bir toplum türünün gelişmesine yardımcı olur: Gerçek anlamda hiyerarşiden ve bir merkezden yoksun bu yapılarda bilgiler kesişir ve aralarında karşılıklı göndermeler yoluyla bağlar oluşur.

Dolayısıyla, bir yanda labirentin veya Babil Kulesinin, diğer yanda da efsaneye göre Menadlar tarafından paramparça edilen ve ruhu bedenden bedene geçen mitik kahraman Orpheus'un neden postmodernizmin metaforları olduğu böylelikle daha iyi anlaşılabilir. Jacques Derrida'ya göre (özellikle Amerika'da postmodernizmin en önemli temsilcilerinden biri sayılır) Babil'in postmodernizmin metaforu olmasının nedeni, evrensel dilin ve egemenlik projesinin sonunu teyit etmesidir: Postmodernizm, dillerin çokluğunun kontrol altına alınamayacağının bilincidir. Yapıbozum, yani Derrida'nın Babil Kulesinin yıkılışını temel alan felsefi önerisi, "bir dilden fazlası"dır (Derrida, *Memoires: pour Paul de Man* [*Anılar: Paul de Man*], 1995). Çokluğun bu şekilde değer kazanmasının sonucunda farklılıklar da değer kazanır ve böylelikle postmodernizmin anahtar kelimelerinden biri olma özelliğini kazanır; Derrida özellikle yeni bir terim olan *différance* ile yapısalcılıktan, Heidegger'den, Nietzsche'den ve psikanalizden kaynaklanan bir dizi kavramsallaşmayı özetler (Derrida, *Marges de la philosophie* [*Felsefenin Sınırları*], 1977). Bu durumda postmodernizm, hepsi de özdeşliğe indirgeme biçimleri olan her türlü evrenselciliğin, varoluşçuluğun, toplulukçuluğun, köktenciliğin yapısökümüdür.

Derrida'nın bu fikirlerinin derin bir etki yarattığı Amerika Birleşik Devletleri'ndeki edebi eleştiri (Yale Critics) felsefe, edebiyat ve

psikanaliz gibi türlerin birleşimine önem vermiş, edebiyatın kendini daima yenilikçi, aralıksız ve döngüsel bir oluşum ve söküm olarak, Orpheus'un başına gelenlerin modelini teşkil ettiği metinlerin imhası ve baştan oluşumu olarak görmüştür (İ. Hassan, *Orpheus'un Parçalanışı*, 1971). Edebiyat, Nietzschecilik doğrultusunda, Dionysios'un ilkesi, yani arzu ve figüratif sanatın güzel biçimi temelinde, "yapısökümü"nün sonucudur. Ancak bu imha süreci trajik bir olay değil de sevindirici bir şey olarak görülür: Orpheus'un kurtuluşu, parçalanışının ötesinde kimliğinin nihai olarak yeniden oluşumu değildir. Orpheus özgürlüğünü sadece parçalanma ve bir biçimden diğerine geçiş yoluyla, kesin ve nihai bir biçim edinmeden yaşar.

Umberto Eco, *Gülün Adı* (1980) adlı romanında, 1984 tarihli bir dipnotta kendi de belirttiği üzere, postmodernizme özgü bir dizi anlatısal stratejiyi açık bir şekilde uygular. Kitapta XIV. yüzyıl başlarında, antikçağın bütün ilmini içeren kütüphanesi bir labirent gibi inşa edilmiş bir manastırda meydana gelen olaylar anlatılır. Bir yangın sonucunda bu bilgiden geriye birkaç fragman ve kitap parçasından başka hiçbir şey kalmaması, postmodern bilginin bütünleştirici olmamasının sembolüdür. *Gülün Adı*, şifrelenmiş alıntılarla dolu bir kitaptır ve Eco tarafından XIV. yüzyıl sonlarında Alman bir keşiş tarafından Latince yazılmış bir eserin XVII. yüzyıla ait Latince baskısının kimse tarafından bilinmeyen Fransızca Yeni Gotik versiyonunun İtalyanca versiyonu olarak sunulur. Müthiş bir uzaklık etkisi yaratan, kitaplar arası ve tercümeler arası bu karmaşık gönderme oyunuyla "postmodernizm"in geçmişle ve gerçeklikle bağlantı kurma yolu ifade edilir; bu bağlantı artık doğrudan, saf ve dolaysız değil, kaçınılmaz olarak dolaylıdır, dolayısıyla da büyüleyiciliğini kaybetmiştir ve ironiktir. Geçmişten "devrimci" bir hareketle kurtulamayız, onu ortadan kaldıramayız, devam ettirip tekrar da edemeyiz (modernizme özgü ilericiliğe ve gelenekçiliğe göre böyledir), ama aradaki mesafeden yararlanıp onu ironiyle ele alabiliriz.

Kolaj eğilimi ve gönderme oyunları postmodern mimarinin özellikleri arasında da yer alır; "postmodernizm" terimi bu alanda ilk olarak Robert Venturi tarafından, Le Corbusier, Mies van der Rohe, Adolf Loos'un modernizminden farklı, yeni bir mimari biçimi nitelemek için kullanılmıştır. Descartes'ın felsefe alanında yaptığı gibi, Le Corbusier'nin de amacı, mimarlığın kanonlarını sıfıra indirgeyip onu akılcı temeller üzerine yeniden inşa etmekti. Yapıları, onları zeminden fiziksel

Robert Smithson, *Sarmal Dalgakıran*, 1970, Büyük Tuz Gölü

olarak da ayrı tutacak *pilotis*'ler (beton gömme ayaklar) üzerine inşa etme seçimi, içinden doğduğu işlevsel tarihsel bağlamıyla artık hiçbir bağıntısı kalmamış, her türlü aşırılıktan ve süslemeden kaçınan (Loos, "süslemeler işgücünün israfıdır" diye yazar) tamamıyla işlevsel kriterleri temel alan bir mimariyi yükseltme amacını simgeliyordu. Venturi bu mimari algısına karşı süslemeleri ve mimarinin genel anlamda iletişim yönünü yeniden değerlendirir. Ona göre mimari tekdüze kriterlere uymak yerine, yere ve bağlama adapte olmalı ve çağdaş dünyanın kültürel ve işlevsel karmaşıklığını yansıtmalıdır (Venturi, *Mimarlıkta Karmaşıklık ve Çelişki*, 1980). Las Vegas'ın provokatif anacaddesini bu düşünceye örnek olarak gösterebiliriz: Burada mimari, bu caddeye takılanların ihtiyaçlarını, hayatını ve dillerini yansıtan abartılı sayıda ışığın ve rengârenk tabelanın ardında neredeyse gizlenir (Venturi, Scott Brown, Izenour, *Las Vegas'ın Öğrettikleri*, 1985). Bu fikir, yani mimarinin soyut kriterler değil de içinde yaşama işlevi temelinde algılanması, Heidegger'in düşüncesinin bazı yönleriyle ortak noktalar sergiler, çünkü Heidegger de mekânı, soyut geometrik-uzamsal düşüncelerden değil de o mekânı kullananların tasarladığı anlam doğrultmanlarından hareketle ve

onların yaşamsal boyutunun ifadesi olarak algılar.

Daha önce de dendiği gibi, postmodernizmin teorilerinin hareket noktası, modernizmin tarihsel gelişiminin ve ilerleme ile Aydınlanmanın beraberinde getirdiği özgürleşme başta olmak üzere temel ideallerinin başarısızlığının ayrıntılı teşhisidir. Marksist kökenli çevreler başta olmak üzere modernizmi savunanlarla yüzleşmeler bu noktayı temel alır. Aslında Lyotard'ın kitabının yayımlanmasından hemen sonra Jürgen Habermas postmodernizmi Marksist düşünceden uzak, yeni muhafazakâr bir eğilimle özdeşleştirir (Habermas, *Kleine politische Schriften I–IV* [*Kısa Siyasi Yazılar*], 1981). Habermas ilk yazılarında modern dünyada araçsal, teknik bir akılcılığın baskın olmasının ardındaki tehlikeleri konu alır: Böyle bir durumda siyasi uygulamalar teknolojik güçle örtüşür ve toplum düzeni saf "sosyal mühendislik" düşüncelerine tâbi olma riskiyle karşı karşıya kalır (Habermas, *Bilgi ve İnsansal İlgiler*, 1983), ama bu durum modernizmin kaçınılmaz bir sonucu değil de hakiki projesinden sapmanın sonucu olarak görülür. Buradan hareketle bütün akılcı eylem biçimleri baştan değerlendirilir; özellikle iletişim eylemleri Aydınlanmadan itibaren kamuya açık tartışmalar yoluyla ("kamusal alan") otoritelere ve kamusal argümanları temel alan geleneklere yönelik eleştiriler için gerekli zemini hazırlar. Dolayısıyla Habermas dar anlamda siyasi iletişimsel eylem alanının geri kazanılmasını, modernizmin yarım kalmış projesini yeniden başlatmanın, yani dejenerasyonunu önlemenin aracı olarak görür; nitekim modernizm projesi, Lyotard başta olmak üzere postmodernizm savunucularının öne sürdüğü gibi feshedilmemiş, yarım kalmıştır, bundan dolayı da yeniden öne sürülmeli ve yeniden ele alınmalıdır. Modernizmin beraberinde getirdiği özgürleşme süreci bir soyutlamanın veya otoriter ve totaliter bir modelin dayatılmasının sonucu değildir, insanların "yaşamsal çıkarlarını, Husserl'in deyimiyle "yaşam dünyası"nı ifade eder: İnsan hakları savunulduğunda veya çevresel felaketlere karşı protestolarda ifade edilen bu çıkarlar günümüzde bile araçsal akılcılığın istilacılığına karşı çıkabilecek bir direniş potansiyelini içerir.

Fredric Jameson postmodernizmi eleştirdiğinde hareket noktası Habermasınkine benzer. Jameson'a göre postmodernizm çağdaş kültürün marjinal veya marjinalleştirilebilecek bir olgusu değildir sadece, o kültürün kültürel mantığıdır, yani bütünsel ideolojisidir (*Postmodernizm Ya Da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*, 1989), çağdaş toplumu kültürel düzeyde gerekçelendirmenin

bir yoludur: Postmodermizm, geç kapitalizmin, yani kapitalizmin en tam halinin "yapılar-üstü" ifadesidir. Postmodern ideoloji kapitalizm dahilinde bütün ürünlerin metaya dönüşümünün kültürel, sosyal ve siyasi düzlemdeki sonuçlarını kapsar. Metalaşma, sanat dahil olmak üzere hayatın her yönüne nüfuz etmiştir: zaten Jameson, Andy Warhol'un reklamcılığın özelliklerini giderek daha çok benimseyen pop-art'ı başta olmak üzere bazı avangard sanat akımlarını, metalaşmanın en korkunç semptomu olarak görür. Pop-art'ta eksik olan, modernizme yönelik eleştirel kültürün temel bir unsuru olan "yüksek" kültür ile "popüler" kültür arasındaki ayrımdır. Özellikle sanat, varolan konusunda itiraz işlevi üstlenmiş, ütopyacı düşünceleri yansıtmıştır. Sanatın metalaşmasıyla kültürün bir bütün olarak metalaşmasına, buna bağlı olarak da eleştirel mesafenin ortadan kalkma ihtimaline zemin hazırlanır; bunun sonucunda daha genel anlamda, derinlik hissinin, eleştirel ve tarihsel mesafenin, gerçeklik ile görünüş arasındaki ayrımın kaybolduğu postmodern dünyada kültürün sosyal işlevi meselesi ortaya çıkar. Postmodern dünyada kültür, bir imgeye, kalınlıktan yoksun yüzeye indirgenir. Buna rağmen Jameson'a göre postmodernizm yine de bazı siyasi fikirlerimizin geçerliliğini kaybettiğini ortaya koyar ve modernizm-öncesi toplum ve ekonomi biçimlerine dönme iddiasında bulunmadan yeni uluslararasılaştırma ve küreselleşme süreçleriyle başa çıkabilecek yeni bir siyaset gerektiren çok karmaşık bir dünyanın meydan okumasından ibarettir.

SOSYOLOJİ

Roberta Sassatelli

Sosyoloji ve Modernite

Sosyolojinin XX. yüzyılda gösterdiği gelişim sürecinde giderek benimsediği yönelim, dünyayı insan tarafından imal edilen bir ürün olarak görmesidir. Buna göre dünya bilimsel-niceliksel yöntemlerle az çok uyumlu bir deneyci inceleme biçimleri yoluyla, metodolojik olarak veya tam tersine, tarihsel ve edebi bilgilere dayalı bir anlayış doğrultusunda (yorumsal teoriler) incelenebilir. Bu bakış açıları dünyayla ve onu ele alma şekilleriyle aralarına farklı bir mesafe koyar: Pozitivistler nesnel olduğuna inandıkları bilimsel-sosyal bilgi ile bilginin sıradan biçimleri arasında süreksizliğin söz konusu olduğunu öne sürerken, yorumsal yaklaşımın savunucuları bilimsel bilgi ile gündelik hayatın yönleri arasında sürekliliğin var olduğunu öne sürerler. Onlara göre bilgi daima belirli bir bakış açısından hareketle çevremizdeki dünyayı tanımamıza imkân sağlar (perspektifçilik); yorumsalcılar, Pierre Bourdieu'nün de öne sürdüğü üzere, kendi bilimsel bakış açılarına eleştirel bağlamlama önerisinde bulunurlar (düşünümsellik olarak tanımlanan yaklaşım).

XX. Yüzyıl Gelenekleri

Weber'den Durkheim'a ve Simmel'e kadar, XIX ila XX. yüzyıl arasında, özellikle Almanya ve Fransa'da faaliyet gösteren ilk saygın sosyologların analizleri, modernitenin tanımı açısından belirleyici sayılan bazı sosyo-kültürel süreçlere odaklandı. Örneğin sekülarizasyonun, yani dinin kamusal hayattan ayrı tutulup özel hayatla kısıtlanmasının sosyal sistemin alanlarının ve işlevlerinin fonksiyonel ayrımına eşlik ettiğini vurguladılar. XIX. yüzyılda sosyoloji alanındaki gelişmelerde gördüğümüz üzere, Weber'in meşru şiddetin tekeline sahip varlıklar olarak algıladığı modern ulus devletlerin doğuşu, modern ekonomi alanının ve Simmel'in paranın bir takas aracı olarak yayılmasıyla bağdaştırdığı pazarın gelişimiyle beraber ele alındı. Sosyolojik açıdan bakınca, tarihyazımında olduğunun tersine, modernite belirli bir tarihsel çağın sınırlarını çizmek yerine, çağdaş toplumların bazı süreç ve özelliklerine işaret eder. Sosyoloji geleneği dahilinde geliştirilen sayısız sosyal süreç teorisi arasında iki tanesi öne çıkar: Akılcılaştırma (yani öngörülebilirliğe, araçsallığa ve biçimselliğe önem vererek analitik ve planlı görev bölümü yoluyla verili hedeflerin gerçekleştirilmesi için gerekli araçları geliştirmeyi amaçlayan etkin düşünce ve organizasyon biçimlerinin baskın

Laurence Stephen Lowry, *Maça Gidiş*, 1928, Manchester, National Football Museum

hale gelmesi) ve bireyselleştirme (yani rollerin ve sosyal açıdan standartlaştırılmış tercihlerin eşsiz bileşimi anlamında bireye ve tercihlerle değerlerin kaynağı, ayrı, özgün ve kendine özgün bir varlık anlamında birey kavramının gelişimine vurgu). XX. yüzyıl ortalarının Amerikan geleneğine dahil klasik yazarları bir yandan bu yönde ilerlerken, diğer yandan bu yönden uzaklaşarak sosyal sistemin özelliklerini analitik ve kapsamlı olarak tanımlamaya çalıştılar (Parsons) veya çeşitli deneyci araştırmalara kendilerini adadılar.

Toplumun Üstünlüğü

Sosyoloji, deneysel araştırma ile analitik sistematizasyonu uzlaştırma girişimi açısından bilim ile edebiyat arasında üçüncü bir kültür olarak (Lepenies) ve tarihten daha teorik, felsefe kadar da soyut olmayan bir disiplin olarak görülmüştür. Sosyal bilimlerdeki gelişmelerin, kısmen kaynağında yatan ahlaki ve siyasi felsefi gelenekten nasıl uzaklaştığına örnek olarak, çağdaş sosyolojinin babalarından Emile Durkheim'ın çalışmalarını göz önüne alabiliriz. Durkheim'ın düşüncesi günümüzde İşlevselcilik olarak bilinen araştırma alanı üzerinde çok etkili olmuştur. En önemli temsilcisi Talcott Parsons olan İşlevselciliğe göre toplum sinerjik işlevlerden oluşan bir sistemdir. Parsons *The Social System* [*Sosyal Sistem*] (1951) adlı eserinde, sosyal aktörler arasındaki ilişkileri düzenleyen normatif ve kurumsal beklentilerin görece istikrarlı modellerine (değerler) odaklanır.

Marc Augé ve "Yok-Yerler"

Fransız antropolog Marc Augé (d. 1935) "yok-yer" ve "üst modernite" gibi kavramlardan dolayı yaygın olarak tanınır. İnceleme konularında sürekli olarak değişikliğe giden Auge'nin ele aldığı çeşitli temalar arasında kırsal toplumlarda bireylerarası ilişkiler, ritüeller, büyücülük, güç, akrabalık, hastalık, uzam, zaman, anlatım, rüya, hayal gücü, mimari ve şehir vardır.

Formasyonunu beşeri bilimlerde yapan Augé 1960'ların başlarında antropolojiye ve sosyal bilimlere yaklaşır. Augé'nin antropoloji çalışmalarının ilk dönemi, Fildişi Sahili ve Togo'daki lagün halkları arasında yürüttüğü saha çalışmalarından ibarettir; *Les métamorphoses du vampire: D'une société de consommation à l'autre* [*Vampirlerin Dönüşümü: Bir Tüketim Toplumundan Diğerine*] (1972) ve *Théorie des pouvoirs et idéologie: Étude de cas en Côte-d'Ivoire* [*Güç ve İdeoloji Teorisi: Fildişi Vaka Çalışması*] (1975) gibi eserlerinde bu çalışmalarının sonuçlarını sunar. Augé'nin bu ilk safhada bulunduğu başlıca katkılardan biri, "ideo-mantık" kavramıdır. İdeo-mantık, belirli bir toplumda kişinin, sosyal ilişkilerin ve ekonomik ilişkilerin temsillerinin farklı unsurlarıyla ilişkilendirmeye izin vererek veya ilişkilendirmeyi yasaklayarak anlamın inşa edilmesine imkân veren "sentaktik" kurallar bütünüdür.

Augé'nin diğer güçlü fikri olan yok-yer, "küreselleşme" süreci konusundaki düşünceleriyle yakından ilgilidir. Augé'ye göre küreselleşme sürecinin sonucu küresel bir köy olmamıştır; iklim değişikliğinin sonuçlarının tehdidi altında bile insanlar kendilerini aynı kaderi paylaşan toplumlar olarak hissederler, ama "Dünya gezegeni yurttaşı" olma bir anlam ifade etmemeye devam eder. Böylelikle havalimanları, otoyollar, istasyonlar, marketler, eğlence merkezleri, iletişim ağları gibi, içlerinden geçenlerde veya içlerinde "ikamet edenler"de hiçbir aidiyet duygusu yaratmayan yok-yerlerden oluşan bir ağ haline gelir.

"Yok-yer" kavramı, aidiyetin sembolü olan köyün özelliklerinin yadsınması yoluyla tanımlanır. Augé, araştırmalarının ikinci safhasında öteki yer deneyimini buranın, yani çağdaş Batı dünyasının teorik analizine uygular. Yer, her bir sakininin kendisiyle, başkalarıyla ve ortak tarihleriyle ilişkisini temsil ettiği için üç açıdan sembolikken, yok-yerde ne kimlik, ne ilişkiler ne de tarih temsil edilir.

Yok-yer görece bir kavramdır: Örneğin havalimanı deneyimi, içinden geçen insanlar ile orada çalışan personel açısından aynı olmayacaktır. Ancak Augé'ye göre bir uçuş görevlisine göre bile havalimanı, yer niteliğini kazanmaz. Büyük şehirlerin sakinleri de günlerinin giderek artan kısmını kimlik ve ilişki deneyimlerinin paranteze alındığı yerlerde geçirirler ve iletişim, dolaşım ve tüketim yerleri gibi yok-yerlerin giderek artıyor olması, Augé'ye göre üst modernitenin birincil özellikleri arasında yer alır (*Yok-Yerler: Bir Üst Modernite Antropolojisine Giriş*, 1994).

Bireyler ve Toplum

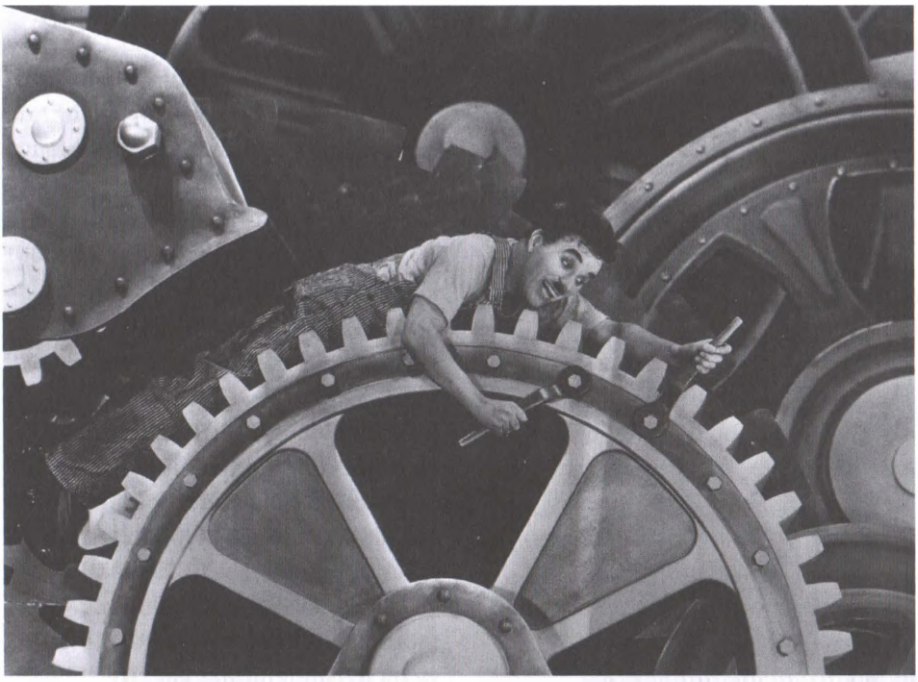
XX. yüzyılda modern sosyal düzenin bireysel kimlikler üzerinde yarattığı etkiler, Norbert Elias ile Georg Simmel başta olmak üzere çeşitli sosyologların düşüncelerine konu olmuştur. Elias *Über den Prozeß der Zivilisation* [*Uygarlaşma Süreci*] (1969) adlı eserinde modern devletin doğuşuyla sonuçlanan siyasi düzlemdeki değişikliklerin aynı zamanda bireysel kimliğin belirlenmesi için gerekli şartları da etkilediğini savunur. Çağdaş toplumları oluşturan insanların hayatında belirli bir rol oynayan temel korkular, geleneksel toplumlarda olduğu üzere öngörülemez fiziksel şiddetten ziyade toplumdan dışlanma, uzun ve karmaşık karşılıklı bağımlılık zincirlerini anlama ve kontrol altına alma acizliği, başkalarının eylemlerini ve niyetlerini yorumlama zorluğundan ibarettir. Eylemler üzerindeki dış kaynaklı kontrol, otokontrole dönüşmüştür. Burada söz konusu olan sadece daha katı bir otokontrol değildir: Çağdaş toplumlarda, duyguların ve tutkuların sergilenme şeklinin belirli kurallar doğrultusunda öngörüldüğü "kontrolsüz" alanlar tanımlanır.

Tüketim Kültürü

Duyguların kontrollü bir şekilde dışavurulduğu bu alanların çoğu, kitle tüketim kültürüyle bağlantılıdır. Georg Simmel, moderniteyi niteleyen etkileşim ve kimlik biçimlerini açıklamak için pazarların mitleştirilmesine ve kitle kültürüne başvurur. Simmel *Paranın Felsefesi*'nde (1900) gelişmiş bir para ekonomisinde öznenin şeylerle birleşmeye imkânı olmadığını, metanın hızlı eskimeye ve her an paraya dönüştürülmeye tâbi olduğunu savunur. Aslında para insanlarla mülk arasına, dolayısıyla da insanların kendi arasına mesafe koyar. Bu durum özneye bir miktar özgürlük tanır, ama bu, herhangi bir yönelimden yoksun bir özgürlüktür, beraberinde aralıksız huzursuzluk getirir. Modern kültür bir bütün olarak birbirine zıt görünen iki yöne açılır: Bir yanda "tesviye" ve kitleselleşme, diğer yanda kişinin "bağımsızlığı" ve "özerkliği" söz konusudur. Simmel'in ve özellikle Elias'ın çalışmaları bir makro analizi (sosyal yapıyı, düzenin yeniden üretilmesini ve uzun vadeli tarihsel süreçleri vurgulayan analiz) bir mikro analizle (anlamların, duyguların etkileşimine, bireysel işleyişine dikkat eden analiz) birleştirmeye çalışır. Bu açıdan "mikro" ile "makro"yu, birey ile toplumu entegre etmeye çalışan çağdaş sosyolojinin büyük kısmına, örneğin İngiliz Anthony Giddens'ın yapılanma teorisine ve Fransız Okulu (Pierre Bourdieu ve Luc Boltanski) bu teoriye getirdiği açılımlara öncülük ederler.

Etkileşim ve Gündelik Hayat

XX. yüzyılda kimlik, etkileşim ve gündelik hayatla ilgilenmiş ve artık klasik sayılan yazarlar arasında özellikle Erving Goffman ile Harold Garfinkel öne çıkar. Her ikisi de sosyal kurumların neden değil, nasıl işlediğini sorgulamış, hedeflerin soyut tanımlamasını yapmak yerine hedeflerin nasıl izlendiğini ele

Charlie Chaplin'in *Modern Zamanlar* filminden bir kare, 1936

almışlardır. Goffman "yüz yüze" etkileşime odaklanarak bir yandan benliğin sunumuna dair bir dizi ritüelden (itaat ve haysiyet) hareketle kimliğin nasıl oluştuğunu, diğer yandan bu sunumun şartlarını belirleyen kültürel "çerçeveler"in (*frames*) etkileşim sırasında nasıl yaratılıp muhafaza ve modifiye edilebileceğini göz önüne almaya çalışır. Garfinkel'ın ortaya attığı etnometodoloji de biz farkına varmadan dünyada bizi yönlendiren *taken-for-granted*'ı (bir şeye kesin gözüyle bakmak) ortaya koyar ve sosyal bir grubun üyelerinin eylemlerini kendilerine veya başkaları karşısında nasıl gerekçelendirdiklerini, onları meşru ve normal göstermeyi nasıl başardıklarını sorgular. Her iki durumda gündelik hayatın istikrarı ve gerçekliği, söylenmesi ve yapılması gereken şeyler konusundaki zımni kültürel beklentilerin paylaşılmasını temel alır. Bu yazarlar dürtülerin ve duyguların doğal ve toplum öncesi veriler veya akıldışı kalıntılar değil, tamamıyla sosyal biçimler yoluyla gerçekleşen, sembolik olarak uzlaşmaya varılmış olgular olduklarını öne sürer.

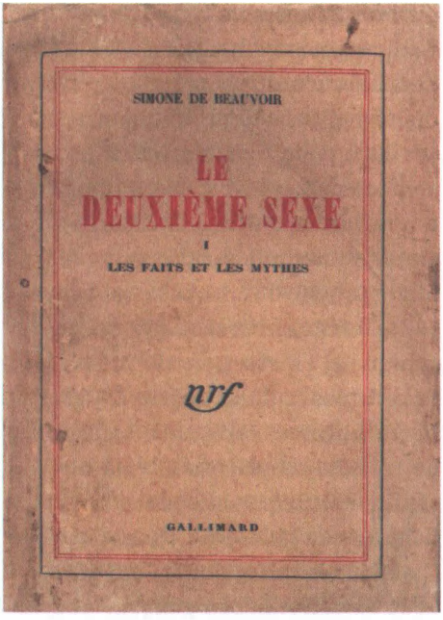
Gender Studies

Cristina Demaria

Kadın veya erkek doğmak, geleceğin kadınları ve erkekleri olarak nasıl yetiştirildiğimizden ve eğitim aldığımızdan başlayarak dünya deneyimimizi kalıcı olarak belirleyebilecek bir veridir; bir cinsiyet atfetme süreci yoluyla her birimiz kendi öznellik duygusunu gün be gün müzakere eder.

Gender studies ("toplumsal cinsiyet araştırmaları") olarak adlandırılan disiplinlerarası araştırma alanı, cinsiyet inşası ve atfedilmesi gibi karmaşık bir süreci tanımlayan sayısız yönle ve boyutla ilgilenir ve cinsiyet teriminin tip, sınıf, türün üzerindeki kategori, dişil kategorisi, eril kategorisi, nötr kategorisi gibi klasik anlamlarına, genetik ve biyolojik veri anlamında bir cinsiyete aidiyetle bağlantılı temsillerin, davranışların, yaklaşımların, sosyal ve kültürel uygulamaların içerdiği anlamlar da eklenir. Cinsiyet terimi bu anlamı 1970'lerin ortalarında Anglosakson akademi dünyasında edindiyse de (İtalyancada edebiyat, sanat, müzik eserlerinin ortak özelliklerine dayalı gruplama anlamındaki "*genere*"den [İngilizce *genre*] ayırt edilmesi için İngilizce *gender* terimi kullanılır) cinsiyet ile *gender* arasındaki ayrımı açıkça ortaya koyan Amerikalı psikanalist Robert Stoller'dir (*Sex and Gender*, 1968): *gender*, "cinsiyetlerle bağlantılı olan, ama birincil biyolojik yananlamları olmayan davranışlar, duyumlar, düşünceler ve hayaller" bütünü olarak tanımlanır. Biyolojik veri anlamında cinsiyet ilk defa kültürel ve sosyal veriler bütünü olarak toplumsal cinsiyetten ayrı tutulur ve bu ayrım feminist eleştiri tarafından derhal benimsenerek sonradan *gender studies* haline gelecek olan araştırmaların teorik temelini oluşturur; o yıllarda *gender studies*'in amacı, kadını bulunduğu alt konumdan kurtarmak ve özellikle bu konumun doğal olmadığını, kadınlar üzerindeki baskının kökenindeki kurumsal yapılar olan ataerkil toplumların ve kültürlerin ürünü olduğunu göstermektir. Bu gibi yapılar toplumsal cinsiyetler arası farklılıkların aslında kadınların bedeni ve doğasıyla bağlantısız olan anlamları sistemleştirmeye ve insanların kabiliyetlerini ve özelliklerini asimetrik olarak bölmeye yaradığı söylemler ve eğilimler (erkekler daha güçlüdür, daha akılcıdır, daha cesurdur, kadınlar ise duygusaldır,

kendilerini bakıma adarlar vs) üretmiştir ve üretmeye devam etmektedir. Amerikalı tarihçi Joan Scott'a (Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi, 1986) göre toplumsal cinsiyet bu anlamda cinsel özellikleri olan bir bedene dayatılarak "güç ilişkilerinin tezahüründe birincil bir faktör" teşkil eden sosyal bir kategori olarak düşünülmelidir. Simone de Beauvoir'ın artık bir klasik haline gelmiş *İkinci Cinsiyet*'te (1949) öne sürdüğü gibi, kadın doğulmaz, kadın olunursa, bu oluşum biyolojik verilerin tarihsel ve kültürel yorumunu teşkil eden kültürel toplumsal cinsiyet modellerine, sosyal ve ideolojik yapılara az çok pasif veya bilinçli olarak uymanın sonucudur.

Simone de Beauvoir, *İkinci Cinsiyet.* Birinci baskı, 1949

"Cinsiyet" yerine "toplumsal cinsiyet" kullanımıyla öznelliğin ve kimliğin ilişkisel yönü de vurgulanmaya çalışılmıştır. Kadınlık sadece erkeklikle bağlantılı olarak anlaşılabilir ve cinsel özellikleri olan kimliklerin üretim (erkekler çalışır), çoğalma (kadınlar çocuk yapan ve onlarla ilgilenir) ve temsil sistemlerinin (genelde kadınların bedeninin tüketim ve röntgencilik objesi olarak kullanılmasıyla bağlantılı toplumsal cinsiyet klişeleri) sosyal düzenine dayandırılabilir; bu sistemler kadınlarla erkekler arasındaki ilişkileri hem düzenlemeye hem de anlamaya imkân verir. *Gender studies*, ilişkilerin ve toplumsal cinsiyetlerin doğallığını sorgularken, akıl, bilgi ve özne gibi klasik felsefi kavramları da eleştirdi ve bu kavramların görünürde genel ve nötr çehresinin ardında gizlenen baskı ve sahte evrenselleşme mekanizmalarını ortaya çıkardılar. Bu gibi aşkın ve evrensel varsayımlar aslında çoğu beyaz ve Batılı erkekler olmak üzere çok az sayıda insanın deneyimini yansıtır ve somutlaştırırlar. *Gender studies* sayesinde ortaya çıkan bir başka alan olan *Men's Studies* dahilinde de geleneksel erkek vizyonu ve özellikle üretime yönelik işbölümü ile beraberinde getirdiği roller ve kabiliyetler sorgulanır.

***Gender Studies* ve Öznellik**

Kadın ve erkek toplumsal cinsiyetleri konusundaki düşüncelerin doğurduğu eleştirel yaklaşımların, son kırk yılda birbirlerinden farklı, sentezlenemeyecek bakış açıları doğrultusunda öznellik fikrinin statüsü üzerinde farklı yansımaları olmuştur. 1970'lerin kültürel ve radikal feminizmi başlangıçta toplumsal cinsiyeti ve tanımladığı özneyi tözsel, daha doğrusu "özsel" bir farklılık olarak görür; başka bir deyişle daima yadsınan, ama bir şekilde tanımlanabilecek ve özellikle de üzerinde hak iddia edilebilecek, "hakiki" bir kadın doğası vardır. 1980'lerden itibaren gelişen, "sosyal konstrüktivizm"e yönelik toplumsal cinsiyet araştırmalarında toplumsal cinsiyetle bağlantılı yapılara ve cinsiyetler arası farkların temsiline odaklanmak üzere toplumsal cinsiyet özünden yoksun bırakılır (keşfedilecek bir doğa yoktur, tanımlanabilir ve homojen bir özne anlamında kadın diye bir şey yoktur). 1980'lerde öne sürülen öznenin alternatif teorisi, birlik ve evrensellik yerine çokluğun ve farklılığın temel alınmasına imkân verir. Aynı dönemde feminist düşünce, kendi tarihlerinin, dolayısıyla da farklılıklarının özgüllüğü üzerinde hak iddia eden siyahi kadınları ve sömürgecilik sonrası eleştirinin (yani sömürgelerin büyük imparatorlukların boyunduruğundan kurtulma hareketlerinden sonra gelişmiş eleştiri) temsilcilerini de kapsamaya başlar: Modern çağın sömürgeciliği, günümüzün kaynağında yatan modern Batı kapitalizminin bileşenlerinden biri olarak düşünülmelidir. Jean-Paul Sartre da böyle olduğunu öne sürmüştür (1964): Sömürgecilik, Avrupa dışındaki halklara yönelik küresel (ekonomik, siyasi ve kültürel) bir egemenlik ve sömürü "sistemi"dir ve hem sömürgecilerin hem de sömürülenlerin tarihi (ve bilinci) üzerinde silinmez izler bırakmıştır. Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin doğallığının tartışmaya açılması, çağdaş Batı kültürünün "sömürgeci hayal gücü"nün ve "sömürgeci bilinçdışı"nın devamlılığının eleştirisiyle iç içe geçer; sömürgecilik öteki, yabancı, değişik ve özellikle aşağı derecede olarak tanımlanan sosyo-kültürel öznellikleri inşa edebilecek, yazabilecek, anlatabilecek ve şekillendirebilecek söylemler doğurmuştur.

Toplumsal cinsiyet araştırmalarının yanında bu gibi yaklaşımlar da kendi kimliğimizi ve öteki kimlikleri tanımlamak için kullandığımız kategorileri aslında verili, şeffaf, nesnel ve nötr olmayan kavramlar olarak ele almamızı gerektirirler, çünkü var olma nedenleri sömürgeleştirilmiş ötekinin (ast olanın), hem siyahi kadının hem de siyahi erkeğin, yabancının tâbi olma iradesine riayet

eder. *Gender studies* ve sömürgecilik sonrası araştırmaların en tanınmış kadın araştırmacılarından Gayatri Spivak (1942), modern Batı kimliğinin "epistemik şiddet"in tehlikeli biçimlerinden hareketle, öteki karşılaşmalarında/çatışmalarında farklı kimlikleri, öznellikleri ve kültürleri sistematik olarak çarpıtan Avrupa merkezli, etnomerkezci ve ataerkil bir "bilişsel mantık" üzerine kurulduğunu savunduğunda bu süreci açık bir şekilde özetler.

Kimlikten Farklılıklara

Bu durumda *gender studies* ve sömürgecilik sonrası eleştiri sayesinde, beşeri özneleri birbirinden ayıran ve farklı şekillerde değerlendirilmelerine neden olan, toplumsal cinsiyet, ırk veya soya dayalı sabit ve değişmez farklılıklar fikri tarihselleştirilir ve çoğul farklılıkların varlığı fikriyle ikame edilir. Çoğul kullanımı, her insanın öznelliğinin oluşumuna ve dönüşümüne katkıda bulunan faktörlerin çoğul olduğunu ve özellikle onlarla bağdaştırdığımız değerin daima bağlama ve güç ilişkilerine bağlı bir veri olduğunu göstermeye yarar. Dolayısıyla *gender studies* ve sömürgecilik sonrası terimleri günümüzde dilbilimden biyolojiye, antropolojiden çağdaş tarihyazımına, uluslararası ilişkilerden edebi eleştiriye kadar uzanan disiplinlerarası araştırma alanlarına işaret eder.

Bu alanlarda günümüzde öncelikle lezbiyen kadınların, daha sonra da transgender veya transeksüel kimliğe sahip olduğunu iddia eden bireylerin özdeşleştiği *queer* (veya toplumsal cinsiyet sonrası) olarak bilinen eleştiri sayesinde cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki karşıtlıklar yeniden tartışmaya açılmıştır. *Queer* terimi ("tuhaf" veya "sapkın," dolayısıyla aynı zamanda "huzursuz edici") cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki ayrımın ötesindeki bir düşünce için kullanılmak üzere yeniden benimsenmiştir: Günümüzde *queer*, hem kültürel ve sosyal açıdan marjinal olarak etiketlenen cinsel yönelimleri hem de 1980'lerde daha geleneksel *gay and lesbian studies* dahilinde geliştirilmiş kavramları kapsayan bir "şemsiye terim"dir. *Queer* terimi, kimlik kategorilerine ve biyolojik veri olarak cinsiyetler, toplumsal cinsiyetler ve cinsel arzu arası kesin ayrımı savunan iradeye uymanın pratik ve teorik açıdan reddedildiğine ve aynı analitik çerçeveye hem lezbiyen ve gay, sömürgecilik sonrası ve toplumsal cinsiyet kimlikleri üzerine araştırmaların hem de arzular, cinsiyetler ve toplumsal cinsiyetler, ırklar ve renkler arasındaki bütün tutarsızlıkları, çelişkileri ve bindirmeleri dramatize eden öznellik biçimleri konusundaki araştırmaların dahil edildiğine işaret eder.

XX. YÜZYIL TEOLOJİLERİ

Giovanni Rota

Teolojinin Sekülerleşmesi

XX. yüzyılda teoloji tarihinin en önemli özelliği, sekülerleşmenin giderek önem kazandığı ve dine giderek daha az yer verilen bir kültür olmasıdır. XIX. yüzyıl sonuyla yeni yüzyılın ilk yirmi yılı arasında Protestan çevrelerde ortaya çıkan ve birbirinden farklı birçok yazarı kapsayan, "liberal teoloji" olarak bilinen akımın ana konuları din ile tarih, Hıristiyanlık ile modern dünya, inanç ile beşeri kültür arasındaki bağıntılar ve onları uzlaştırma girişimleridir. XX. yüzyıl teolojisinde dönüm noktası, İsviçreli Karl Barth'ın *Der Römerbrief* [*Romalılara Mektup*] (1919) adlı eserinin yayımlanmasıyla gerçekleşir; böylelikle başlayan "diyalektik teoloji" veya "kriz teolojisi" Tanrı'nın mutlak aşkınlığını ve İsa'nın karşılık beklemeden insanı kurtardığını öne sürer, Mutlak olanı sadece Kitabı Mukaddes'te arar ve artık tarih ile inancı uzlaştırma çabalarından vazgeçer. Katolik âleminde teolojik düşüncedeki dönüm noktası II. Vatikan Konsiliyle (1962-1965) gerçekleşir ve modern kültürle yüzleşme süreci başlar.

Oleg Tselkov, *Son Akşam Yemeği*, 1970, Özel koleksiyon

Yahudi âleminde teolojik sorunlar açısından Yahudi soykırımı ışığında yeni ve dramatik formülasyonlar geliştirilir: XX. yüzyılda Avrupa'nın kalbinde öncelikli olarak Yahudileri etkisi altına alan felaket, Tanrı'nın doğası, tarihteki rolü ve varlığı konusunda yeni tartışmaların açılmasına neden olur.

Hıristiyanlık ve Tarih

"Tarihsel bir olayın üzerine ebedi kurtuluşu inşa etmek mümkün müdür?" Danimarkalı filozof Søren Kierkegaard'ın formüle ettiği bu paradoks, Hıristiyan teolojisinin çağdaş dönemde karşı karşıya kaldığı belirleyici bir düğüm içerir. Zamanın ebediliği nasıl algılanabilir? Hıristiyanlık Mutlak olana göndermede bulunduğuna, tarih de insanların kaçınılmaz olarak bağlı olduğu göreli âlem olduğuna göre, Hıristiyanlık ile tarih nasıl uzlaştırılabilir? Kierkegaard'ın beyanı Hıristiyanlığın Batı tarihindeki anlamını tartışmaya açar: giderek önem kazanan sekülarizasyon sürecinde daha az yer verilen din çeşitli şekillerde zamanın ruhuna feda edilir. Aydınlanmayla birlikte İncil zaten ahlaki nitelikte basit bir mesaja, Tanrı'nın Oğlu neredeyse sadece bir ahlak hocasına indirgenmişti. Hegel'in idealizmiyle İsa'nın tarihsel somutluğu iptal edilerek Hıristiyan dininin entelektüelleşmesine yer verilir. Tarihselci felsefelerin yayılması genel anlamda Tanrı'nın Krallığı gibi kavramların daha dünyevi açılardan baştan yorumlanmasına imkân verir.

Bunlara paralel olarak XIX. yüzyılda Kitabı Mukaddes üzerine yürütülen giderek daha sofistike araştırmalar, Hıristiyanlık ile tarih arasındaki binlerce yıllık birliği altüst eder. İsa'nın Hıristiyanlığı yayma faaliyetleri üzerine incelemeler sonucunda İncil'in mesajı göreceli hale gelir ve proto-Hıristiyan toplumların inanışlarıyla bağlantılı olduğu vurgulanır. Örneğin Tanrı'nın Krallığı kavramı ilk Hıristiyanlar için yaklaşmakta olan felaketin beklentisi anlamına geliyorsa, Hıristiyanlığın bin yıllık tarihsel bir kilise olmasının İncil'de karşılığı yoktur.

XIX ila XX. yüzyıllar arasında teoloji öncelikle bu istikrarsız durumla yüzleşmek ve giderek daha bağımsız, hatta ateizme yönelen bir felsefeyle (Feuerbach, Marx, Nietzsche) diyalog kurmak zorunda kalır.

Liberal Teoloji

Protestan âleminde XX. yüzyıl başlarında hâkim olan akım "liberal teoloji"dir. Bu formül altında birbirlerinden çok farklı yazarlar toplanır. Ernst Troeltsch'ün (1865-1923) hikâyesi teolojideki liberal eğilimlerin güzel bir örneğini teşkil eder. Tarihselci bir bakış açısı benimseyen Troeltsch diğer evrensel dinlerle kıyaslama sonucunda Hıristiyanlığın üstünlüğünü ilan eder: "Hıristiyanlık büyük dinler arasında fiili olarak kişiselci dindarlığın en güçlü ve en yoğun tezahürüdür" (*Die Absolutheit des Christentums* [*Hıristiyanlığın Mutlaklığı*], 1902). İsa'nın yaşadığı şekliyle Tanrı'ya inanç, insanın içselliğinde saklı olan hakikatin ve iyiliğin azami tarihsel ifadesini temsil eder. Troeltsch ayrıca Hıristiyan-

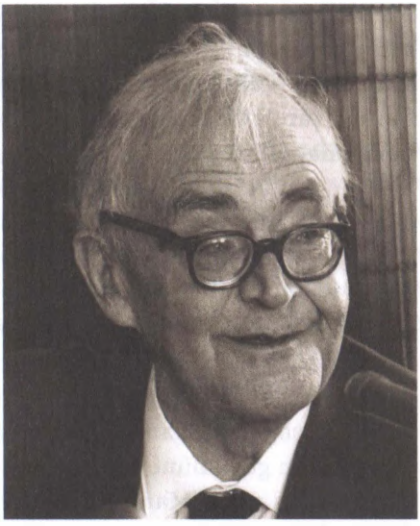
lığı temel alan sosyolojik ve siyasi biçimlerin modern tarihte oynadığı dinamik rolü göstermeyi amaçlar. Kierkegaard'ın ebediyet ile zaman arasındaki bağıntı meselesini de şöyle çözer: Hıristiyanlık tarihin akışı içerisinde yer alır (tarihin her ânında belirli şartlara bağlıdır) ve modernite ile sıkı bağları söz konusudur (özellikle Protestanlık, burjuva ve kapitalist uygarlığa özgü siyasi-sosyal şartlara adaptasyon konusunda büyük kabiliyet sahibidir); tarihselcilik ile Hıristiyanlık, dolayısıyla da modern kültür ile İsa'nın dini arasında ciddi bir uyumun olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak liberal teoloji eleştirmenlerine göre böyle bir durum sadece Hıristiyanlığın mesajının sulandırılmasıyla ve dönüştürülmesiyle, inancın Tanrı'nın Kitabı Mukaddes'teki kelamını temel aldığını unutarak uzlaşmaya açılmasıyla mümkündür. Troeltsch'ün Hıristiyanlığı tâbi tuttuğu kıyaslama sonucunda çeşitli dinler ayrım gözetmeksizin, ahlak adı altında bir araya getirilirken göreli bir hoşgörü düzeyine ulaşılır ve Hıristiyanlığın diğer dinlere göre özgüllüğünde kayıp yaşanır.

Kriz Teolojisi

Uzlaşmaya o kadar eğilimli olmayan bir Hıristiyanlığa yönelim, Karl Barth'ın (1886-1968) *Der Römerbrief* kitabıyla bağlantılıdır. "Diyalektik teoloji" veya "kriz teolojisi" bu kitapla başlar. Kierkegaard'ın "zaman ile ebediyet arasında niteliksel açıdan sonsuz bir farklılığın olduğunu" ve aynı şeyin tarih ile din, beşeri kültür ile inanç arasında da söz konusu olduğunu öngören ilkesi koşulsuz şartsız olarak kabul görür. Barth Tanrı'nın mutlak aşkınlığını ve İsa'nın kendini feda ederek karşılık beklemeden insanlığı kurtardığını yeniden ön plana çıkarır. Barth liberal gelenekle doğrudan yüzleşir: Dinin temelinde özne, bilinç ve insan varsa, Kutsal Metinler ne işe yarar? Bu durumda diğer dinlere kıyasla Hıristiyanlığın özgüllüğü kaybedilmez mi? Bu, rahatsız edici ve akıldışı bir teolojidir: Barth'a göre liberal teolojinin göz ardı ettiği en sahici Protestan geleneği doğrultusunda Mutlak olan artık tarihte, ahlakta, duygularda, beşeri öznellikte vs değil, sadece ve sadece Kitabı Mukaddes'te aranır. Barth'ın diyalektik teolojisi Avrupa kültürünün Birinci Dünya Savaşı sonrasında geçirdiği krizi ve yenilgi duygusunu etkili bir şekilde ifade eder. Bu ve Kierkegaard'a göndermeleri açısından aynı bağlamda doğan varoluşsal felsefelerle bazı benzerlikler gösterir. Aslında Barth'ın sözünü ettiği "kriz" şu veya bu tarihi olaya o kadar bağlı değildir; yazarın niyeti belirli bir tarihsel dönemin değil, tarihin tamamının yaşadığı kriz sürecini ele almaktır. "Kriz" terimi, Birinci Dünya Savaşının felaketinden hemen sonra bir dönemden diğerine dramatik geçişi için kullananların tersine, tamamıyla teolojik anlamda algılanmalıdır. "Kriz," tarihsel seyrin içerisinde bir düğüm değildir, yukarıdan çöker ve günahkâr insanları hedef alır.

Protestanlar başta olmak üzere, XX. yüzyıl teologları Barth'la yüzleşmekten kaçınamazlar. Ancak çok geçmeden, sadece Tanrı'yı ve aşkınlığını vur-

gulayarak yarattığı varlıklara eylem imkânı bırakmayan bu teoloji, eleştirilerin hedefi olmaya başlar. İnsanla ve dünyadaki konumuyla ilgili, liberal teolojinin kendine özgü motifleri yeniden kendini hissettirir ve yeni kültürel araçlar yoluyla ele alınır.

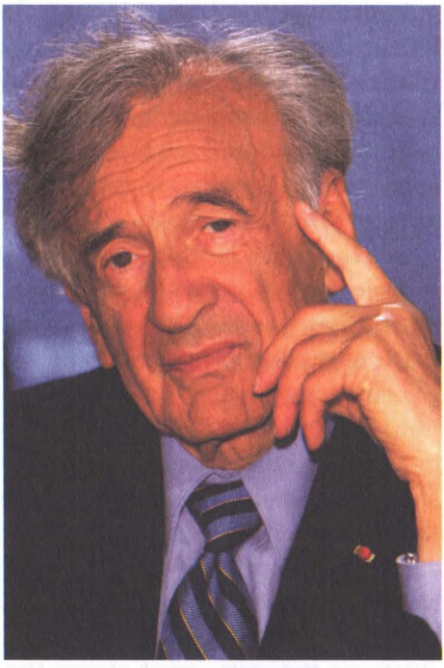

Karl Barth

Başlangıçta Barth'la benzer düşüncelere sahip olan Rudolf Bultmann (1884-1976), kendi düşüncelerini geliştirirken Heidegger'in varoluşsal kategorilerini temel alır. Bultmann'ın adı "mitsizleştirme" ile anılır: Barth'ın Kitabı Mukaddes'e katı bağlılığından uzaklaşan bu yorum şekli modern insanın Kutsal Metinlerin en derin anlamına yaklaşmasına imkân verir. Barth gibi Nazizmin gelişiyle Almanya'daki kürsüsünü bırakmak zorunda kalan filozof Paul Tillich'le (1886-1965) Hıristiyanlık ile modern kültür arasında yeni sentezler elde etme girişimine tanık oluruz. Varoluşsal felsefe, psikanaliz ve Marksizmle yüzleşen Tillich'in teolojisi döneminin siyasi boyutlarına ve toplumsal çalkantılarına önem verir. Nazizm karşıtı direnişe katıldığı için idam edilecek olan Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) sekülarizasyonu Tanrı'nın artık "yetişkin" olan insana bağımsızlığını verme eğilimi olarak yorumlar.

Katoliklik

Katolik âleminde teolojik düşüncelerin gelişimi uzun süre boyunca Kilisenin dayattığı disiplinlerin ve doktrinlerin şartlandırmasına tâbi olur. Örneğin XX. yüzyıl başlarında, bazı açılardan liberal Protestanlığa benzer yönler sergileyen "Modernizm" önemli zorluklarla karşılaşır: Hıristiyanlık ile çağdaş düşünce arasında diyalog kurma isteğiyle hareket eden Modernistler Kilise hiyerarşilerinin güçlü direnciyle (hatta gerçek anlamda zulmüyle) karşılaşır. Bir başka örnek vermek gerekirse, din ile evrimci doktrinleri uzlaştırmaya çalışan Fransız Cizvit rahip, filozof ve bilim insanı Pierre Teilhard de Chardin'in (1881-1955) teorilerini geliştirdiği kuşku dolu ortam göz önüne alınabilir.

1962'de II. Vatikan Konsilini başlatan Papa XXIII. Johannes döneminde bir dönüm noktası yaşanır. Katolik âlem içerisinde de inancın temellerinin körü körüne savunulmasına yönelik yaklaşımın dışında modernite ile yüzleşme girişimleri baş gösterir. Bu türden açılımlara yönelik hamlelerin kaynakları arasında, konsilde varılan bazı sonuçlara eleştirel bir yaklaşım gösterecek olan Hans Urs von Balthasar (1905-1988) ile modern felsefenin

Elie Wiesel

insanmerkezli bakışını temel alarak ve insanı Tanrı'nın kelamını dinlemeye eğilimli bir varlık olarak tanımlayarak teolojiyi baştan yapılandırmayı deneyen Karl Rahner gibi teologlar vardır. Yine konsilde yer alan Hans Küng (d. 1928), Protestan âlemine ekümenik açılımlarıyla ve Kilise hiyerarşisine yönelik eleştirel yaklaşımıyla dikkat çeker. Başka yazarlar (örneğin Johann Baptist Metz, d. 1928) teolojilerini geliştirirken geleceği ve çağdaş insanı niteleyen siyasi boyutu göz önüne alırlar, böylelikle bir anlamda Marksist kültürle de diyalog içine girerler. Bu türden hareketler, 1960'ların sonlarında Avrupa'nın dışında, yoksulluğun ve hayat şartlarında büyük eşitsizliklerin yaygın olduğu Güney Amerika'da doğan sözde "kurtuluş teolojisi" tarafından benimsenip bazı açılardan radikalleştirilir. Yoksulların ve baskı altındakilerin talebiyle kurtuluş teologları yaşadıkları ülkelerin diktatörlüklerine karşı saf alırlar ve bazı durumlarda devrimci hareketleri desteklemekten kaçınmazlar. Bu akımın temsilcileri Kilisenin muhafazakâr kesimleri tarafından kontrol altına alınmaya çalışılır, hatta faaliyetleri engellenir.

Yahudi Teolojisi

Yahudi âleminde teolojik düşüncelerdeki dönüm noktası Yahudi soykırımı gibi trajik bir olaydır. XX. yüzyılın ortasında Avrupa'nın merkezinde meydana gelen ve öncelikle Yahudilerin maruz kaldığı bu büyük felaket Tanrı'nın doğası, tarihte oynadığı rol ve varlığı tartışmaya açılır. Eyüp kitabına kadar uzanan sorular (İyi kalpli bir Tanrı neden adillere ve masumlara zarar verir?) bu yeni, dramatik bağlamda yeniden sorulmaya başlanır: Öncelikli kurbanların Yahudiler olduğu bir katliamın ışığında takdir sahibi Tanrı'ya inanmaya devam etmek mümkün müdür? Yahudilerin seçilmiş ulus olduğuna inanmaya devam etmek mümkün müdür? Tanrı'nın ölümü, Tanrı'nın sessizliği, insanın kaderiyle terk edilmesi gibi temalar teknolojik ve bürokratik makineleriyle ve ideolojileriyle bu katliamı mümkün kılan modernite konusundaki düşüncelerle iç içe geçer. Bu eğilimlere örnek olarak Elie Wiesel (1928) ile Hans Jonas (1903-1993) gösterilebilir. Wiesel, toplama kampında geçirdiği esareti

anlattığı kitabında (*Gece*, 1960) temel bir soru sorar ("Auschwitz'te Tanrı neredeydi?") ve halkı karşısında yok olan, sessiz kalan ve onlara ihanet eden Tanrı'ya itiraz eder. Filozof Hans Jonas ise *Auschwitz'ten Sonra Tanrı Kavramı* (1984) başlıklı bir konferansta Yahudi soykırımı ışığında felsefenin klasik sorunu olan kötülüğün (teodise) nasıl ele alınabileceği konusunda apaçık bir örnek sunar. Jonas'a göre geleneksel olarak Tanrı'ya iyilik, her şeye kâdir olma ve her şeyi bilme atfedilirken, bu üç sıfat artık aynı kişi için kullanılamaz. Jonas'ın tanrısı artık her şeye kâdir değildir, tarih içerisinde değişir (ayrıca halkıyla olan ahit kavramı da değişir) ve insana özgürce hareket etme alanı bırakmak üzere giderek çekilir; insana bırakılan bu alan, kötülükle doldurulabilecek durumdadır.

Ebu Zeyd ve Çağdaş İslam Teolojisi

Massimo Campanini

Mısırlı düşünür ve filozof Nasr Hamid Ebu Zeyd (1943-2010) Kuran'a, en gelenekselci Müslüman çevrelerde şiddetli protestolara neden olan tarihselci bir okuma uygulamakla bütün dünyada ün salmıştır. Sapkınlıkla suçlanan Ebu Zeyd Hollanda'ya göç etmek zorunda kalmış, burada Leiden ve Utrecht üniversitelerinde ders vermiştir.

Kuran İçin Tarihsel Bir Yorumbilim

Ebu Zeyd, Gadamer ve Ricoeur'den hareketle, Kuran'ı tarihsel bir hermeneutik açısından yorumlayarak sonrasında kendi özgün seyrini çizdi. Hermeneutik incelemeye dayalı başlıca eserleri, en azından ilk aşamada, İslam'da "metin kavramı"nı ve Kuran'ın öncelikle bir metin olduğu varsayımını temel aldı. Arapça karşılığı *nass* olan "metin" teriminde kompozisyon fikrine önem verilirken, Latince *textus* teriminde yapı ve inşa öne çıkarılır. Ancak zaman içinde *nass* kavramı fosilleşince Seyyid Kutub gibi bazı radikal Müslüman düşünürler *nass*'ın olduğu yerde yorumun yasak olduğunu öne sürdüler. Dolayısıyla Kuran bir *nass* olduğundan yorumlanması yasaktı. Ebu Zeyd'in amacı ise Kuran'a hem normatif hem de ahlaki, sosyal, teolojik, anlatımsal ve sanatsal açıdan içerik potansiyelinin tamamını iade etmekti. Kuran'ın metinselliği öncelikle dilselliği ve tarihselliği anlamına gelmeliydi. Bu iki yönü arasında sıkı bağlar vardı, çünkü "metin kültürel ve tarihsel bir üründen başka bir şey olamaz," çünkü belirli bir kültür ve belirli bir sosyal, siyasi ve antropolojik gerçeklikle doğrudan ilişkilendirilmelidir. Bu durumda şu sonuca varılabilir: "Dinî metinler dilsel metinlerden başka bir şey değildir, yani belirli bir kültürel yapıya aittirler, doğdukları kültürün temelinde yatan yasalarla ve başlıca göstergebilimsel sistem olan diliyle uyum içinde ortaya çıkmışlardır." Dilsel unsur önemli olsa da sadece bir başlangıç noktasıdır.

İçerik ve Anlam

Ebu Zeyd, Kuran'ın tarihsel boyutunun belirli bir felsefi anlamının olduğunu ortaya koyar. Temel aldığı Mutezile doktrine göre Kuran ebedi ilahi kelam değildir (Ortodoks Müslümanlara göre Kuran Tanrı'nın kelamı olduğundan

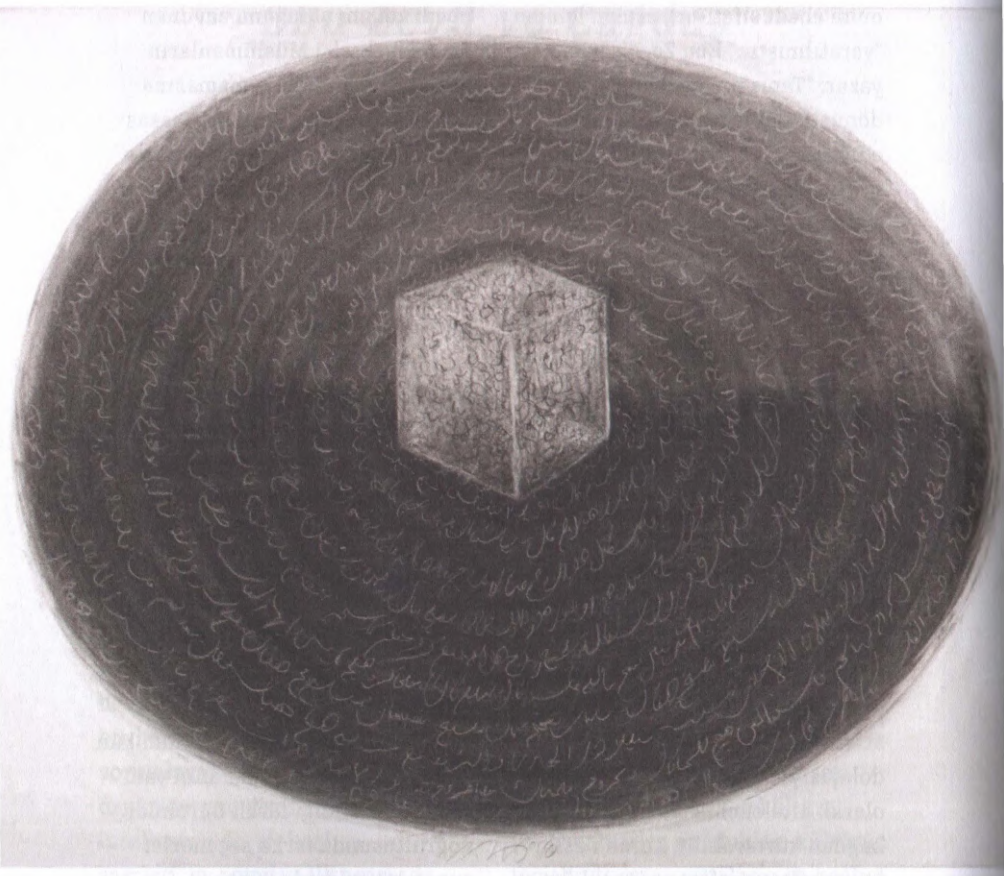
onun ebedi sıfatıdır), zaman içinde "yaratılmıştır." Ebu Zeyd şöyle yazar: "Tanrı'nın kelamı gerçeğe dönüştüğünde bir eylem teşkil ediyorsa, bu kelamın tezahürünün bir ilinekten başka bir şey olmayan Kuran'ın yaratılmamış ve ebedi olmasına imkân var mı?"

Bu yorum kutsal metnin ilahi kökenini reddetmese de onu beşeri ve öncelikle tarihsel bir boyuta yerleştirir: Vahiy başladıktan sonra Kuran tarihe dahil olmuş ve sekülerleşmiş, ama yazıldığı tarihsel anla sınırlı kalmamıştır. Zaten Ebu Zeyd, içerik ile anlamı birbirinden ayırt ederek, dinî metinlerin belirli bir epistemolojik statüye sahip olduğunu savunur; bundan dolayı içerik sabit olabilir, ama insanların ona atfettiği anlam değişken olabilir, dolayısıyla da metni "metinsel" olarak nitelenebilecek birçok bağdan kurtarabilir. Kuran'ı asıl "mumyalaştıran"lar ve insanlığın en mahrem ihtiyaçlarına cevap veren Tanrı'nın hakiki kelamı özelliğini kaybedenler, metni sadece zamanın ve uzamın dışında ebedi bir kural sistemi olarak okuyanlardır. Kuran'ın tarihe girişinin asıl derin anlamı, Tanrı ile insan arasında doğrudan bir bağlantının ve iletişimin kurulmuş olmasıdır.

Kutsal Metinleri yoruma tâbi tutmanın ve onları tarihsel bir boyuta konumlandırmanın, Kuran'ın doğrudan Tanrı'nın ebedi kelamı olduğunu savunan en gelenekselci Müslümanların eleştirilerine hedef olmamasına imkân yoktu. Ebu Zeyd bu hassas noktayı çözüme kavuşturmak için metnin düz anlamı, dilsel anlamı ve özellikle vurguladığı sembolik (veya alegorik) anlamını dikkatli bir şekilde birbirinden ayırt etmeyi önerir.

Ebu Zeyd hayatının son yıllarında düşüncesini gözden geçirip bazı açılardan değişiklikler yapar. Tanrı'nın kelamının belirli bir bakış açısından, "metin"de kodlandığı için "değişmez" olduğu varsayımını reddeder görünür. Kuran artık bir metin (*nass*) sayılmaz, çünkü böyle olması her türlü diyalektiği imkânsız kılar; Kuran bir söylemdir, paralel akıl yürütmeleri tespit etmenin mümkün olduğu açık bir yapı olmanın yanı sıra, vahyedildiği farklı durumlar doğrultusunda farklı seçenekler sunar, bu anlamda tarihsel niteliğini muhafaza eder elbet. Örneğin Kuran'da savaşa teşvik de, barışa teşvik de yer alır. Ebu Zeyd'e göre bu durum Kuran'ın bütünüyle barış yanlısı veya bütünüyle savaş yanlısı bir metin olduğu değil, barışı veya savaşı teşvik eden mısraların belirli tarihsel şartlara cevaben vahyedildiği anlamına gelir.

Bu öncülün sonuçları son derece önemlidir. Öncelikle söylem anlamında Kuran temelde diyalogdan ve tartışmadan ibarettir:

Walid Sitti, *Beyaz Küp*, 2010, Akrilik ve tebeşir,
Londra, British Museum

Kapsamı metafiziksel, tek bir değişmez ideolojiye aracılık yapmak yerine görüşleri karşılaştırmayı ve ortak noktalar bulmayı teşvik eder. Kuran'ın daha önce sadece yorumlar ve hermeneutik faaliyetler doğrultusunda temin edilen esnekliği artık okurlarına (ve müminlere) değişen ihtiyaçlara farklı şekillerde cevap veren ahlaki düşünceler, teolojik fikirler, davranış öğretileri sunuyor olmasıyla da temin edilir.

Bu tarihsel ve akılcı yorumun beraberinde getirdiği sonuçlar arasında Kutsal Metinde Hıristiyanlarla ve Yahudilerle ilgili söylenenlere atfedilmesi gereken anlam da vardır. Kuran herkesi aynı şekilde mahkûm da etmez,

aklamaz da: Hıristiyanlarla ve Yahudilerle ihtiyaç ve tarihsel olumsallık düzleminde karşı karşıya gelir ve müzakerelere açıktır. Ama bu durum herkes açısından söz konusu değildir, örneğin Kuran putperestlere ve çoktanrıcılara apaçık bir şekilde karşıdır.

Yüzyıllarca barışçıl bir şekilde bir arada yaşadıktan sonra son yıllarda Müslüman cemaat ile Yahudi cemaatinin karşı karşıya gelmesine neden olan derin tarihsel husumetin ışığında, Yahudilere yönelik düşünceler üzerinde de durmak gerekir. Kuran'da Yahudilerin de vahye tâbi olduğu ve Tanrı'nın seçilmiş ulusu olduğu kabul edilirse de birçok yerde Tanrı'nın onlara olan güvenini boşa çıkardıkları, onun için de terk edildikleri ve lanetlenmeye mahkûm oldukları öne sürülür. Kuran'ın birçok yerinde Müslümanların Yahudileri en amansız düşmanları olarak görmesi gerektiği yazılıdır. Ebu Zeyd'e göre bu düşünce, Yahudilerin önce alaya aldığı, sonra da ihanet ettiği Hz. Muhammed döneminde anlamlıydı ve haklı temellere dayanıyordu. Ancak bu her dönemde ve her yerde geçerli sayılmamalı, bağlamına göre düşünülmelidir; Kuran'ın bir metin değil, bir söylem olduğunu düşünmek bu açıdan faydalı olacaktır.

BİLİM FELSEFESİ

Mauro Dorato

XX. Yüzyılda Yeni Bir Disiplin

Felsefi düşüncenin bağımsız ve kurumsallaşmış bir dalı anlamında bilim felsefesi XX. yüzyılda kabul görmeye başlarsa da aslında modern çağın bütün büyük filozofları az çok açık bir şekilde kendi "bilim felsefeleri"ni, yani bilimin bilişsel gücü, yöntemi ve beşeri kültürdeki rolü konusunda teorilerini geliştirmiştir.

XVII. yüzyılın tamamında, günümüzde "felsefe" ve "fizik" dediklerimiz arasında sıkı bağlar vardı ve "doğal felsefe" olarak bilinen tek bir disiplin altında yer alırlardı. Kısmen XVIII. yüzyılda, ama asıl XIX. yüzyılda doğa bilimlerinin giderek gelişip bağımsızlık kazanmasıyla felsefe ile bilim giderek birbirinden kopar ve hem fiziğin matematikleşmesi hem de bazı felsefi akımlar bu sürece önemli katkıda bulunur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde bilim ile felsefe arasındaki ilişkileri canlı tutanların özellikle Hermann von Helmholtz, Claude Bernard, Ludwig Boltzmann, Ernst Mach, Heinrich Hertz ve Henri Poincaré gibi bilim insanlarının metodolojik düşüncelerinin olması ve bazen Hume'un (Mach) bazen de Kant'ın (Helmholtz, Hertz ve Poincaré) düşüncesinin ilginç ve özgün yorumlarını temel almaları bir rastlantı değildir.

XX. yüzyılda felsefenin bilime yeniden yaklaşması büyük ölçüde, hepsi birbirinden oldukça bağımsız olan çevrelerden gelen devrimci bilimsel sonuçlardan kaynaklanır. Bir yanda Eukleidesçi olmayan geometrilerin keşfi, matematiğin temelleri konusunda araştırmalar ve Gottlob Frege'nin, matematikçi ve mantıkçı Giuseppe Peano ve Bertrand Russell'ın yeni sembolik mantığı geliştirmesi bilimsel formasyonlu filozoflar arasında felsefi düşüncenin yeni aracının mantık olabileceği tezinin yayılmasını sağlar. Öte yandan XX. yüzyılda göreli fizik (1905-1915) ile kuantum fiziği (1900-1926) gibi iki büyük devrim, çok büyüğün (büyük ölçekli evren) ve çok küçüğün (atomlar ve atomaltı parçacıklar) tanımlanmasında Newton mekaniğinin geride bırakıldığını teyit eder. Bu gibi değişimler fizik konusunda ilk elden bilgi sahibi olan yeni filozof neslini hem uzam, zaman, madde ve nedensellik kavramları konusundaki yeni bilimsel teorilerin felsefi sonuçlarını anlamaya çalışmaya hem de geçmişin bilimsel teorilerle şimdiki teoriler arasındaki bağıntılar ve özellikle doğru olup olmadıkları gibi zorlu bir meseleyi sorgulamaya iter.

XX. yüzyıl felsefi-bilimsel düşüncelerini üç ana dönem şeklinde incelemek mümkündür.

Albert Einstein, Rabbi Stephen Wise ve Thomas Mann Hendrik Van Loon'un *The Fight for Peace* filminin prömiyerinde, 1938

Mantıksal-Dilsel Yapı

Aşağı yukarı XX. yüzyılın ilk yarısını kapsayan ilk dönemin ana özelliği, bilim konusundaki felsefi araştırmaların ana araçlarının mantık ve bilimsel dilin analizi olduğu konusundaki kesin görüştür. Yani bilim felsefesi, "Bilimsel bir teori nedir?" şeklindeki temel soruyu sorar ve bu soruya cevap verirken yorumlanmamış bir mantık hesabı olduğunu savunur; Rudolf Carnap'ın da (1891-1970) 1932'de öne sürdüğü gibi, oluşum konusunda sözdizim kuralları ve dönüşüm konusunda çıkarımsal kuralları olan bir işaret sistemidir.

Bilimsel Değişim ve Nedenleri

Thomas Kuhn'un (1922-1996) *Kopernik Devrimi* (1957) adlı inceleme eserinin yayımlanmasıyla başladığını ve 1980'lerin başına kadar sürdüğünü söyleyebileceğimiz ikinci dönemde birinci dönemin formel ve mantıkçı bakış açısı tersine çevrilir ve bilim felsefesinin yüzleşip çözüme kavuşturması gereken sorunun "Bilimsel teoriler nasıl değişir?" olduğuna karar verilir. Bilim felsefesinin bu dönemdeki en önemli özelliğini en iyi özetleyen, Macar kökenli filozof İmre Lakatos'un (1922-1974) Kant'ın bir cümlesinden ilham alarak bulunduğu be-

yandır: "Bilim tarihi olmadan bilim felsefesi boştur, bilim felsefesi olmadan bilim tarihi kördür."

1980'lerden günümüze kadar (üçüncü dönem) birbirine neredeyse zıt iki ana eğilim tespit edilmiştir. Bir yanda bilim konusundaki felsefi düşünceler münferit bilimlerin temelleri konusunda araştırmalara adanmak üzere giderek ihtisaslaşır. Kuantum mekaniği felsefesi, uzam ve zaman felsefesi, biyoloji ve bilişsel bilimler felsefesi, bilimsel teorilerin ne olduğu, zaman içinde nasıl değiştiği ve bilimin yönteminin ne olduğu konusundaki "genel" soruların yerini alır. Öte yandan ikinci döneme özgü, sosyal ve tarihsel boyuta dikkatli bilim vizyonu "konstrüktivist" yönde en uç noktalara kadar götürülmesi sonucunda bilimin bilişsel iddiaları ve özellikle laboratuvar uygulamalarını niteleyen sosyal süreçlerden bağımsız, doğal bir dünyanın varlığı şiddetli saldırıların hedefi olur. Şimdi bu üç dönemin en öne çıkan özelliklerine ve bu zamansal ayrımın kaçınılmaz olarak uzlaşımsal olan yönlerine daha ayrıntılı bakalım.

1905-1947: Viyana Çevresi, Yeni Pozitivzm ve Sonraki Gelişmeler

XX. yüzyılın ilk yarısında bilim konusundaki düşünceleri açısından en önemli felsefe okulu, 1920'lerde Moritz Schlick'in (1882-1936) liderliğinde kurulan, dünyanın yeni bilimsel vizyonuna ilgi duyan filozofların ve bilim insanlarının bir araya geldiği Viyana Çevresidir. Geliştirdikleri felsefi akım, her türlü metafiziğe karşı aldığı tavırdan ve formel mantık araçlarının kullanımından dolayı "Mantıksal Yeni Pozitivizm" olarak bilinir.

Viyana Çevresi 1930'ların başlarında, Hitler'in diktatörlüğünün başlamasıyla dağılır, ama başta Carnap ve Hempel olmak üzere en önemli üyelerinden bazılarının Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşmesi sayesinde bu kültürel gelenek, Amerikan pragmatist akımların da katkısıyla devam etme imkânı bulur. 1940'larda ve 1950'lerde Yeni Pozitivistler felsefi tekniklerini giderek geliştirirlerken Carl Hempel de 1948'de önermelerin anlamlama kriterini liberalleştirir: Teorik bir önerme artık tamamıyla gözlemsel önermelere aktarılabilir olarak düşünülmemelidir, çünkü gözlemsel önermeler anlamını ancak kısmi olarak belirleyecektir. Zaten bilimsel teorilerin açık ve dinamik yapısını, gözlemsel önermelerin teorik bir terimin anlamını sadece kısmi olarak yansıtıyor olması açıklar. Bu ilk dönemde bilim artzamanlı değil de eşzamanlı olarak incelenir. Ayrıca, fiziğin XX. yüzyılın ilk otuz yılında geçirdiği devrim niteliğindeki gelişmelerden dolayı Yeni Pozitivizm ve bu akımı devralanlar az çok açık bir şekilde fiziğin diğer bilimlere göre üstün olduğunu öne sürerler. Bu üstünlük bazen indirgemeci-fizikçi anlamda (Neurath'a göre bütün bilimler prensipte fiziğe indirgenebilir) algılanır; ama daha sık olarak metodolojik anlamda algılanır ve bu yönde en az iki tez söz konusudur: Fizik, bilim konusundaki felsefi düşüncelerin odaklanması için ayrıcalıklı bir disiplin ortamı

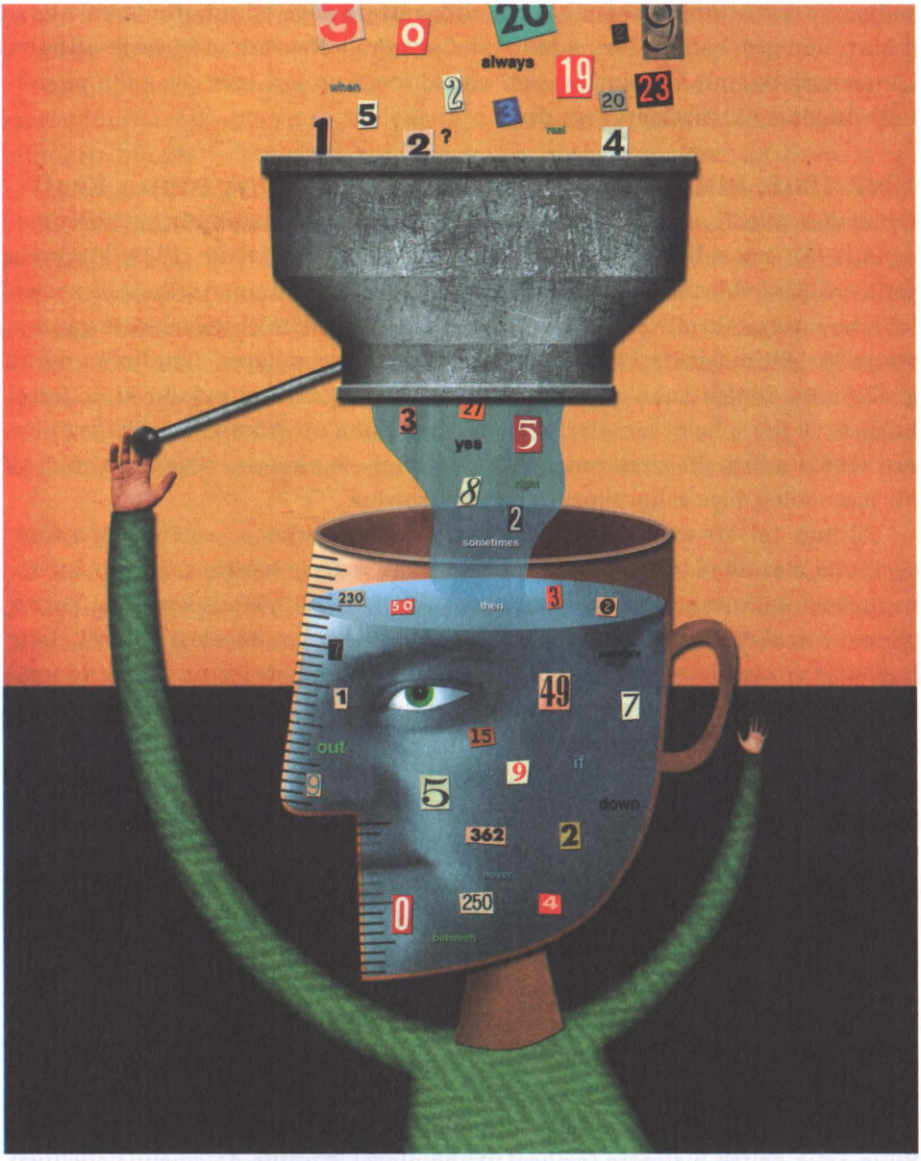
sağlar; sosyal bilimler ise fizik başta olmak üzere doğa bilimlerini temel almadıkları için geri kalmış durumdadırlar. Carnap ile Neurath'ın birleşik bilimler konusunda önemli bir uluslararası ansiklopedi projesi için çok çaba göstermiş olmaları bir rastlantı değildir.

1947-1983: Bilimin Tarihsel ve Sosyolojik Boyutunun Keşfi

İkinci dönemin Thomas Kuhn'un *Kopernik Devrimi* adlı kitabının yayımlanmasıyla (1957) başladığı ve İan Hacking'in *Temsil ve Müdahale* (1983) kitabıyla sona erdiği söylenebilir. Bu dönemin önemli özelliği, bilimin tarihsel ve sosyolojik boyutunun keşfi ve bilimsel teorilerdeki değişiklikler meselesine yapılan vurgudur: Bilim felsefesi ve tarihi artık birbirini tamamlayan disiplinler olarak görülür. Bu dönem Kuhn'un düşüncesinin o kadar etkisi altındadır ki, bilimsel hakikat ve ilerlemeler meselesini ele alırken Kuhn'un *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (1962) adlı ünlü kitabının çeşitli yönlerini ele almayan veya eleştirmeyen bir metodolog veya bilim filozofu bulmak zordur.

Bilimin felsefi analizinin ayrıcalıklı veya kaçınılmaz aracını sağlayanın sembolik mantık olduğuna dair tezden giderek vazgeçilmesini sağlayan, bu döneme özgü bilimin tarihsel boyutuna yapılan vurgudur. Mantıksal Yeni Pozitivizmin bunalıma girmesiyle hem mantık hem de bilim felsefesi giderek daha bağımsız ve neredeyse paralel düzlemlerde ilerlemeye başlar. Ancak ilk dönemden geriye, "bilimsel yasa," "açıklama," "ihtimal," "bilimsel değişim" gibi kavramların felsefi analizinin mümkün olduğu kadar katı ve hassas olması ve diğer bilimlere göre metodolojik olarak üstün sayılan fizik alanında uygulanması gerektiği fikri kalır. Biyoloji, psikoloji ve diğer sosyal bilimlerin metodolojik statüsü felsefi analizlere konu olmuyor değildir, ama ikinci dönemde faaliyet gösteren Kuhn, Norwood R. Hanson (1924-1967), Paul Feyerabend (1924-1994), Karl Popper ve İmre Lakatos gibi belli başlı bilim felsefecileri örneklerini öncelikle fizik tarihinden almaya devam ederler.

İkinci dönemde bilim felsefesinin ve tarihinin göreceli dönüm noktası olarak nitelenebilecek, üçüncü dönemde tam olarak kabul görecek süreci için de zemin hazırlanır: Kuhn'un düşüncelerinin etkisi altında rakip teoriler arasındaki seçimin sadece deneysel ve gözlemsel hassasiyet şartına uygun değerlere mi, yoksa o kadar katı olmayan kriterlere mi bağlı olduğu sorgulanmaya başlanır. Bilim artık belirli bir çağın tarihsel ürünü olarak görülür, dolayısıyla edebiyat ve resim alanındaki stillerde görülen değişime benzer şekilde değişen yöntemler, değerler ve araştırma stilleri (Kuhn'un deyimiyle "paradigmalar") doğrultusunda gerçekleşir. Kuhn'un birbirini izleyen teoriler (örneğin Newton'ın teorisi ile Einstein'ın teorisi veya klasik mekanik ile kuantum mekaniği) arasındaki uyumsuzluğa dair tezi bu dönemde hararetli tartışmalara konu olur; farklı argümanlar yoluyla savunulan ama hiçbir zaman tamamıyla ikna edici olmayan bu tezin bazı yönlerini ayrıntılı bir şekilde inceleyelim:

Bilgilerin zihin tarafından işlenme işleminin sembolik tasviri

(i) Kuhn kendi referans teorisinden bağımsız, tarafsız bir gözlem dilinin var olmadığını öne sürer. Popper'in de dediği gibi bütün gözlemler "teorilerle yüklü" ise, bir deney sonucunda rakip teoriler arasında seçimde bulunamayız, çünkü bütün gözlemler belirli bir araştırmacı grubu tarafından geliştirilmiş bir teorinin ışığında yorumlanacaktır.

(ii) Bilimsel bir teoride yer alan bir terimin anlamı bütün diğer terimlerin anlamına bağlıdır ve teorinin değişmesiyle "holistik olarak" değişime uğrar. Kuhn'a göre Copernicusunki gibi bir teori fiili olarak "gezegen" terimini kullanmaya devam eder, ama bu terimle dünyayı kasteder, halbuki Ptolemaios'un astronomisinde bu terimle görünürde hareket eden bütün cisimler, dolayısıyla Güneş de kastedilir. Bunun sonucunda aynı terimlerin kullanılmaya devam edilmesine rağmen, bilimsel bir devrimden önce ve sonra fiziksel gerçekliği "sınıflandırma" yöntemlerinin birbirinden tamamıyla farklı olduğu söylenebilir.

(iii) Bilimin tarihsel, sosyal ve kurumsal boyutlarının ortaya çıkmasıyla hangi teorilerin seçileceğini belirleyen unsurlar olarak birbirine zıt siyasi ve ekonomik çıkarlara ışık tutulur: Bu durumda teorinin kendi içindeki tutarlılığına ve deneysel hassasiyete başvurmak, özellikle de bilim tarihinde sık sık olduğu üzere, deneysel açıdan eşdeğerli birden fazla teori söz konusu olduğu takdirde, iki araştırma programı arasında seçim yapmak için yeterli değildir.

Bu türden tezler sonucunda hem bilimsel teorilerin doğruluğu hem de gözlemlenemeyen gerçekliklere göndermede bulunma kabiliyetleri, Kuhn'un baştaki amacının çok ötesinde, radikal bir şekilde tartışmaya açılır. Aslında bilim konusunda daha az ideolojik olan görüşler, doğal diller örneğinde olduğu üzere, bazı terimlerin birbirine çevirisinin imkânsız olduğuna dair makul bir kabulün beraberinde iki teorinin (dilin) tamamıyla kıyaslanamaz olduğu sonucunu getirmeyeceğini göstermiştir. Tam tersine, iki teoriyi kıyaslanamaz olarak değerlendirme imkânı bile onları formüle edecek ortak bir dilin varlığını öngörür.

1980'lerden Günümüze

Kuhn'un göreliliğinin aşırı noktalarına bir tepkiyi de İan Hacking, *Temsil ve Müdahale* (1983) adlı inceleme eserinde göstererek deneyleri ve laboratuvarı bilimin felsefi tariflerinin merkezine yeniden konumlandırır. Gözlemlenemeyen varlıkların özelliklerini çeşitli şekillerde manipüle etmenin ve ölçmenin beraberinde ölçülen ve manipüle edilen şeyin varlığını da getirdiğine dair argüman doğrultusunda, Yeni Pozitivistlerin ilgisini o kadar çeken gözlemlenemeyen varlıklar konusunda sağlıklı, gerçekçi bir görüşe (varlıklar konusunda gerçekçilik) ve onunla paralel olarak, teorileri doğru veya yanlış değil de basit araçlar olarak görmeye devam eden bir yaklaşıma (teoriler konusunda gerçeklik karşıtlığı) varılabilir.

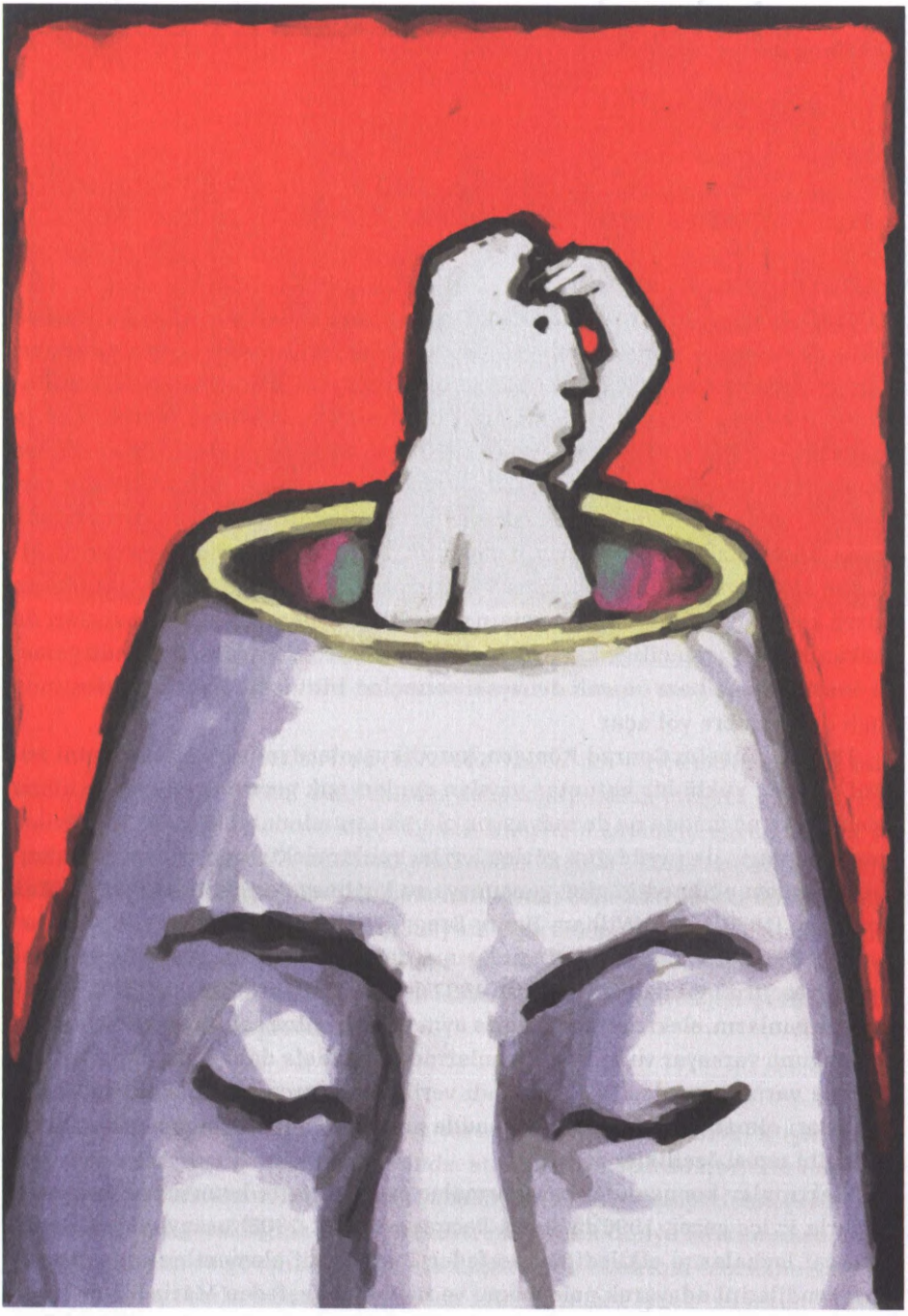
Aynı dönemde, bu "yarı gerçekçi" kavramlara karşı, dar anlamda filozoflardan ziyade sosyologlar arasında bilimin tamamıyla araçsal bir vizyon yayılmaya başlar; buna göre fizikçilerle biyologların söz ettiği gözlemlenemeyen varlıklar, araştırma grupları arasında, ekonomik çıkarların ve iktidar mücadelesinin etkisiyle gelişen sosyal müzakereler tarafından oluşturulur.

Bu eğilimlere paralel olarak, üçüncü dönemin bir başka özelliği, bilim ile felsefe arasında verimli bir ilişkiyi teşvik edici iki eğilimin ortaya çıkmasıdır. İlki ihtisas yayınlarında, bilim felsefesinde daha önce büyük ölçüde göz ardı edilen biyolojiye ve bilişsel bilimlere giderek daha çok önem veren bir yaklaşımın ortaya çıkmasıdır.

Birincisiyle bağlantılı olan ikinci eğilim, bilim felsefecisinin giderek ve muhtemelen tersine çevrilemez şekilde uzmanlık kazanmasıdır. Bilimse yasaların doğası, bilimsel açıklamalar ve bilimsel gerçeklik meselesi konusundaki "genel" araştırmalar geçerliliğini korursa da son yirmi yılda ele alınan temalar giderek daha az "genellemeci" olup her bilimin temellerinin kendi içindeki meselelerle bağlantılıdır. Bir anlamda artık bilim felsefecisi değil, matematik, fizik, biyoloji, nörobilimler, bilişsel bilimler, ekonomi, teknoloji ve sosyal bilimlerin ayrı ayrı filozofları söz konusudur. Yüzyıl başlarında Hans Reichenbach (1891-1953), Moritz Schlick (1882-1936) ve Ernst Cassirer'in (1874-1945) etkisiyle kuantum mekaniği veya genel göreliliğin temelleri dahilinde tartışmaya açılan felsefi ve kavramsal meseleler artık iyi bir matematik fizikçisinin bilgisine benzer derecede teknik bilgiler yoluyla ele alınır. Hâlâ fizik felsefesinden söz ediyor olmamızın nedeni, kanıtlanan teoremlerin konusunun bu disiplinin temelleriyle bağlantılı olmasıdır (parçacıkların varlığı, uzamın ve zamanın doğasıyla ilgili meseleler). Benzer şekilde biyoloji felsefecileri veya psikoloji felsefecileri de evrim teorisi veya beden-zihin ilişkileriyle bağlantılı "bilimsel açıdan açık" temalarla ilgilenirler ve giderek uzmanlaştıkları teknik bilgileri sayesinde gerçek anlamda bilim insanlarıyla daha verimli bir diyaloğa girmeleri mümkün olur.

Dolayısıyla bilim felsefesinde giderek ihtisas sahibi olmanın avantajlarından biri, çeşitli bilim dallarının felsefeleri ile disiplinlerinden kaynaklanan kavramsal sorunsallara ilgi duyanlar başta olmak üzere bilim insanlarının çalışmalarının yakınlaşmasıdır.

Ancak öte yandan bu gibi ihtisaslaşmış araştırmaların beraberlerinde bazı riskler getirirler: hem daha önce ele alınan genel sorunsallar tamamıyla göz ardı edilebilir hem de bilimsel girişimlere bir bütün olarak, yani beşeri kültürün diğer dallarıyla ilişkileri bağlamında bakması gereken bilim felsefesinin sahici anlamda sinoptik boyutu da giderek yok olabilir. Her halükârda XX. yüzyılda bilim ile bilim felsefesi arasındaki diyalog her iki disiplin açısından verimli olmuştur. Felsefenin kavramların saf analizinde giderek kısır hale gelmemesi için daima yeni deneyci verilerin katkısına ihtiyacı varken, en iyi bilim insanları, bilimsel araştırmaların salt uygulamalı sorunlara veya ayrıntılara odaklanmaması ve evrenle bizim evrendeki yerimizi kavrama amacına adanmaya devam etmesi gerekliliğini hep hissetmişlerdir; bir bilim insanı ne zaman teorisini yorumlamaya, yani dünya hakkında bize ne dediğini anlamaya çalışsa, felsefi sorular sormuş olur.

David Gifford,
Arayan beyin

FİZİKÇİLERİN FELSEFESİ

Alberto De Gregorio

Yeni Yüzyıla Girerken

XIX ile XX. yüzyıllar arasında fizik alanında kapsamlı değişiklikler meydana gelir. XIX. yüzyıl sonlarına doğru, önceden birbirlerinden apayrı oldukları sanılan geniş alanlar özellikle optik ve elektrodinamik fenomenlerini bir araya getiren elektromanyetik ışık teorisi ile kinetik ve ideal gaz teorisi yoluyla etkin bir şekilde sentezlenir. Ancak 1900 civarında fizik alanında (ve kimya alanında) elde edilen başarılar, XIX. yüzyıl sonlarında bilim alanının tartışmalardan muaf olduğunu düşündürmemelidir: Bilim insanlarının büyük kısmı bütün fizik fenomenlerinin mekanik ilkelerine indirgenmesi gerektiğini öne sürerken, başkaları bilimsel materyalizmi aşarak madde kavramının enerji kavramıyla ikame edilmesinin gerekliliğini savunur, daha başkaları da mekanik indirgemeciliğe karşılık mekaniği elektromanyetizmaya indirgemeyi önerir. Ancak bazı önemli deneysel sonuçlar, bilimsel referans tablosunda hızlı değişimlere yol açar.

1895'te Wilhelm Conrad Röntgen, katodik ışınlardan (bir katottan, yani pozitif elektrik yüklü bir kutuptan yayılan ışınlar) ışık geçirmez nesnelere nüfuz edebilen ve ne madde ne de radyasyon olarak tanımlanabilecek, "X" adı verilen başka ışınların da yayıldığını gözlemler; bu ışınlar elektrik veya manyetik alanlardan dolayı eğilmediği gibi, yansımaya ve kırılmaya da tâbi değildirler. Max von Laue (1879-1960), William Henry Bragg (1862-1942) ve oğlu William Lawrence (1890-1971) sayesinde X ışınlarının dalgalı oldukları gösterilene kadar neredeyse yirmi yıl daha geçecektir. 1897'de Joseph John Thomson (1856-1940) katotik ışınların, elektrolitik iyonlarla aynı yük birimine sahip "parçacıklar"dan oluştuğunu varsayar ve hidrojen iyonlarından bin defa daha hafif oldukları sonucuna varır. Sonradan "elektron" adı verilen bu parçacıklara atom yapısının unsurları olmak ve radyasyon ile madde arasındaki etkileşimden sorumlu olmak gibi temel özellikler atfedilir.

Elektronlar konusundaki araştırmalar radyoaktivite konusundaki araştırmalarla iç içe geçer. 1896'da Henri Becquerel (1852-1908) uranyum tuzlarının fotoğraf levhalarını etkilediğini keşfeder. Radyoaktif elementlerin incelenmesine kendilerini adayarak polonyumu ve radyumu keşfeden Maria Sklodowska (1867-1934) ile kocası Pierre Curie'nin (1859-1906) bu alana önemli katkıları olur. Radyoaktif maddelerden yayılan ışınların farklı türlerden olabilecekleri

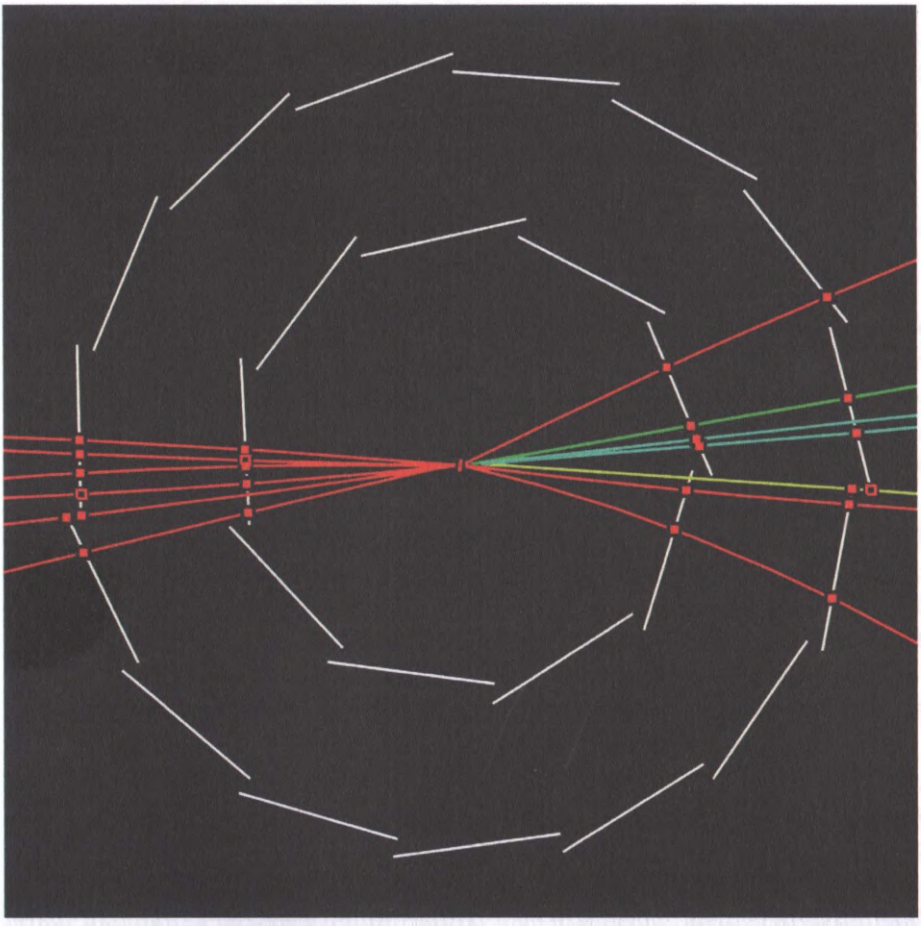

Solvay Konferansı'nda kuantum mekaniğinin biçimsel yapılanmasının temeli atılır. İlk sıra: Max Planck, Marie Curie, Albert Einstein, Owen W. Richardson; ikinci sıra: Louis de Broglie, Niels Bohr; üçüncü sıra: Erwin Schrödinger, Wolfgang Pauli, 1927

gözlemlenir: Ernest Rutherford (1871-1937) "alfa" adı verilenlerin o kadar kolay nüfuz etmediğini, "beta" denilenlerin daha kolay nüfuz ettiğini gösterir. Beta ışınları manyetik alanlarla karşılaşınca kolaylıkla sapmaya uğrar, negatif yüke sahiptir ve yükleriyle kütleleri arasındaki bağıntı Thomson parçacıklarının bağıntısıyla örtüşür; böylelikle beta ışınlarının bir elektron akımından ibaret olduğu belirlenir. Alfa ışınlarının helyum çekirdekleriyle özdeşleştirilmesi daha sonra gerçekleşecektir. Paul Villard da (1860-1934) radyumdan yayılan ışınlarda, X ışınlarına benzer, yeni bir elektromanyetik radyasyon şekli olan bir "gamma" bileşeni tespit eder.

Yeni Bir Dünya

Mekanik indirgemeciliği konu alan tartışma, katotik ışınların, X ışınlarının ve radyoaktivitenin keşfi sonucunda atomları oluşturdukları sanılan yeni parçacıklara aktarılır. Bütün fizik yasalarının elektromanyetizma yasalarına indirgenmesi gerektiğini öngören elektromanyetik dünya kavramı kendi karmaşıklığından ve görelilik teorisinin başarısı ile kuantum teorisine duyulan ilgiden dolayı hızla önemini kaybeder. 1900'da Max Planck "kuantum" kavramını ortaya atar: Kuantum, maddenin belirli bir frekanstaki elektromanyetik radyasyonla ikame edebileceği asgari miktarda enerjidir. 1905'te Albert

Mezon

Einstein "kuantumlaşan"ın enerji takasından sorumlu olan mekanizmalar değil, elektromanyetik alanın kendi olduğunu belirleyerek fotoelektrik etkisini açıklamayı başarır, böylece Planck'ın fikrinin ötesine geçer. Niels Bohr sayesinde kuantum teorisi birkaç yıl sonra, klasik fizik yasalarının tersine elektronlarla "sabit" yörüngelerin bağdaştırıldığı nükleer atom modeline nihai bir katkıda bulunur.

1905 yılı tarihçiler arasında Einstein'ın, fotoelektrik etkisi konusundaki sonuçlarının (bu çalışması 1921'de Nobel Ödülünü kazandıracaktır) yanı sıra Brown hareketi ve sınırlı görecilik konusundaki çalışmalarını yayımladığı yıl olarak anılır. 1827'de botanikçi Robert Brown tarafından gözlemlenmiş, asılı parçacıkların davranışına getirdiği açıklama Jean-Baptiste Perrin tarafından dikkatli bir deneysel doğrulamaya tâbi tutulur (Perrin de 1926'da Nobel

Max Planck

Ödülünü kazanır). Görelilik teorisi ise daha karmaşık bir bağlamda gelişir. XIX. yüzyılda yaygın olan dalga teorisine göre ışık eter boyunca yayılır, ancak eterin varlığı deneysel olarak kanıtlanamaz. 1892'de Galilei'nin görelilik ilkesini geliştirerek yeni koordinat dönüşümlerini tanımlayan Lorentz'in belirli bir referans sistemini "ayrıcalıklı" olarak seçmesi (etere kıyasla hareket, "mutlak hareket" sayılırdı), fizik fenomenlerinin tarifinde istenmeyen asimetrilere neden olur. Einstein'ın radikal teorik yeniliğinin hareket noktası budur: Einstein eterin varlığını reddeder, Galilei'nin göreliliğinin geçerliliğine hem elektromanyetizmayı hem de mekaniği dahil etmeye karar verir (disiplinlerden birini diğerine indirgemeyi reddeder) ve ayrıcalıklı bir referans sistemi fikrini reddeder. Einstein ayrıca ışık hızının sabit olduğunu ve zamana kıyasla konum değişikliği için azami bir sınır teşkil ettiğini varsayar. Bütün bunlar, Einstein'ın gösterdiği üzere, eşzamanlılığın uzlaşımsallığı ve geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek arasındaki ayrımın mutlak olmadığı, bir referans sistemine, yani bu ayrımın belirlenmesine imkân veren fiziksel şeyin hareket haline bağlı olduğu anlamına gelir. Böylelikle eylemsiz referans sistemleriyle bağlantılı, yani birbirlerine göre doğrusal ve düzgün hareket halinde olan bütün fizik fenomenlerinin üniter tanımını yapmam mümkün olur.

Fermi ve Panisperna Sokağının Gençleri

Floransa Üniversitesinde rasyonel mekanik ve matematik fiziği alanında ders veren Enrico Fermi (1901-1954) parçacık mekaniği alanındaki araştırmalarıyla uluslararası çapta ün kazanır. Bunun üzerine 1926'da Roma Üniversitesine davet edilir ve burada onun adına İtalya'nın ilk teorik fizik kürsüsü kurulur. Fermi, Panisperna Sokağındaki kurumda aralarında Franco Rasetti, Emilio Segrè, Edoardo Amaldi, Ettore Majorana ve Bruno Pontecorvo'nun olduğu bir grup kurar. "Panisperna Sokağı Gençleri" olarak ün salacak olan bu grup, araştırmalarında nötronların yarattığı radyasyonun kullanımına odaklanırlar. Fermi, çekirdeklere en kolay girenlerin ağır nötronlar olduğunu keşfeder. İtalyan fizikçi, bilinen çekirdeklerin büyük kısmını bir su veya parafin katmanı yoluyla yavaşlatılmış nötronların etkisine tâbi tutunca çok sayıda radyoaktif yapay izotop elde etmeyi başarır (izotop, başka bir atomla aynı sayıda atom sayısına, ama farklı atom kütlesine sahip bir atomdur. İki izotop aynı kimyasal özelliklere sahiptir, yani aynı elemente aittirler ve aralarındaki fark, çekirdeklerindeki nötron sayısıdır. Örneğin 12C ve 14C, atom kütleleri 12 ve 14 olan karbon izotoplarıdır).

1934'te Fermi 93 sayılı elementi yaratma amacıyla uranyumun çekirdeğini bombalar. Bu ve bunun gibi deneyler sayesinde 10 Aralık 1938'de Stockholm'de "elementler alanına ait yeni radyoaktif maddelerin keşfi"nden dolayı fizik Nobelini alır, ama Fermi aslında atom çekirdeklerini parçalamayı başarmıştır. Ama Fermi'nin 93 sayılı elementi üretmek için uranyumu nötronlarla bombalama fikri her

Yerçekimi

Einstein 1907'de hareketin göreliliği ilkesinin birbirlerine göre hızlandırılmış sistemler açısından da geçerli olup olmadığını ve kendi gerçekleştirdiği elektrik ile manyetizmanın birleşmesinin yerçekimine de uygulanıp uygulanamayacağını tartışmaya açar. Matematikçi arkadaşı Marcel Grossmann'ın yardımıyla ve Gregorio Ricci-Curbastro ile Tullio Levi-Civita'nın diferansiyel geometri alanında elde ettiği sonuçlardan faydalanarak 1916'da yukarıdaki sorulara olumlu cevap veren bir teoriyi, yani genel görelilik teorisini formüle eder. Bu teoriye göre yerçekimi artık cisimler arası bir güç değil de uzamın bir özelliği sayılır; *a*'nın normalde *b*'nin yerçekimi gücüne atfedilen hareketi, *a*'nın, *b*'nin kütlesi tarafından "eğilmiş" uzamdaki hareketi olarak baştan tanımlanır.

Einstein daha genel anlamda yerçekimi ile ivme arasındaki mutlak eşdeğerliği kanıtlar ve eylemsizlik sistemlerinin uzamdaki ve zamandaki en kısa yö-

halükârda yeni elementlerin keşfi açısından önemli sonuçlar doğurur. Emilio Segrè, doğal yoldan elde edilmesi zor olan 43 sayılı elementin 42 sayılı element olan molibden bombardımana tutularak elde edilebileceğine inanır.

Panisperna Sokağındaki grup bu arada büyük ölçüde dağılmıştır: 1935'te Rasetti Amerika'ya, Pontecorvo Paris'e (sonra sırasıyla ABD, Kanada ve Sovyetler Birleği'ne gider, burada Bilimler Akademisine üye olur ve 1963'te Lenin Ödülünü kazanır), Segrè Palermo'ya gitmiştir, Fermi'nin kendisi de 1938'de Stockholm'den doğrudan Amerika Birleşik Devletleri'ne gider, buraya yerleşir (1944'te Amerikan vatandaşlığını alır) ve araştırmalarına devam ederek ilk atom bombasının gerçekleştirilmesiyle bağlantılı Manhattan Projesinde yer alır.

"Panisperna Sokağı Çocukları"
Soldan sağa: Oscar D'Agostino, Emilio Segrè, Edoardo Amaldi, Franco Rasetti ve Enrico Fermi, Temmuz 1934

rüngeler ("jeodetik yörüngeler") üzerinde hareket eden gözlemcilerle bağlantılı olduğu sonucuna varır. Einstein bu önermeler doğrultusunda gerçek anlamda evrensel olan bir görelilik ilkesini formüle eder (ve geçmişte açıklanamaz bir fiili veri olarak kabul edilen, eylemsizlik kütlesi, yani bir cismin yaklaşık madde miktarı ile yerçekimi kütlesi, yani bir cismin yerçekimini hissetme yoğunluğu arasındaki eşdeğerliği doğrular). Einstein Merkür'ün yörüngesinin döngüsü, kütle sahibi bir cisim yakınından geçerken ışığın sapması ve yıldız spektrumlarının kızılötesine kayması açısından teorisinin üç "kritik doğrulaması"nı yaklaşık olarak hesaplar. İlk nokta olan Merkür açısından hesaplamalar deneysel veriler ile klasik mekanik öngörüler arasındaki hafif uyumsuzluğu büyük ölçüde karşılar; ikinci noktada, Einstein'ın Güneş'in yerçekimi alanının etkisiyle oluştuğunu belirlediği sapma değeri, bir yüzyıldan uzun süre önce Henry Cavendish ve ondan bağımsız olarak Johann Georg von Soldner tarafından ışı-

ğın parçacık teorisi bağlamında hesaplanan değerin tam iki katıdır ve Arthur Eddington'ın sonuçlarında da deneysel olarak doğrulanır; son olarak, kızılötesine kayma yıldızların spektral hatları yoluyla fiili olarak kanıtlanır. Ancak son iki gözlem verisi o dönemin referans düzeyleri açısından tam olarak doğru değildir ve genel göreliliğin başarısı başlangıçta deneysel doğrulamalardan ziyade içsel mantıksal tutarlılıktan kaynaklanır. Einstein'ın teorisi ayrıca göreli kozmoloji bağlamında alternatif evren modelleri geliştirmeye başlayan astronomlar açısından da önemlidir.

Masumiyet Kaybı

Deneysel sonuçlar da yukarıda sözü edilen teorik sonuçlar kadar önemlidir. Marie ile Pierre Curie'nin kızı Irene Curie (1897-1956), kocası Frederic Joliot (1900-1958) ile birlikte 1934'te laboratuvarda suni radyoaktivite elde ettiğini ilan eder; birkaç ay sonrasında Enrico Fermi (1901-1954) radyoaktivite elde etmenin çok etkili bir yöntemini keşfeder: Buna göre çeşitli elementler önceden yavaşlatılmış nötronlar yoluyla ışınlanır. 1938-1939 arasında nötronların

Kuantum Mekaniği: Bohr ve Heisenberg

"Kuantum mekaniği" ile Danimarkalı fizikçi Niels Bohr'un (1885-1962) ile Werner Heisenberg (1901-1976) ve Wolfgang Pauli (1900-1958) gibi başka fizikçilerin birlikte geliştirdiği ilkeler ve fikirler bütünü kastedilir. Şubat 1927'de Heisenberg, ünlü belirsizlik ilkesini türetir: Bir parçacığın konumu ne kadar kesin ölçülürse, momentumunun ölçümü o kadar belirsiz olacaktır ve aynısı bir parçacığın enerjisi ve salınım zamanı için ölçüm yapılırken de geçerlidir. Heisenberg, bu bağıntıları epistemik bir sınırın, söz konusu parçacığın her iki özelliğini de kesin olarak ölçme yeteneğimizin sınırının ifadesi olarak görür. Ondan kısa bir süre sonra Bohr, bu bağıntılar konusunda farklı bir yorum sunacaktır. Bohr Eylül 1927'de, Heisenberg ile yaşadığı uzun ve hararetli bir tartışmanın ardından, Como'da düzenlenen Uluslararası Fizik Kongresinde Heisenberg'in belirsizlik bağıntılarının ontolojik yorumunu sunar. Yani Bohr, bu bağıntılarda bilgiye erişimimizin sınırını değil, gerçekliğin nesnel sınırını görür: Kuantum nesnelerini hassas bir uzamsal-zamansal tanımlamanın veya hassas bir dinamik tanımlamanın karşılıklı olarak dışlayıcı ve tamamlayıcı yönleri yoluyla görmemize neden olan doğasıdır. Bu nedenle gözlem ve ölçme yeteneklerimizden bağımsız, daima belirli fiziksel özelliklere sahip klasik gerçeklik imgesi ortadan kalkar ve yerini nesne ile kullanılan deney mekanizması arasında göz ardı edilemez bir etkileşim olduğu fikrine bırakır. Örneğin, yalnızca belirli bir

uranyum çekirdeğini parçalayabileceği anlaşılır: Nükleer enerjiden faydalanmaya böylece zemin hazırlanır.

Einstein 1939 yazında Leo Szilard'ın danışmanlığında yazdığı ünlü bir mektupla Başkan Franklin Delano Roosevelt'e uranyumun hem enerji kaynağı olarak potansiyeli hem de savaş alanındaki muhtemel uygulamaları konusunda bilgi verir. Amerika Birleşik Devletleri Nazi ve faşist diktatörlüklerinden kaçan bilim insanları için bir sığınak teşkil eder ve bu bilim insanlarının çoğu, hükümetin nükleer planlarına aktif olarak dahil olmayı kabul eder. 2 Aralık 1942'de Chicago'da insan tarafından inşa edilmiş, uranyum çekirdeklerinden kontrollü bir şekilde enerji elde edebilecek ilk atom "pili" faaliyete geçer; 16 Temmuz 1945'te New Mexico çölünde ilk nükleer deney yapılır. Bombanın yapımına katkıda bulunanlar savaşta doğrudan kullanımını destekleyenler ve uluslararası gözlemcilerin deneysel patlamalara tanık olmasını sağlamakla yetinmeyi tercih edenler olmak üzere ikiye ayrılır; ancak olaylar artık önü alınamaz bir seyre girer: 5 Ağustos'ta Hiroşima, 9 Ağustos'ta Nagasaki bombalanır ve 14 Ağustos'ta Japonya şartsız teslim olmayı kabul eder.

konuma sahip olan bir parçacıktan söz etmek, sadece bu özelliğin ölçümünü mümkün kılan deney mekanizması yoluyla mümkündür (bu mekanizma, momentum özelliğinin hassas ölçümüyle uyumsuzdur).

Bohr ve Einstein arasında 1928 ile 1930 yılları arasında bu konularda gelişen yoğun tartışma sonucunda Einstein 1935'te Podolsky ve Rosen ile birlikte sonradan ün kazanacak bir makale yayımlar. Bu makalede üç fizikçi, Bohr'un kuantum mekaniği yorumu konusunda gerçek bir paradoks sunar (Kopenhag Yorumu olarak da bilinir).

Gerçekten de Bohr'un iddia ettiği gibi kuantum mekaniğinin mikroskopik fiziksel sistemlerin tam bir tanımını sağladığı, yani bu gibi sistemlerin özelliklerine dair mevcut tüm bilgiyi içerdiği varsayıldığında, bazı fiziksel özelliklerin gerçekten "belirsiz" olabileceği (örneğin, olmayana ergi şeklinde, ne beyaz ne de siyah olan, aynı anda hem beyaz hem de siyah olan bir şey düşünün) ve ancak ölçümleriyle "belirli" hale getirilebileceği sonucuna varmak gerekir. Ancak, Einstein ile ortaklarının açıkça gösterdiği gibi, bu teoriye göre başka öyle fizik sistemleri vardır ki, uzamın belirli bir bölgesindeki bir parçacığın özelliklerinin ölçümü, o parçacığın özelliklerini belirli hale getirmenin yanı sıra ilkine göre uzamın çok farklı bir bölgesinde yer alan ve ölçüme tâbi olmayan başka bir parçacığın özelliklerinden bazılarını da hemen belirli hale getirir. Bu durum bir sorun teşkil eder, çünkü bu "anlık

iletişim," hiçbir sinyalin, bir bölgeden diğerine geçmek için daima sonlu bir süre gerektiren ışık hızından daha hızlı yayılamayacağını ve hiçbir etkileşimin gerçekleşemeyeceğini öngören, görelilik teorisinin temel önermesini ihlal eder gibi görünür. Söz konusu paradoks da budur zaten: ya Bohr'un önerdiği yorum doğrudur ve kuantum mekaniği tarafından verilen gerçeklik tanımı tamdır ama mekân ilkesini ihlal eder (doğada ışık hızından daha hızlı yayılan hiçbir sinyal yoktur) ya da görelilik teorisini koruruz ve kuantum mekaniği tarafından verilen gerçeklik tanımının eksik olduğu, yani bir fizik sisteminin belirli özelliklere sahip olduğu, ama Kopenhag Yorumundaki kuantum mekaniğinin bu özellikleri tam olarak tanımlayacak durumda olmadığı sonucuna varırız. Hangi seçeneği seçersek seçelim, fiziğin birliğini muhafaza etmek, yani elimizdeki en temel fizik teorilerinin ikisine de aynı anda güvenmek mümkün görünmemektedir. Einstein'a göre en bariz tepki ikilemin ilk seçeneğini seçmek ve Kopenhag Yorumu içindeki kuantum mekaniğinin eksik olduğunu ilan etmekti. Başka bir ihtimal, söz konusu sistemlerin gerçekten ayrı alt sistemlerden oluştuğunu, dolayısıyla da uzak mesafeden etkileşim sorunu olduğunu reddetmek olabilir. Ancak bu ihtimal, ayrışmış ve parçalanmış gibi görünen fiziksel sistemlerin (örneğin, buradaki bir elektron ile Andromeda'daki bir elektrondan oluşan bir sistem) temel bütünlüğünün unsuru olan "ayrılmazlığı" beraberinde getirir, bu da Einstein'ın fizik açısından temel kabul ettiği başka bir varsayımı, yani dünyanın temel olarak ayrı ve görelilikle uyumlu etkileşim içinde olmadıklarında birbirlerinden tamamıyla bağımsız olan fiziksel sistemlerden oluştuğu varsayımını ihlal eder.

Einstein ile Bohr arasındaki, kuantum mekaniğinin eksikliği üzerine bu tartışma, XX. yüzyıl bilim tarihinin felsefe açısından en ilginç sayfalarından biridir ve daha sonraki ilginç teorik gelişmelere ivme kazandırmıştır. Einstein'ın Bohr yorumuna yönelik eleştirileri, 1940'larda ve 1950'lerde kuantum alanında klasik gerçeklik imajını geri kazandırmak amacıyla ortaya atılan gizli değişkenler teorilerine ilham olacaktır. 1960'larda John S.

Birinci Dünya Savaşı sırasında fizikçiler, ağır silahlara, telekomünikasyona, havacılığa, denizaltı ve sonar yapımına katkıda bulunurken, İkinci Dünya Savaşında nükleer enerji kullanımının yanı sıra radar ve füze teknolojilerine de önemli katkılarda bulundular. Çatışmanın dünya çapında olması bir yandan uluslararası bilimsel değiş tokuşları engellerken, diğer yandan bilim insanlarına kapsamlı hükümet desteği sağlar; savaş sona erdiğinde bile askeri projelere katkıda bulunmak için kendi işlerini erteleyen fizikçiler, araştırmaları için hatırı sayılır finansman elde ederler.

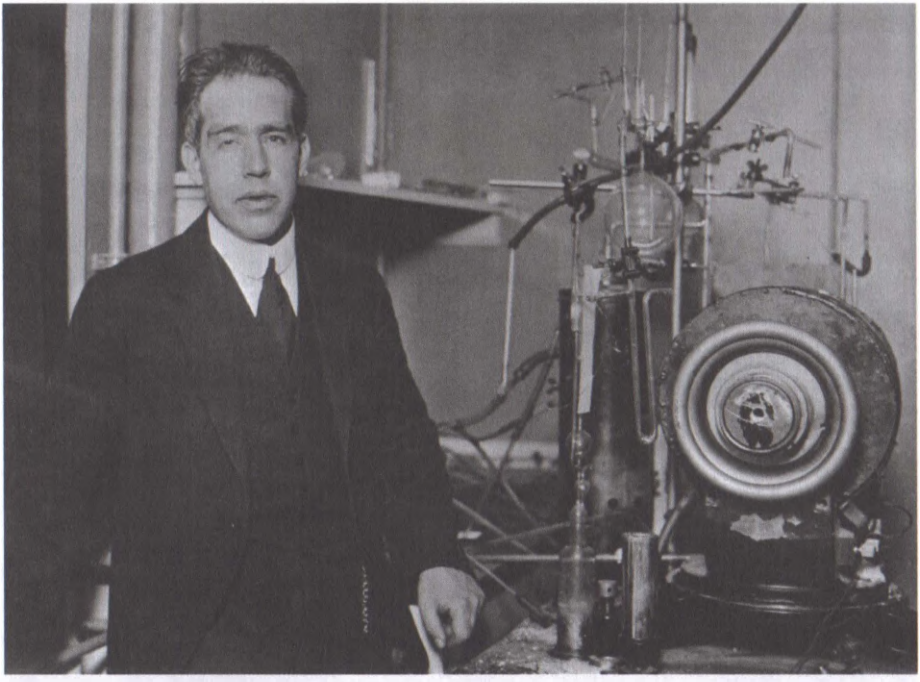

Wolfgang Pauli ve Niels Henrik David Bohr İsveç'te, Lund'da bulunan Fizik Enstitüsünde bir teoriyi kanıtlarken, 1954

Bell'in eşitsizlikleri ve 1980'lerde Alain Aspect'in deneyleriyle kuantum mekaniğinin eksikliği konusundaki tartışmaya yeni bir ışık tutulmuştur: Yetmiş yıldır süregelen bu tartışmanın kavramsal sonuçları felsefi inceleme konusu olmaya devam etmektedir.

Savaş Sonrasından Günümüze

Savaş sonrasında, kapsamlı teknolojik uygulamaların da teşvikiyle, "yoğun madde fiziği" adı altında diğer alanlarla birlikte gruplandırılan katı hal fiziği, güçlü bir şekilde kendini kabul ettirir. Kozmolojiye gelince, evrenin genişlediği fikrinden dolayı statik modellerden artık vazgeçilmiştir, ancak genişlemeye sürekli madde yaratımının mı eşlik ettiği, yoksa başlangıçtaki tek bir olaydan mı geliştiği tartışılır; Fred Hoyle 1950'de bu olay için "big bang" [büyük patlama] ifadesini kullanmaya başlar" ("durağan hal" olarak tanımlanan ilk çözümü savunduğu için bu yeni terimi olumsuz anlamda kullanır). Ağırlıklı olarak felsefi

Niels Bohr laboratuvarında, y. 1922

nitelikte bir tartışma başlar, hatta siyasi ve dinî konuları da içerecek şekilde yayılır. Birçok astronom açısından, durağan hal teorisinden kesin olarak vazgeçme 1965'te, büyük patlamanın "fosil" izi olarak yorumlanan kozmik arka plan radyasyonunun keşfiyle gerçekleşecektir.

1950'lerden itibaren, kozmik ışınlarda gözlemlenen parçacıkları incelemeyi mümkün kılan hızlandırıcılar sektörü de gelişir. Aslında onlarca yıl boyunca, kozmik ışınların fiziği, temel parçacık fiziğiyle özdeşleştirilmiş, maddenin iç yapısı konusundaki tek bilgi kaynağını teşkil etmiştir. Artık hızlandırıcılar sayesinde birkaç yıl içinde yüzden fazla yeni parçacık üretilmeye başlanır ve bu durum, "standart model" olarak adlandırılan, uygun bir teorik sentez ihtiyacını acil hale getirir. Temel parçacıkların ve aralarındaki etkileşimlerin tutarlı teorisini içeren bu sentez, elektromanyetik ve zayıf etkileşimlerin birleşik teorisini ve protonları, nötronları ve müonları oluşturan parçacıklar (kuarklar) arasındaki etkileşimi kapsar. Yıllardan sonra son zamanlarda çözülmüş gibi görünen Higgs bozonuna ilişkin sorunun yanı sıra XX. yüzyıl fizik biliminden bize miras kalan sorulardan biri, bilinen parçacık listesinin temelde tam olup olmadığı ve henüz gözlemlenmeyen parçacıkların var olup olmadığıyla ilgilidir. Fizikçiler ayrıca hem kuantum göstergelerini hem de yerçekimini dikkate alan eksiksiz bir teoriye de sahip olmayı amaçlamaktadır.

MATEMATİKÇİLERİN FELSEFESİ

Mario Piazza

Matematiğin Gelişimi: Uzmanlaşma, Birleşme ve Uygulanabilirlik

XX. yüzyılda matematiğin gelişimi temelde üç yönde gerçekleşir. Birbirlerini tamamlayan, hatta yansıtan ikisi, yani uzmanlaşma ve birleşme "iç politikası"na aittir; üçüncüsü olan uygulanabilirlik ise "dış politika"sıyla ilgilidir.

Bir yanda, gelişim derecesinin ve yöntem, teknik ve araçlarının nüfuz etme derinliğinin doğrudan bir sonucu olarak, matematiğin kültürel evreni, giderek daha kısıtlı bir uzman kitlesinin alanına giren sonsuz çeşitlilikte alt disipline bölünerek gelişim göstermektedir. Yeni disiplinlerin çoğu doğal olarak XIX. yüzyıl matematiğinde zaten etkin olan kavramlar etrafında kümelenir.

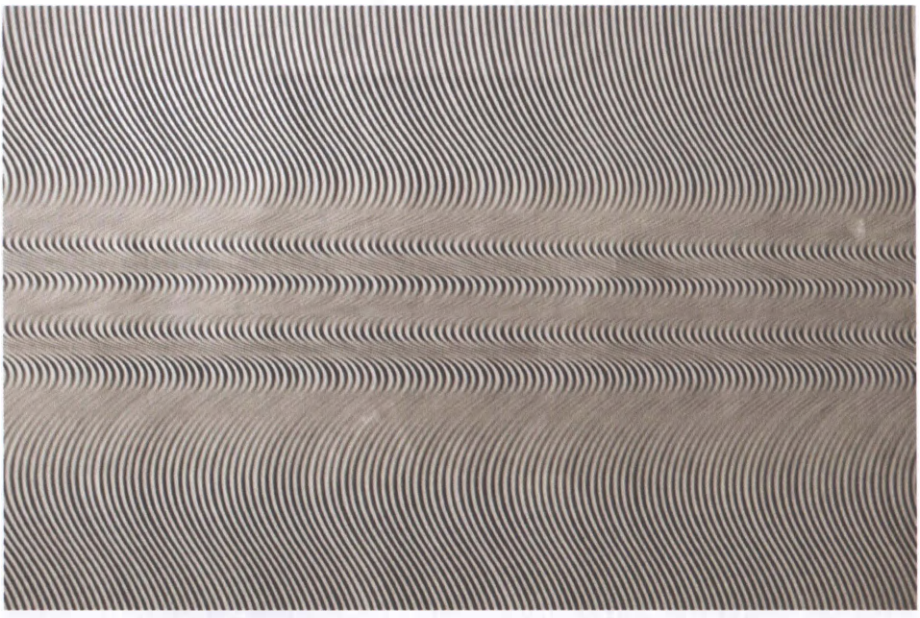
Öte yandan, XX. yüzyıl matematiği, birbirinden uzak ya da heterojen görünen disiplin alanları arasındaki bağlantıları yeniden örme eğilimi gösterir. Matematiğin bu üniter karakteri, yüzyılın simgesel figürü David Hilbert (1862-1943) tarafından doğru bir şekilde vurgulanmıştır; Hilbert'e göre "matematik bölünmez bir bütündür, canlılığı parçalarının uyumlu bir şekilde birbirine bağlanmasına bağlı olan bir organizmadir." Bu sözler bir tür vaftiz formülü teşkil eder, çünkü Hilbert tarafından 8 Ağustos 1900'de Paris'teki İkinci Uluslararası Matematikçiler Kongresinde, yeni yüzyılda ele alınması gereken 23 açık problemi sıralamasıyla tarihe geçen *Matematikçilerin Gelecekteki Problemleri Üzerine* (*Sur les problèmes futurs des mathématiques*) başlıklı konuşmasında söylenmiştir.

Açımlayıcı güçten ayrı tutulmaması gereken uygulanabilirlik boyutuna gelince, XX. yüzyıl matematik dışı hiçbir alanın fiziksel, biyolojik, dilbilimsel, ekonomik, sosyal ve teknolojik fenomenlerin anlaşılması için vazgeçilmez olan matematiğin etkisinden muaf olmadığının yanı sıra, matematiğin hiçbir alanının da potansiyel olarak uygulanabilir olmaktan muaf olmadığını göstermiştir.

Saf Matematik

Aksiyomatik Kümeler Teorisi

XX. yüzyılın başında, başta Russell'a ait olmak üzere, küme teorisindeki mantıksal paradoksların keşfi gerçek bir kriz olarak algılanmıştır. Paradoksların sorumlusu, bir kümenin bir özelliğin uzantısı olarak tanımlanmasına neden olan kavrama ilkesidir. Bu zorlukların üstesinden gelmek için, Eukleidesçi geometrinin Hilbertçi aksiyomatizasyonunun güçlü etkisi altında kalan Ernst

Bridget Riley, *Akım*, 1964, New York, Museum of Modern Art (MoMA)

Zermelo, 1908'de aksiyomatik bir küme teorisi inşa eder ve bu teori 1922'de Abraham A. Fraenkel tarafından revize edilir. Günümüzde Zermelo-Frankel Küme Teorisi (ZF), zengin bir yapı çeşitliliğinin tekdüze ve kompakt bir tanımını üretebilen, matematik için bir tür evrensel dil oluşturur.

Dolayısıyla ZF bir dizi aksiyoma dayanır. En tartışmalı aksiyom, seçim aksiyomudur (AC). Buna göre, A boş olmayan, ikişer ikişer ayrık kümelerden oluşan herhangi bir küme ise, A'nın her B kümesi için tam olarak bir eleman içeren bir C kümesi vardır. AC'nin tutarlılığı (yani bu şekilde sistematik hale getirilen teoriden hiçbir çelişkinin çıkmaması) 1938 yılında Kurt Gödel tarafından kanıtlanmıştır ve 1963 yılında Paul J. Cohen, Gödel'in de belirttiği gibi "aksiyomatizasyondan bu yana küme teorisindeki en önemli sonucu" elde ederek seçim aksiyomundan bağımsızlığını göstermiştir (bu nedenle karar verilebilirliği ZF teorisini koşullandırmaz).

Kategori Teorisi

Kategori Teorisi, Küme Teorisinden radikal olarak farklı, matematiğin gözlemlenmesine imkân veren yeni ve daha çok yönlü bir bakış açısı olarak tanımlanabilir. Kategori teorisi aslında matematiksel bir nesneyi, yapısı tamamıyla kendisi ile diğer nesneler arasındaki fonksiyonlar yoluyla belirlenen bir tür 'kara kutu' olarak görür. Bir C kategorisi formel olarak A, B C,... nesnelerinin koleksiyonundan ve bunlar arasındaki f: A→B oklarının (morfizmalar) koleksiyonundan oluşur;

nesneler sezgisel olarak bazı yapılara sahip kümeler ve oklar da bu yapıları koruyan fonksiyonlar olarak düşünülebilir.

Kategori Teorisinin doğuşu, Samuel Eilenberg ve Saunders MacLane tarafından 1945 yılında yayımlanan "General Theory of Natural Equivalences" ["Doğal Denklikler Üzerine Genel Teori"] başlıklı makaleye kadar uzanır. Genel toplama kavramı 1958 yılında Daniel Kan tarafından ortaya atılmıştır (ancak bu kavram daha önceki birçok matematik teorisi dahilinde zaten ele alınmıştı). Bu kavramın soyutlanıp açıklanması Kategori Teorisinin matematiğe yaptığı en derin katkı olabilir.

Ernst Zermelo, David Hilbert grubuyla beraber çalıştığı dönemde, 1907, Özel koleksiyon

Diğer Gelişmeler

1902 yılında *Annali di Matematica* [*Matematik Yıllıkları*] dergisinde yayımlanan Fransız matematikçi Henri Lebesgue'in doktora tezi *İntegral, Uzunluk, Alan* (*Intégrale, longeur, aire*), integral kavramını genişleterek integral teorisinde ve genel olarak modern analizde belirleyici bir dönüm noktası teşkil etti. 1914 yılında Felix Hausdorff'un *Kümeler Teorisinin Anahatları* (*Grundzüge der Mengenlehre*) adlı kitabı, kendi fizyolojisi ve fonksiyonu olan bir disiplin olarak modern genel topolojinin doğuşunu oluşturur. Hausdorff, dört aksiyomla sınırlandırılmış bir "nokta çemberi" kavramından hareket ederek "topolojik uzay" ve "gerçek değerli fonksiyonların sürekliliği" kavramlarını tanımlar.

Topolojik kavramlar, XX. yüzyıl matematiğinin en tipik alanlarından biri olan fonksiyonel analizle iç içedir: 1922 yılında Paul Lévy tarafından ortaya atılan bir terim olan fonksiyonel analizin temel görevleri arasında, topolojik uzaylardaki fonksiyon sınıflarının düzeni yer alır. Hilbert'in 1904-1910 yılları arasında kendini adadığı integral denklemler teorisi bağlamında Hilbert Uzayları doğmuştur. 1920'lerde Banach, norm (uzaklık fonksiyonu) kavramını ortaya atar, metrik uzay ve vektör uzay kavramlarını birleştiren yeni bir uzay sınıfı tanımlar.

Jules-Henri Poincaré, 1895 tarihli *Analysis situs* [*Konumun Analizi*] adlı anı kitabında, yeni yüzyılın cebirsel topolojisine n-boyutlu çeşitliliğinin tanımını, homeomorfizm kavramını ve topolojik bir uzay hakkında bilgi edinmeye imkân veren homoloji kavramını sunar. 1910 ve 1913 yılları arasında Hollandalı Luitzen Egbertus Jan Brouwer, sürekli fonksiyonların topolojik özelliklerinin incelenme-

sini başlatır ve sonlu boyutlu uzaylar hakkında sıradan olmayan teoremlerin kanıtlanmasına imkân veren topolojik derece teorisini ortaya atar.

Felix Hausdorff

Cebirsel Geometri

XIX. yüzyılın sonu ile 1910'lar arasında, Guido Castelnuovo, Federico Enriques ve Francesco Severi'nin başını çektiği büyük İtalyan ekolü cebirsel yüzeylerin sınıflandırılmasını tamamlar ve çeşitli eğri ailelerinin eksiksiz bir tanımını sunar: Bu ekolün özelliği ve sınırı, analitik veya cebirsel yöntemler gibi daha az sezgisel, ancak daha titiz yöntemlerin aleyhine gelişmiş bir tür geometrik otarşidir. Farklı bir yaklaşım, 1920'lerde cebirsel kavramlardan geometrik kavramlara geçmek için bir tür çeviri kılavuzunu ana hatlarıyla tasarlayan Emmy Noether tarafından geliştirilir.

Soyut Cebir

Cebire aksiyomatik yaklaşım dar anlamda XX. yüzyılın bir icadı değildir, çünkü 1854 yılında Arthur Cayley tarafından grup teorisi üzerine yapılan bir çalışmada zaten mevcuttur. Giuseppe Peano da 1888'de soyut doğrusal uzayın aksiyomatik bir tanımını sunmuştu. Ancak, yüzyılın başında cebirin aksiyomatikleştirilmesi, 1902 yılında Eliamkim H. Moore tarafından Hilbert geometrisinin aksiyomlarındaki fazlalığın keşfedilmesiyle yeni bir ivme kazanır. 1903 yılında Leonard E. Dickson bir alan için yeni aksiyomlar geliştirir ve XX. yüzyılın başlarında Joszef Kürschak değerleme teorisini başlatır.

Ancak modern cebirin doğuşu geleneksel olarak Ernst Steinitz'in 1910 tarihli 142 sayfalık *Algebraische Theorie der Körper* [*Cebirsel Alan Teorisi*] adlı anı kitabıyla özdeşleştirilir.

Sayılar Teorisi ve Fermat'nın Son Teoremi

Hilbert'in yukarıda bahsedilen Paris konferansında sunduğu problemlerden bazıları sayılar teorisi ve Euler, Fermat, Riemann ve Weilinkiler gibi az ya da çok ünlü varsayımların doğruluğunun ispatı ile ilgilidir. 1920'lerden itibaren çeşitli matematikçiler bu tür varsayımlardan oluşan problemlerin tam ya da kısmi çözümleri üzerinde çalışırlar.

Richard Dedekind ve Georg Cantor

Ancak XIX. yüzyılda matematiğin temelleri üzerine yürütülen çalışmalar hem disiplinin uygulanabilirliğinden hem de "geometrik" yaklaşımdan uzaklaşır. Aritmetiksel süreklilik kavramı Karl Weierstrass (1815-1897) tarafından Berlin Üniversitesindeki derslerinde sunulur, ardından benzer fikirler 1872'de Richard Dedekind (1831-1916) ve Georg Cantor (1845-1918) tarafından yayımlanır. Bu yazarların çalışmalarıyla, analizde yeni bir titizlik modeli oluşturulur ve "aritmetikleştirme" matematikte baskın eğilim haline gelir. (Dedekind, artık temel araştırmalara "aritmetiksel" bir ruhun hâkim olduğunu ifade etmek için "İnsan aritmetikleşir" diye yazar. Rasyonel sayıların aritmetiğine güvenmek için Eukleides-dışı geometrilerin keşfiyle daha da belirsiz hale gelen geometrik sezgilerden vazgeçildiğinde matematiksel fikirler gerçekten de kesin bir formülasyon bulur gibi görünür.

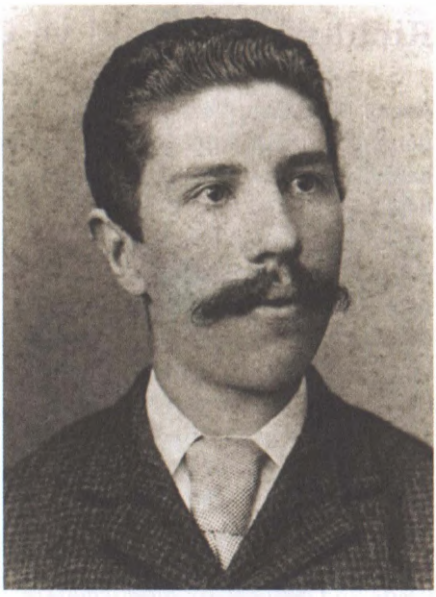
Bununla birlikte, Eukleides-dışı geometriler, varlığı ve uygunluğu matematik ile geometri arasındaki analoji yoluyla sezgisel olarak önerilen tüm matematiksel gerçekleri açıklamaz. Örneğin Dedekind'in gözlemlediği üzere, bir doğru "noktalar bakımından rasyonel sayılar alanından çok daha zengindir." Doğrunun özelliklerini "aritmetik olarak" tanımlamak için rasyonel sayılar alanını genişletmek "kaçınılmaz" hale gelir, bu da ancak "yeni sayılar yaratarak" elde edilebilir, bunlar da "bir doğru kadar sürekli" bir alan elde etmeye imkân veren irrasyonel sayılardır. Bu şekilde elde edilen gerçek sayılar (rasyonel ve irrasyonel) alanı, doğru üzerindeki noktalarla iki tek yönlü denklik halindedir ve süreklilik aksiyomunu karşılar.

Cantor, Dedekindinkine benzer bir prosedür kullanarak irrasyonel sayıları tanımlar. Ancak böyle bir tanımlama, onun gözünde sonsuz nokta kümelerinin incelenmesinin yalnızca ilk adımını temsil eder. Cantor'un elinde küme teorisi aslında matematiğin temelini oluşturur. Sayısal sürekliliğin tüm özelliklerini çözmenin ve sayı kavramını sonlu ötesi sayılara (Cantor'un kendisi tarafından ortaya atılan, aritmetiksel asıl sayı ve sıra sayısı kavramlarını sonsuz elementli kümeleri kapsayacak şekilde genişleten sayılara) genelleştirmenin anahtarını sağlar.

Dedekind'in 1888'de gösterdiği gibi, doğal sayı kavramı da bir kümeden yola çıkılarak tanımlanabilir.

Böylece Cantor'un on yıl içinde geliştirdiği soyut kümeler teorisi, yüzyılın sonunda sadece aritmetiğin değil, genel olarak matematiğin temeli olarak da ortaya çıkar. Ancak bu temel, XX. yüzyılın başında, küme teorisindeki iç çelişkilerin keşfedilmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan ve tüm disiplin için yeni bir dönemin başlangıcına işaret eden "temeller krizi" ile tartışmaya açılacaktır.

Umberto Bottazzini

Guido Castelnuovo

Pierre de Fermat 1638 civarında, Diophantos'un *Arithmetika*'sının Bachet baskısının kenarına, x, y, z pozitif tamsayılar ve $n > 2$ için $xn+ yn= zn$ gibi çok önemli bir denklemin çözümsüzlüğünü kanıtladığını, ancak kanıtı ekleyecek yerinin olmadığını yazar. Yaklaşık 350 yıl boyunca matematikçiler Fermat'nın ifadesini kabul ederler, ancak büyük Fransız matematikçinin geliştirdiğini iddia ettiği ispatı bulamazlar. Hilbert Paris konferansında bu varsayımı, yeni cebirsel teorilerin ortaya çıkmasına ilham veren ve teşvik eden verimli bir problem örneği olarak gösterir.

Fermat'nın varsayımının kanıtlanmasına yönelik önemli bir adım 1986 yılında Kenneth Ribet'in varsayımın kendisinin Taniyama-Shimura (T-S) Varsayımının bir sonucu olduğunu kanıtlamasıyla atılır. 1994 yılında Andrew Wiles, T-S Varsayımının zayıf bir versiyonunun Fermat'nın son teoremini kanıtlamak için yeterli olduğunu kanıtlar. Wiles'ın ispatı, Robert Langlands tarafından ana hatları çizilen ve sayılar teorisi, cebirsel geometri ve karmaşık analizin birleştirilmesine yönelik devasa programın bir uygulaması olarak görülebilir.

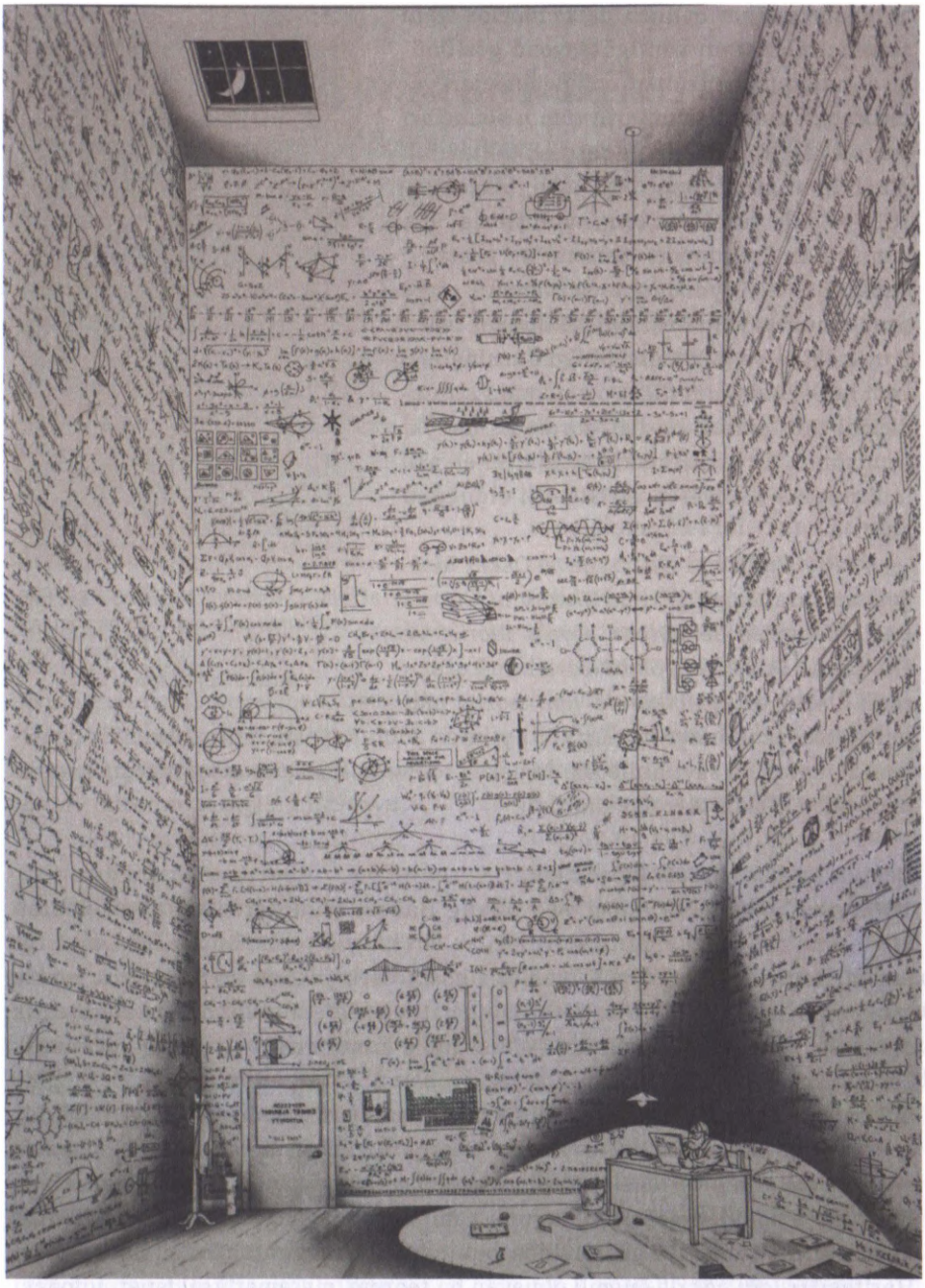
Uygulamalı Matematik

Olasılık Teorisi

Hilbert'in altıncı problemi, kökenleri XVII. yüzyılın ilk yarısına dayandırılabilecek olan olasılık teorisinin (ve mekaniğin) aksiyomatik bir şekilde ele alınması imkânıyla ilgiliydi. 1933'te Rus Andrej Nikoloaevic Kolmogorov'un, XX. yüzyıl matematiğine özgü aksiyomatizasyon eğiliminin ("Olasılık teorisi tıpkı geometri veya cebir gibi aksiyomlardan türetilebilir ve türetilmelidir," der yazar) yüzyılın ilk yarısında geliştirilen ölçüm ve entegrasyon teorisinin katkılarıyla birleştirildiği *Olasılığın Temel Kavramları* adlı kitabı yayımlandı. Yine 1930'larda Bruno de Finetti, olasılığa farklı bir matematiksel yaklaşım getirerek, onu olasılığın öznel boyutunu vurgulayan bir güvenilirlik derecesi olarak tanımladı.

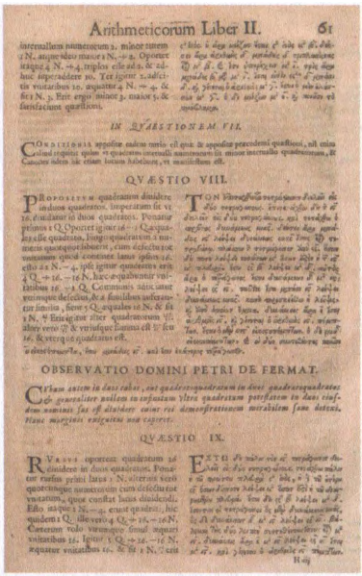
Oyun Teorisi

Oyun teorisi, rekabet ve işbirliği durumlarını matematiksel bir açıdan inceler. Görünüşte sıradan olan ilk teorem, 1912'de Zermelo tarafından küme teorisini satranç oyununa uygulayarak gösterilmiştir: n satranç tahtası ve n oyuncu çif-

Mt + Keroack, Montreal'de
yayımlanmış ve yaratıcısına göre
sadece gerçekten var olan
formülleri içeren afiş, 1992

ti veriliyken, her oyuncu mükemmelse (yani satranç tahtasının konfigürasyonu göz önüne alındığında her zaman en iyi hamleleri yapıyorsa), o zaman oyunların tüm *n* sonuçları eşit olacaktır (bu nedenle satranç tahtasının nihai konfigürasyonu hep aynı olacaktır). 1928 yılında von Neumann, oyun teorisi için temel olan "minimaks teoremi"ni gösterir; buna göre bir oyuncunun kazancının diğer oyuncunun kaybına eşit ve zıt olduğu belirli oyunlarda ve mükemmel bilgi durumunda, yani her oyuncunun diğer oyuncunun stratejilerini tam olarak bildiği durumda, her iki oyuncunun da maksimum kayıplarını en aza indirmesine izin veren bir strateji olduğunu belirtir.

Arithmeticorum Liber II. 61

IN QVÆSTIONEM VII.

QVÆSTIO VIII.

OBSERVATIO DOMINI PETRI DE FERMAT.

QVÆSTIO IX.

Pierre de Fermat'nın Diophantos'un *Arithmetika*'sının 1637 baskısına elyazısıyla yazdığı, 1670'te oğlu tarafından basılmış not

1944 yılında von Neumann ve Oskar Morgestern tarafından yazılan *Theory of Games and Economic Behaviour* [*Oyun Teorisi ve Ekonomik Davranış*], oyun teorisinin kurucu eseri olarak ortaya çıkar ve yeni teoriyi matematiksel ekonomiye bağlar. 1951 yılında John F. Nash, minimaksın bir genellemesi olarak da sayılabilecek, değişken toplamlı bir oyunun işbirlikçi olmayan dengesine ilişkin teoremi kanıtlar.

Destekli Gösterimler: İspat Nedir?

1976 yılında Kenneth Appel ve Wolfang Haken, ünlü dört renk varsayımının bilgisayar destekli ispatını duyurdular (ertesi yıl yayımlandı): Herhangi bir harita, komşu ülkeler farklı renklerle gösterecek şekilde en fazla dört renkle renklendirilebilir. Bu birleşimsel matematik problemi 1852'de bir matematik öğrencisi tarafından Augustus De Morgan'a sunulmuş, o da bunu matematik çevrelerine iletmişti. 1878'de Cayley problemi Londra Matematik Derneğine önermiş ve bir yıl sonra Arthur B. Kempe varsayımın dahiyane ama eksik bir gösterimini sunmuştu. 1913 yılında George Birkhoff, Kempe'nin argümanını yeniden ele almış ve renklendirilmesi gereken bölge sayısı 26'dan az olan tüm haritalar açısından geçerli olduğunu kanıtlamıştır. Çizge teorisinin büyük bir kısmının bu varsayım göz önünde bulundurularak geliştirildiği söylenebilir. Haritacılar için pek de önemli olmayan bu teorem, matematiksel ispatın doğası üzerine yapılan tartışmalar açısından önemlidir. Bazı yazarlara göre, dört renk teoreminin ispatını kabul etmek, gösterim anlayışımızı değiştirmeyi ya da genişletmeyi gerektirir.

Matematiksel Dilbilim

Mario Piazza

Dilbilimci Noam Chomsky (d. 1928) *Syntactic Structures* [*Sözdizimsel Yapılar*] (1957) adlı klasik eserinde, formel dillerin karmaşıklığını sınıflandırmak için günümüzde "Chomsky Hiyerarşisi" olarak adlandırılan bir gramer hiyerarşisi önerir. Formel bir dil, belirli bir alfabe temelinde oluşturulmuş sonlu uzunlukta sembol dizileri kümesi iken, bir gramer bir sembol dizisini diğerine dönüştüren tamamıyla açık kurallar kümesidir. Chomsky tarafından ortaya atılan gramerlerin, matematiksel basitlikleri nedeniyle, bilgisayar bilimi (programlama dilleri için derleme teknikleri), mantık ve hatta moleküler biyoloji gibi dilbilim dışındaki disiplinlerde de dikkate değer ölçüde uygulanabilir olduğu kanıtlanmıştır. Chomsky'nin ana fikri, gramer kurallarının bir dili "ürettiği" yönündedir; bu, kanlı canlı bir konuşmacının bu kuralları bir dil üretmek için kullanması anlamına gelmez, gramer ifadelerini mantıksal olarak niteleme gibi matematiksel bir anlama sahiptir. Böylelikle "üretkenlik" anahtar kavramı, psikolojiden arındırılmış türetme kavramına imkân verir.

Formel olarak bir G grameri $< \Sigma, Vn, P, S >$ dörtlüsüdür ve burada:

- Σ, dilin "kelimeleri" olarak adlandırılan ve a, b, c ile gösterilen gramerin nihai elemanları kümesidir;
- Vn, cümle türetmenin ara aşamalarında kullanılan nihai olmayan öğeler kümesidir (A, B, C ile gösterilir);
- P, $\alpha \rightarrow \beta$ biçimindeki üretim (yeniden yazma) kuralları kümesidir; burada α ve β, Σ veya Vn öğelerinden oluşan dizileri gösterir;
- S, gramerin aksiyomu veya başlangıç sembolü, yani Vn'nin belirli bir elemanıdır.

Chomsky'nin hiyerarşisi, azalan bir genellik sırasına göre, yani üretim kuralları üzerindeki kısıtlamalara göre sınıflandırılmış dört gramer sınıfını barındırır:

- tip 0 gramerler (kısıtlamasız);
- tip 1 gramerler (bağlamsal veya bağlama duyarlı);
- tip 2 gramerler (bağlamdan bağımsız);
- tip 3 gramerler (düzenli gramerler).

M6: Noam Chomsky Doğuştan Kabiliyetler Olarak Dil ve bilgi

Hiyerarşi, her gramer sınıfının bir öncekine dahil edilmesi anlamında "hakiki"dir. Her gramer sınıfına, o sınıftaki gramerlerle üretilebilen diller sınıfı karşılık gelir ve bu dillerin her sınıfı da bir L dili ve bir f cümlesi için f'nin L'ye ait olup olmadığını belirleyebilen soyut bir mekanizmayla ilişkilidir. Kendimizi hiyerarşinin uç noktalarıyla sınırlamak gerekirse, tip 3 veya düzenli diller tam olarak bir sonlu durumlu mekanizma (çalışma belleği gerektirmeyen bir makine) tarafından kabul görenlerdir, tip 0 diller ise bir Turing Makinesi tarafından kabul görenlerdir.

Chomsky'nin hiyerarşisi ile soyut anlamda kelime dizileri kümeleri olarak sayılabilecek doğal diller arasındaki kesin ilişki sorusu dilbilimcilerin dikkatini çekmiştir.

Chomsky, 1957 tarihli çalışmasında doğal Bil için model olarak 3. tip gramerlerin yetersizliğini açık bir şekilde ortaya koymuş ve onun ardından 2. tip gramerlerin yetersizliği lehine çok sayıda argüman ileri sürülmüştür. Ancak tamamıyla matematiksel bir bakış açısıyla bu sonucu kanıtlamanın çok zor olduğu kanıtlanmıştır.

Moriz Jung, *Variety* dergisinin onuncu sayısının kapağı

XX. YÜZYILDA MANTIK

Marcello Frixione

Hilbert'in Araştırma Programı ve Çağdaş Mantığın Gelişimi

Gottlob Frege'nin temel katkılarından sonra, XX. yüzyılın ilk yarısında mantık alanında yer alan en önemli gelişmelerin çoğu, Alman matematikçi David Hilbert'in (1862-1943) matematiğin temelleri sorununa yanıt bulmak amacıyla yürüttüğü araştırma programıyla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Mantık bu bağlamda, bugün de muhafaza ettiği fizyonomiye bürünmüştür. Ayrıca XX. yüzyıl mantığının en önemli sonuçları da Hilbert'in programının ortaya koyduğu sorularla ilişkili olarak elde edilmiştir (göreceğimiz gibi, bunlar esas olarak sınırlama sonuçları, yani belirli şeylerin mümkün olmadığını belirten olumsuz sonuçlardır).

Temeller sorunu, matematiksel bilginin tüm yapısının dayandığı ilkel kavramların (örneğin sayı kavramı) doğasını açıklığa kavuşturmaktan ibarettir. Temeller sorunu, XIX. ve XX. yüzyılların başında, çelişkilerin ortaya çıkmasıyla özellikle acil hale gelmiştir: Küme kavramı gibi görünüşte çok sezgisel ve sorunsuz kavramlar bile beklenmedik çelişkiler yaratabilir. Bu durumun paradigmatik örneği, Frege'nin mantıkçı projesini etkileyen Russell paradoksudur.

Hilbert, araştırma programıyla matematiğe sağlam bir temel kazandırmayı ve böylece onu ortaya çıkabilecek çelişkilerden korumayı amaçlar. Kesin biçimini 1920'lerde kazanan Hilbert'in programı, iki ana tezden oluşur:

1) Matematik teorileri formel sistemler olarak, yani tamamıyla açık bir dil ve tümdengelim kurallarına dayanan aksiyomatik sistemler olarak formüle edilmelidir.

2) Bu tür formel sistemlerde çelişkisizliğin kanıtlanması mümkün olmalıdır, yani uygun tekniklere başvurularak sistemin aksiyomlarından bir çelişkinin türetilemeyeceği gösterilmelidir.

Bu iki tez bir başka nokta ile bağlantılıdır:

3) Hilbert, formel bir sistem olarak ifade edilen her teori için, verili bir formülün teorinin bir teoremi olup olmadığını tamamıyla mekanik bir prosedürle doğrulamanın mümkün olduğunu umar. Bunun mümkün olup olmadığının belirlenmesi "karar problemi" olarak adlandırılır.

Hilbert'in projesi başarılı olsaydı, tüm matematik teorileri tamamıyla açık ve net bir şekilde ifade etmek (madde 1) ve onları ortaya çıkabilecek paradokslardan korumak (madde 2) mümkün olurdu. Ayrıca (madde 3), herhangi

Luc Olivier Merson, *Hakikat*, 1901, Paris, Musée d'Orsay

bir verili matematiksel ifade konusunda ilgili teorinin bir teoremi olup olmadığını belirlemek mümkün olurdu. Hilbert'in programının hiçbir maddesinin bütünüyle gerçekleştirilemeyeceğini daha sonra göreceğiz. Bununla birlikte, Hilbert tarafından ortaya atılan sorunlara verilen yanıtlar, matematiğin temelleri alanının ötesine geçen sonuçlarıyla birlikte, mantığın bugünkü haliyle doğmasına yol açmıştır.

Formel Sistemler ve Matematik Teorileri

Hilbert'in programına göre, tüm matematik teorilerinin formel sistemler olarak formüle edilmesi gerektiğini gördük. Bu nedenle öncelikle formel bir sistemden ne anlaşılması gerektiğini açıklığa kavuşturalım.

İlk olarak, her formel sistemin belirli bir dili benimsemesi gereklidir. Genel bir formel sistemi göz önüne alarak diline *L* diyeceğiz. Bu, açıkça ve titizlikle tanımlanmış bir yapay dil olacaktır: Belirli (sonlu) bir temel semboller kümesinden yola çıkarak, grameri, tüm ve yalnızca sözdizimsel olarak doğru formüllerin üretilmesine izin veren bir dizi sözdizimsel kural aracılığıyla formüle edilir. Hilbert'in formel sistemlerinin dili yüklem mantığıdır (özdeşlikli): mantıksal bağlaçlar (ve, veya, değil, eğer ... o zaman ...), evrensel niceleyici (her ... için) ve varoluşsal niceleyici (en az bir ... vardır ki ... olsun) ve özdeşlik ilişkisi (yani eşit) için semboller içerir. Ayrıca, özellikleri (örneğin çift sayı olmak ya da asal sayı olmak) ya da ilişkileri (örneğin daha büyük olmak) ifade edebilen yüklemsel semboller ve münferit nesnelerin (örneğin sayılar) isimleri olarak kullanılabilen bireysel sabitler vardır.

Dil belirlendikten sonra, formel bir sistem şunlardan oluşacaktır:
- *L* dilinin aksiyom rolünü oynayan bir dizi formülü.
- Bir dizi tümdengelim kuralı.

Aksiyomlar, başlangıç noktası olarak alınan formüllerdir: Bunlardan, tümdengelim kuralları kullanılarak, formel sistemin (kurala göre sonlu olan) tüm teoremleri türetilebilir. Bir teorem, kurallar tekrar tekrar uygulanarak aksiyomlardan elde edilebilen bir *L* formülünden başka bir şey değildir.

Formel bir sistemin aksiyomları iki gruba ayrılır. İlk grup mantıksal bir aksiyom kümesidir. Sezgisel olarak, mantıksal aksiyomlar mantıksal doğrular, yani herhangi bir bilgi alanına uygulandığında doğru olacak ifadeler olarak yorumlanabilir. Mantıksal aksiyomlara örnek olarak, *p* doğruysa *p* değil doğru değildir ya da *p* ve *q* doğruysa *p* doğrudur (burada *p* ve *q* herhangi bir ifadeyi temsil eder) gibi ifadelerin *L* diline çevirileri verilebilir. Mantıksal aksiyomlar, hangi matematik teorisini biçimlendirmek istendiğine bağlı değildir.

Öte yandan, ikinci gruptaki aksiyomlar biçimlendirilecek teoriye özgüdür. Örneğin, aritmetik için (yani doğal sayıların matematik teorisi için) formel bir sistem geliştirmek istendiğini varsayalım. Bu durumda, ikinci grup sezgisel olarak temel aritmetiksel doğrulara karşılık gelen aksiyomları içerecektir; örnek olarak *her x sayısı için*, $x + 0 = x$ ifadesinin *L*'ye çevrilmesini verebiliriz.

Tümdengelim kuralları, öncül olarak alınan belirli formüller verildiğinde, sonuç olarak başka bir formülün türetilmesine izin veren sıradan mantıksal kurallardır. Örnek olarak *modus ponens* kuralı verilebilir; buna göre, öncül olarak *p* ifadesi ve *p ise q* ifadesi (her ikisi de *L* dilinin formülleri olarak ifade edilir) verildiğinde, sonuç olarak *q* ifadesini (buna karşılık gelen *L* formülünü) türetebiliriz. Tümdengelim kuralları da, mantık kuralları olarak, biçimlendirmek istenen özel teoriye bağlı değildir.

Kendi başlarına mantıksal aksiyomlar ve tümdengelim kuralları (yani formelleştirilecek matematik teorisine özgü aksiyomlar hariç) yüklemler mantığı için formel bir sistem oluşturur. Böyle bir sistemin aksiyomları ve kuralları tam olmalıdır, yani mantıksal doğrulara karşılık gelen tüm formüller teorem olarak türetilebilecek şekilde seçilmelidir. Böyle bir formel sistemin matematiksel içerikle bağlantılı olmasının gerekmediğini unutmayalım. Yüklem mantığı herhangi bir bilgi alanına uygulanabilir.

Bu noktada bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Yüklem mantığından söz ettiğimizde, birinci dereceden yüklem mantığı olduğunu kastederiz. Birinci dereceden yüklemler mantığında, *her* ve *var* için niceleyiciler yalnızca bireyleri niceleyebilir. Yani birinci dereceden mantıkla, *Tüm dachshundlar köpektir* (yani *Her x bireyi için, x bir dachshund ise*, x bir köpektir) veya En az bir siyah kedi vardır (yani x'in bir kedi ve x'in siyah olduğu en az bir x bireyi vardır) gibi ifadeler biçimlendirilebilir. Ancak *Mario, Giovanni'nin bütün kusurlarına sahiptir* ifadesini düşünün. Burada niceleyici *bütün* bireyleri değil, özellikleri niceler:

İfade etmek istediğimiz şey, her P özelliği için, eğer P bir kusursa ve Giovanni P'yi karşılıyorsa, Marco'nun da P'yi karşıladığıdır (yani Giovanni alıngansa Marco da alıngandır, Giovanni cimriyse Marco da cimridir). Bunu ifade etmek için birinci dereceden yüklemler mantığı yeterli değildir; yüklemleri nicelememize de izin veren daha güçlü bir mantığa ihtiyacımız vardır (aslında özellikler, ilişkilerle birlikte yüklemlerdir). Buna ikinci dereceden yüklem mantığı denir. İkinci dereceden mantık çok çeşitli ve büyüleyici çalışma ve ilgi alanlarına açılır. Ancak, aynı zamanda zor teorik problemler de ortaya çıkarır. Bu nedenle, bundan sonra sadece birinci dereceden mantığa atıfta bulunacağız. Gördüğümüz gibi, Hilbert'in programının 1. maddesi, bütün matematik teorilerinin formel bir sisteme dayandırılabileceğini öngörür. Başka bir deyişle, her matematik teorisi için, o kuramı tamamlayan (ve uygun bir dilde formüle edilmiş) bir aksiyomlar kümesi tanımlamak mümkün olmalıdır. Yani bu aksiyomlardan (mantıksal aksiyomlarla birlikte), tümdengelim kuralları aracılığıyla, teorinin sezgisel olarak doğru olduğunu düşündüğümüz tüm ifadelerini türetmek mümkün olmalıdır.

Genel olarak, formel bir sistemin anlamlı olabilmesi için çelişkisiz olması gerekir. Yani dilin, hem f'yi hem de olumsuzlamasını teorem olarak türetmenin mümkün olduğu hiçbir f formülü olmamalıdır. (Klasik mantıkta, bir formüller kümesi çelişkili ise, ondan herhangi bir sonuç türetilebilir. Bu nedenle çelişkili bir formel sistem ilgi çekici olmayacaktır, çünkü herhangi bir formül bir teorem olarak ortaya çıkacaktır). Hilbert programına göre (madde 2), matematik

Modal, Epistemik, Deontik Mantıklar

"Modal" sıfatı (Latince *modus*, "mod") "mümkündür," "gereklidir," "zorunludur," "yasaldır" gibi ifadelerin davranışını inceleyen mantık dalını tanımlar. Modal ifadelerin yer almadığı ifadelerin doğruluğu ya da yanlışlığı yalnızca gerçek dünyada işlerin nasıl yürüdüğüne bağlıdır. Örneğin, *Roma İtalya'nın başkentidir* ifadesi doğrudur, çünkü gerçekte işlerin nasıl olduğunu anlatır; *Floransa İtalya'nın başkentidir* ifadesi ise yanlıştır, çünkü gerçek dünyada işler böyle değildir. Halbuki modal ifadelerin doğruluğunu ya da yanlışlığını değerlendirmek için gerçek durum dışındaki durumları da göz önünde bulundurmak gerekir. Aletik modaliteleri, yani "bu mümkündür" ya da "bu gereklidir" gibi ifadelere bağlı olanları ele alalım. Belirli bir p ifadesi verildiğinde, *p'nin... mümkündür* kipsel ifadesi, *p'nin doğru olduğu* bir dünya durumunun (muhtemelen gerçek dünyadan farklı) düşünülebilir olduğu anlamına gelir (aslında gerçek dünyada p yanlış olsa bile). Örneğin, *Floransa'nın İtalya'nın başkenti olması mümkündür* ifadesi (ya da daha doğru bir İtalyancayla: *Floransa'nın İtalya'nın başkenti olması mümkün olabilirdi*) muhtemelen doğru bir ifadedir: Örneğin, Roma 1870'te

teorilerini biçimlendiren formel sistemlerin çelişkisiz doğasını kesin olarak kanıtlamak her zaman mümkün olmalıdır. Hilbert ayrıca bu tür çelişkisizlik kanıtlarının, doğrulukları konusunda hiçbir şüphe olmaması için özellikle basit ve güvenli yöntemlerle elde edilmesini gerektirir. Hilbert böyle yöntemleri sonlu sayılılık olarak adlandırır. Ancak sonlu sayılı yöntemlerin nelerden oluşması gerektiğini hiçbir zaman tam olarak belirtmemiştir. Öte yandan, bu yöntemlerin aritmetikte kullanılan yöntemlerin en basit kısmıyla örtüşmesi gerektiğini varsaymak mantıklıdır, çünkü aritmetik (yani yukarıda dediğimiz gibi, doğal sayıların matematik teorisi) sıradan matematik teorilerinin en basiti ve en az güçlü olanıdır.

Gödel Teoremleri ve Hilbertçi Programının Karşılaştığı Zorluklar

Kurt Gödel (1906-1978) geçen yüzyılın en önemli mantıkçısıdır. 1931 yılında, 25 yaşındayken, daha sonra Gödel'in birinci ve ikinci teoremleri olarak bilinecek, çok önemli iki teoremi kanıtlayan bir makale yayımladı. Gödel'in vardığı sonuçlar Hilbert'in programı açısından önemli zorluklara neden olacaktır. Olanları kısaca inceleyelim.

Gödel'in birinci teoremini ifade edelim: *PA*, aritmetik için formel bir sistem olsun. Eğer *PA* çelişkisiz ise, o zaman *PA* eksiktir, yani dilinde en az bir *G* formülü vardır ve *G* bir teorem değildir ve olumsuzlaması da değildir.

İtalya'ya ilhak edilmemiş olsaydı, başkent Floransa olarak kalabilirdi. Buna karşılık, *bir karenin beş kenarı olması mümkündür* ifadesi yanlıştır; çünkü bir şeyin kare olduğu ve aynı zamanda beş kenarı olduğu bir dünya durumu tasavvur edemeyiz. Bunun yerine *p'nin... gereklidir* türünden bir ifade yalnızca *p*'nin gerçek dünyada doğru olmasını değil, aynı zamanda *p*'nin dünyanın akla gelebilecek tüm durumlarında doğru olmasını gerektirir. Örneğin, *4'ün çift sayı olması gerekir* önermesi muhtemelen doğrudur (4'ün çift olmadığının tasavvur edilebildiği bir dünya durumu yoktur), oysa yukarıda söylenenlerden dolayı, *Roma'nın İtalya'nın başkenti olması gerekir* önermesi muhtemelen yanlıştır. (Bir açıklama yapmakta fayda var: Bazen günlük dilde *mümkündür* ve *gereklidir* ifadelerini burada bizi ilgilendiren aletik modalitelerden farklı bir anlamda kullanırız. Örneğin, Riccardo'nun *Milano'da olmasının mümkün olduğunu* söylediğimizde olduğu gibi, bazen *mümkündür* ifadesini *muhtemeldir* anlamında kullanırız. Ya da *gereklidir* ifadesini, *Yarın buraya gelmen gerekli* ifadesinde olduğu gibi, bir zorunluluğu ifade etmek için kullanırız. Bu kullanımları burada ele almıyoruz).

Modal mantıklar, dilin modların ifade edilmesine izin verdiği mantıksal sistemlerdir. Aletik modal mantıkların dili iki işlemci içerir: □ (*gereklidir* anlamına gelir) ve ◊ (*mümkündür* anlamına gelir). Modal mantığın formel semantiği Leibnizci olası dünya kavramına dayanır. Olası dünyalar, gerçek dünyadan az ya da çok farklılık gösterebilen (ve bizim fiziksel olarak "dünyanın durumları" olarak adlandırdığımız şeye karşılık gelen) durumlardır. Bir p ifadesi verildiğinde, *p gereklidir* modal ifadesi (□ *p* sembolleriyle) ancak ve ancak *p* düşünülebilir tüm olası dünyalarda doğruysa doğrudur; *p mümkündür* modal ifadesi (◊ *p* sembolleriyle) ise ancak ve ancak *p*'nin doğru olduğu düşünülebilir en az bir olası dünya varsa doğrudur. Dolayısıyla, genel olarak, □ *p* ya da ◊ p'nin doğru ya da yanlış olduğunu belirlemek için *p*'nin (gerçek dünyada) doğru ya da yanlış olduğunu bilmek yeterli değildir).

Olası dünyalar sözdizimi geçen yüzyılın ikinci yarısında Rudolph Carnap (1891-1970) ve daha sonra özellikle Amerikalı mantıkçı ve filozof Saul Kripke (1940) tarafından geliştirilmiştir. Ancak modal mantığın kökenleri Aristoteles'e kadar uzanır (*Birinci Çözümlemeler* ve *Yorum Üzerine*). Yunan filozof modaliteyi zamana ve kuvveden fiile geçişe bağlar. Mümkün olanı bazen olan, zorunlu olanı her zaman olan, imkânsız olanı ise hiçbir zaman olmayan olarak tanımlar. Aristotelesçi teori en azından XIV. yüzyıla kadar modal mantık tartışmaları için bir referans kaynağı olmaya devam etmiştir. Aslında John Duns Scotus ilk kez eşzamanlı bir modalite modeli önerecek, yani onu zamansal boyutlardan arındıracaktır. Böyle yapmakla, modern modal mantıklara, yani mümkün dünya kavramına dayalı mantıklara zemin hazırlamıştır. Leibniz'in XVIII. yüzyıldaki düşüncesi, "zorunlu" olanın "tüm olası dünyalarda doğru" ve "imkânsız" olanın "tüm olası dünyalarda yanlış" anlamına geldiği, "mümkün" olanın en az bir olası dünyada doğru olan, "olumsal" olanın ise en az bir olası dünyada doğru ve en az bir olası dünyada yanlış olan anlamına geldiği bir modalite anlayışına geçişte önemli bir aşamayı temsil eder (ama bu durum yazılarında açıkça belirtilmemiştir). Şimdiye kadar aletik modaliteler üzerinde

Başka bir deyişle, Gödel'in ilk teoremi bize aritmetiğin hiçbir zaman formel bir sistem tarafından tamamıyla yakalanamayacağını bildirir: Her zaman formel sistemin "pozisyon almadığı" en az bir ifade (*G* formülüne karşılık gelen) olacaktır. Ayrıca *G* formülü sezgisel olarak doğru olan bir ifadeye karşılık gelir (*G* formülü kendiyle ilgili kanıtlanabilir olmadığını belirtir). Dolayısıyla, doğru olduğunu düşündüğümüz ancak *PA*'da kanıtlanabilir herhangi bir teoreme karşılık gelmeyen en az bir aritmetik ifade vardır. Bu nedenle, aritmetik söz konusu olduğunda, Hilbert'in programının (her matematik teorisinin artıksız olarak for-

durduk. Bunların yanı sıra, deontik modaliteler ("zorunludur" veya "izin verilir" gibi ifadelere bağlı), epistemik modaliteler ("Giovanni biliyor ki..." gibi ifadelere bağlı) ve doksastik modaliteler ("Giovanni inanıyor ki..." gibi ifadelere bağlı ve inançla ilgili) vardır. Bir de ifadelerin doğruluğunun ifadenin gönderme yaptığı olayın gerçekleştiği zamanla bağlantılı olduğu ve "geçmişte...," "gelecekte..." gibi ifadelere dayanan zamansal modaliteler vardır. Tüm bu modalite türleri olası dünyalar sözdizimi temelinde incelenmiştir. Örneğin, deontik mantık durumunda, "zorunludur" ve "buna izin verilir" sırasıyla bir gereklilik işlemcisi ve bir olasılık işlemcisi olarak davranır.

Genel olarak, modal ifadeler *de dicto* [söylenen üzerine] okuma ve *de re* [şey üzerine] okuma olarak adlandırılan iki olası yoruma zemin hazırlar. Örneğin *İtalya'nın başkentinin bir İtalyan şehri olması gereklidir* ifadesini ele alalım. Bu ifade iki şekilde yorumlanabilir. *De dicto* okumasına göre, İtalya'nın başkentinin, neresi olursa olsun, mutlaka bir İtalyan şehri olması gerektiğini iddia eder (bu durumda *de dicto* okuması doğrudur: İtalya'nın başkent olarak İtalyan olmayan bir şehre sahip olması düşünülemez). *De re* okumasına göre ise, fiil olarak İtalya'nın başkenti olan şehrin (yani Roma'nın) zorunlu olarak bir İtalyan şehri olduğunu ileri sürer. Bu durumda, *de re* okuması makul bir şekilde yanlıştır: Örneğin, Roma Papalık devletinin bir şehri olmaya devam etseydi, o zaman bir İtalyan şehri olmazdı.

Epistemik ve doksastik modaliteler de *de re/de dicto*'dakilere benzer belirsizlik sorunlarını ortaya çıkarır. Şu ifadeyi ele alalım: *Marcello, Luis'in korkak bir köpek olduğuna inanıyor*. Bu ifade iki şekilde yorumlanabilir. Bir okumaya göre (*de dicto*) Marcello *Luis'in korkak bir köpek olduğuna* dair ifadenin doğru olduğuna inandığını belirtir. Diğer okumaya göre (*de re*), Marcello belirli bir köpeği tanır (adı Luis'tir, ancak Marcello bunu bilmiyor olabilir) ve bu köpeğin korkak olduğuna inanır. Genel olarak, yüklem mantığındaki modal işlemciler (özellikle *her* ve *bazı* niceleyicileri devreye girdiğinde) hem mantıksal hem de fiziksel açıdan zor problemler ortaya çıkarır.

Riccardo Fedriga
ve Marcello Frixione

mel bir sisteme dayandırılabilir olmasını gerektiren) 1. maddesi uygulanabilir değildir. Ama bu kadarla da kalmaz. Aritmetikten daha güçlü teorileri (örneğin küme teorisi ya da analiz, yani gerçek sayılar teorisi) biçimlendiren herhangi bir formel sistem için de aynı şey tekrarlanabilir. Dolayısıyla bu teoriler bile hiçbir zaman bir formel sisteme tamamıyla indirgenemez. Şimdi, Gödel'in ikinci teoremine geçelim. Bu teorem, eğer *PA* formel sistemi çelişkisiz ise, çelişkisizliğinin *PA* içinde kanıtlanamayacağını ileri sürer (yani *PA*'nın çelişkisiz olduğunu ileri süren bir formül *PA*'nın bir teoremi olarak kanıtlanamaz).

René Magritte, *Boş İmza*, 1965, Washington, National Gallery of Art

Dolayısıyla, aritmetik için formel bir sistemin çelişkisiz olduğunu kanıtlamak için aritmetiğin kendi araçları yeterli değildir. Bu, Hilbert'in programının 2. maddesini zayıflatır, çünkü gördüğümüz gibi, formel bir sistemin çelişkisizliğinin, özellikle güvenli ve uygun aritmetik yöntemler olan sonlu sayılı yöntemlerle kanıtlanabilmesini gerektiriyordu. Yine bu sonuç, aritmetiğin en güçlü matematik teorilerini kapsayacak şekilde genişletilebilir.

Karar Sorunu

Şimdi ilk paragrafta Hilbertçi programın 3. maddesi olarak bahsettiğimiz şeye gelelim. Bu madde, yüklemler mantığına dayalı formel bir sistem olarak ifade edilen her teori için, verilen bir formülün teorinin bir teoremi olup olmadığını belirlemek için tamamıyla mekanik bir prosedüre sahip olma olasılığı ile ilgilidir.

Öncelikle burada "tamamıyla mekanik prosedür" ile ne kastedildiğini açıklığa kavuşturalım. Bu prosedür, matematikte algoritma olarak adlandırılan şeydir, yani belirli bir problemi çözmek için sonlu ve belirlenimci bir yöntemdir. Daha kesin bir ifadeyle, bir algoritma, problemin verilerinden başlayarak, istenen cevabın sonlu sayıda adımda elde edilmesini sağlayan belirli bir dizi talimattan oluşur. Talimatlar aynı zamanda belirlenimci olmalıdır, yani bir talimat uygulandığında, bir sonraki adıma hangi talimatın uygulanacağı her zaman açık olmalıdır (ve bu talimat benzersiz olmalıdır) veya sürecin tamamlanıp tamamlanmadığı açık olmalıdır. Yani ilerlemek için "tahmin etmek" zorunda kalmak gibi bir durum asla söz konusu olmamalıdır. Algoritmaların en temel örnekleri, okulda sıradan aritmetik işlemleri (toplama, çarpma vb) hesaplamak için öğrenilen prosedürlerdir.

Şimdi karar problemini (*Entscheidungsproblem*) daha kesin bir şekilde formüle edebiliriz: Yüklemler mantığına dayalı formel bir sistem verildiğinde, sistemin dilindeki her formül için, bu formülün bir teorem olup olmadığını belirlemeye imkân veren bir algoritma her zaman var mıdır?

Gördüğümüz gibi, Hilbert'in programı her matematiksel kuramın izinin bir formel sisteme dayandırılmasını gerektirir. Bu nedenle, eğer karar problemine olumlu bir yanıt verilebilseydi, Hilbert'e göre tüm matematiksel problemleri mekanik olarak çözmek mümkün olacaktı.

Algoritma kavramı yeni bir kavram değildir. Tarihsel olarak, algoritmalara sahip olmak her zaman önemli olmuştur, çünkü bir algoritma belirli bir problemin tamamıyla otomatik olarak, yani sezgiye veya yaratıcılığa başvurmadan çözülmesini sağlar. Bu nedenle matematikçiler eski zamanlardan beri kendilerini geniş problem sınıflarını çözmek için algoritmalar geliştirmeye adamışlardır. Ancak algoritma kavramının incelenmesi geçen yüzyılın ilk yarısında, tam da Hilbert'in programı ve karar problemine bir yanıt verme ihtiyacıyla ilgili olarak önemli bir dönüm noktası yaşadı. Gerçekten de karar problemi, algoritma kavramının kendisinin daha derin bir analizini gerektiren yeni bir soru türü ortaya çıkardı. Bu artık belirli problemleri çözmek için bireysel algoritmalar geliştirme meselesi değil, genel bir soru türünü yanıtlama meselesiydi: Herhangi bir formel sistem göz önüne alındığında, bir formülün teorem olup olmadığını belirlemek için bir algoritmaya sahip olmak her zaman mümkün müdür? Bu amaçla, yukarıda tanıtılan sezgisel algoritma kavramı (yani bir problemin çözümü için bir dizi belirlenimci talimat anlamında algoritma) artık yeterli değildi; kavramı daha kesin bir şekilde nitelemek gerekli hale geldi.

1930'larda, kesin bir algoritma kavramının tanımlanması sorunu, Gödel'in kendisi de dahil olmak üzere dönemin en önemli mantıkçılarından bazılarını ilgilendiriyordu. Bu durum, günümüzde hesaplanabilirlik teorisi olarak bilinen araştırma alanının doğmasına yol açtı. Çok genç bir Cambridge mantıkçısı olan Alan Mathison Turing (1912-1954) bu alana çok önemli bir katkıda bulundu. Turing 1936'da algoritma kavramını, daha sonra Turing Makineleri olarak anılacak olan soyut makineler sınıfı açısından tanımlamayı önerdi.

Ancak bu araştırma, karar probleminin olumsuz bir çözümüne yol açtı. Turing'in kendisi, önerdiği tanımın, beraberinde herhangi bir algoritma aracılığıyla çözülemeyen matematiksel problemlerin varlığını getirdiğini gösterir. Aşağı yukarı aynı zamanda, Turinginkine benzer bir araştırma çizgisini ondan bağımsız olarak geliştiren Amerikalı mantıkçı Alonzo Church (1903-1995), aritmetik için formel bir sistem verildiğinde, eğer çelişkisiz ise, sistemdeki herhangi bir formülün bir teorem olup olmadığını belirleyebilecek hiçbir algoritmanın var olamayacağını göstermiştir. Gödel'in teoremlerinde olduğu gibi, bu durumda da Church'ün olumsuz sonucu aritmetikten daha güçlü herhangi bir teoriyi kapsayacak şekilde genelleştirilebilir. Church ayrıca karar probleminin mantık açısından da çözülemeyeceğini gösterir: Yüklem mantığı için formel bir sistem söz konusu olduğunda bile, herhangi bir formül verildiğinde bunun bir teorem olup olmadığını belirleyebilecek bir algoritma yoktur.

Sonuç olarak, Hilbert'in temel programının tüm noktaları bütünüyle gerçekleştirilebilir değildir. Ancak Hilbert'in ortaya attığı sorular, bugün bildiğimiz şekliyle mantığın doğuşunun kökeninde yer alır. Elde edilen sonuçlar, matematiğin temellerinin özel alanının çok ötesine geçmektedir. Hilbert'in programından ortaya çıktığı şekliyle mantık, kesinlikle matematiksel olmayan bağlamlarda da kullanılabildi ve filozoflardan dilbilime kadar çeşitli alanlarda birçok uygulama alanı buldu. Sonraki yıllarda, hesaplanabilirlik teorisi bilgisayar biliminin geliştirilebileceği teorik temeli sağladı. Ayrıca bu tür araştırmalar yapay zekâ ve bilişsel bilimin doğuşunda da önemli bir rol oynadı.

Klasik Mantığın Ötesinde

Yüzyılın ilk yarısındaki araştırmalardan sonra mantık birçok farklı yol izlemiştir. Örneğin modal mantıklar önceki bölümde görülen formelliklerin ifade gücünü genişletmiştir. Ancak tüm bu sistemler klasik mantık olarak adlandırılan konfigürasyon içinde kalır. Klasik mantıkta, Aristotelesçi çelişmezlik yasaları (herhangi bir *p* ifadesi verildiğinde, hem *p* hem de *p-olmayan* olumsuzlaması aynı anda doğru olamaz) ve üçüncü halin imkânsızlığı yasası (bir *p* ifadesi verildiğinde, ya *p* doğrudur ya da *p-olmayan* olumsuzlaması doğrudur ve üçüncü bir olasılık doğru olamaz) gibi olağan mantık yasaları geçerlidir. Üçüncü halin imkânsızlığı yasası da iki değerlilik ilkesiyle yakından ilişkilidir; buna göre doğru ve yanlış olmak üzere yalnızca iki doğruluk değeri vardır ve her ifade bu

iki değerden birine sahip olmalıdır. Modal mantıklar da klasik mantık kapsamına girer (tüm olası dünyalarda klasik yasalar geçerlidir) ve bu nedenle klasik mantığın uzantıları olarak düşünülmelidir.

Bununla birlikte, klasik mantığın tüm yasalarının genelliği içinde geçerli olmadığı alternatif mantık sistemleri geliştirme olasılığı da söz konusudur. Bu nedenle bu tür mantıklar klasik olmayan mantık olarak adlandırılır. Bu, hem felsefi uygulamalar hem de disiplinlerarası gelişmeler açısından zengin olan çağdaş mantıktaki en canlı araştırma alanlarından biridir. Bu bölümde bazı örneklere bakacağız.

Üçüncü halin imkânsızlığı yasasını ve bununla bağlantılı iki değerlilik ilkesini sorgulamanın bir nedeni, olumsal gelecekler sorunudur, yani gelecek zamanda gerçekleşebilecek ya da gerçekleşmeyebilecek olayları tanımlayan, örneğin *Yarın bir deniz savaşı olacak* gibi ifadelerdir. Bu tür ifadelerin belirlenmiş bir doğruluk değeri olduğunu (yani doğru ya da yanlış olduklarını) varsaymak, geleceğin zaten tamamıyla önceden belirlenmiş olduğunu ima eder ve bu sezgilerimizle uyuşmaz gibi görünür. Ayrıca bu durumun özgür irade olasılığını ihtimal dışı bırakacağı iddia edilebilir. Bu sorun Aristoteles tarafından *Yorum Üzerine*'nin dokuzuncu bölümünde zaten vurgulanmıştı. 1920'de Polonyalı mantıkçı Jan Lukasiewicz (1878-1956), bir ifadenin doğru, yanlış veya belirsiz değerlerini alabildiği üç değerli mantığın geliştirilmesine dayanan bir çözüm önerdi. *Yarın bir deniz savaşı olacak* gibi ifadeler doğruluk değeri olarak belirsizliğe sahip olacaktır. Lukasiewicz'in üç değerli mantığı, tarihsel olarak modern çağda çok değerli mantığın, yani ikiden fazla doğruluk değeri olan mantığın ilk örneğini oluşturur. O zamandan beri çok değerli mantıklar, teknik gelişmeler ve ilginç felsefi çıkarımlarla dolu geniş bir araştırma alanı oluşturmuştur.

Tamamıyla farklı amaçlar için geliştirilen çok amaçlı mantıkların bir diğer türü de bulanık mantıklardır (İngilizce "*fuzzy*" sıfatı belirsiz, bulanık anlamına gelir). Bulanık mantıklar, belirsiz yüklemlerin, yani geçerli oldukları durumlar ile geçerli olmadıkları durumlar arasında net bir bağlantı bulunmayan yüklemlerin yer aldığı ifadeleri analiz etmek için önerilmiş bir mantık ailesidir. Örnek olarak *genç* yüklemi (kişilere atıfta) verilebilir: Genç olanları artık genç olmayanlardan ayıran net bir sınır yoktur. Sonuç olarak, *Riccardo gençtir* gibi bir ifadenin her zaman kesinlikle doğru ya da kesinlikle yanlış olarak kabul edilmesi gerekmez. Örneğin Riccardo on beş yaşında olsaydı bu ifade kesinlikle doğru olurdu, Riccardo doksan yaşında olsaydı da kesinlikle yanlış olurdu. Ancak bunlar uç durumlardır ve aralarında sayısız ara durum vardır. Örneğin, Riccardo kırk dokuz yaşında olsaydı ne derdik? Bulanık yüklemlerin diğer örnekleri *sıcak*, *soğuk*, *hızlı*, *yüksek* veya tüm renk yüklemleridir (*sarı*, *kırmızı*, *yeşil*...). Bulanık mantıklar bu problemlerle başa çıkmak için geliştirilmiş çok amaçlı mantıklardır. Bunlar, 0 ile 1 arasındaki sayılarla ifade edilen sonsuz doğruluk değerlerini kabul ederler: 0 değeri yanlışa, 1 değeri doğruya ve diğer sayılar da ara doğruluk değerlerine

karşılık gelir. Örneğin, Riccardo 49 yaşındaysa, Riccardo'nun genç olduğuna dair bulanık doğruluk değeri 1 ile 0 arasında bir sayı olacaktır – örneğin 0,52 olabilir. Uç durumlarda, yani doğruluk değerleri 0 veya 1 ile çakıştığında, bulanık mantık klasik mantık gibi davranır. Öte yandan, ara değerler söz konusu olduğunda, klasik olmayan davranışlar sergilenir. Örneğin, bulanık mantıklarda genel olarak üçüncü halin imkânsızlığı yasası geçerli değildir. Klasik mantıkta, üçüncü halin imkânsızlığı nedeniyle, *Riccardo gençtir* ifadesi ya doğru ya da yanlış olmak zorundadır ve üçüncü bir olasılık yoktur. Bulanık mantıkta ise Riccardo'nun 49 yaşında olduğu durumda *Riccardo gençtir* ifadesi ne (tamamıyla) doğru ne de (tamamıyla) yanlış olacaktır.

Belirsizlikle ilgili klasik bir felsefe problemi *sorites* paradoksudur. Bu paradoksu formüle etmenin bir yolu şudur: Hepimiz (a) 0 saçı olanın kel olduğu konusunda hemfikirizdir. Ve yine hepimiz (b) kel bir kişiye bir saç eklersem, kel kalacağı konusunda da hemfikirizdir. Ancak (a) öncülünden yola çıkmak ve (b) öncülünü tekrar tekrar uygulamak, herhangi bir sayıda saçı olan herkesin kel olduğu sonucuna götürür! Sorun *kel*'in belirsiz bir yüklem olmasından kaynaklanır: Kimin kel olduğu ve kimin olmadığı arasında net bir sınır yoktur. Bulanık mantık, bu paradoksu çözmeye çalışmanın olası bir yolunu sağlar. Böyle bir durumda, 0 saçı olan biri, bulanık doğruluk değeri 1 olan bir keldir. Ancak, kel bir adama her saç eklediğimde, adam hâlâ kel olacaktır, ama bulanık doğruluk değeri biraz daha düşük olacaktır. Saç ekledikçe, doğruluk değeri 0'a ulaşana kadar gittikçe düşecektir.

Bulanık mantık tarihsel olarak 1960'lardan beri geliştirilmektedir. İlk olarak bilgi teknolojisi bağlamında, Berkeley Üniversitesinde matematikçi ve mühendis olan Lotfi A. Zadeh (1921) tarafından önerilmiştir.

Bir başka ilginç klasik olmayan mantık ailesi de tutarlı-ötesi mantıklardır, yani belirli çelişki biçimlerini tolere edebilen mantıklardır. Klasik mantıkta, çelişmezlik ilkesi geçerlidir: Bir *p* ifadesi verildiğinde, hem *p*'yi hem de *p-olmayan* olumsuzlamasını kabul etmek mümkün değildir. Klasik mantıkta özellikle bir argümanda hem bir ifade hem de olumsuzlaması öncül olarak alınırsa, herhangi bir sonuç çıkarmak mümkün hale gelir. Ancak birçok durumda bu uygun görünmez. Örneğin, çok büyük ve karmaşık bir bilgi kümesi düşünün (örneğin yüz binlerce veri içeren büyük bir veri tabanı). İçinde istemeden de olsa bazı çelişkilerin gizlenmiş olması mümkündür. Ancak, bilgimizi tamamıyla kullanılamaz hale getireceğinden, belirli bir çelişkinin herhangi bir şeyin türetilmesine izin vermesinden kaçınmak istenir. Yani kişi çelişkiyi "yalıtmak" ister, böylece doğru bilgi hâlâ çıkarım yapmak için kullanılabilir. Bu, tutarlı-ötesi mantık sistemlerinin geliştirilmesine yol açan nedenlerden biriydi. Felsefi alanda bu, bazı inançları çelişkili olsa bile (bir insanın inançları şüphesiz çok karmaşık bir sistem teşkil eder ve bu sistemde çok sayıda çelişkinin gizli olması muhtemeldir) bir faili bir dereceye kadar rasyonel olarak kabul edebilme isteğimizle ilgilidir.

M7: A. Verzi, J. Nolt, D. Rohatyn, Mantık ve Araçları: Formelleştirme

Hilbert'in Programı

Mario Piazza

Büyük Alman matematikçi David Hilbert'e göre, çatışkıların ve çelişkilerin yanı sıra "gereksiz yasaklar" tarafından da tehdit edilen "matematiğe eski tartışılmaz gerçek itibarını geri kazandırmak" için, matematiğin tamamı bir dizi formel aksiyomatik sistem olarak düşünülmelidir. 1920 ile 1930 yılları arasında sistematik olarak geliştirdiği ve "biçimci" olarak adlandırılan bakış açısına göre matematik teorileri, sembolleri yorumlanmalarını göz ardı eden belirli açık kurallara uygun olarak manipüle edilebildiği ölçüde "formel"dir. Dolayısıyla formel bir aksiyomatik sistem şu şekilde tanımlanabilir: (1) "iyi biçimlendirilmiş formüller" (*ibf*) olarak adlandırılan belirli sembol dizilerine, yani belirli yapı koşullarını karşılayan sembol konfigürasyonlarına sahip bir biçimsel *L* dili; (2) "aksiyom" olarak adlandırılan bir dizi *ibf*; (3) aksiyomlardan teoremler türetmek için bir dizi çıkarım kuralı.

Dolayısıyla, matematiksel bir ispat, her biri ya bir aksiyom olan ya da aksiyomlardan önceki formüllerden çıkarım kuralları aracılığıyla türetilen iyi biçimlendirilmiş formüllerin sonlu bir ardışıklığından başka bir şey değildir: Bir teorem, ispatı oluşturan ardışıklığın nihai iyi biçimlendirilmiş formülüdür.

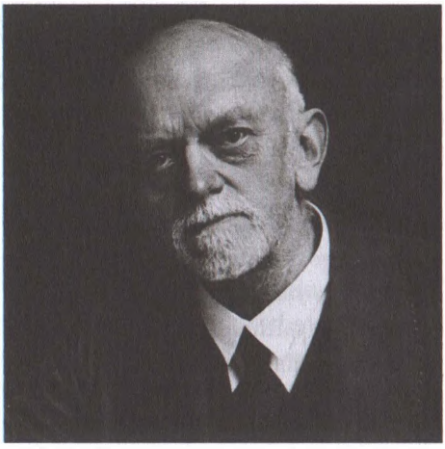
Hilbert'e göre, formel bir aksiyomatik sistem matematiksel doğruluk ve varoluş için kesin bir kriteri ifade etmeye imkân verir: Aksiyomların tutarlılığı doğru olduklarını, dolayısıyla da tanımlanan matematiksel nesnelerin varlığını ima eder. Bu bakış açısı, Hilbert'in nokta, doğru ve düzlem gibi yaygın geometrik kavramlara yüklediğimiz sezgisel anlamı ortadan kaldırarak Eukleides geometrisinin aksiyomatizasyonunu sunduğu *Grundlagen der Geometrie*'de [*Geometrinin Temelleri*] (1899) önerilen bakış açısını genelleştirmiştir: Hilbert'e göre bunlar, belirli ilişkilerle birbirine bağlı olan ve kendi sisteminin 21 aksiyomunu karşılayan kendiliklerden başka bir şey değildir. Genel olarak, Hilbert'in programı ile matematiğin temelleri sorunu, her formel sistemin tamlık ve tutarlılık kriterlerini karşılamasını sağlamaya yönelik, tamamıyla sözdizimsel bir soruna indirgenmiştir: Formel bir sistem, iyi biçimlendirilmiş her formülü kanıtlanabilir veya çürütülebilir olduğunda tamdır; ve bir teoremin hiçbir olumsuzlaması kendi başına bir teorem değilse tutarlıdır. Tutarlılık

ve tamlık birbirine paraleldir, çünkü aksiyomatik bir sistemin tutarlı ve tam olduğu gösterildiğinde, yanlış teoremler kanıtlama ve tüm teoremleri doğru kanıtlamama tehlikesiyle karşı karşıya kalmayız.

Hilbert'in temel fikri, tutarlılık kanıtlarını elde etme araçlarının matematiğin kendisi tarafından sağlandığıdır: Hilbert'in iddialı programı, matematiğin kendisini matematiksel çalışmanın nesnesi haline getirmekten ibarettir. Bu sözde "refleksif" çalışma, "metamatematik" ya da "ispat teorisi" (*Beweistheorie*) adı verilen ve ilk kez 1917'de Zürih'te Aksiyomatik Düşünce (*Axiomatisches Denken*) konulu bir konferansta kullanılan yeni bir disiplin tarafından organize edilir.

İspat teorisi, sezgisel olarak apaçık olduğu düşünülen sonlu sayılı yöntemler aracılığıyla formel sistemlerin tutarlılığını ortaya koymayı amaçlar. Özellikle yalnızca potansiyel sonsuzluğu varsayan bileşimsel veya algoritmik argümanlar aracılığıyla, yani bir gerçeklik (gerçek sonsuzluk) olarak değil, bir süreç olarak, her zaman kendisinden başka bir şeye sahip olan bir şeyin zihnimizin bir inşası olarak anlaşılır.

Dolayısıyla, dilsel düzlemlerde bir katmanlaşma söz konusudur: İspat teorisi, formel matematik teorilerinim nesne dilinden bahsetmenin mümkün olduğu bir meta dil tarafından mümkün olabilecek en kesin şekilde tanımlanır.

Sonluluk teoreminin babası David Hilbert

Hilbert ayrıca yalnızca aritmetiğin formel teorisinin tamlığını değil, aynı zamanda sonlu sayılı yöntemlerle tutarlılığını kanıtlama olasılığını da varsayar. *Grundlagen*'de Hilbert, Eukleides geometrisinin aksiyomlarının tutarlılığını, reellerin aritmetiğinin aksiyomlarının tutarlılığına kadar dayandırmıştı; 1900'de, Paris'te düzenlenen Dünya Matematik Konferansında aritmetiğin aksiyomlarının çelişkisiz doğası meselesi Hilbert tarafından açık problemler listesinde ikinci sıraya yerleştirilmişti.

Ancak 1931'de genç Avusturyalı mantıkçı Kurt Gödel her iki varsayıma da olumsuz yanıt verdi: Aritmetiğin formel teorisi tutarlı ise, o zaman eksiktir, yani kararsız bıraktığı bir ifade vardır. Ayrıca eğer aritmetik tutarlı ise, o zaman tutarlılığını sonlu sayılı yöntemlerle kanıtlamak mümkün değildir.

Gödel Teoremi

Mario Piazza

1928'de Bologna'da düzenlenen Uluslararası Matematikçiler Kongresinde David Hilbert, matematiğin temellerine ilişkin araştırma alanındaki çözülmemiş problemler arasına, birinci dereceden mantığın (anlamsal) tamlığı ve aritmetik için formel bir sistemin (sözdizimsel) tamlığı problemlerini, yani matematiğin merkezini dahil etmişti. Her iki sorun da birinci dereceden mantık için olumlu (1930), aritmetik için olumsuz (1931) olmak üzere, XX. yüzyılın en önemli mantıkçısı olarak kabul edilen genç Avusturyalı Kurt Gödel tarafından birkaç yıl içinde çözüldü.

Gödel, Ocak 1931'de *Monatshefte fur Mathematik und Physik* dergisinde yayımlanan "Über formal unentscheidbare Sätze der *Principia Mathematica* und verwandter Systeme" ["*Principia Mathematica*'nın Biçimsel Olarak Karara Bağlanamayan Önermeleri ve İlgili Sistemleri Üzerine"] başlıklı yazısında aritmetiğin yalnızca sözdizimsel olarak eksik olduğunu değil, aynı zamanda tamamlanamaz olduğunu da kanıtladı. Gödel bu sonucu 7 Eylül 1930'da Königsberg'de düzenlenen Matematiğin Temelleri Konferansında duyurmuştu.

Gödel açıklamasına Whitehead ve Russell'ın *Principia mathematica*'sını ve Zermelo-Fraenkel'in aksiyomatik küme teorisini analiz ederek başlar. Formelleştirmenin, birkaç mekanik kuralı (formel sistemin aksiyomları ve çıkarım kuralları) takip ederek gösterimlerin yapılmasına imkân verdiğini belirtir. Gödel şöyle yazar: "Bu aksiyomların ve çıkarım kurallarının, sistemlerin kendi içinde formel olarak ifade edilebilen tüm matematik problemleri konusunda karar vermek için yeterli olduğu düşünülebilir. Aslında bunun doğru olmadığı, ancak aksiyomlar yoluyla karar verilemeyecek nispeten basit problemler olduğu gösterilecektir." Başka bir deyişle, aritmetiğin formel teorisini *PA* ("Peano aritmetiği" adını İtalyan matematikçi Giuseppe Peano'dan alır) ve kanıtlanabilirlik ilişkisini "|-" ile göstererek (*PA* |- *A*, *A*'nın *PA*'da kanıtlanabilir olduğu anlamına gelir; aksi takdirde *PA* |/-*A* yazardık, yani *A*, *PA*'da kanıtlanabilir değildir), ilk eksiklik teoremine göre *PA* tutarlı ise eksiktir, yani *PA* dilinde öyle bir *G* ifadesi vardır ki ne *PA* |- *G* ne de *PA* |-¬*G* olur.

Kurt Gödel Albert Einstein'dan Doğa Bilimleri
alanında ilk Einstein Ödülünü alırken, 1951

Başka bir deyişle, *PA*'da formel olarak karar verilemez bir ifade vardır.

Salt felsefi bakış açısından bakınca eksiklik teoremleri matematiğe aksiyomatik yaklaşımın etkinliğini sorgular: Aritmetiğin orijinal aksiyomları, iletmeleri gereken tüm bilgileri içermemekle kalmaz, aksiyom kümesi artırıldığında doğruluk ile kanıtlanabilirlik arasındaki bu süreksizlik değişmeden kalır. Mantıkçı Emil Post'a göre, eksiklik matematiksel düşüncenin yaratıcılığının en çarpıcı kanıtıdır: "Bu sonuç kaçınılmaz olarak XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarındaki tüm aksiyomatik yönelimin en azından kısmen tersine çevrilmesine, matematiğin içsel unsurları olarak anlama ve hakikate geri dönülmesine yol açmalıdır."

Kesin bir şey varsa, o da iki eksiklik teoreminin mantıkçılık ve biçimciliğin temel projesinin iki yönlü başarısızlığını ilan ettiğidir: İlk teorem, Gottlob Frege ve ardından Bertrand Russell'ın tüm matematiksel kavramları mantıksal kavramlar cinsinden ifade etme ve böylece matematiksel doğruluğu mantıksal doğruluğa indirgeme yönündeki mantıkçı projesini baltalar; kanıtlanabilirlik eşiğinin ötesinde yatan matematiksel doğruluklar (yani mantıkçılığa göre mantıksal doğruluklar) varsa, ilki nasıl ikincisine indirgenebilir?

İkinci eksiklik teoremi, Hilbert'in "içsel" (algoritmik veya bileşimsel) yöntemlere dayanarak aritmetiğin tutarlılığını kanıtlamaya çalışan en bilimsel programının bile gerçekleştirilemez olduğunu ekler. Bununla birlikte, Gödel'in sonuçları bizi matematiksel etkinlikte formelleştirmenin rolünün köklü ve derin bir revizyonuna götürüyorsa, biçimselleştirmenin bize kendi sınırlarını gösterebilecek kadar güçlü bir kavram olduğunu gösterdiğini de eklemek gerekir: Bu açıdan bakıldığında, Hilbert'in biçimselci önerisi derin bir sorun ortaya koyar ve kendi aleyhine de olsa, kendi araçlarıyla zekice çözmeyi başarır.

YAPAY ZEKÂ VE BİLİŞSEL BİLİMLER

Roberto Cordeschi

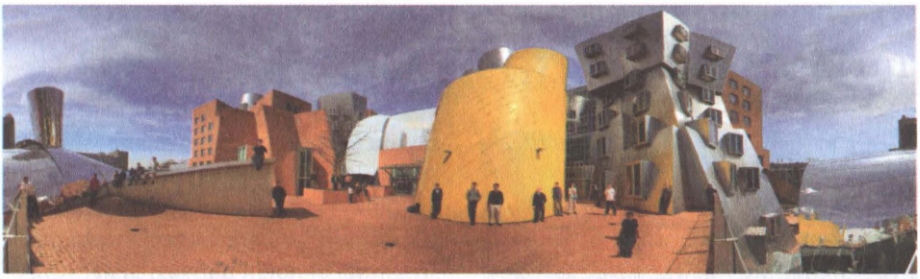
Sibernetik ve Yapay Bilimler

"Sibernetik" terimini 1947'de ortaya atan matematikçi Norbert Wiener (1894-1964) bu terimi buhar makinesine merkezkaç regülatör dahil eden James Watt'la ve özellikle regülatörleri 1868'de matematik açısından ele alan Clerk Maxwell'le ilgili kullandı. Wiener "regülatör" terimini (İngilizcesi *governor*) Yunanca *kubernetes*'in Latinceye uyarlanmış şekli (*gubernator*) olarak görür. Wiener 1948'de yayımlanacak ve kendisine ün kazandıracak kitabında sibernetiği "hayvanlarda ve makinelerde kontrol ve iletişim" konusunda araştırmalar olarak tanımlar. Bu yeni disiplinin kendini aynı fizik yasalarına uyan sistemler olarak görülen canlıların ve otokontrol sahibi makinelerin davranışları konusunda birleşik bir teori olarak sunma amacını en iyi yansıtan bu tanımdır.

Makinelerde "negatif geribildirim" anlamındaki kontrol kavramı, otomatik kontrol teorisi bağlamında incelenen mekanizmalarla birlikte öncelikli bir rol oynar. Negatif geribildirimli bir sistemin davranışları, içinde bulunduğu durum ile referans parametresi olarak sabitlenen durum arasındaki aralıksız kıyaslama yoluyla düzenlenir, böylelikle sistemin referans parametresinden çok uzaklaşmaması, yani otokontrol yapması sağlanır. Yukarıda adı geçen Watt regülatörü böyle bir sistemin bir örneğidir, çünkü bir buhar makinesinin krank milinin rotasyon hızını yaklaşık olarak sabit tutar. 1943'te yayımlanan ünlü bir makalede psikiyatr Warren McCulloch (1899-1969) ve mantık bilimci Walter Pitts (1923-1969) "eşikte birim" olarak görünen, yani "ya hiç ya hep yasası"na göre işlediği düşünülen nöronun ideal bir modelini öne sürerler: Bir nöron, gelen dürtülerin toplamının belirli bir eşiği aşıp aşmadığına bağlı olarak harekete geçer veya geçmez.

İlk Sibernetik Makineler

Bu fikri temel alan Frank Rosenblatt (1928-1971) 1950'lerin ortalarında Amerika Birleşik Devletleri'nde sibernetik dönemin en ünlü makinelerinden biri olan *Perceptron*'u icat eder. *Perceptron* basit bir öğrenme, yani görsel örüntüleri, harf şeklindeki figürler gibi sabit ve teşhis edilebilir biçimleri birbirlerinden ayırt etme ve sınıflandırma kabiliyetine sahiptir. Öğrenme kabiliyeti makinede, bir alıştırma aşaması temelinde dışarıdan düzenlenebilen

Frank O. Gehry, Ray and Maria Stata Center (veya Building 32), 16 Mart 2004'te açıldı, Cambridge, Massachusetts, Massachusetts Institute of Technology

bir güce veya "yük"e sahip bir birim veya nöron katmanının mevcudiyeti sayesinde gerçekleşir.

Birkaç yıl öncesinde İngiliz psikiyatr William Ross Ashby (1902-1972), "homeostat" adını verdiği çok farklı bir makine geliştirir. Bu makine, "ultra-durağanlık" adı verilen yeni ve önemli bir kavram üzerine kuruludur: Bir sistem hem kendi davranışını kendi düzeltme hem de dışarıdan kaynaklanan, öngörülmemiş bir etkene uygun şekilde karşılık vermek amacıyla kendi düzenini değiştirme ve kendi denge halini kendiliğinden yeniden tesis etme kabiliyetine sahip olduğunda ultra-durağan olarak tanımlanır. Ashby'ye göre uyarlamanın ve deneme-yanılma sonucu öğrenmenin temelinde ultra-durağanlık yatar.

Yapay Zekâ

Sibernetik arayışlara yönelik bütün bu eğilimlere ilgi çok geçmeden azalır ve 1960'larla 1970'ler arasında ciddi ölçüde önem kaybeder, hatta tamamıyla terk edilirler. Bunun nedenlerinden biri, Yapay Zekâ (YZ) adı verilen ve organizmalar ile makineler konusunda birleşik araştırmaları ve sibernetik programı çok farklı açılardan yeniden ele alan yeni bir disiplinin giderek kabul görmesidir. YZ eskiden beri iki profil altında sunulmuştur: Biri insanlara yardımcı olacak, hatta zihinsel alanlar başta olmak üzere çeşitli açılardan onunla rekabet içine girecek makineler inşa etmeyi amaçlayan bir mühendislik disiplini, diğeri de insanın bilişsel faaliyetlerinin temel özelliklerini yeniden üreterek zihnin bazı geleneksel gizemlerine ışık tutmayı amaçlayan bir psikoloji disiplinidir. Ama YZ'nin ve amaçlarının yaygın olarak kabul gören tanımı en genel olanıdır: YZ insanlarda gözlemlendiğinde "akıllı" olarak tanımlanabilecek davranışları hesaplama programları yoluyla yeniden üretmeyi amaçlar. Bu tanımı ve yukarıda değindiğimiz ayrımlara dayalı diğer muhtemel tanımları gerekçelendirmek için, YZ'nin ortaya çıkmasına imkân vermiş bazı olaylardan, yani bilgisayarların akıllı makinelere dönüşümünden söz etmek gereklidir.

Turing Makinesi

İngiliz matematikçi Alan Mathison Turing 1936'da, "On Computable Numbers, with an Application to the *Entscheidungsproblem*" ["Hesaplanabilir Sayılar Üzerine ve *Entscheidungsproblem*'e Yönelik Uygulama"] adlı makalede karar meselesi (Herhangi bir verili matematik önermesi göz önüne alındığında, o önermeye uygulandığında kanıtlanabilir olduğunu kesin olarak belirleyebilecek bir algoritma var mıdır?) konusundaki tartışmaya dahil olur. Turing bu soruna çözüm bulmak için insanın bir algoritma hesabını nasıl yaptığını inceleyerek ve adım adım tarif ederek bu sürecin sonradan "Turing Makinesi" adı verilecek bir sistemle bir modelini geliştirir.

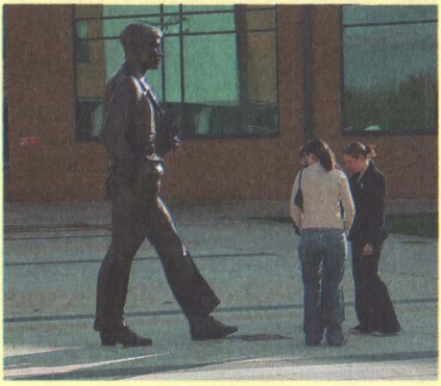
"Turing Makinesi" (TM), sonlu bir durum bütününden oluşan bir kontrol sisteminden ve tek boyutlu, sonlu, ama her iki yönde potansiyel olarak sınırsız, her biri boş olan veya sonlu bir alfabeden bir harf içeren hücrelere bölünmüş bir şeritten oluşan bir dış hafızadan ibarettir. Bu makine kesin ve nihai işlemler gerçekleştirir: Kafası okuyabilir, yazabilir ve şerit boyunca sağa veya sola kayabilir veya sabit durabilir.

Hesaplama işlemi ardı ardına adımlar şeklinde gerçekleşir: Kafanın sağa veya sola hareket etmesi, bir sembolü ikame etmesi, silmesi, okuması/yazması, durum değişikliği olması, durması. Bu adımlar, birbiriyle çelişmeyen bir dizi talimat, yani bir program yoluyla düzenlenir. Sonlu sayıda adımdan sonra şerit sonlu sayıda sembol ve aralarında boşluklar içerecektir.

Dolayısıyla TM'ler hem girdiler ve çıktılar için aracı hem de hesaplama sırasında çalışma hafızası işlevi gören bir şerit üzerine ifadeler kaydeder. Kullanılan semboller her türden olabilir, bu da TM'lerin, örneğin sayıları temsil eden sembolik temsiller üzerinde çalışmasına imkân verir. Turing, makalesinde böyle bir makinenin hangi matematik işlemlerini yerine getirebileceğini inceler ve bir algoritmayla çözülebilen her türlü problemin bir TM tarafından da çözülebileceğini varsayar. Sonra da hiçbir TM tarafından çözülemeyecek (buna bağlı olarak hiçbir algoritma tarafından da çözülemeyecek) matematik problemlerinin olduğunu kanıtlar. Bunun sonucunda karar meselesine verilen cevap da olumsuzdur.

Turing daha sonra evrensel bir Turing Makinesinin, yani programlanabilecek, başka herhangi bir Turing Makinesinin davranışını taklit edebilecek bir makinenin varlığını kanıtlar. Evrensel Turing Makinesi, modern bilgisayarların teorik modelidir (ilk bilgisayarların 1940'ların ortalarında teknolojik olarak gerçekleştirilmesinden on yıl kadar önce tasarlanmıştır). Alan Turing 1948'de Manchester Üniversitesinde Computing Laboratory'nin [Hesaplama Laboratuvarı] müdürlüğüne getirilir. 1950'de yazdığı "Computing Machinery" [Hesaplama Makineleri] adlı makalesinde şöyle bir soru

sorar: "Makineler düşünebilir mi?" Turing bu makalede bu sorunun tek cevabının, kendisinin "taklit oyunu" adını verdiği, ama o andan itibaren "Turing Testi" olarak bilinecek olan oldukça özel, deneysel bir durum kurgulamakta yattığını söyler. "Bu oyun üç kişi arasında oynanır: bir adam [A], bir kadın [B] ve bir sorgulayıcı [C]. Sorgulayıcı, diğerlerinden ayrı bir odaya kapatılır. Sorgulayıcı için oyunun amacı, o iki kişiden hangisinin erkek, hangisinin kadın olduğunu belirlemektir. Sorgulayıcı onları X ve Y olarak adlandırır ve oyunun sonunda 'X, A'dır, Y de B'dir' veya 'X, B'dir, Y de A'dır' diyebilmelidir. Cevapların yazılı verilmesi gereklidir, hatta daktiloda yazılırsa daha iyi olur, böylece ses tonu sorgulayıcıya yardımcı olmaz. [...] Şimdi şu soruyu soralım: Oyunda A'nın yerini bir makine alırsa ne olur? Sorgulayıcı, oyun bir erkekle bir kadın arasında oynansa vereceği yanlış cevap kadar bu durumda da yanlış cevap verir mi?" Turing böylelikle, başlangıçta sorulan son derece belirsiz ve genel sorudan vazgeçerek bir makineye deneysel ve doğrulanabilir şekilde düşünme kabiliyeti atfetme imkânı problemini yeniden formüle ettiğini düşünür. Zaten makalesinin sonunda şöyle der: "Bence yaklaşık elli yıl içerisinde 109 kadar hafıza kapasitesine sahip bilgisayarlar programlamak mümkün olacak ve taklit oyununu o kadar iyi oynayacaklar ki, ortalama bir sorgulayıcının 5 dakikalık sorgulama sonucunda kişileri doğru şekilde tanımlama ihtimali %70'i geçmeyecek. Bence 'Makineler düşünebilir mi?' şeklindeki o ilk soru, tartışma konusu olamayacak kadar anlamsızdır. Ve bence yüzyıl sonunda kelimelerin kullanımı ve kamuoyu o kadar değişmiş olacak ki, herkes düşünen makinelerden söz edebilecek ve kimse karşı çıkmayacak."

Alan Turing onuruna yapılmış heykel, Guildford, Büyük Britanya

Turing bundan dört yıl sonra, eşcinselliğinden dolayı hapsedilip ağır ve abes tedavilere tâbi tutulmasının sonucunda, sadece kırk iki yaşındayken intihar eder. Savaş sırasında matematiksel dehasını Alman ordusunun Enigma makinesiyle yaptığı iletişimi deşifre etmek için kullanmıştı. En iyi bilim insanlarının başaramadığını başararak müttefik safların zaferine katkıda bulunmuştu. Ancak bu başarısının bile içinde yaşadığı toplumun önyargılarına karşı mücadelesinde ona yardımı dokunmadı.

Margherita Marcheselli

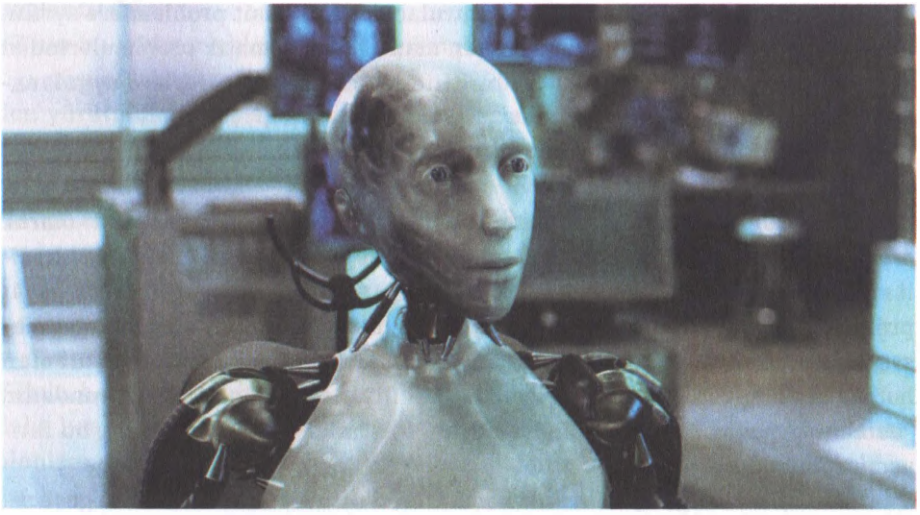

Lisp (List Processor), 1958

1940'larda birbiri ardına gerçekleşen çeşitli olaylar makinelerin inşasında ve makine ile insan-makine etkileşimi kavramlarında bir dönüm noktası teşkil ederler. 1941'de Almanya'da Konrad Zuse dijital elektromekanik bir bilgisayar olan Z3'ü yaratır, 1944'te de Amerika Birleşik Devletleri'nde Howard Aiken Mark I'i yaratır. Bundan birkaç yıl sonra, 1946'da yine Amerika Birleşik Devletleri'nde J. Presper Eckert ve John W. Mauchly ENIAC adı verilen elektronik bir bilgisayarı tamamlarlar. John von Neumann'ın aynı dönemde inşasına nihai bir katkıda bulunduğu "bellenmiş programlı" bilgisayar 1949'da EDSAC adı altında İngiltere'de gerçekleştirilir. Bilgisayar bilimine önemli bir katkıda bulunan bir başka gelişme olan Alan Turing'in evrensel makine konusunda yazdığı makale ise daha önceki döneme, 1936-1937 arasına tarihlendirildiğinden aslında yukarıdaki icatların öncülüğünü yapmıştır.

EDSAC, bilgisayarların "zekâ"sından söz edilmesine imkân veren en az iki önemli özelliğe sahiptir. İlki, sembolik bir işletim sistemi olmasıdır. Başka bir deyişle, doğal bir dilin kelimeleri, matematik ifadeleri, bir oyunun pozisyonları, ne oldukları belirlenip sınıflandırılması gereken nesneler gibi en farklı kendiliği semboller halinde işlemek amacıyla programlanmış genel bir bilgisayardır. İkincisi, EDSAC'ın "koşullu kod dizisi" talimatını içermesidir. Program, bu talimat sayesinde talimatların icra edilme sıralamasını değiştirebilir, yani belirli koşullar karşılandığında, programın belirli bir kısmının (bir alt-program) belirlediği işlemler yerine getirilir; aksi takdirde programın başka bir kısmının (başka bir alt-program) belirlediği başka işlemler yerine getirilir. Bu durumda, programa kazandırılmış olan ayırt etme kabiliyeti hangi talimat dizisinin yerine getirileceğini "seçme" imkânına sahip olur.

1956 yazında Amerika Birleşik Devletleri'nin Dartmouth kentinde (New Hampshire) John McCarthy (1927-2011), Marvin Minsky (d. 1927), Nathaniel Rochester (1919-2001) ve Claude Shannon (1916-2001) tarafından bir seminer düzenlenir. YZ'nin babaları sayılan bütün bilim insanlarının katıldığı bu çok önemli toplantıda (YZ terimini McCarthy'ye borçluyuz) bu yeni disiplinin temelleri atılır, sonradan klasikleşecek bazı araştırma alanları tespit edilir ve "akıllı" bilgisayarların ilk programları üzerinde çalışılmaya başlanır.

Alex Proyas'ın *Ben Robot* filminden bir sahne, 2004

Dartmouth döneminde Allen Newell (1927-1992), Clifford Shaw (1922-1991) ve Herbert Simon (1916-2001) tarafından geliştirilen ve Bertrand Russell ile Alfred Whitehead'in *Principia Mathematica* [*Matematik İlkeleri*] eserindeki bazı hesaplama teoremlerini kanıtlayan *Logic Theorist* programı bilgisayarlara uygulanmaya hazırdır. Ancak, deneylerine bir süre önce başlanmış başka bir programı daha anmak gerekir, o da Arthur Samuel'in (1901-1990) dama oyunu için geliştirdiği, en iyi oyuncuları bile yenebilecek hale getirdiği programdır. Bunları geometri teoremlerini kanıtlayanlardan satranca yönelik olanlar gibi başka programlar da izleyecektir.

EDSAC'ın programlarıyla ilgili belirttiğimiz özellikler bu ve bu gibi programlarla da ortaktır. Sembollerden oluşan yapıları ele alırken özellikle koşullu kod dizilerinin kurallarının karmaşık uygulanma dizilimleri yoluyla insan zekâsına özgü sayılan bir kabiliyetin, yani çok çeşitli eylemlerin göz önüne alınmasını gerektirecek belirli bir sorun karşısında sadece çözümle sonuçlanabilecek bazı eylem dizilimlerini seçme kabiliyetinin en azından ön belirtilerini taklit eder gibi görünürler. Örneğin satranç oyuncusunun önündeki astronomik ötesi sayıdaki alternatif eylem, Shannon tarafından 10120 olarak hesaplanmıştır. Zekâ, insan aklının bu seçme kabiliyetiyle özdeşleştirilir ve düşünce süreçlerinin psikolojisi tarafından da ayrıntılı bir şekilde belgelenmiştir. Başlangıçta kendini bu disiplinle kıyaslayan YZ, aklın yeni bilimi olmaya adaydır.

İlk programların elde ettiği başarı, bu kadar iddialı olmayan araştırmacılar arasında bile, YZ'nin görevinin "bulgusal programlama," yani seçici veya "bulgusal" problem çözümü stratejilerini inceleme ve uygulama olduğuna dair inancı besler. Genel bulgusal yaklaşımlar söz konusudur: Örneğin bir problem

ele alınırken, öncelikle çözüme kavuşturulacak daha basit problemlere ayrılır, dolayısıyla belirli stratejiler satrançtan mantığa, matematik problemlerinden sayısız oyuna ve bulmacaya kadar birbirinden çok farklı görevlere uygulanabilir.

Bilginin Temsili

Bulgusal programlama en çok, bazen "oyuncak problem" (*toy problem*) olarak adlandırılan bu görevler bağlamında etkili gibi görünür. Asıl zorluklar, bir dili anlamak, bir metni özetlemek, bir hastalığı teşhis etmek gibi "gerçek hayat problemleri"yle (*real-life problem*) başlar. Bu durumda program, tamamlanması gereken görev konusunda, bulgusal yöntemlerin doğası üzerinde etkili olan belirli bir bilgi miktarıyla başa çıkma kabiliyetine sahip olmak zorundadır. "Uzmanlık" sistemleri veya "bilgiye dayalı" sistemler olarak bilinenler, bu ihtiyacın sonucudur.

Önemli ticari uygulamaları söz konusu olan uzmanlık sistemlerinin geçirdiği evrimden bağımsız olarak, gerçek hayat problemlerine verilen önem, otomatik çevirilerden doğal dinin anlaşılmasına, robotikten yapay görmeye kadar, ilk YZ döneminin bulgusal programlama yaklaşımıyla ele alınamaz gibi görünen birçok araştırma alanının yeniden gözden geçirilmesine katkıda bulunmuştur.

Mantıkçılar ve Mantık Karşıtları

Bilgisayarlarda hangi sembolik yapı sisteminin bilgiyi temsil etmeye daha uygun olduğunu açıklığa kavuşturmak gerekli görünmektedir. Böylece YZ çevrelerinde ortaya çıkan son derece hararetli tartışmalarda bilginin temsilinde ana aracın mantık olduğunu savunan "mantıkçılar" ile "mantık karşıtları" karşı karşıya gelir. Mantık karşıtlığı eğilimi üzerinde etkili olan bazı önemli fikirler Minsky'den kaynaklanmıştır. Minsky 1970'lerin başlarında bilginin prototipler şeklinde temsil edilebileceği bir veri yapısı olan *frame* (çerçeve) fikrini ortaya atar. Bir programa belirli bir kavramın, örneğin bir kuşun apaçık tanımı değil de bir prototipe dayalı bir tanımı verilir. Bu tanımın bazı yönleri, insan örneğinde de olduğu üzere, istisnai durumlarda veya beklentiler gerçekleşmediği takdirde farklı ihtiyaçlar veya farklı bağlamlar doğrultusunda değiştirilebilir. Kuş örneğini sürdürecek olursak, kuş kavramının prototipinde mevcut olduğu apaçık olan uçma özelliği, uçmayan kuş (örneğin devekuşu) örneğinde değiştirilebilir. Roger Schank'in *script*'leri (senaryo) veya Philip Johnson-Laird'in "zihinsel modeller"i gibi YZ bağlamında öne sürülen başka veri yapıları da temel önerme üzerine kuruludur.

McCarthy'nin başını çektiği mantıkçı eğilim ise istisnaların ve beklentilerin gerçekleşmemesi gibi zorlu bir problemle ve insanın ortak sağduyusuna özgü üstü kapalı ve imalı akıl yürütmelerle başa çıkmak amacıyla çeşitli formel teknikler geliştirmiştir.

Bağlantıcılık

YZ'nin bu gibi zorluklarıyla başa çıkmak açısından başlangıçta umut vaat ettiği düşünülen alternatif bir yöntem, 1980'lerde sinir ağları konusunda yeniden yürütülmeye başlanan araştırmalar sırasında "bağlantıcılık" bağlamında ortaya atılır. Yukarıda adı geçen Perceptron gibi, sibernetik çağın sinir ağları, YZ'nin bilgisayarlardaki ilk programları ile yarışamayacak durumdadır. Bu türden makinelerle zekânın belli başlı özelliklerini taklit etme umudu çok geçmeden boşa çıkar. Ancak 1980'lerin başlarında Princeton'da fizikçi John Hopfield ile psikolog David Rumelhart'ın elde ettiği bazı sonuçlarla yeni araştırma alanları açılır.

O andan itibaren sayıları azımsanmayacak kadar araştırmacı sinir ağlarını YZ'nin beraberinde getirdiği zorlukları atlatmanın ve gerçek beynin yapısına daha benzer oldukları düşünüldüğü için daha yeterli sayılan bilişsel modeller planlamanın bir yolu olarak görmeye başlar. Sinir ağları, bilgisayarlarda olduğu üzere adreslerden/rotalardan/yönlerden ziyade, bağdaştırmalı yöntemleri temel alan dağıtık bir hafızaya sahiptir; ayrıca bilgisayara özgü seri işlemlere kıyasla veri işlemlerinde çok güçlü paralellik gösterirler ve özellikle YZ'nin birçok programının sergilediği katılığa kıyasla performanslarını iyileştirme kabiliyetine sahip gibi görünürler. Bu gibi gelişmelere, *frame* veya *script* gibi makro yapılarınkine kıyasla daha "aşağıda" olan mikro yapı (bir ağın düğümleri ve aktivasyon ile bağlantı kavramları şeklinde özetlenebilir) ve düzeyi imkân tanıdı. Paul Smolensky bu doğrultuda YZ'nin bir önceki "sembolik" paradigmasına karşı bağlantıcılığın "alt sembol" paradigmasını öne sürdü (yeni sinir ağları konusundaki araştırmaların büyük kısmı bu paradigmaya entegre edilir).

Yeni YZ'ye Doğru

Ancak sembolik paradigma yerini tamamıyla alt sembol paradigmasına bırakmamıştır. 1980'lerle 1990'lar arasında özellikle Herbert Simon'un (1916-2004) başını çektiği bilimsel keşif simülasyon programlarını unutmamak gerekir. Aynı yıllarda Douglas Lenat (d. 1950) giderek genişleyen bir bilgi hacmini yönetmeye yönelik bir program olan CYC'yi geliştirdi. Bu araştırmalara kasıtlı failler ve çoklu fail sistemleri konusunda, farklı faillerin çeşitli planlama ve problem çözüm faaliyetlerinde işbirliğinde bulunduğu araştırmalar eşlik eder. Hem bu son araştırmaların bazıları hem de bilginin temsilini konu alan daha klasik araştırmalar hipermetin sistemlerinden arama motorlarına kadar geniş internet dünyasında da uygulamaya kondu. Bilgi modellerinin inşası için alt sembol düzeyinin seçilmesi her halükârda zihin üzerine incelemeler ile beyin üzerine incelemeler arasındaki ayrımı tartışmaya açtı: Bu ayrım farklı şekillerde de olsa hem YZ hem de bilişsel bilim araştırmacıları tarafından benimsenmiştir. Filozof Hubert Dreyfus 1960'lardan itibaren, YZ'nin zihni, dünyayla etkileşim sırasında deneyimlediğimiz algısal ve motor kabiliyet ve faaliyetlerinin yanı sıra hem bi-

lişsel hem de duygusal deneyim dağarcığımızın toplamı anlamındaki bedenden ayrıymış gibi inceleme eğilimini eleştirmişti. Dreyfus'un, başlangıç döneminin YZ'sine getirdiği bu eski itirazlar günümüzde "yeni YZ"nin savunucuları arasında bile büyük popülerlik kazanmıştır; yeni YZ, hem sembolik YZ hem de alt sembol YZ'sine karşı, dikkatlerin akıllı faaliyetlerin açıklanması için elzem bir ön şart sayılan gerçek dünya algısına yoğunlaşmasına neden oldu.

1980'lerin ikinci yarısında öne çıkan yeni YZ'nin çeşitli eğilimlerinin ardında bu fenomene olan ilgi yatar. Öncelikle Massachusetts Institute of Technology'den (MIT) Rodeny Brooks'un araştırmalarının sonucu olan robot teknolojisi sayılmalıdır. Brooks'un basit robotları, sembolik temsillere başvurmadan gerçek ortamlarda hareket etme kabiliyetine sahiptir. Bu arada insansı robotlar alanında ortaya çıkan yeni senaryolar yoluyla gelecekte insan ile makine arasında önceden eşi görülmemiş etkileşimler mümkün olacaktır.

Yeni YZ'nin diğer eğilimleri arasında Christopher Langton'un geliştirdiği yapay hayat (Langston'un modellerinin temelinde gelişme, evrim ve yükselen davranış kavramları yer alır) ve karmaşık dinamik sistemleri (Turing Makinesine karşıt, genel bir bilgi yaklaşımı benimsenir) hatırlatmak gerekir. Ancak bu yeni eğilimlerin çoğu klasik yaklaşımlarla bir arada yer alır, hatta bazen pozitif "hibrit" deneyimler şeklinde entegre olurlar, ancak bundan dolayı "eski" sembolik YZ'nin paradigmasına karşıt, üniter bir paradigma içerisinde ele alınmaları zor olur.

Uygulamalı Ontoloji

Artık bilişim alanının sabit bir unsuru haline gelen "uygulamalı ontoloji" terimiyle, varlıkları tarif eden şemaların, bütün ilgili varlıkları bir alanda toplayan ve aralarındaki bağıntıları tarif eden bir veri yapısı içinde nasıl bir araya getirildiği kastedilir.

Mühendislik açısından, belirli bilgisayar programları bu şekilde algılanan ontolojiyi farklı şekillerde kullanabilirler, örneğin problem çözümü için otomatik teknikler uygulayabilir, semantik ağların oluşturulması için yapay zekâ sistemlerinde çıkarımda bulunmayı simüle edebilirler. Dolayısıyla burada felsefede ontoloji adı verilen şeye kıyasla farklı anlamda bir ontoloji söz konusudur veya olsa olsa varolanların kataloğu imgesiyle benzerlik temelinde adlandırılan bir disiplinden bahsedilir. Ancak daha dikkatli bakıldığında, bilgisayar mühendisliğinin bu dalı, ontoloji/metafizik ve epistemoloji/ontoloji alternatiflerinden ve felsefeye hâkim olan varoluş kriterleri tartışmasından dolayı gölgede kalan gerçek anlamda felsefi sorunları vurgular.

Böyle olmasının en azından bir nedeni var ve onu fark etmek için *scala naturae* [doğa ölçeği] (yani büyük "varlık zinciri") adı verilen, tanrıyı, melekleri ve şeytanları, yıldızları ve gezegenleri, hükümdarları ve asilleri, insanları ve hayvanları, bitkileri, taşları ve kıymetli metalleri, mineralleri ve diğer tözleri kapsayan ontolojik kataloğa başvurmak gereklidir. Bu katalog, bilişim bilimcilerinin ontolojilerine benzerliği nedeniyle, apaçık bir şekilde kategorik ve hiyerarşik olarak yapılandırıldığı için paradigmatik görünür. Unsurlarının dahil olması ve doğru tarif edilmesi kriterleri gibi felsefi açıdan merkezi sorunları ihmal etmesinin ötesinde, katı yapılandırması varlıkların (gerçek veya değil) sınıflandırılması, yani özellikle cinsler ve türler sisteminde varlıkların dağılımı ve hiyerarşisi sorununa göndermede bulunur; geleneksel olarak metafiziksel sayılan, daha sonra modern ontolojinin merkezine yerleştirilen bu sorun, görüldüğü üzere varoluşun atfedilmesi sorununa odaklanmış olan XX. yüzyıl ontolojisi tarafından görece ihmal edilmiştir.

Pietro Kobau

Bilişsel Bilimler

Roberto Cordeschi

Dönüm Noktası

XX. yüzyılda davranışçılığın psikolojideki hâkimiyeti en önemli duraksama dönemine 1950'lerin ortalarına doğru girer. Davranışçılık hiçbir zaman homojen bir yaklaşım teşkil etmemiştir ve apaçık davranışlar üzerine incelemelerin zihinsel süreçlerin incelemesinin yerini tamamıyla aldığı fikri sadece radikal eğilimler açısından doğrudur. Ancak davranışçılık genel olarak, zihin konusunda deneyci yöntemle desteklenmemiş hipotezlere şüpheyle bakmıştır.

Bilişsellik, yani zihinsel süreçler üzerine araştırmaların yeniden ön plana çıkması açısından dönüm noktasının 1956'da yaşandığına şüphe yoktur. O yıl MIT'te (Massachusetts Institute of Technology) düzenlenen bilişim teorisi sempozyumunda Noam Chomsky dönüşümsel grameri (davranışçılığa ve özellikle B.F. Skinner'e getirdiği eleştirinin temelinde yatan yaklaşım) ana hatlarıyla açıklarken, psikolog George Miller (1920-2012) kısa süreli insan hafızasının yaklaşık yedi unsuru kayıt altına alma kabiliyeti ("sihirli yedi sayısı") konusundaki, büyük ün kazanacak tezini sunar. Aynı yıl Darthmout'ta düzenlenen bir seminerde sonradan "Yapay Zekâ" (YZ) adı verilecek kavramın üç öncüsü Allen Newell, Clifford Shaw ve Herbert Simon, bulgusal süreçler olarak görülen beşeri çözüm süreçlerinden ilham alınmış bir bilgisayar programı olan *Logic Theorist*'i tanıtır. Yeni gelişmekte olan YZ alanında *Logic Theorist*, insanların planlama ve problem çözüm faaliyetlerinde kullandığı düşünülen zihinsel süreçlerin incelemesi yönünde ilk adımı teşkil eder. Newell, Shaw ve Simon bu yeni inceleme alanına *Information Processing Psychology* (IPP, yani "Bilgi İşlem Psikolojisi") adını verirler.

M8: Diego Marconi, Bilişsel Bilimler

Davranışçılık

Amerikalı psikolog John Broadus Watson (1878-1958) 1913'te *The Psychological Review* adlı dergide davranışçılığın manifestosunu yayımlar: "Psychology as the Behaviorist Views It" ["Davranışçıların Gözünden Psikoloji"] başlıklı makalede, geleneksel araştırmalara karşın yeni inceleme yönteminin, yani

apaçık davranış gözleminin nasıl olması gerektiği ele alınır.

Watson'a göre psikoloji, doğa bilimlerinin deneysel bir alanıdır ve amacı, davranışların öngörülmesi ve kontrol altına alınmasıdır; dolayısıyla davranışçılığın konusu bilinç veya zihin değil, Watson tarafından kas ve salgı bezi tepkilerinin bütünü olarak tanımlanan gözlemlenebilir davranışlardır. Davranış ayrıca dış dürtülere verilen ve öfke veya korku gibi bazı "temel" duygular dışında tamamıyla öğrenilmiş bir tepki sayılır. Amerikalı psikoloğa göre davranış, bilincin süreçlerinin tersine, bilimsel olarak gözlemlenebilen nesnel bir veridir. Dolayısıyla davranışı inceleme yöntemi de deneysel olmalıdır.

Watson böylelikle psikolojinin sonraki yıllardaki en önemli tartışma konularının temelini atmış olur: Bilincin rolünün reddedilmesi, davranışın deneysel manipülasyona tâbi tutulma imkânı, davranışın kendini basit reflekslere ayırma imkânı ve içkinciliğin reddedilmesi.

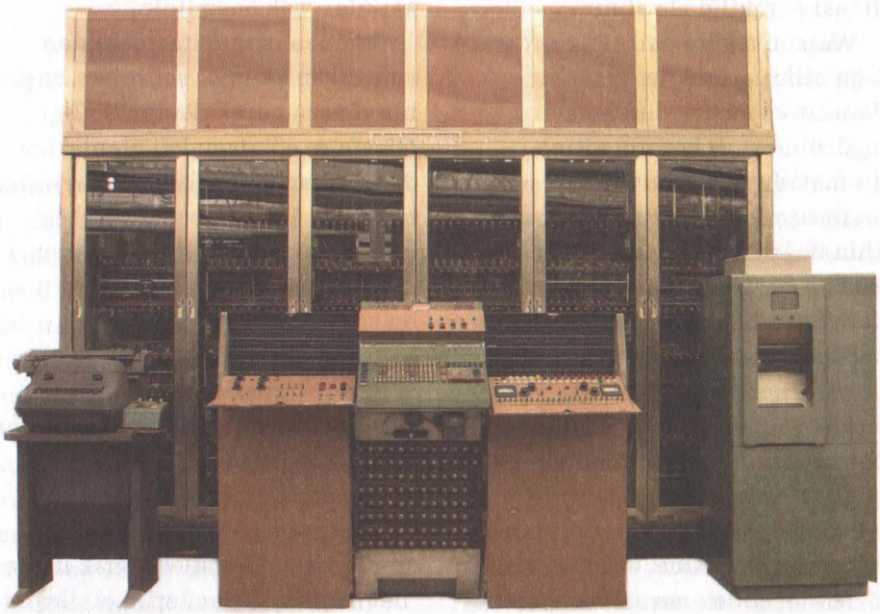
Sonraki yıllarda Watson'ın tezlerinin etkisi altında kalan birçok psikolog ve araştırmacı onun gibi Comte'un (1798-1857) pozitivizmini ve Darwin'in evrim düşüncesine dayalı biyolojik işlevselciliği temel alacaktır. Özellikle merkezi nöral süreçlerle ilgilenen Karl Lashley'nin (1890-1958) yanı sıra Burrhius Fredric Skinner'ın da (1904-1990) bu alana katkıları çok önemlidir.

Watson'ın manifestosundan yola çıkan Skinner sonradan başka bir yöne saparak davranışçılığı felsefe ve epistemoloji alanlarına da uygular. Skinner düşünceyi, bileşenleri incelenmesi gereken, içsel bağımsızlıktan yoksun bir davranış şekli olarak ele alır; bu açıdan bakınca düşünce bağımsız olarak işleyemez ve deneyim verilerinin evrimsel süreçleriyle veya bağlantı unsurları ve organizasyon yöntemleriyle nitelenemez.

Skinner'a göre psikolojinin amacı, başta dürtüler olmak üzere "bağımsız değişkenler"le etkileşim sonucunda organizmada oluşan "davranış değişkeni"ni incelemek ve açıklamaktır; bu yaklaşım doğrultusunda belirli bir duruma veya zihinsel sürece yapılacak her türlü referans tamamıyla nafile olacaktır.

Pavlov'un (1849-1936) klasik şartlandırma teorileri alanındaki deneylerinden ilham alan Skinner, araçsal veya "işlemsel" şartlandırma olarak nitelediği süreci incelemek amacıyla *Skinner box*'u geliştirir.

Pavlov'un yürüttüğü deneyler şartsız olarak nitelenen bir dürtünün (örneğin yiyecek) bir hayvanda neden olduğu davranışsal tepkinin (örneğin tükürük salgılama) gözlemlenmesini

John von Neumann tarafından *Logic Theorist*'i geliştirmek için planlanıp gerçekleştirilmiş Johnniac Bilgisayarı, 1954

temel alır. Hayvan beslenmeden hemen önce sürekli belirli bir nötr dürtüye (örneğin bir zil sesi) tâbi tutulursa, daha sonra o nötr dürtüye tâbi tutulduğunda "şartlı tepki" adı verilen aynı davranışsal tepkiyi gösterir (örneğin zil sesini duyduğunda tükürük salgılamaya başlar). Dolayısıyla klasik şartlandırmada şartsız bir dürtüyle (yiyecek) sürekli olarak bağdaştırılan nötr bir dürtü (zil sesi), daha önce şartsız dürtü tarafından tetiklenen davranışı (tükürük salgılama) tetikleyen bir olaya/dürtüye dönüşür.

Pavlov'un düşündüğü deneysel durum bir işlemcinin mevcudiyetini öngörürken, *Skinner box* hayvanın tamamıyla otomatik bir şartlandırmaya tâbi tutulmasını sağlar: Hayvan kutunun içinde olduğu sürece istediği gibi hareket edebilir ve her yaptığı kayıt altına alınır; hayvan hareket ederken ona yiyecek sağlayacak manivelaya şans eseri basabilir. Kutuya yiyeceğin gelmesi, yani Skinner'ın deyimiyle "pozitif pekiştirme" hayvanın şartlandırılmasını belirler, çünkü onu o manivelaya sürekli basmaya teşvik eder.

Darwin'in evrim teorisiyle arada apaçık analojiler söz konusudur: Skinner'a göre davranışın kendiliğinden gelişen varyantları rastgele genetik varyasyonlara benzer ve çevrenin pekiştirici etkisi de doğal seçilime benzer bir rol oynayarak hangi varyantların gelecekteki davranışlar üzerinde etkili olacağını belirler.

Konstrüktivizm

Konstrüktivizm gerçekliği öznenin bir inşası olarak görür, dolayısıyla "nesnel" sayılamayacağını varsayar ve bilgiyi bilen öznenin aktif bir inşası olarak görür; bilgi daima sosyal aracılığın ve işbirliğin sonucudur ve öznel olmasına rağmen tarihsel ve sosyal bağlamlara konumlandırılabilir.

Konstrüktivizmin başlıca yönlerini şöyle özetleyebiliriz:

a) Bilgi, bireysel bir yapı yoluyla meydana gelir.
b) Öğrenme aktif türdendir.
c) Öğrenme işbirliği yoluyla gerçekleşir.
d) Bağlam çok önemlidir.
e) Değerlendirme içsel olarak gerçekleşir.

Günümüzde dört ayrı araştırma alanı söz konusudur: Eleştirel konstrüktivizm, sosyokültürel konstrüktivizm, sosyal konstrüktivizm ve radikal konstrüktivizm. Bilişsel bilimlerde ve algı psikolojilerinde yer alan son gelişmelerin beraberinde getirdiği "yeni bilişselliğe" göre zihinsel süreçler ağ şeklindedir: Öğrenme artık bir bilgi birikim süreci olarak görülmez, her yeni bilgi edinimi önceki bilgilerin yeniden yapılandırılmasını gerektirir, böylece her bilgi edinme güzergâhı eşsiz ve öznel hale gelir. Dış gerçekliğin, farklı zihinsel yapılardan dolayı farklı yorumlama şekilleri aracılığıyla gerçekleşen temsillerinin her biri anlama ve geliştirme süreçlerinde daima işlev sahibidir. Konstrüktivizmin en önemli teorisyenlerinden biri Jean Piaget'dir (1896-1980).

Gestaltçılık ile Davranışçılık Arasında "Kutuplaşma"

Newell, Shaw ve Simon, 1958'de *The Psychological Review* adlı saygın Amerikan dergisinde yayımlanan bir makalelerinde *Logic Theorist*'i tanımlarken, IPP ile dönemin psikoloji teorilerini kıyaslarken çağdaş psikoloji araştırmalarının durumunu da teşhis etmiş olurlar; yazarlara göre psikoloji, Gestaltçıların ve davranışçıların karşıt gereksinimleri arasındaki "kutuplaşma"dan dolayı bir durgunluk döneminden geçmektedir. İlk grup, içgörünün doğası ile anlam, hayal gücü ve yaratıcılıkla bağlantılı sorunlardan kaynaklanan karmaşık sorulara cevap bulmaya odaklanan bir psikolojiyi savunur; diğerleri ise nicel olarak değerlendirilebilen

deneysel verilerin gözlemine dayalı katı bir işlemsel psikolojiyi savunur.

Newell, Shaw ve Simon'a göre IPP, bu iki karşıt grubun meşru ihtiyaçlarını benimseyebilecek, incelenen nesnenin, yani zihnin karmaşıklığını, Gestaltçıların talep ettiği şekilde kabul edebilecek, ama aynı zamanda davranışçıların istediği gibi sıkı bir çalışmanın zorunlu olduğunu da iddia edebilecek durumdadır.

Dolayısıyla IPP'nin başlıca ilham kaynakları arasında bir yanda Donald Olding Hebb (1904- 1985), Clark L. Hull (1884-1952) ve Richard Chase Tolman (1881- 1948) gibi davranışçılığa yakın psikologlar ile diğer yanda Karl Duncker (1903-1940) ve Max Wertheimer (1880-1943) gibi Gestaltçılığa yakın psikologlar sayılabilirse de IPP'nin daha çok Gestaltçılığa yakın olduğu söylenebilir.

Davranışçılıktan Davranışın Simülasyonuna

IPP'nin önerdiği psikolojik teorilerin işlemsel kontrol yöntemi, genellikle davranışçıların savunduğu klasik doğa bilimleri yöntemi değildir. Bu sefer başlangıç noktası, problemlerin çözümünde bulgusal stratejiler geliştirme kabiliyetine sahip olarak programlanmış genel sembolik bir makine olan bilgisayardır.

Newell, Shaw ve Simon, bir problemi (satranç, mantık vs) seçmeli veya bulgusal işlemlere başvurarak "yüksek ses"le çözen öznelerin sözlü protokollerini kaydederler ve bunları bir programa uygularlar. Bu program, zihinsel faaliyetlerle ilgili geleneksel psikolojik kavramların hem kesin hem de adım adım kontrol edilebilir bir tanımı olarak tasarlanmıştır. Bu hipoteze göre programın bilgisayımsal işlemleri, insanlar tarafından kullanılan işlemlere benzer ve insanların sözlü protokollerinden elde edilebilirler. Bu açıdan bakınca sözlü protokol ile programın izi arasındaki karşılaştırma simülasyonunun ne derecede başarılı olduğunu, yani insanların işlemleri ile problem çözümüne yönelik bilgisayımsal işlemlerin en azından bilgi işlem açısından aynı olup olmadığını gösterir. Bu durum hipotezi, dolayısıyla da bir bilim olarak psikolojinin girişimini, yani bilgisayarda bilişsel süreçlerin simülasyonunu haklı çıkarır.

Yeni bir psikoloji teorisi olan "bilişselcilik," davranış modellerinin bilişsel süreçlerin karmaşıklığını açıklayabileceği fikrine yönelik eleştiriden hareketle yapılandırılmış bir dış gerçekliğin varlığını savunurken, tamamıyla anlaşılabileceği fikrini reddeder. Araştırmanın konusu, davranışçıların iddia ettiğinin

tersine, zihinsel durumlar ve süreçler olmalıdır; dolayısıyla simülasyon modelleri veya insan zihni ile bilgisayar arasındaki davranış benzerliklerinin incelenmesi yoluyla da insan beyninde neler olduğunu anlamaya çalışılır.

Bilişsel Bilim

IPP 1960'larla 1970'ler arasında bilişsel psikoloji alanında çok etkili olur: 1960'da George Miller, Eugene Galanter ve Karl Pribram tarafından yayımlanan *Plans and the Structure of Behavior* [*Planlar ve Davranışın Yapısı*] başlıklı kitabı hatırlatmak yerinde olacaktır. Ancak bilgi işlem süreçleri fikri genel anlamda birbirinden çok farklı yaklaşımlara da neden olur. Peter Lindsay (1944) ile Donald Norman'ın (1936) büyük rağbet gören *Human Information Processing* [*İnsanın Bilgi İşlemciliği*] (1977) kitabının yanı sıra Jerome Bruner (1915) ile Ulric Neisser'in (1928) algının ve hafızanın farklı yönleri konusundaki araştırmalarını da unutmamak gerekir.

1950'lerden itibaren davranışçılık alanında gelişen çeşitli eleştirel akımların da temelinde bilişsel bilim yatar. 1979'da *Cognitive Science Society* (Bilişsel Bilim Derneği) tarafından Amerika'da, San Diego'da düzenlenen konferansa YZ alanında öncülerin ve araştırmacıların yanı sıra psikologlar, dilbilimciler ve filozoflar da katılır. IPP'nin zihnin bilimi olarak iddialarının çoğu bilişsel bilim altında bir araya gelir ve konferans katılımcıları arasında yer alan Simon, bilişsel bilimin ilk olarak 1956 gibi erken bir tarihte ortaya çıktığını öne sürer.

Bilişsel bilim çok geçmeden dilbilimden felsefeye, psikolojiden nörobilime ve YZ'ye kadar çeşitli farklı bilimlerin buluştuğu alan haline gelir. Turing Makinesinden ilham alınan bilgisayımsal yaklaşım bu disiplinler üzerinde farklı ölçülerde etkisini gösterir. Bilişsel bilimin ortaya çıkmasına ve gelişimine katkıda bulunan başlıca etkenler arasında Roger Schank ile Terry Winograd'ın doğal dilin kavranması konusundaki araştırmalar ile Philip Johnson-Laird'in insanın akıl yürütmesi konusundaki araştırmalar sayılabilir.

Bilişsel bilim en radikal haliyle Newell ile Simon'ın 1975'te geliştirdiği "fiziksel sembol sistemi"ne dayalı bilgisayımsal hipotezi destekler; bu hipoteze göre zekânın temelinde sembolik yapıları belirli kurallar doğrultusunda manipüle etme kabiliyeti yatar ve bu kabiliyet hem insanlara hem de bilgisayar programlarına ortaktır. Zenon Pylyshyn, 1984 tarihli *Computation and Cognition* [*Bilgisayar*

İşlemciliği ve Bilişsellik] adlı kitabında bir yanda Newell'in, diğer yanda bilişsel filozof Jerry Fodor'un etkisi altında bilişsel bilimi bilgisayımsal açıdan teorik olarak düzenlemeyi dener. Bu arada Newell de IPP'nin ilk iddialarını Soar gibi insanın bilişselliğinin değişik yönlerini entegre eden bir teoriyi öne süren çok farklı bir düzlemde yeniden öne sürer; Soar'ın temelindeki fikre göre bütün bilişsel eylemler bir şekilde bir araştırma teşkil eder ve deklaratif hafıza ile işlemsel hafıza arasında fark yoktur.

Bilişsel Nörobilim

Yukarıda yer verdiğimiz bilişsel psikolojinin deneysel araştırmalarının yanı sıra, beyin hasarları sonrasında ortaya çıkan bilişsel bozukluklarla ilgili bilişsel nörobilim araştırmalarından da söz etmek gerekir. Bu gibi araştırmalar bir bütün olarak bilişselliğin farklı modüllerini belirlemeye imkân verir. Son zamanlarda nörobilim alanında yaşanan ilerlemelerin daha fazla yer ve güvenilirlik kazandırdığı bu tür araştırmalar bilişsel bilim alanındaki yeni eğilimleri o derece etkilemiştir ki "bilişsel nörobilim"den söz edilir hale gelinmiştir.

Fiziksel sembol sisteminin "sembolik paradigması"na yönelik en sert eleştiriler bilişsel bilimlerde yeni gelişmelere zemin hazırlamıştır. Bu eleştiriler, zihin ile beyin araştırmalarının arasındaki ayrım fikrinden kaynaklanmaktadır; bu ayrım IPP dönemlerinden bu yana farklı şekillerde de olsa bilişsel bilimler çevrelerinde paylaşılmış ve işlevselci filozoflar tarafından "zihin-beden meselesi"nin çözümü olarak açıkça desteklenmiştir. İşlevselcilik, en uç durumlarda, zihnin beyinden bağımsız olarak incelenebileceğini savunur. İşlevselciğin beraberinde getirdiği bir teze göre psikoloji, Jerry Alan Fodor'un her zaman savunduğu gibi, nörobilimlerden tamamıyla bağımsız bir bilimdir. Diğer tarafta, yine az çok uç durumlarda, işlevselciliğe karşı çıkan ve Patricia Churchland'in deyimiyle "birleşik zihin-beyin bilimi"ni savunan materyalist zihin filozofları yer alır.

ZİHİN FELSEFESİ

Riccardo Fedriga ve *Luca Pinzolo*

Başlangıç Dönemi: Bir Disiplinin Arkeolojisi

"Zihin felsefesi" terimiyle, epistemoloji, gnoseoloji, psikoloji felsefesi, dil felsefesi gibi felsefi düşüncelerin, bilişsel bilimler ve nöroloji gibi bilim dallarıyla ve yapay zekâ araştırmalarıyla iç içe geçtiği bir araştırma alanı kastedilir. Bu disiplinler epistemolojik, metafiziksel ve ahlaki varsayımlarla sonuçlardan yoksun değildir.

Bu disiplinler, (zihin ile beyin arasındaki ilişkilere yönelik ilginin devamı ve uzantısı olarak değerlendirilmelidir; bu ilginin doğrudan öncüleri arasında antikçağ felsefesinde, *psykhe* (ruh) ile soma (beden) arasındaki ilişki meselesi yer alır. Aristoteles de ruhun bedenin içkin formu şeklindeki tanımıyla (hileomorfizm), Platoncu materyalizme ve ikiciliğe alternatif bir çözüm olarak psikofiziksel bileşimin (insan) tözsel birliğini savunan ilk kişi olmasına rağmen, saf düşüncenin organı olan *nous*'un, yani etkin aklın, madde gibi cansız ve kendisinden farklı bir şeyle etkileşime nasıl girdiğini açıklamakta zorlandığını kabul eder (*Ruh Üzerine* III).

Bu mesele günümüz terimleriyle ilk olarak modern çağın başlarında tartışmaya başlanır. "Zihin" kavramı genellikle, onu ruhla ikame eden Descartes'a (1596-1650) dayandırılır. Bedenle doğrudan bağlantılı gereksinimlerinden arındırılmış olan Descartes'ın *mens*'inin temel alanı, o dönemin algısı doğrultusunda, yalnızca düşünce, kendine özgü yöntemleri (duyum) ve onunla bağlantılı yeteneklerdir (hayal gücü). Descartes'ın çözümü, tözlerin ikiliği (*res cogitans* ve *res extensa*) ve özellikle epifiz bezinin aracılığından dolayı zihin ile beden arasında söz konusu olan sorunlu bağlantı, bir yanda düşüncenin ve zihinsel faaliyetlerin organik, maddi temelini tespit etme, diğer yanda "ruhsal" faaliyetlerin doğal yaklaşımı temel alan açıklamalardaki sınırlar olmak üzere çeşitli sorunların ortaya çıkmasına neden olur. Leibniz *Monadoloji*'nin (1714) sonradan ün kazanacak ve günümüzde de bu konularla ilgili literatürün neredeyse tamamında alıntılanan bir kısmında bu sınırlardan söz eder. Leibniz ruhsal düzeyin fiziksel düzeye indirgenemeyeceğini kanıtlamak için, bugün "indirgemeci" olarak adlandırabileceğimiz bir hipoteze başvurarak zihinsel olayları açıklamada yetersiz kaldığını gösterir.

Leibniz şöyle der: Düşünebilen, hissedebilen ve algılayabilen bir makine hayal edin: Düşünceyi ve bu makinedeki yerini bulmak istersek, ona bir değir-

Yves Tanguy, *Kemerlerin Çoğalması*, 1954, New York, Museum of Modern Art (MoMA)

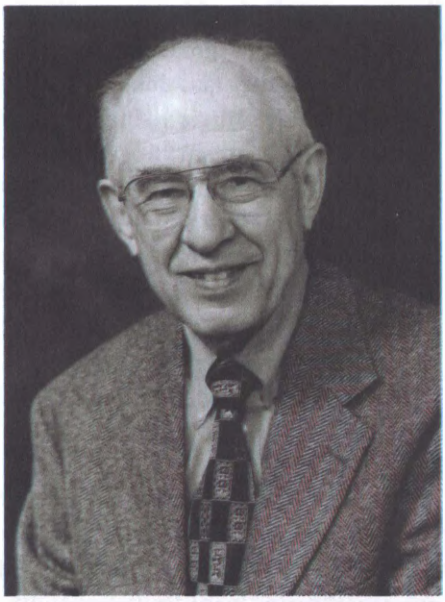
mene girer gibi girebilmeliyiz; ancak bir kere içeri girdik mi, birbirlerini iten parçalar ve dişliler dışında hiçbir şekilde düşünceye veya algılamaya benzeyen bir şey bulamayacağız.

Bütün bu sorular, Descartesçılardan Aydınlanmacı filozoflara ve tabii Kant'a, ondan da deneyci felsefelere kadar Batının gnoseolojik düşüncesi boyunca tartışma konusu olmaya devam eder. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan bu sorular, sinir sistemi hakkındaki bilgilerin gelişimi, zihinsel fonksiyonların ve davranışın nörolojik temelleri konusundaki bilimsel çalışmalar ve Wilhelm Wundt'un deneyci psikoloji çalışmaları sayesinde yeniden canlandırılırlar.

Psikofizyolojik Çalışmalar ve XIX. Yüzyıl

Darwin kökenli evrimsel kavramlar, hayvan ve insan zihni konusunda tarihsel-biyolojik ve adaptasyona açık bir vizyon teşvik eder; Alexander Bain (1818-1903) ve David Ferrier (1843-1924) başta olmak üzere çeşitli bilim insanları tarafından yürütülen çalışmaların sonucunda araştırmalar, "lokalizasyon paradigması" olarak adlandırılan süreç bağlamında beyin işlevlerinin ve onlara bağlı zihinsel fonksiyonlarla faaliyetlerin yerini tespit etmeye yönlendirilir. 1861 ile 1865 arasında Fransız nörolog Paul Broca (1824-1880) afazi olgusu üzerinde çalışırken, Fransız doktor Jean-Baptiste Bouillaud'nun (1796-1881) bir sezgisi doğrultusunda, dilin motor bileşeninin beynin frontal sol alt üçüncü konvolüsyonundan kaynaklandığını tespit eder: Günümüzde "Broca Bölgesi"

olarak adlandırılan bu bölgede gerçekleşecek bir lezyon, ses çıkarmak için gerekli kasların felcine veya dili anlamada eksikliğe yol açmasa da dilin üretimini olumsuz olarak etkiler. Birkaç yıl sonra, 1874'te, Alman nörolog ve psikiyatrist Carl Wernicke (1848-1904), dili anlama yerini günümüzde "Wernicke Bölgesi" olarak bilinen beynin sol yarım küresindeki temporal bölge olarak tespit eder; bu bölgede gerçekleşecek bir lezyon, dili anlama kabiliyeti olmadan bile kelime söylemeye imkân verir; "akışkan afazi" olarak adlandırılan bu durumun ana özelliği, "orantılı olarak geniş bir kelime dağarcığı ve konuşulan dili anlama kabiliyetinin tamamının kaybolması"dır. Zihinsel tözün maddesi beynin içinde tespit edilince, ortaya iki ihtimalin çıktığı bellidir: Bir yanda, evrim sonucu beyinden hem zihnin hem de bilincin çıkmasıyla özdeşleşmeleri; diğer yanda, birinin diğerine tamamıyla indirgenmesi ve zihinle birlikte bilincin de yok olması söz konusudur.

Hillary Putnam

Zihin Felsefesi: Terminoloji Açısından Bazı Ayrımlar

"Zihin" derken ne kastederiz? Ve zihin ile bilinç arasında nasıl bir bağlantı vardır? "Zihin" kelimesiyle verilerin alımlanmasından bilgi ve davranış şemalarının işlenmesine kadar olan süreç ve işlemler kastedilir: Bu açıdan bakıldığında bir termostat, bir füze veya bir bilgisayar, "bilinçli" olmadan da "zihinsel" süreçleri tetikleyebilir. Bilinç, bir şekilde "fark etmek" ve "hissetmek" veya "deneyimlemek" ile ilgilidir: Bilinç bireysel deneyim alanında olanları algılama ve anlama yeteneğidir. Başka bir deyişle, zihin belli süreçleri içerirken, bilinç bu süreçlerin fark edildiği, erişilebilir hale geldiği ve "düşünceler" ile "söylemler"e dönüştürülebildiği yerdir.

Bu ayrım, "fenomenal bilinç" ve "kavramsal bilinç" veya "erişim bilinci" şeklindeki ikili kavram olarak ele alınabilir: İkinci kavramla, bir organizmanın veya bir sistemin kendi iç durumlarına erişebilme ve onları dilsel yapılara veya eylem şemalarına dönüştürme yeteneği kastedilir; fenomenal bilinç ise, bilinçli olmanın öznel, niteliksel bileşenine, "hissetmeyi hissetme"ye işaret eder. İkinci bilinç türü, bilimsel, kişilerüstü, "üçüncü şahıs" yaklaşımına uygunken, ilk bilinç türü birinci şahsın sessiz öznel boyutuyla ve deneyimleriyle ilgilidir. Ame-

Thomas Nagel

rikalı filozof Thomas Nagel'in ünlü bir denemesinde gözlemlediği gibi, bir yarasanın duyusal deneyimini yeniden kurgulayabiliriz ve bunu yaptık da; yarasalar, uzamsal kapsamı konusunda bir izlenim edinmelerine imkân veren kendi çığlıklarının yankısının algısı doğrultusunda çevrelerindeki dünyayı algılarlar, ama "yarasa olmanın ne hissettirdiği"ni anlayacak durumda değiliz (Thomas Nagel, *What Is It Like Being A Bat* [*Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir*], 1974). Başka bir deyişle Nagel, bu görünürdeki çelişki aracılığıyla, bir bireyin bilincinin, deneyiminin ve davranışının, basit bir fiziksel dürtüye karşılık veren bir güdü, duyum ve tepki bütününe "indirgenemeyeceği" tezini, yani "indirgemecilik karşıtı" bir bakış açısını savunur. Nagel, kişisel bakış açısının indirgenemezliğinin ve üçüncü şahıs bakış açısına karşı gerilimin pratik akıl yürütmeye de yansıdığını vurgular. Zaten ahlaki ikilemin merkezinde, harekete geçmeye yönelik kişisel nedenler ile failin bakış açısına kıyasla tarafsız olan nedenler arasındaki çekişme yer alır. Ne yapmamız gerektiği ve ne istediğimiz konusunda nesnel bir bakış açısı elde etmenin ahlaki düşüncenin amaçlarından biri olduğuna şüphe yoktur, ancak aynı zamanda benliğin mantıklı taleplerini hesaba katması ve bir o derece zorunlu olan benlik talepleriyle dengelemesi gereklidir.

Zihin, Beyin ve Gerçeklik: İşlevselcilik

İşlevselciliğin temelinde, bir zihnin, "yapabilecekleri veya yapabileceği şeyler," yani gerçekleştirdiği "işlevler" doğrusunda tanımlanabileceği ve zihnin hangi maddeden oluştuğunun önemsiz olduğu fikri yatar. Zihinsel durumlar ile nörofizyolojik durumların özdeşliği tezini destekleyenlerin aksine, işlevselciler aynı zihinsel durumların farklı maddeler yoluyla gerçekleştirilebildiği anlamına gelen "çoklu gerçekleştirilebilirlik" tezini desteklerler. Zihnin görevi bilgileri işlemek ve eylem şemaları üretmektir. İşlevselciliği destekleyenler arasında yer alan Hilary Putnam bu konuda bir "zihnin bilgisayımsal doğası"ndan bahseder (*Minds and Machines* [*Zihinler ve Makineler*], 1960) ve insan zekâsı ile yapay zekâ arasındaki benzerliği belirlemek için Turing Makinesine (1937'de geliştirilmiştir) göndermede bulunur. Zihin, bir tür bilgisayar olarak düşünülebilir, yazılımı "düşünce" dediğimiz şeydir, donanımı ise ister insan beyni ve bedeni, ister elektronik bir mikroişlemcinin silisyumu olsun, onu oluşturan maddedir.

Putnam daha sonra işlevselcilikten vazgeçerek, onun da bir tür "bilgisayımsal" indirgemecilik türü olduğunu ve yönelimsellik, bilinç ve zihnin "işlevsel esnekliği" gibi fenomenleri açıklayamadığını öne sürdü (*Mind, Body, and World* [*Zihin, Beden ve Dünya*], 1999). Putnam'ın yeni benimsediği bu yaklaşıma göre acı veya zevk hissetmek gibi zihinsel fenomenler yine "işlevsel durumlar" olarak tanımlanır, ancak bu sefer sadece beyni değil, tüm organizmayı dahil ederler ve bu yeni bağlamda sadece psikolojik terimlerle açıklanabilirler.

Jerry Fodor, işlevselciliğin orijinal bir varyasyonunu geliştirerek, "*mentalese*" adı verilen, anlambilimin yanı sıra sözdizime sahip bir düşünce dilinin varlığını öne sürer. Fodor'a göre zihin, sembolleri kullanarak bağlantılar, diziler ve ayrılıklar oluşturan bir bilgisayara dönüşür (*The Language of Thought* [*Düşünce Dili*], 1975).

Yönelimsellik Teorileri

Zihin felsefesiyle ilgilenenler için bir başka temel alan, yönelimsellik sorunlarıyla ilgilidir. "Yönelimsellik" terimiyle, zihnin düşünürken bir şeye göndermede bulunma özelliği ve kabiliyeti kastedilir: Sevgide bir şeyler sevilir, algılamada bir şeyler algılanır, inançta bir şeye inanılır vs. Belirli bir nesneye yönelmemizi ve dikkatimizi o nesneye yönlendirmemizi veya yönlendirmememizi sağlayan eylemler, "bir şeylere yönelik olma" özelliğine sahiptir. Bu eylemler yönelimsel olarak tanımlanır ve bu eylemlerin nesnesi olan nesne de "yönelim nesnesi" olarak tanımlanır. Yönelim nesneleri daima var olan nesneler değildir elbet; bazen gerçek nesnelerle özdeşleşebildikleri gibi hayali karakterlerle (Madame Bovary'yi düşünebilir ve onun için ağlayabilirsiniz veya *Üç Silahşörler*'i okurken Milady'den nefret edebilirsiniz) veya var olmayan, yanıltıcı nesnelerle özdeşleşebilirler (Dante *Cennet*'in XXXI. kantosunda göbek deliklerine kadar suya daldırılmış devleri Monteriggioni'nin kuleleri olarak görür; klasik bir örnek vermek gerekirse, suya batırılmış bir sopa kırık gibi görünür, ama değildir; halüsinasyonlar da bu türdendir).

Kısacası, yönelimsellik teorilerinin destekçilerine göre, zihinsel eylemleri indirgenemez bir şekilde niteleyen özellik, istekleri, inanışları ve algıları sadece beynimizde veya zihnimizde yer alan bir dizi olgunun toplamı veya dizisi olarak değil, anlamlı olarak gören özelliktir: Müzik dinlemek sadece bir dizi ses dalgasını duymak değildir, anlamlı bir yönelimsel deneyimdir.

İkinci olarak söz konusu özelliklerin, kendinde yönelimsel eylemleri ilgilendirdiğini ve şeyleri düşünen öznelerin özellikleri olmadığını vurgulamak önemlidir; başka bir deyişle özneler yönelimsellik sahibidir, "çünkü yönelimsel durumları vardır [...] yönelimsel eylemler olgular olarak, dolayısıyla yönelimsellik de dahil olmak üzere çeşitli özelliklere sahip olabilen kendilikler olarak düşünülmelidir." (A. Voltolini ve C. Calabi, *I problemi dell'intenzionalità* [*Yönelimsellik Problemleri*]).

Sonuçta, yönelimsel eylemleri fiziksel olanlardan ayıran şey, göndergesel nitelikleridir, yani bir içeriğe sahip olmaları, daha doğrusu bir içeriğe göndermede bulunmalarıdır. Zihnin göndermede bulunduğu bir içeriğin mevcudiyeti yönelimsel bir durumu tam olarak tanımlar. Terim ve kavram, XIII. yüzyıl sonlarının ve XIV. yüzyılın ortaçağ teologlarının hem zihinsel temsillerin ve/veya soyut kavramların (ortaçağ terminolojisindeki *intentiones*) oluşumunu hem de zihinsel eylemlerin (özellikle bir şeylere inanmakla ve onları bilmekle ilgili olanlar) nesnelere yönelip onları doğrudan ve aracısız bir şekilde tanımalarına (*notitia intuitiva*) imkân veren özelliklerini açıklama çabasından doğmuştur. Ancak yönelimselliğin keşfi özellikle Avusturyalı filozof Franz Brentano'ya, onun okuluna (özellikle Carl Stumpf ve Anton Marty) ve en ünlü öğrencisi olan Edmund Husserl'e dayanır. Brentano *Psychologie vom empirischen Standpunkt*'ta [*Empirik Bir Bakış Açısından Psikoloji*] (1874), bütün psişik fenomenlerin bir içerik sahibi olma ve bir nesneye göndermede bulunma gibi iki özelliğe sahip olduğunu gözlemler. Brentano'ya göre, "Bütün psişik fenomenler, Ortaçağ Skolastisizminin bir nesnenin yönelimsel (veya zihinsel) mevcudiyeti olarak adlandırdığı şeydir ve bizler de yanılmalara yol açabilecek sözcükler kullanmamıza rağmen, bunu bir içeriğe göndermede bulunma, bir nesneye (gerçek bir kendilik olmak zorunda değildir) yönelme veya içkin nesnellik olarak adlandırabiliriz. Bütün psişik fenomenler, kendilerine özgü bir şekilde bir nesneden bir şeyler içerir. Temsil eyleminde bir şey temsil edilir, değerlendirme eyleminde bir şey kabul edilir veya reddedilir, sevgide bir şey sevilir. Bu yönelimsel ilişki yalnızca psişik fenomenlere özgüdür. Hiçbir fiziksel fenomen buna benzer bir şey sunmaz. Dolayısıyla psişik fenomenleri tanımlamak için bir nesneyi yönelimsel olarak içerdiklerini söyleyebiliriz." Brentano'nun sonraki eserlerinde açıklamaya çalıştığı, Husserl gibi yorumcuların da dikkat çektiği bazı muğlaklıkların, yani "yönelimsel varlık" tanımının biri gerçek, biri de zihinde onu ikame eden olmak üzere iki nesne gerektirmesinin ötesinde (zihinsel göndermenin hayaleti de başka bir nesneye, sonra başka bir nesneye daha göndermeye indirgenir ve sonsuza kadar böyle devam eder), konumuz açısından önemli olan, bu kelimelerin yönelimselliğin temel yapısını içeriyor olmalarıdır.

Göndermenin Yönelimselliği ile İçeriğin Yönelimselliği

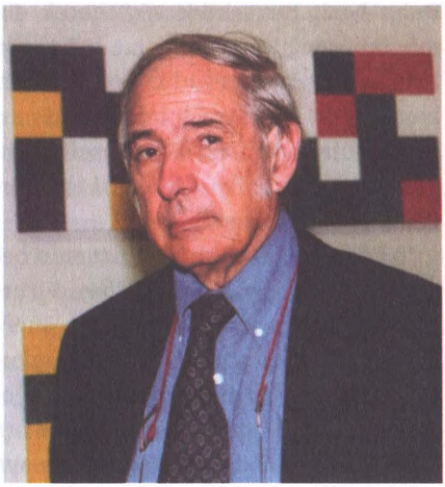
Yönelimsellik, zihinsel fenomenleri fiziksel fenomenlere indirgenemez olarak nitelemenin yanı sıra, iki şekilde kendini gösterir: gönderme yönelimselliği ve içerik yönelimselliği. Bu teori günümüzde farklı şekillerde yorumlanmış olsa da temelde gönderme yönelimselliği derken zihinsel bir durumun bir nesneye yönelme özelliğinden bahsederiz (örneğin *X*'e inanma edimi); içerik yönelimselliği ile ise zihinsel bir durumun, doğru veya yanlış, yani dış koşullara göre anlamsal olarak değerlendirilebilen bir içeriğe, başka bir deyişle belirli şartlar altında doğru veya yanlış olduğu söylenebilecek bir içeriğe sahip olması kastedilir.

Daha basit bir şekilde söylenecek olursa, inanılan bir şey olmadan inanmak mümkün değildir ve inanma edimi olmadan da inanılan hiçbir *X* olamaz, yani inanan, düşünen veya bir şeyi (o şeyin ne olduğu konusunda farklı teoriler söz konusudur) algılayan bir özne için nesne (dilsel veya algısal gönderge vs) olmayan hiçbir *X* olamaz. Yönelimsellik aynı zamanda var olmayabilecek, ama bundan dolayı onu düşünen birisi için bir nesne olmaktan çıkmayacak bir nesneye göndermeyi de içerir.

Yönelimsellik ayrıca bir öznenin belirli bir yaklaşımı (inanma, düşünme, sevme vs) yoluyla belirli bir zihin durumunu da ilgilendirir ve onu tanımlar. Bu yaklaşımlar ve onları ifade eden önermeler ve fiiller (inanmak, bilmek, düşünmek, görmek vs) zihnin özel durumları olarak görülebilir. Bu tür zihin durumlarını ifade eden fiillerin analizi ile bağlantılı Anglosakson geleneğinde "önermesel tutumlar"dan (*propositional attitudes*) söz edilir. Aslında yönelimselliği savunan filozoflar arasında yer almayan Bertrand Russell bile, mantıksal atomculuğu konu alan çalışmalarında (1918-1919) yönelimsel durumları örneğin bir şeyi düşünmenin veya bir şeye inanmanın, o şeyin öyle olduğunu düşünmek veya inanmak anlamına geldiği önermesel tutumlar olarak tanımlar. Ancak önermesel tutumlarla şeylerin durumu ve nesneler arasında sıkı bağıntıların oluştuğu bu düşünme şeklinin tek düşünme şekli olduğu söylenemez. Zaten bazı algılamalarda olduğu üzere, bütün yönelimsel durumlar önermesel değildir ve/veya doğru ya da yanlış olarak değerlendirilebilecek cümleler yoluyla ifade edilebilecek özelliklere sahip değildir. Ayrıca göndermedeki "yönelimsellik" daima içeriğin yönelimselliğiyle bağlantılı olmayabilir: Yönelimsel durumlar dilbilimsel bir açıklamaya indirgenemese bile bir nesneye yönelik olabilir. Bu durumda yönelimsel eylemlerin yöneldiği şey bir nesne değil, bir kendilik olabilir, örneğin fiziksel nesnelerle özdeşleşmeden onları tanımlamamıza imkân veren bir işlev olabilir. Sonuçta nesneler belirli bir bakış açısıyla görülebilir (gönderme yönelimselliği de budur zaten), ama onları tanımlayan önermelerin anlamsal değerine indirgenmeleri gerekmez.

Teorilerarası Kıyaslamalar

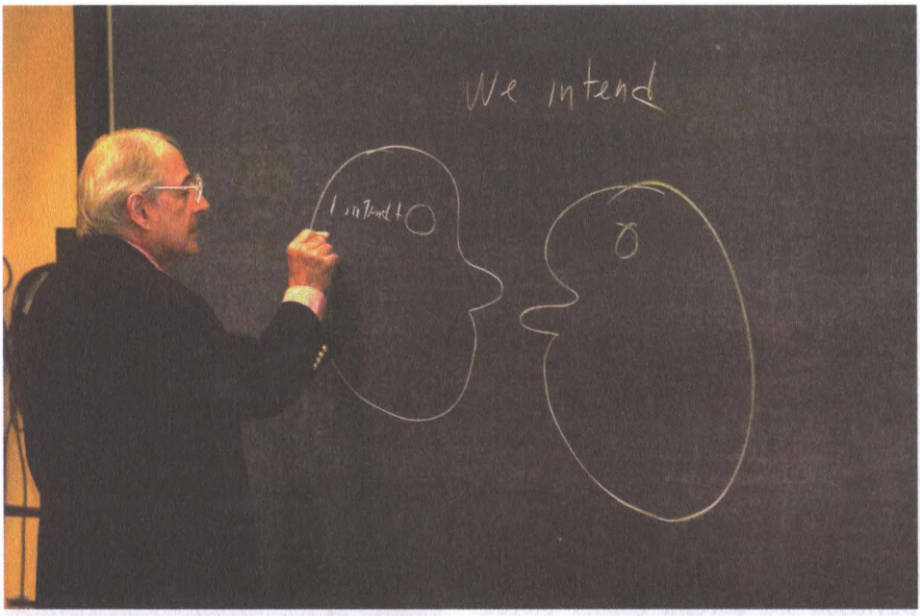
Zihinsel eylemlerle ilgili cümlelerde ifade edilen önermesel tutumların analizi ve dilbilimsel analizin yönelimsellik teorileri açısından yetersizliğini savunan teoriler, özellikle geçen yüzyılın son yıllarında hararetli tartışmalara konu olmuştur; bu tartışmalara modal ve epistemik mantık konuları (yani mümkün veya gerekli gibi işlemcilere veya "inanmak" gibi fiillere tâbi olan önermelerin davranışını inceleyen mantık alanları) ve bilişsel bilimlerle psikolojinin felsefesi de dahil olmuştur. XIX. yüzyıl sonlarında yönelimselliğin ve önermesel tutumların indirgenemezliğini savunan veya eleştiren klasik düşünürler arasında yukarıda adı geçen Brentano ile Husserl'in yanı sıra Frege, Russell, Ludwig Wittgenstein ve Quine vardır. Bu isimlere XX. yüzyılda önemli katkılarda

John Searle

bulunan Hintikka, Chisholm, Crane, Follesdal, Fodor, Searle, Guido Küng, Dretske, Bonomi, Smith ve McIntyre, Mc Dowell ve Brandom eklenebilir. Ancak bu isim listelerinin ötesinde, konuların geniş kapsamına dair bir fikir vermek açısından bu alandaki en faal çağdaş araştırmacılardan biri olan Kevin Mulligan'ın ifade ettiği umudu aktarmak yerinde olacaktır: "Yönelimsellik felsefesinin zihinsel eylemlerin, durumların ve faaliyetlerin ne gibi şeylere yöneldiği konusunda bir tür rapor sunması [...] ve aşağıdakilerin yönelimselliği konusunda bize bir şeyler söylemesi gerekir: Doğrudan tanıma (*acquaintance*), hayranlık, dikkat, sanı, inanış, kesinlik, seçim, düşünüp taşınma, arzu, şüphe, beklenti, nefret, umut, sevgi, hafıza, algılama, varsayım, zaman bilinci, güven, bilinç, anlama, görü, irade ve dilek [...]. Paylaşılan utanç veya paylaşılan kesinlik gibi kolektif ve paylaşılan yönelimsellikler ile yargı gibi münferit yönelimsellikler arasındaki farkı açıklaması gerekir. Farklı eylemlerin ve durumların yönelimselliklerinin nasıl bir arada olabildiğini söyleyebilmelidir; örneğin, duyguların yönelimselliğinin nasıl algılamanın ve inancın yönelimselliğiyle bağlantılı olduğunu, hayal gücünün yönelimselliğinin görmenin yönelimselliğiyle nasıl bağlantılı olduğunu söylemesi gerekir; bu gibi talepler, zihinsel eylemlerden ve durumlardan sadece bazılarını ele alan yönelimsellik filozofları tarafından karşılanamaz" (*Intentionality, Knowledge and Formal Objects* [*Yönelimsellik, Bilgi ve Formel Nesneler*], 2007).

Searle'ün Teorisi

Brentano'nun yönelimsellik teması 1980'lerde özellikle John Searle (1932) tarafından yeniden ele alındı. Zihnin sadece sembollerin manipülasyonundan ibaret olmadığına, aynı zamanda sembollerin anlaşılması gerektiğine inanan Searle, yönelimselliği her türlü indirgemeci veya natüralist, yani doğal fenomenler üzerine araştırmaları zihinsel fenomenler üzerine araştırmalarla eşit gören yaklaşımları reddetmek için bir araç olarak kullandı. Searle'e göre iki tür yönelimsellik söz konusudur: içkin veya türetilmiş. Zihnin içinde yer aldığı ve özsel olarak ona ait olduğu için onun özelliği olan ilki, göndermeselliğin kaynağıdır, çünkü düşüncenin bir nesnesi vardır. İkincisi, yani türetilmiş yönelimsellik, kelimeler, cümleler, kitaplar gibi bizim ürettiğimiz şeylere veya zekâyı simüle eden makinelere atfedilebilir. Bu "sözde" bir yönelimselliktir,

John Searle Kopenhag Üniversitesi'nde ders verirken

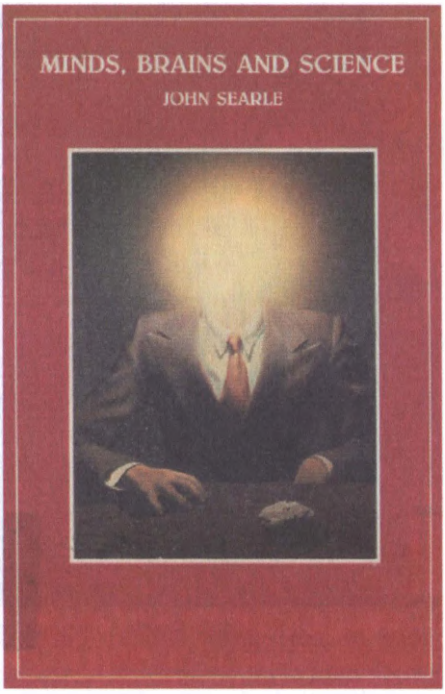
çünkü bütün bu son örneklerde sadece sembollerin manipülasyonu ve belirli sözdizimsel özellikler söz konusudur, gerçekliği anlamaktan kaynaklanan ve zihnin ayrıcalığı olan bir anlam yoktur.

Searle'ün araştırmaları son zamanlarda kolektif yönelimsellik kavramının tanımı yoluyla bireysel zihinden sosyal gerçekliğe doğru genişledi: Bu görüşe göre bir şeye kullanımından ve inançlarımız yoluyla atfedilen değerinden dolayı bir işlev atfetmek, dolayısıyla da atfedilen bu değerin (örneğin para) işlevi olarak var olduğunu düşünmek, ona yöneltilen inanışların yönelimselliğinden kaynaklanır ve o işlev belirli kurallara uygun olarak kullanılır, dil yoluyla sosyal bir değerle donatılmış bir nesne olarak belirlenir. Bu yönelimsel nesnelere hem üniversiteler gibi sosyal kurumlar hem de para gibi kullanım nesneleri dahildir. Böylece Searle'e göre tikel nesneler, yani sosyal gerçekliğin nesneleri inşa edilir (*The Construction of Social Reality* [*Sosyal Gerçekliğin İnşası*], 1995). Searle'ün yapılandırmacı yaklaşımı, önceden var olmayan bir gerçekliği sosyal olarak yaratmaz veya onu ikame etmez, ancak değer ve sosyal önem atfettiğimiz bir dizi nesnenin inşasına öncelikle dil yoluyla katkıda bulunur.

Eylemler ve Olaylar: Davidson

Farklı bir görüşe sahip olan Donald Davidson (1917-2003), ontolojik açıdan oldukça ortodoks bir materyalizmi savunmasına rağmen zihinsel unsurun eylemlerde belirgin bir nedenselliğinin olduğunu kabul eder. Eylemleri başka

türden fiziksel olaylardan ayırt eden şey, kolaylıkla tespit edilen yönelimsellikleridir. Öksürük gibi istemsiz bir hareket ve yürümek gibi istemli bir hareketler de fiziksel olaylardır, ama ikincisinden eylem diye söz ederken birincisinden etmeyiz. Bu nedenle, eylemlerin sebepler, inanışlar, arzular ve genel olarak zihinsel olaylardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Fiziksel nedenlerin tersine zihinsel sebepler, insanın özgürlüğünü kısıtlamaz, çünkü insanın davranışı konusunda doğada olduğu gibi yasalar yoktur. Ancak zihinsel olaylar ile fiziksel olaylar arasında nasıl bağlantı kurulacağı sorunu söz konusudur; Davidson bu soruna çözüm olarak "düzensiz bircilik" teorisini formüle eder: Zihinsel olaylar fiziksel olaylardır, ama "düzensiz"dirler, çünkü tanımları fizik diline indirgenemez. Zaten aralarındaki nedensel bağıntıyı açıklayacak, psikolojik ve zihinsel terimlerle yapılan bir açıklamadan fiziksel terimlerle yapılan bir açıklamaya geçişi sağlayacak bir doğa yasası yoktur (*Actions and Events* [*Eylemler ve Olaylar*], 1980).

John Searle, *Minds, Brains, and Science*, Cambridge, Harvard University Press, 1984

Dennett'e Göre Bilinç ve Zihne Yaklaşım

Zihin konusundaki tartışmanın diğer önemli figürleri arasında Amerikalı filozof Daniel Dennett yer alır; Dennett, XX. yüzyıl felsefesinin Anglosakson geleneğinin önemli figürlerinden, zihin ve doğası hakkındaki tartışmada belirleyici bir rol oynayan *Zihin Kavramı* (1949) adlı eserin yazarı Gilbert Ryle'ın öğrencisidir. Ryle'ın hareket noktası, Descartes kökenli zihin-beden şeklindeki düalist teorisine ve özellikle zihnin görünmez ve cisimsiz olduğu, başkaları tarafından erişilemeyen içsel ve şeffaf bir uzam oluşturduğu varsayımına getirdiği eleştiridir. Ryle, bu varsayımı "makinedeki hayalet" mitine dönüştürür: Buna göre her birimizin beyninde, beden makinesinin faaliyetlerini koordine eden, düşüncelerimizi düşünen ve kararlarımızı alan bir kendilik barındırırız. Bu varsayım sonucunda, daha önce de dendiği gibi, insanlar vücutlarını görebilir, işitebilir ve onlara dokunabilir, ancak diğer insanların zihinleri hakkında kör ve sağır olarak nitelenebilirler.

New York'taki Dünya Bilim Festivali'nde yer alan *İnsan Olmak Ne Demek* konulu tartışma. Soldan sağa: Paul Nurse, Marvin Minsky, Ian Tattersall, Renee Reijo Pera, Daniel Dennett, Harold Varmus, Francis Collins, Jim Gates, Nikolas Rose, Patricia Churchland, Antonio Damasio ve Charlie Rose, 2008

Hiçbir zaman sorgulanmaya gerek görülmeyecek derecede açık olan bu fikir, Ryle'ın "kategorik hata" diye tanımladığı, bir şeyleri ait olmadığı bir kategoriye dahil etmekten ibaret bir hatayı temel alır.

Bu durumda, kategorik hata, zihne, şeylerin dahil olduğu kategorilere atfettiğimiz varoluş biçimlerini atfetmekte yatar: Zihinsel durumlar ve süreçler, fiili olarak gözlemlenen davranışlardan önce var değillerdir ve onları mümkün de kılmazlar; tam tersine, dilin terimleridir, davranışların yorumlanması ve öngörülmesi için yararlı olan, davranışsal eğilimleri tanımlamak için kullanılan isimlerdir. Bu anlayış, Wittgenstein'ın özellikle dil oyunları ile hayat biçimleri arasındaki bağıntı üzerine olan felsefesinin sonuçlarının da etkisi altındadır; Wittgenstein gibi Ryle da Descartes'ın içselliğinin boşaltılmasıyla, tanımlanmış sosyal çerçeveler içindeki davranışların gözlemlenmesinden hareketle ötekine erişilebileceğini gösterir. Daniel Dennett'in düşüncelerinde de benzer bir yaklaşım izlenebilir. Yönelimsellikle ilgili konuları ele alırken (*Content and Consciousness* [*İçerik ve Bilinç*], 1969, ve *The Intentional Stance* [*Yönelimsel Duruş*] gibi eserlerden), yönelimselliğin başkalarının davranışlarını açıklamak için onlara inanışlar, arzular ve projeler atfetmemize imkân veren bir dinamik olarak görür. Dolayısıyla, yönelimsel yaklaşım başkalarının (varlığı kanıtlanması gereken) içsel durumlarına empatik bir şekilde erişimden

kaynaklanmayıp sağduyu psikolojisinin bir gerçeğidir. Burada da bir hesap makinesine hesaplama yapabilme kabiliyeti atfetmeye benzer bilişsel bir hata söz konusudur; ancak bu hata pragmatik ve stratejik açıdan yararlıdır, çünkü karmaşık sistemlerin davranışlarını inanç ve motivasyonlara dayanıyorlarmış gibi okumamıza imkân verir. Dennett'in düşünceleri, içebakışla erişilen içselliğin ortadan kaldırılmasıyla her türlü temsil biçiminin davranışsal ve pragmatik yorumuna yol açabilir; başkalarının içsel deneyimlerine erişimimiz yoktur, çünkü böyle bir şey ne bizde ne de başkalarında vardır.

Bu durumda zihin nedir ve bilinç nedir? Dennett, zihin ve bilincin karmaşık kendini tanımlama süreçlerinin sonucuna verdiğimiz isimler olduğunu savunur. Başka bir deyişle, dil olmadan zihin veya bilinç yoktur; zihin ve bilinç, beyinde depolanan bazı bilgi dizilerinin dilin kanallarına erişebilme imkânına dayanır. Dennett bu nedenle, rekabetçi nörolojik bir çoğulculuğa dayanan, tamamıyla pragmatik ve dilbilimsel bir zihin anlayışı önerir: Birbirleriyle rekabet halindeki beyin olayları ve durumları, "söylenmek" için bir tür baskı, hatta bir lobicilik faaliyeti uygularlar; düşüncelerin üreticisi veya yaratıcısı olarak aktif bir merkezî çekirdek, bir "ben" olmadan, ne düşündüğümüz tam olarak ne söylediğimizle aynıdır, geriye başka bir şey kalmaz.

Felsefede Zihinsel Deneylerin Rolü

Francesco Bianchini

"Zihinsel Deney" Kavramı

Zihinsel deney kavramı muğlak bir kavram değildir, ancak tek bir tanımını vermek zordur. Zihinsel bir deney geleneksel türden bir bilimsel deney değildir, ama onlarla bazı ortak özelliklere sahiptir. Ancak zihinsel bir deney benzetmelerden, metaforlardan veya soyut şeylerin somut temsillerinden de farklıdır, aksi takdirde, her türlü akıl yürütme şekli zihinsel deney olarak tanımlanabilirdi.

Zihinsel deneyler ne sadece hayal edilen deneyler ne de deneyin nesnesinin düşünce olduğu deneylerdir. "Zihinsel deney" kavramındaki "zihinsel" terimi, deneyin işaret ettiği alanla değil (çünkü psikoloji alanı da olabilir), yürütülme yöntemiyle ilgilidir. Aslında bu açıdan, psikolojik alanı ile fizik alanı, zihinsel deneylerin sunulduğu en zengin alanlar arasında yer alır; öte yandan örneğin kimya veya biyoloji alanlarında zihinsel deneylerin azlığı olmasa da en azından pek önem verilmediği, fizik ve zihin felsefesi alanında neden oldukları heyecana ve uzun süreli, hararetli tartışmalara bu alanlarda neden olmamalarından anlaşılabilir.

Son olarak, zihinsel bir deney salt karşıolgusal bir durumla karıştırılmamalıdır, çünkü bu tür durumlar formülasyonlarında, gerçek bir deneyden farklı bir şekilde de olsa, bazı deneyci-deneysel unsurlar gerektirir.

Çağdaş Epistemoloji Tartışması

Bu konuda ortaya çıkan tartışma henüz bir sonuca ulaşmamış olsa da köklerinin XVII. yüzyıla kadar uzanmasına rağmen günümüz epistemolojik tartışmalarında önemli bir yer tutmaya devam eder. "Zihinsel deney" teriminin ancak XIX. yüzyılda kullanılmaya başlandığı doğruysa da (ilk olarak Danimarkalı fizikçi ve kimyacı Hans Christian Orsted (1777-1851) tarafından kullanılmıştır), XVII. yüzyılda "büyük gemi deneyi" ile Galileo Galilei'nin (1564-1642), İsaac Newton (1642-1727) ve William Molyneux (1656-1698) gibi birçok düşünürün uyguladığı bir bilim yapma tarzının ifadesidir.

Zihinsel deneylerin oynadığı önemi anlamak için, hem tarih boyunca nasıl yorumlandıklarına hem de onlara öncülük eden düşünce biçimlerine bakmak gerekir. Zihinsel deneyler üzerinde

Sol Lewitt , *Duvar Çizimi #1113*, 2003,
Washington (D.C.), Hirshhorn Museum

ilk yorumda bulunanlar: Pierre Duhem (1861-1916) ve Ernst Mach (1838-1916) adlı iki epistemolog ve bilim insanıdır. Zihinsel deneylerin kullanımını ilk olarak açıkça eleştiren Duhem'dir, *La Théorie Physique. Son Objet, sa Structure* [*Fizik Teorisi, Konusu ve Yapısı*] (1906) adlı eserinde bu gibi deneylerin uygulamalı bilimlerde ve bilim öğretiminde yasaklanması gerektiğini belirtir. Mach, *Die Mechanik in ihrer Entwickelung historisch-kritisch dargestellt* [*Mekaniğin Tarihsel-Eleştirel Gelişimi*] (1883) ve *Erkenntnis und Irrtum* [*Bilgi ve Hata*] (1905) adlı eserlerinde ise zihinsel deneyleri pozitif olarak ele alır, en azından varyasyon yöntemi açısından zihinsel deneylerle gerçek deneyler arasında bir tür süreklilik olduğunu, her ikisinin de önceden kazanılmış deneyci bilgilere ve düşünceyi imkânsız veya gerçekleştirilemez durumlardan kaçınmaya iten sezgisel bilgiye dayandığını vurgular. Bu konuda Mach, Flaman matematikçi Simon Stevin'in (1548-1620) eğimli

düzlemde kuvvet dengesi yasasının kanıtlanmasını örnek verir. Eğer dirençten yoksun, dik bir üçgenin kenarları üzerine on dört toplu bir zincir konduğunu hayal edersek, zincirin şu veya bu yöne kayacağını veya dengede kalabileceğini tahmin edebiliriz. Ancak zincirin hipotenüsün altındaki kısmına bakarsak etkisiz olduğunu ve hareket olsa, sonsuza kadar devam edeceğini görürüz.

Mach'a göre insanların doğada sonsuz bir hareketi doğal olarak tespit edememe durumundan, sadece zihinsel olarak, zincirin üçgenin dikkenarlarına dizilmiş kısmının dengede olduğu sonucuna varılabilir.

Zihinsel denetlerin bilim tarihindeki rolünün başka iki ünlü yorumcusu da Alexandre Koyré (1892-1964) ve Thomas Kuhn'dur (1922-1996). Her ikisi de düşüncelerinde Galileo'yu temel almışlardır. Koyré, Galileo'nun düşüncesinde *a priori*'nin rolünü vurgulayarak, zihinsel deneylerinin yorumunu onun bu yönüne dayandırır. Kuhn ise zihinsel deneyleri bilimsel gelişmelerin ve devrimci aşamaların, yani salt kavramsal oldukları için gerçekliğin yorumunun yeniden tanımlanmasında ve "normal" olarak kabul gören bilimsel metodolojinin tartışmaya açılmasında temel bir işlev üstlenen zihinsel deneylerin, zaten elde edilmiş ama anormallikler gösteren deneyci durumlarla bağlantılı teorik yeniden yapılanma ve epistemolojik yeniden kavramsallaştırma aşamalarının, itici motoru olarak görür.

Felsefe Alanındaki Uygulamalar: Einstein, Putnam, Dennett, Searle

Bilim ve felsefe tarihi boyunca zihinsel deneylerin yapılmış olmasının nedenlerinden birinin, ilkesel olarak mümkün olmamaları olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zihinsel deneyler, tam da bu imkânsızlık vurgulanarak, bilimsel araştırmaları yeni araştırma yöntemleri geliştirmeye yönlendirmiştir. Örneğin, Einstein-Podolsky-Rosen'in (EPR) uzayda ayrı duran fiziksel sistemlerin ayrılmazlığı veya yerel olmazlığı paradoksuna (Einstein (1879-1955) bu ayrılığı kabul edilemez olarak görür) cevap olarak XX. yüzyılın kuantum fiziği gelişmiştir. Zaten o paradoksun veya zihinsel deneyin David Bohm (1917-1992) tarafından, başlangıçta gerçekleştirilemez olarak kabul edilen, teknik açıdan gerçekleştirilebilir olmasına imkân verecek şekilde yeniden formüle edilmesi, John Stewart Bell'in (1928-1990) deneysel olarak doğrulanan ve kuantum mekaniği lehine bir kanıt olarak kullanılabilen eşitsizliklerin formülasyonunu öne sürmesine yol açtı.

XX. yüzyılda zihin felsefesi alanında önerilen sayısız deneyin de zihinsel süreçlerin nörogörüntüleme teknikleri gibi yeni araştırma metodolojilerinin geliştirilmesine katkıda bulunduğu düşünülür; bu tür araştırmaların başlarından beri beyin konusundaki invazif araştırmalara bağlı ortaya atılan ahlaki sınırlar bu şekilde kısmen aşılabilmiştir. Bu deneyler arasında, John Searle'ın (1932) Çin Odası örneği de yer alır; Amerikalı filozof bu deneyi yapay zekaların sembol kombinasyonlarıyla çalışabilme yeteneklerinin, beraberinde anlamları kavrama kabiliyeti getirmediğini göstermek için geliştirmiştir. Bu deneyde Searle, Çince bilmeyen birisi olarak Çince ideogramlarla dolu bir odaya kapatıldığını ve kendisine bu ideogram dizilerinin birbirine nasıl bağlanması gerektiğini gösteren bir rehber verildiğini hayal eder. Dışarıdaki insanların mesajlarını ideogram halinde içeri gönderdiklerini ve filozofun, rehberde belirtildiği şekilde ideogram dizileriyle yanıt verdiğini hayal edersek, Çince konuşan insanlar arasındaki iletişimden farklı olmayan bir iletişim şekli ortaya çıkar. Ancak, Çin odasındaki kişi kullandığı dilin anlamını hiç bilmez; rehberdeki kurallar doğrultusunda biçimsel sembolleri kullanır, ama ne anlama geldiklerini bilmez. Sonuçta, "sembollerin kullanımının, zekâ, algı, anlayış, düşünme vesairenin varlığını temin etmek için yeterli olmadığı" ortaya çıkar.

Zihinsel deneylerin bulgusal rolü bu yüzden tartışmasızdır. Zihinsel deneyler farklı işlevlere sahip olabilir: Bir bilimsel teoriyi doğrulayabilir veya geçersiz kılabilir, teorik açıdan yeni hipotezler önerebilir, anlatımsal etkileri ve yapıları aracılığıyla bir teorinin anlaşılmasını kolaylaştırabilirler; ayrıca çok sezgisel bir senaryo yoluyla bir teorinin belirli kavramlarını daha net hale getirebilirler.

BİLGİ FELSEFESİ

Nicla Vassallo

İnsanın Bilgi Edinme İsteği

Aristoteles'e göre, insanların özünde bilgiye ulaşma isteği yatar. Başka bir deyişle, bilgiye ulaşmak istemeyen, insan değildir. Belki de bilgi felsefesinin felsefenin bir parçası olarak ortaya çıkmış olmasının nedeni budur, çünkü bilginin ne olduğunu tanımlamak lazımdır; bir şeye ulaşmayı istemek için o şeyin ne olduğunun açık olması ve bilginin mümkün olup olmadığını anlamak gereklidir, yoksa insan imkânsız olan bir şeye ulaşmayı neden istesin ki?

Bildiğimizi sandığımız şeyler hakkında neredeyse hiçbir şey bilemeyeceğimizi iddia eden Kuşkuculuk, özellikle Descartes'tan bugüne kadar bize meydan okur. Ve eğer "bilginin sorunlu bir karakteri olduğunu ve insanı sürekli olarak Kuşkuculuğa teşvik ettiğini" söyleyen Bernard Williams (1929-2003) haklıysa, doğruysa, o zaman bize meydan okumaya devam edecek. Ancak, bu problemli karakteri, özellikle son yıllarda olduğu üzere, bilgiyi salt felsefi açıdan araştırmayı daha cazip kılar.

Hangi Bilgiler

Felsefede antikçağdan beri en az üç farklı türde bilgiyi birbirinden ayırt ederiz: doğrudan bilgi, yetkinlik bilgisi ve önermesel bilgi. *S* gibi herhangi bir birey (biz de olabiliriz) herhangi bir şeyi veya birini bildiğinde, örneğin "*S* Alice'i biliyor" veya "*S* İstanbul'u biliyor" veya "*S* kendi tabletini biliyor" gibi durumlarda, *S*'nin doğrudan bilgi sahibi olduğunu söyleriz. Oldukça yaygın olan bu bilgi türü başka insanlar ve dünyadaki nesnelerle ilgili kişisel deneyimimizin yanı sıra fikirlerimizden, duygularımızdan ve duyumlarımızdan da kaynaklanır. Öte yandan *S* bir beceri sergilerse ve bir şey yapmasını bilirse, örneğin "*S* basketbol oynayabiliyor" veya "*S* İngilizce konuşabiliyor" veya "*S* satranç oynayabiliyor" veya "*S* bir parçacık hızlandırıcısı tasarlayabiliyor" gibi durumlarda *S*'nin yetkinlik bilgisi olduğunu söyleriz. İnsanlar olarak en basitlerinden (örneğin yürümek) en karmaşık olanlara (örneğin bir canlıyı klonlamak) kadar birçok şey yapmasını bilebiliriz. Son olarak, *S* bir önermenin doğru olduğunu biliyorsa, örneğin "*S* Einstein'in *Sonsuzluk*'u yazmadığını biliyor" veya "*S* Facebook'un sosyal bir ağ olduğunu biliyor" veya "*S* suyun kimyasal formülünün H2O olduğunu biliyor" veya "*S* Kleopatra'nın Mısır kraliçesi olduğunu biliyor" gibi durumlarda, *S*'ye önermesel bilgi atfederiz.

Uzo Egonu, *Bilgi Özgürlüğü Kuratacak mı? III*, 1986, Özel koleksiyon

Bir yere kadar, bu üç tür bilgiye neredeyse eşit derecede ilgi gösterildiyse de XX. yüzyılın ikinci yarısına doğru önermesel bilgiye odaklanmaya başlandı. Bunun iki farklı nedeni vardır. Öncelikle insanlar olarak, diğer hayvanlardan farklı olarak önermesel bilgi konusunda uzmanız, onu geliştirir ve aktarırız; bu bilgiyi sözdizimi, anlambilimsel ve pragmatik özellikleri olan dil sayesinde ve eğitim sistemleri, kitaplar, ansiklopediler, gazeteler, dergiler, radyo, televizyon, internet vs araçlar sayesinde paylaşırız. Bazı hayvanların hem doğrudan hem de yetkinlik bilgisi sahibi olduklarını kabul etsek de (örneğin kedilere kendi bölgelerini tanıma ve fare ve kuş avlama yeteneklerini atfederiz), önermesel bilgiye sadece insanlar (ve belki bazı primatlar ve memeli deniz hayvanları) sahip olabilir. Ancak primatların ve memeli deniz hayvanlarının aksine, insanlar daha zengin ve son derece sofistike önermesel bilgi sahibi olabilir ve toplumlarını bu bilgi üzerine inşa edebilir, bu bilgiyi edinmek ve aktarmak için en iyi araçları sağlayabilirler. İkinci olarak, 1963'te Edmund Gettier, "Is Justified True Belief Knowledge?" [Gerekçelendirilmiş, Doğru İnanışlar Bilgi midir?] adlı çok kısa bir makaleyle önermesel bilginin geleneksel tanımının sorgulanmasına ve birçok felsefecinin bu tanımın kusurlarını belirlemeye ve bu kusurlara çözüm bulmaya itti.

Önermesel Bilgi Nedir?

Genellikle "üçlü analiz" olarak adlandırılan geleneksel bilgi tanımı, Platon'a dayanır ve felsefe tarihinin tamamı boyunca geçerli olmuştur. En genel an-

lamıyla bilgi, doğru ve gerekçelendirilmiş bir inançtır, yani *S* öznesi, sadece aşağıdaki koşullar söz konusu olduğunda *p* önermesinin doğru olduğunu bilir (*S*, *p*'nin doğru olduğunu bilir):

(1) *p* doğrudur,
(2) *S*, *p*'nin doğru olduğuna inanır,
(3) *S*, *p*'nin doğru olduğuna inanmakta haklıdır.

Her ne kadar *p* önermesinin herhangi bir içeriğe sahip olabileceği, dolayısıyla da söz konusu analizin her türlü önermesel bilgiye (estetik, etik, coğrafi, dilbilimsel, matematiksel, dinî, bilimsel vs) uygulanabileceği varsayılsa da bu üç koşulun neden zorunlu olduğunu sezgisel olarak anlamak faydalıdır.

Eğer *S* kar yağdığını biliyorsa, o zaman kar yağdığı doğrudur ve *S* kar yağdığına inanır. Eğer *S* 5+1=6 olduğunu biliyorsa, o zaman 5+1=6 olduğu doğrudur ve *S* 5+1=6 olduğuna inanır. Eğer *S* suyun bir oksijen atomu ve iki hidrojen atomundan oluştuğunu biliyorsa, o zaman suyun bir oksijen atomu ve iki hidrojen atomundan oluştuğu doğrudur ve *S* suyun bir oksijen atomu ve iki hidrojen atomundan oluştuğuna inanır.

Bu durumda daha genel olarak, bir önermenin doğru olduğunu bilmemiz için, önermenin doğru olması ve doğru olduğuna inanılması, yani (1) ve (2) koşullarının yerine getirilmesi gereklidir. Ancak bu yeterli değildir, çünkü *S* burç yorumları, bir falcının ya da gurunun sözleri, "aydınlanma," hayal görme, sezgi, tahmin, kendini kandırma veya hüsnükuruntuya dayalı tuhaf iddialar yoluyla doğru inançlara varabilir ve bu durumda *S*'nin *p*'nin doğru olduğunu bildiğini söyleyemeyiz. Peki *S*'nin ek olarak neye sahip olması gerekir? İyi nedenlere veya daha genel olarak, inanmak için haklı gerekçelere sahip olması gerekir, yani *S*'nin (3) koşulunu yerine getirmesi gereklidir.

Şart (1) ile ilgili olarak, *S*'nin "Cassius Clay'in İtalya'nın başkanı olduğunu biliyorum" dediğini varsayalım. Cassius Clay'in İtalya'nın başkanı olmadığına göre, söz konusu bilgiyi *S*'ye atfetmek istemeyiz, onun yerine sadece *S*'nin Cassius Clay'in İtalya'nın başkanı olduğunu bildiğini sandığını söylemekle yetiniriz, ancak aslında bilmediğini biliriz. Bu durumda, "Cassius Clay İtalya'nın başkanıdır" önermesi (veya düşüncesi) *S*'ye mutluluk sağlayabilse bile, *S* bilmemeye devam eder: Bilişsel bir girişimde mutluluğu değil, gerçeği elde etmeye çalışırız, hatta bazı doğru önermeler bize mutluluk verirken, bazıları da acı verir. Bilginin ortaya çıkması için p'nin doğru olması zorunluluğu *S*'nin, "Cassius Clay İtalya'da yaşıyor" türünden yanlış önermeleri de bilme imkânını ortadan kaldırmaz: *S*, Cassius Clay'in İtalya'da yaşadığının yanlış olduğunu bilebilir, bu durumda doğru bir şey biliyor olur, çünkü Cassius Clay'in İtalya'da yaşadığının yanlış olduğunu doğru bir önerme olarak bilir.

Tanıklık

İnsanı ayırt eden şey sözdizimi, anlambilimsel ve pragmatik özelliklere sahip bir dil sayesinde geliştirdiği ve aktardığı önermesel bilgidir. Ancak insanlar (kadın veya erkek) sosyal varlıklardır. Bunun en açık şekilde ortaya çıktığı yer, bilgi ve enformasyon toplumu olan günümüz toplumudur. Bu toplumda insan, özellikle tanıklık adı verilen belirli bir kaynak aracılığıyla bilgi edinir; bu kaynak, yargı organlarının ona atfettiği önemden çok daha fazlasına sahiptir. Bu, felsefi arenada, özellikle uluslararası düzeyde uzun zamandır fark edilmiş bir şeydir, çünkü hayatımızın tamamı, doğrudan ve günlük konuşmalarımıza dayanan ve günümüzde, birkaç yüzyıl öncesine kadar gerçekdışı sayılabilecek araçlarla (telefonlar, cep telefonları, sms'ler, e-postalar, bloglar, sosyal ağlar, çeşitli platformlar vs) ve dinlemeler, okumalar, önem verdiğimiz yayınlar, ansiklopediler, gazeteler, dergiler, radyo, televizyon ve internet aracılığıyla desteklenen çeşitli tanıklıklarla doludur.

Şart (2) ile ilgili olarak, *S*'nin "Partnerim bana tokat attı, ama buna inanmıyorum" demesi neredeyse çelişkili görünür. *S*'yi psikolojik veya duygusal açıdan anlayabiliriz (şok onu olanlara inanmamaya, gerçekleri inkâr etmeye ve olayların farklı geliştiğini ummaya yönlendirir), ama bilişsel açıdan anlayamayız: Bilgi inanmayı gerektirir.

Son olarak, (3) koşuluyla ilgili olarak, astrolojik okumalar gibi tuhaf tahminler aracılığıyla elde edilen doğru inançların bilgi statüsüne yükseltilemeyeceği yukarıda zaten belirtildi. Başka bir deyişle, gerekçelendirilmemiş doğru inançlar bilgi statüsüne yükseltilemez: Birisi yan odada Leonardo'nun Mona Lisa tablosunun olduğunu iddia etse ve bu bilgiyi eseri yan odada görmüş olmasına değil de sadece bir tahmine dayandırsa, ona kulak verir misiniz? Veya motosiklet hakkında hiçbir şey bilmeyen birisinin "Valentino Rossi yarışı kazanacak" şeklindeki inancın, Valentino Rossi gerçekten kazanacak olsa bile, bilgi olduğunu düşünür müsünüz?

Doğru inançların gerekçelendirilmiş olmasını istememizin nedeni, hem tuhaf veya "ciddiyetsiz" yollarla elde edilmiş doğru inançların bilgi statüsüne yükselmesini önlemek, hem de bilişsel bir girişimde hedefimiz hakikati elde etmektir, çünkü gerekçelendirilmemiş inançlara kıyasla gerekçelendirilmiş inançların doğru olma ihtimali çok daha yüksektir. Zaten bir inanç, hakikati elde etmek için uygun bir şekilde yönlendirildiğinde epistemik olarak gerekçelendirilmiştir. Ancak, "epistemik olarak gerekçelendirilmiş" olmak sadece inançlar açısından mıdır, yoksa eylemler, kararlar veya başka şeyler açısından da mıdır? Pascal'ın

İnsanlar bilgi kaynağı olarak tanıklıklardan yoksun olsalardı ne olurdu? Kendi adlarını bile bilmezlerdi ve epistemik ve pratik statüleri o derece zayıflardı ki taş devrine geri döner, zihinsel ve duygusal yetersizlikler, tutarsızlıklar, cehalet ve paranoya açısından son derece riskli hayatlar yaşamak zorunda kalırlardı. Bu nedenle tanıklığın önemini, neyi ve nasıl öğrenip yapabileceğimizi, neden bireyselciliğe sığınarak, tanıklığı küçümsemenin yanlış olduğunu, neden çok kişinin onu kontrol etmek ve manipüle etmek istediğini (örneğin diktatörlük rejimleri) anlamak gereklidir. Ayrıca sahte tanıklıkları reddetmek, güvenebileceğimiz tanıklıklar ile güvenmememiz gereken tanıklıkları ayırt etmek açısından da gereklidir. Kısacası, tanıklığın hayati bilgiler temin ettiğini ve bunu nasıl başardığını anlamak önemlidir.

N. V.

Tanrı üzerine bahis argümanı bu karmaşık soruyu açıklamamıza yardımcı olur. Tanrı'nın var olduğuna mı yoksa olmadığına mı inanmak daha iyidir? Ya da daha doğrusu, hangi inanç üzerine bahis yapmak daha uygundur? Blaise Pascal'a göre, Tanrı'nın var olmadığına inanmak kabul edilemez, çünkü varsa, ateist olduğumuz için öteki dünyada cezalandırılacağız. Tanrı'nın var olduğuna inanmak daha iyidir, çünkü varsa, ebedi hayatın mutluluğuyla ödüllendirileceğiz, yoksa da her halükârda inancımızdan fayda sağlayacağız (neşe, dürüstlük, minnettarlık, samimiyet ve hoşgörü) ve kaybımız daha az olacak (kusurlar ve kibir).

Bu tanınmış argüman bize, Tanrı'nın var olduğuna inanmamız için pragmatik veya sağgörülü gerekçeler sunar, ancak epistemik bir gerekçe, yani Tanrı'nın var olduğunun doğru olduğuna dair bir gerekçe sunmaz. İki gerekçe türünü her zaman birbirinden ayırmak ve üçlü bilgi analizi koşulunda (3) sadece epistemik gerekçeyi geçerli kılmak önemlidir. Bu durum sadece dinî inançlarla ilgili değildir. Örneğin birçok insan ıstakozların canlı canlı kaynar suya atıldığında ıstırap çekmediklerine inanır. Bu inanç pragmatik açıdan gerekçelendirilmiş görünebilir (ıstakozların acı çekmediğine inanılır, böylece ıstakoz yerken fazla vicdan azabı hissedilmez), ancak epistemik açıdan gerekçelendirilmiş değildir, çünkü ıstakozların gerçekten acı çekmediğine inanmak için bir gerekçemiz yoktur. Epistemik gerekçe ile pragmatik gerekçeyi birbirinden ayırmak, birincisinin hakikate erişmek için en iyi aracımız olduğunu daha da vurgular.

Üç analiz koşulunun zorunlu olması, birlikte yeterli oldukları anlamına gelmez, zaten Gettier, yukarıda adı geçen "Is Justified True Belief Knowledge?"

adlı makalesinde, üç koşulun birlikte yeterli olmadığını göstererek, felsefenin tamamının dayandırıldığı bu temel analizi sorgulamıştır. Üç koşul birlikte yeterli değildir, çünkü bazen doğru ve gerekçeli bir inanç, gerekçelendirilmiş olmasına rağmen sadece tesadüfen doğruysa, bilgi olmayabilir. Bu sorunu çözmek için, analizi diğer koşullarla güçlendirme girişiminde bulunuldu. Alvin İ. Goldman'ın ilk olarak 1967'deki "A Causal Theory of Knowing" [Bilginin Nedensel Teorisi] adlı makalesinde sunduğu nedensel teorisi bu tür girişimlerin ilk örneklerinden birini teşkil eder. Buna göre, üçlü analize şu koşul eklenmelidir:

(4) P olgusu ile S'nin p'ye olan inancı arasında uygun bir nedensel bağıntı olmalıdır.

Bugüne kadar tasarlanan bütün diğer girişimler gibi bu öneri de, aşağıdaki senaryoyla gösterildiği üzere, problemli görünür. Sıradan biri olan *S*'nin (ona Alice adını verelim) kayalıkların bulunduğu bir sahil boyunca yürüdüğünü hayal edelim. *S* bir kayalığın önünde durduğunda, onun bir kayalık olduğuna inandığında, bu inancını gerekçelendirdiğinde ve onun bir kayalık olduğunu öne sürdüğünde, *S*'nin onun bir kayalık olduğunu bildiğini iddia etmekte tereddüt etmeyiz. Şimdi bu senaryoya *S* farkına varmadan yeni bir unsur, yani sahilde birkaç taklit kayalık ekleyelim, o kadar mükemmel taklitler olsun ki *S* gerçek bir kayalığı taklidinden ayırt edemesin. Şimdi yeniden *S*'nin bir kayalığın önünde durduğunu, onun bir kayalık olduğuna inandığını, bir kayalık olduğuna dair inancını gerekçelendirdiğini ve "bu bir kayalıktır" dediğini varsayalım. Artık *S*'nin onun bir kayalık olduğuna dair bilgi sahibi olduğunu iddia etmek istemeyiz, çünkü gerçek bir kayalığı taklidinden ayırt edemediği için taklit bir kaya karşısında da "bu bir kayalıktır" diyecektir.

Analiz üçlüsü bu durumda bize yardımcı olmaz: Her iki senaryoda da üç koşul da karşılanır: onun bir kayalık olduğu doğrudur, *S* buna inanır ve buna inanmakta haklıdır. Ne yazık ki, nedensel teori de bize yardımcı olmaz: *S*'de onun bir kayalık olduğuna dair inancı uyandıran şey, her zaman gerçek bir kayalıktır, bu nedenle (4) koşulu hem sahil boyunca sadece gerçek kayalıkların bulunduğu durumda hem de taklit kayaların da bulunduğu durumda karşılanır.

Üçlü analizdeki ilk üç koşula eklenmesi için son yıllarda yapıldığı gibi başka koşullar icat etmekte ısrar etmek yerine, Amerikalı filozof Richard Foley yeni bir yöntem benimseyerek, bir önerme doğru ise, *S* onun doğru olduğuna inanıyorsa ve *S* onun doğru olduğuna inanmakta haklıysa ve biz bunlara rağmen *S*'nin bilgi sahibi olduğunu reddediyorsak, bu durum *S*'nin sahip olduğu veya eksik olan bilgilere bağlıdır. Bu yeni ve ilginç bir yöntemdir, ancak ortaya çıkardığı iki yeni sorunun cevabı ne basittir ne de hemen verilebilir: Hangi bilgiler önemli ve anlamlıdır? Ve en önemlisi, "bilgi" ne anlama gelir?

Hemen yenilgiyi kabul edip düşünerek veya düşünmeden şöyle diyebiliriz: Yıllar boyunca S'nin p'nin doğru olduğunu bildiği konusunda tatmin edici bir analiz oluşturma girişimleri hiçbir başarı elde edemedi; bu görevi gerçekleş-

tirmek imkânsız olabilir, dolayısıyla vazgeçelim. Ancak bir görevin gerçekleştirilemez olduğu sonucuna varmadan önce, iyi düşünmek gereklidir: Belirli bir görevi tamamlama konusunda uzun süreli başarısızlık, söz konusu görevin kesin olarak gerçekleştirilemez olduğu anlamına gelmez. Yüzyıllarca başarı elde edilememesine rağmen devam edilen birçok görev sonuçta önemli başarılar elde etti. İnsanın uçma girişimlerini düşünmek yeterli olacaktır. Hayal etmeye İkarus ile başladık, Leonardo da birkaç uçan araç tasarladı. Yüzyıllarca süren denemelerin, daha doğrusu başarısızlığın ardından, günümüzde uçakla bir yerden bir yere gitme imkânını da, daha birçok uçuş imkânını da doğal karşılıyoruz. Ancak yine de bilgi felsefesinden vazgeçilmesi gerektiği iddia edilmiştir ve iddia edilmeye devam edilmektedir. Ne kastedildiğine ve bu fikrin neden işe yaramadığına bakalım.

Felsefi Doğallaştırma

Bir inancın gerekçeli olduğunu düşündüğümüzde veya ona bilgi statüsü atfettiğimizde, onu olumlu bir şekilde değerlendirmiş oluruz, ama bir inancın gerekçesiz olduğunu düşündüğümüzde veya ona bilgi statüsü atfetmediğimizde, onu olumsuz olarak değerlendirmiş oluruz. Bu, gerekçelendirme ve bilgi kavramlarının değerlendirici-normatif olduğu anlamına gelir ve bundan dolayı bilgi felsefesine, felsefeyi bilimden ayırt eden değerlendirici-normatif bir özellik kazandırır. Nitekim geleneksel olarak, "inançlarımızı gerekçelendirilmeleri veya somut bilgiye dönüşmeleri için nasıl elde etmeliyiz?" şeklindeki normatif soruyu sorarken, bilimlerde (psikolojik ve/veya bilişsel), "inançlarımızı nasıl elde ederiz?" şeklinde tanımlayıcı bir soru sorarız. Aynı cevabı elde etmek mümkün olsa da en azından bilgi felsefesinin bilimlerden destek almasını engellemeyi amaçlayan, doğalcılık karşıtı uzun bir geleneğe göre, iki soru ayrı tutulmalıdır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz nedensel bilgi teorisi, doğalcılık karşıtı yaklaşımların gözden geçirilmesi gerektiğini öneren ilk teorilerden biridir: nitekim "*S*, *p*'nin doğru olduğunu biliyor" şeklindeki analiz, bilimin konusu olması gereken nedensel bir koşul içerir. Ancak Goldman'a göre, bilgi felsefesi, "S, p'nin doğru olduğunu biliyor" önermesinin doğru analizini geliştirmeye çalışmakla görevini yerine getirmeye devam eder. Daha abartılı bir yaklaşımla Willard van Orman Quine, 1969 tarihli "Naturalized Epistemology" [Doğallaştırılmış Epistemoloji] adlı makalesinde, bilgi felsefesinin (İngilizcede epistemoloji) bilimlere katılması, yani "psikolojinin, dolayısıyla da doğal bilimlerin bir bölümü olarak yerini bulması" gerektiğini öne sürer.

Goldman, bilgiyi bir tek felsefenin analiz edebileceğini savunan doğalcılık karşıtlarına cevap verirken, farklı analizlerin soyut olduğunu ve insanların gerçekten bilgi sahibi olup olmadığını veya gerekçelendirilmiş inançları olup olmadığını bize söyleyemediğini belirtir; dolayısıyla, bilişsel bilimlere yönelmek ve nedensel soruları veya bilişsel süreçlerimizin güvenilirliğini araştır-

Bilgi yolu, Budist bir tapınakta
bir duvar resmi, Yuhu, Tibet

ma görevini onlara devretmek gereklidir, çünkü güvenilirlik olmadan, bilginin mümkün olamayacağı açıktır. Bu ılımlı doğalcı yaklaşımda bilgi felsefesi ana ve normatif rolünü kaybetmez, ama görev alanına girmeyen meselelerde bilimlere ve bilimsel tanımlamalara başvurur. Quine bu yaklaşımı aşmak için, bilgi felsefesiyle ilgili tüm meselelerin bilimsel sorularla ikame edilmesi talebiyle radikal bir doğalcılık önerir.

Çok sayıda filozof, ılımlı veya radikal versiyonuyla doğalcılığı benimsemiştir ve benimsemeye devam etmektedir, ancak bu iki versiyonun karıştırılmaması önemlidir. Radikal doğalcılığı savunanlara göre, bilgi felsefesinin bütün meselelerinin bilimsel meselelerle ikame edilmesi hem bir fırsattır hem de kaçınılmazdır; bazı meseleler ikame edilemeyecekse, geçersiz ilan edilmelidir. Amaç, bilgi felsefesini sıfırlamak ve onu inançlarımızı nasıl oluşturduğumuz, muhafaza ettiğimiz ve reddettiğimizin deneyci ve bilimsel açıklamalarının baskın olduğu başka bir disipline dönüştürmektir. Ilımlı doğalcılığı savunanlara göre ise, bilginin tanımları meşru ve öncelikli olarak felsefi sorunlar oluşturur ve bilimlerle herhangi bir ittifakta bulunmak gereksizdir. Buna göre, bilgi felsefesi bilimlerle ikame edilemez, ancak ilki yeniden yapılandırılarak ikincisiyle bağlantılı hale getirilebilir, güvenilirlikçi bakış açısı da budur zaten; bilgi felsefesi, gerekçelendirmenin normatif bir analizini sunmakla görevlidir, bir inanç, birçok doğru inanç üretebilen, güvenilir bilişsel süreçler tarafından üretilirse, gerekçelendirilebilir. Bilişsel bilimlerin görevi ise içimizde böyle süreçlerin var olup olmadığını ve var oldukları takdirde onları belirlemektir, böylece insanların fiili olarak gerekçelendirilmiş inançlara sahip olup olamayacağı açıklık kazanacaktır.

Doğallaştırılmış bilgi felsefesinde birçok gelişme yaşandıysa ve yaşanmaya devam ediyorsa da radikal veya ılımlı versiyonu arasında seçim yapmak zorunda kalınsa, daha makul olan ılımlı versiyondur. Bu açıdan, radikal versiyonda yer alan son gelişmelerinden birinden söz etmek yeterli olacaktır; Hilary Kornblith'e göre gönderme bilimi bilişsel etolojiden ibaret olmalıdır, böylece hayvanlara da bilgi atfetme amacına katkıda bulunulabilir.

Ancak radikal versiyonun, bilgi felsefesini doğallaştırmaktan ziyade bu disiplinin ölümünü ilan ettiğini ve kuşkuculuk başta olmak üzere geleneksel problemlerin çoğunu çözemediğini belirtmek lazımdır. Quine'in yaptığı gibi kuşkucu şüphelerin bilimsel şüpheler olduğunu, dolayısıyla da bilimsel işlemlere tâbi tutulabileceklerini iddia etmek, radikal doğallaştırmanın pozisyonlarıyla tutarlıdır. Ancak bu hamlenin etkisiz kaldığı görülür. Örneğin, kuşkuculuğa dayalı en endişe verici meydan okuma, rüya hipoteziyle ortaya çıkan global/küresel şüphedir: Şu anda rüya görüyor olsaydım, rüya görmüyor olsam sahip olduğum tüm inançlara yine de sahip olurdum ve bu inançlar yanlış olurdu. Bu inanç karşısında rüya görmediğimi öğrenmek için herhangi bir deneyci "sisteme" e atıfta bulunmak boşuna olur: Rüya görüyor olsaydım, rüya görmedi-

José Benítez Sánchez, *Her şeyi Bilerek Kendi Başına Doğmuş Büyük Büyükbabamızın Aşkın Düşü*, 1980, Mexico City, Museo Nacional de Antropología de la Ciudad de México

ğimi göstermek/kanıtlamak için herhangi bir deneyci deney yürütmek rüyada da gerçekleşebilir. Bu durum radikal yaklaşımın kuşkuculuğa yanıt veremediği, dolayısıyla da bizi bildiğimizi düşündüğümüz şeyler hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediğimizi inkar etmeye götürmediği anlamına gelir. Hiçbir şey değil, neredeyse hiçbir şey bilmeyiz, çünkü Augustinus, Aquinas, Descartes ve başkalarının bize öğrettiği gibi, var olduğumuzu bilebiliriz.

Bilginin Bağlamları

Yüzyıllardır filozofları rahatsız eden kuşkucu rüya hipotezi, geçtiğimiz yüzyılın sonunda "bağlamsalcılık" adı verilen yeni bir yaklaşımla ele alındı. Buna göre, yine bilişsel özne ve ona bağlı önerme konusunda, belirli bağlamlarda "*S*, *p*'nin doğru olduğunu bilir" denebilir, bazı bağlamlarda da "*S*, *p*'nin doğru olduğunu bilmez" denebilir: Günlük hayatta kuşkucu hipotezlerin mevcut olmadığı bağlamlar vardır ve *S*'ye bilgi atfetmek mümkündür, ancak felsefi, daha doğrusu kuşkucu bağlamlarda şüphe hipotezleri önemli hale gelmekle kalmaz, onları geçersiz kılmak da oldukça zordur ve böyle bağlamlarda *S*'ye bilgi atfetmek de aynı derecede problemli hale gelir.

Bağlamsalcı epistemolojinin başlıca savunucuları (örneğin Keith DeRose) hem kuşkucuların hem de günlük bilgi atfetmelerimizin nedenlerini kabul eder. Kuşkucular, şüphe hipotezlerini kullanarak, günlük epistemik standartları önemli ölçüde sertleştirerek kendine ve başkalarına bilgi atfetmenin imkânsız

olduğu bağlamlar elde etmek için çaba harcadığında haklı olduğunu kabul etmek zorundayız; böyle bağlamlarda, bildiğimize inandığımız şeylerin neredeyse hiçbirini bilmeyiz.

Ancak kuşkuculuğu sonsuza kadar ve koşulsuz olarak kabul etmeme veya ona teslim olmama imkânımız var, çünkü günlük hayatta daha gevşek standartlar geçerlidir ve kuşkucu hipotezler, kuşkucular tarafından kuşkucu bir bağlam yaratmak için gündeme getirilmediği sürece önemli değildir. Günlük bağlamlarda bulunduğumuzda, onların standartlarını benimseriz ve bu standartlar sayesinde kendimize ve diğerlerine fiilen bilgi atfetmeyi başarırız. Bu bağlamlarda, kuşkucuların bildiğimizi reddettiği o önerileri bildiğimizi iddia etmek akılcı olduğu gibi, bunları bilmediğimizi inkâr etmek de saçmadır. Kuşkucular kendi bağlamlarında daha yüksek standartlar belirlese de bu durum, günlük bağlamların daha zayıf standartlarını karşılayamayacağımız anlamına gelmez. Kuşkucu ve günlük bağlamlarda farklı standartlar geçerliyse, bilginin kuşkucu yadsıması ile günlük bilgi atfetme arasında çelişki veya uyumsuzluk yoktur.

FELSEFE VE BİYOLOJİ

Gilberto Corbellini ve *Stefano Canali*

Biyoloji Bilimlerinin Gelişimi

XX. yüzyıl boyunca biyolojik bilgi birikiminin geçirdiği gelişmenin başlıca özellikleri, canlı sistemlerin incelemesinde kullanılan kavramların, teori ve metodolojilerin giderek özgülleştirilmesidir. Böylelikle ortaya, biyolojik organizmaların yapıları, işlevleri ve evrimsel geçmişleri hakkında tutarlı, karmaşık ve henüz inşa halinde bir bilimsel çerçeve çıkmıştır.

Biyolojinin iki ruhu niteliğindeki işlevsel ve evrimsel çalışmalarda, birbirlerinden çok farklı metodolojik stratejiler kullanılsa da kısmen paralel olarak olgunlaşmıştır: İşlevsel çalışmalar, en yakın nedenlerin arayışı konusunda deneyler yürütür, evrimsel çalışmalar ise canlıların geçirdiği değişimleri açıklayan daha uzak nedenleri bulmak için karşılaştırmalı gözlemleri dikkate alırlar. Sonuçta bu iki yol, hayatın ne olduğuna dair bütünsel bir fikirde birleşir.

Canlılar ile cansız nesneler arasındaki farklılıkları tanımlamak her zaman kolay olmamıştır. En belirgin özellikler, uyum sağlama yetenekleri ve biyolojik organizasyonların, ortama cevap verme özelliklerinden dolayı edinebileceği çeşitli biçimlerdir. Bu da sonuçta canlı sistemlerin, kalıtsal olarak aktarılan genetik hafızada etraflarındaki dünya hakkında bir bilgi birikimini depolayabildikleri anlamına gelir. Hayatın evrimi ayrıca, insan beyni gibi son derece karmaşık ve büyük potansiyele sahip organlar da üretmiştir; insanlık tarihi boyunca üretilmiş muazzam kültürel mirasın varlığı ve kullanımı beynin sahip olduğu bilgi üretim ve depolama sisteminden kaynaklanır ve ona bağlıdır. Dolayısıyla bilgi hayatın bir sonucudur ve bu nedenle XX. yüzyıl felsefesi de (Anaksimandros, Empedokles ve Aristoteles'e kadar uzanan bir geleneği sürdürerek) canlılar konusundaki araştırmalarda sağlanan ilerlemelerle yakından ilgilenmiştir. Hatta "evrimsel epistemoloji" adı altında ortaya çıkmış bir felsefi düşünce akımı, evrim ve uyum süreçlerine bilgi teorisi açısından referans verir ve en önemli temsilcileri arasında Karl Popper, psikolog ve filozof Donald Campbell ile etolog Konrad Lorenz vardır. Birçok biyolog, canlıların hem filogenetik (biyolojik evrim) hem de ontogenetik (gelişim) zaman aralıklarındaki gelişimini belirleyen yapılar ve ilkeler üzerinde yürütülen deneyci araştırmaların beraberinde getirdiği keşiflerin felsefi sonuçları üzerine düşünmüştür. Bu biyologlardan yukarıda sözü edilen Lorenz'in yanı sıra biyolojik teorilerin ve açıklamaların epistemolojik yapısını inceleyen evrimci biyolog Ernst Mayr ve *Rastlantı ve Zorunluluk* (1970)

Jean Dubuffet, *Ontojenez*, 1975, Le Havre, Musée Malraux (MuMa)

adlı ünlü kitabın yazarı, moleküler hayat mekanizmalarının felsefi anlamları hakkında düşünen moleküler biyolog Jacques Monod'yu sayabiliriz.

XX. Yüzyılda Biyoloji Bilimleri ve Epistemolojik Meseleler

Biyoloji gerçek anlamda bilimsel statüyü ancak XIX. yüzyılda, bütün canlıların hücrelerden oluştuğunun keşfinden ve hipotezleri çürütmek, yani farklı organların, dokuların ve hücreiçi bileşenlerin işlevlerini belirlemek veya bulaşıcı hastalıkların mikroorganizmalardan kaynaklandığını keşfetmek amacıyla deneysel yöntemler kullanmak için kavramların, modellerin ve araçların geliştirilmesinden sonra kazanabilmiştir. Ayrıca Charles Darwin, türlerin değiştiğini, doğal seçilim yoluyla evrimden geçtiğini, yani organizmalar arasındaki bireysel farklılıkların, belirli bir ortamda bazılarının hayatta kalma ve üreme açısından avantajlı (veya dezavantajlı) olmasına neden olduğunu kanıtlamıştır. 1900'den itibaren, Mendel'in çalışmalarının yeniden keşfedilmesiyle, kalıtsal özelliklerin nesiller arasında "gen" olarak adlandırılan faktörlerin geçişi yoluyla aktarıldığı görülmüş ve bu genlerin doğası ve işleyişleriyle dolaşımlarının evrim süreçleriyle bağlantıları sorgulanmaya başlanmıştır.

Epistemoloji alanında, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren biyoloji ve ona bağlı olarak tıp bilimleri mekanist ilham kaynaklarını aşmaya başladılar ve deneysel biyologların çoğu, canlı madde konusundaki araştırmaların fizik ve kimya bilimlerinin yöntemlerini yansıtması ve o bilimlerin kavramlarına ve teorilerine indirgenmesi gerektiğini düşünür oldu. Örneğin *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* [*Deneysel Tıp Çalışmalarına Giriş*] (1865) adlı kitabın yazarı, büyük fizyolog Claude Bernard böyle düşünüyordu. Örneğin gelişim süreçlerinin ve adaptif esneklik özellikleri gösteren genel fizyolojik olayların mekanist açıklamalarının karşılaştığı zorluklar, canlıların karmaşıklığının ve dinamizminin kaynağına özgü özel güçleri, metafizik ilkeleri veya içsel güdüleri araştırmaya yönelik dirimselci düşünceler de üretti. Dirimselci düşünce, Henri Bergson ve Pierre Teilhard de Chardin'inki gibi biyolojinin problemleriyle ilgili bazı etkili felsefi okumalarla da beslenmiştir.

Hayatın bilgi birikimini fiziksel ve kimyasal açıklamalara dayandırma veya bir yandan canlı sistemlerin işleyişinin herhangi bir yönüne deneysel bir metodoloji uygulama, diğer yandan, hayatın normal veya patolojik tezahürlerinin, maddi özelliklerinin ötesinde bir şeye bağlı olduğunu gösterme girişimleri başarılı olmamıştır. Biyolojik bilimlerin epistemolojik yapısı, XX. yüzyıl boyunca, Darwin'in canlı sistemlerin adaptif değişimine ve canlıların çeşitliliğinin kökenine getirdiği açıklamanın doğrulanmasına yönelik bilgilerin bir araya gelmesi yoluyla şekillenmiştir ve özellikle yaşamsal süreçleri yöneten genetik-moleküler mantığın anlaşılması da bu duruma katkıda bulunmuştur.

Ortamın belirli özelliklerine uyum sağlamış, işleyen organizmaları üretmek için gerekli olan bilgilerin depolanmasına ve işlenmesine imkân veren moleküler yapıların tanımlanması ve özelliklerinin tespit edilmesi, bu yapıların fiziksel ve

Biyoteknolojiler ve Genom Bilimi

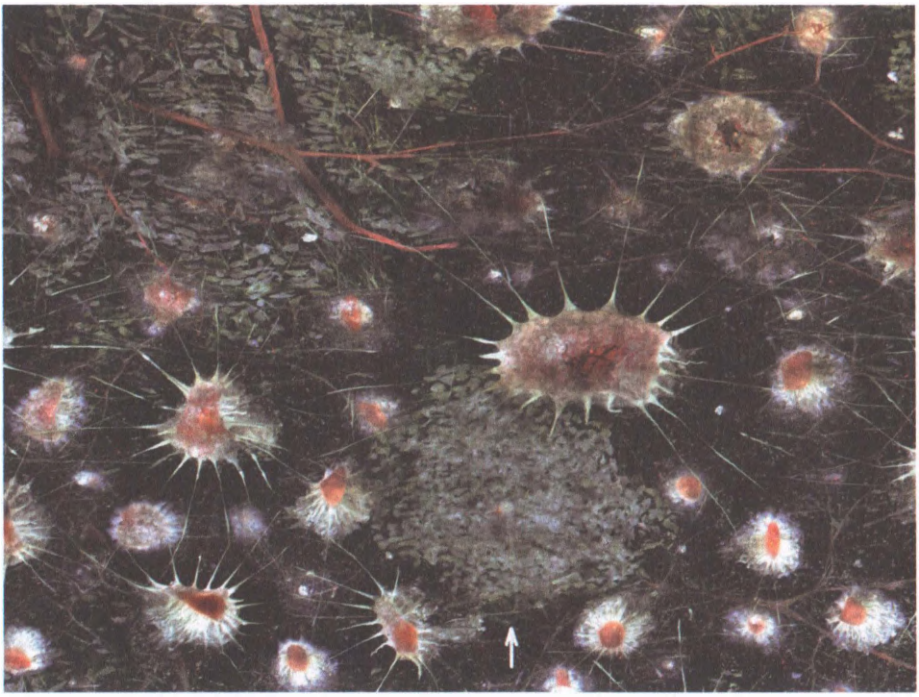
Genetik mühendisliğine yönelik biyoteknolojiler, uzmanlık gerektiren araştırmaya önem verilmesini ve biyomoleküler araştırmanın teorik-spekülatif boyutuna olan ilgiyi geçici olarak azaltmıştır. Ancak bu prosedürlerin temelinde yatan teknolojik hayal gücü, bir yandan biyomedikal veya tarımsal alanda ticari açıdan önemli olan rekombinant organizmalar oluşturmak için uygulanırken (örneğin GDO'lar), öte yandan biyolojik maddeye içkin özellikleri yaratıcı bir şekilde kullanmakta ve gelişimi temel bilgilerin gelişimiyle sıkı bir şekilde bağlantılı gibi görünmektedir. Bu durumun en açık kanıtını muhtemelen, genlerin fonksiyonunu keşfetmek ve genetik hastalıkları incelemek amacıyla transgenik organizmaların yaratılmasının yanı sıra genom biliminin, yani genomların tam dizilimi yoluyla genomların incelenmesi teşkil eder.

kimyasal analizlerine yönelik teknolojik gelişmelerin yanı sıra canlı maddenin bu yapılar yoluyla gösterdiği, cansız dünyada mevcut olmayan dinamik özelliklerin tanımlanmasına uygun yeni kavramların geliştirilmesi sayesinde mümkün olmuştur. Enzimlerin doğası, hücresel işlevlerle ilişkileri ve onlara atfedilebilecek biyolojik işlevler konusunda yıllar süren tartışmalardan sonra, 1920'lerde, bu hücresel bileşenlerin özgüllüğünün proteinlerin makromoleküler özelliklerine bağlı olduğu anlaşılmıştır; proteinler, fiziksel ve kimyasal güçlerden faydalanarak substratlar ve reseptörler yoluyla, ana özelliği neden oldukları metabolik döngüler ve hücre içi ve hücrelerarası sinyal değişimleri gibi süreçlerin yüksek düzeydeki seçiciliği olan etkileşimi tesis ederler. Aminoasitlerin muhtemel bileşimlerinin çeşitliliği (yirmi adet) ve üç boyutlu yapıların genetik bilgiyi kopyalamak için kalıp olarak kullanılabileceği gerçeği, biyologların çoğunun 1940'lara kadar genlerin de proteinlerden yapıldığına inanmasına neden olmuştur. DNA (deoksiribonükleik asit) zaten biliniyordu ve araştırma konusuydu, ancak sadece dört nükleotid bazından oluşuyor olması, genetik materyal olarak düşünülmemesine neden olmuştu.

Moleküler Biyoloji

1940'lardan 1960'lara kadar biyokimya alanındaki araştırmalar modern genetik ve hücrebilimin bir kısmı ile birleşmeye eğilim göstererek "moleküler biyoloji" olarak adlandırılan bir araştırma alanı oluşturdu. Moleküler biyoloji, genetiğin ve biyokimyanın göz ardı ettiği veya çözemediği meseleleri ele alır: Bir yandan, genlerin kimyasal doğası (Hangi kimyasal özellikler kalıtsal bilginin birikmesine ve iletilmesine imkân verir?), diğer yandan protein sentez süreçlerinin biyolojik anlamı, metabolik ve embriyonik gelişme süreçlerine bağlı regülasyonu meselesini.

İnsan hastalıklarının nedenleri veya eğilimleri ile ilgili genetik bilgilere erişmek için tıp ve sağlık amacıyla biyoteknoloji kullanımı etik tartışmalar doğurdu, İkinci Dünya Savaşından önce farklı ülkeler tarafından uygulanan ve Nazilerin, soykırımlarını gerekçelendirmesine imkân veren ırkçı ve ayrımcı öjenik uygulamalara geri dönüş riskini de beraberinde getirdi. Aslında geçmişte öjenik uygulamalar zorlama yoluyla uygulanırdı, yani devletler, apaçık genetik kusurların taşıyıcıları olarak kabul edilenleri sterilize etmek (veya Almanya'da öldürmek) için yasalar çıkarırdı. Günümüzde demokratik ülkelerde tıbbi alanda başvurulan genetik teknolojiler, kötüye kullanımı ve ayrımcılığı önlemek için düzenlenir ve sadece sağlıklı bebeklerin doğmasını sağlamak için çiftler tarafından, zorunlu olarak değil de özgürce seçilir.

Sinir hücrelerinin sahte renkli bilimsel fotoğrafı

1940'larda genetik kavramlarının mikroorganizmalara da uygulanabileceği keşfedilir ve bakteri türlerinin kalıtsal dönüşümleri üzerinde yürütülen deneysel çalışmalar, 1944 ile 1952 yılları arasında, bu olguların deoksiribonükleik asit transferiyle ilişkili olduğunu gösterir, yani DNA'nın genlerin yapıtaşı olduğunu ortaya koyar. DNA'nın kimyasal yapısı üzerine daha ayrıntılı çalışmalar 1953'te James Watson ve Francis Crick'in, dört bazın tamamlayıcı bir şekilde eşleştiği çift sarmal yapısını keşfetmelerine imkân verir. Watson ile Crick, keşfin biyolojik anlamını da kavrar; bu keşif kalıtım bilgisinin çoğaltılması ve mutasyonlar ile rekombinasyonların moleküler temelini basit bir şekilde açıklar. Başka bir deyişle, Darwinci doğal seçilimin mümkün kıldığı bireysel biyolojik varyasyonun moleküler düzeyde nasıl oluştuğunu açıklar.

Çift sarmallı yapının keşfi, bazların diziliminin genler tarafından aktarılan ve proteinlerin yapısal ve işlevsel düzeyinde ifade edilen kalıtsal mesajın özgüllüğünü temsil edebileceği anlamına gelir. Buradaki sorun, dizilimde kodlanmış bilginin nasıl çoğaltıldığını, genetik programın yazıldığı kodun formunun ne olduğunu ve nükleotid bazlardan oluşan özgül dizinin özgül aminoasit dizisine nasıl çevrildiğini belirlemektir. Bu sorunlar 1950'ler ve

1960'larda çözüldü ve sonraki yıllarda biyokimya mühendisliği çalışmaları genetik materyali klonlama ve yeniden birleştirme, DNA dizisini belirleme, genişletme vs için teknolojiler geliştirmeyi mümkün kıldı.

DNA Alanında Araştırmalar

Biyoloji ve moleküler genetik işlevsel biyolojiyle bağlantılı bütün problemleri çözememiştir. 1960'ların sonunda, o âna kadar moleküler biyologlar tarafından DNA'nın yapısal ve işlevsel organizasyonunu anlamak için kullanılan, özellikle virüs ve bakteriler gibi deneysel modellerin sınırları ortaya çıkmaya başladı. Bu modeller ayrıca François Jacob ve Jacques Monod tarafından 1960'ların başında tanımlanan ve gen ifadesinin ilk otoregüle kontrol sistemi olan "operon"u keşfetmeye de imkân verdi. DNA'yı manipüle etmeye yönelik yeni teknolojiler yoluyla giderek daha karmaşık organizmaların genomlarının incelenmesine geçildiğinde, 1970'lerden itibaren DNA dizilerinin organizasyonunun farklı olduğu ve gen ifadesinin aktivasyonu, kapatılması ve düzenlenmesi mekanizmaları açısından inanılmaz düzeyde farklılaşma sergilediği keşfedildi. Genetik materyalin deneysel olarak yeniden birleşimi aracılığıyla, o âna kadar akla gelmeyecek yeni yönler keşfedildi; örneğin genlerin ifade edilmeyen DNA dizilerine sahip olabileceği ortaya çıktı, dolayısıyla proteine dönüştürülecek dizinin hazırlanması, genetik bilgiyi genişletmeye imkân verecek işlem süreçleri içermekteydi. Zaten insan genomunun dizilenmesinden sonra, sadece yaklaşık 25.000 gen içerdiği ve bunların vücudumuzda meydana gelen tüm işlev ve etkileşimleri kodlamak için yeterli olmadığı keşfedildi. Böyle olması, genetik bilginin, klasik genlerde depolanan bilginin karmaşık ve büyük ölçüde bilinmeyen işlenme ve genişletme süreçleri ile genomun epigenetik manipülasyonları yoluyla üretildiği anlamına gelir. Epigenetik mekanizmalar ve hücre içi sinyalleme üzerinde yürütülen incelemeler, gelişim sürecinde genom ile işlevsel ifadesini düzenleyen biyokimyasal mekanizmalar arasındaki ilişkilerin kavramsallaştırılması konusunda yeni deneysel ve teorik zorluklar yaratmaktadır.

Genetik, Biyoloji ve Evrimsel Gelişim

Gelişim sürecinin zamanı ve mekânı veya fizyolojik bağlamı doğrultusunda bilgiyi arttırıp kontrol etme imkânı veren bu epigenetik mekanizmalar sayesinde, organizmanın bağışıklık sistemi ve insan beyni gibi yüksek adapte olabilirliğe sahip sistemleri, evrimin mantığıyla işlev görebilirler. Bu sistemlerin olgunlaşması ve işlevi, Darwin tipi seçilim süreçleriyle (somatik seviyede) gerçekleşir; etkinleştirici uyaranlar (bağışıklık sistemi için antijenler, beyin için algılar ve deneyimler) yoluyla farklı elementlerin (bağışıklık sisteminde antikorlar, beyinde nöron ve sinaps grupları) repertuvarları üretilir, böylelikle bağışıklık ve nöron işlevleri, beklenmedik durumlara da

adaptif şekilde yanıt verebilir ve deneyimi kayıt altına alabilirler. Aslında, bağışıklık kazanımı veya aşılanma ile bir deneyimin hafızaya kaydedilmesi veya bir becerinin öğrenilmesi bir bakıma benzer süreçlerdir, yani sistemlerin spontan ve dinamik aktivitesinin seçilim yoluyla değiştirilmesidir. Gerald Edelman ile Jean-Pierre Changeux de felsefi düşüncelerinde bu sonuçlara varmışlardır.

Doğal seçilim ve rastgele türevlerin biyolojik popülasyonlarda adaptif değişiklikler üretmesine imkân veren dinamikler konusunda yürütülen doğa bilimsel çalışmalar, hayatın hücresel ve moleküler temellerinin keşfiyle entegre olmuş ve zenginleşmiştir. Organizma içi hücre popülasyonları arasındaki genetik ve epigenetik olarak düzenlenen etkileşimler yoluyla doğal seçilimin gerçekleşmesine imkân veren fenotipik varyasyonlar ortaya çıkar. Darwin'den sonra, evrim teorisi genetik kavram ve gözlemlerle entegre edilince, İkinci Dünya Savaşından hemen önce, doğal seçilimin, bireysel üreme farklılıkları sonucunda, biyolojik popülasyonların genetik bileşimindeki değişim olarak tanımlandığı bir sentez doğdu (sentezci evrim teorisi veya Yeni-Darwinizm). Sentez teorisi, moleküler biyolojinin keşifleriyle verimli bir şekilde entegre oldu, çünkü DNA'nın içindeki, kopyalanabilen ve mutasyonlara neden olabilen kodlu genetik bir programın varlığı, doğal seçilimin etkilerinin kalıtımsal hafızaya nasıl kaydedildiğini ve evrimsel ve somatik geçmişi olan, bireysel karakterleri indirgenemez belirli bir organizasyon şekli doğrultusunda organizmaların nasıl üretildiğini açıklamaktaydı. Gelişim süreçleri hakkındaki bilgilerde elde edilen ilerlemelerin evrim teorisine getirdiği yeni fikirlerle, gelişimden sorumlu genler ve farklılaşma ile morfojenez süreçleri, evrimsel değişikliğin zamanlamalarına izin verilmesi, sınırlanması veya düzenlenmesinde önemli bir rol oynamış olabilecek faktörler olarak görülmeye başlandı. Bu yeni yaklaşım "evo-devo" (*evolutionary developmental biology*, yani "evrimsel gelişim biyolojisi") olarak adlandırılmıştır.

Davranış Konusunda İncelemeler

Biyolojik araştırmanın zamanla evrimsel yaklaşımın etkisi altında kalmış bir başka alanı da davranış bilimleridir. Önce Lorenz ve Niko Tinbergen'in etolojik araştırmaları, ardından Edward Wilson'un sosyobiyoloji bağlamında evrimsel düşünceyi kolektif ve sosyal davranışların açıklamasına uygulaması, evrimsel psikolojinin ortaya çıkmasına katkıda bulundu; bu yaklaşım, davranış özelliklerinin de belirli bir ortamda sağlanan adaptasyon avantajına, yani kontrol

Biyolojik düşüncenin yolculuğunu özetlemek istediğimiz takdirde, evrimsel genetikçi Theodosius Dobzhannsky'nin "Biyolojideki her şey ancak evrimin ışığında anlamlıdır," şeklindeki ün salmış ifadesi Darwin'den bu yana biyolojinin gerçeklerini oluşturan sonuçların teorik açıdan genel anlamını tanımlar. Tıp, temel biyolojik bilgilerdeki ilerlemelerden hastalık önleme ve tedavi stratejileri elde ederek insan sağlığı açısından tarihinde daha önce hiç görülmemiş ilerlemeler sağladı. Biyolojik organizasyonun hücresel ve moleküler temelleri üzerine araştırmalar, hastalıkların nedeninin açıklanması açısından da etkili oldu; bu nedenler, farklı nedenlerle belirli bir çevresel bağlamda organizmanın işleyişinde meydana gelen ve bireysel hayatları tehlikeye atan değişikliklerdir (dolayısıyla onlar da evrimsel mantık doğrultusunda incelenmelidir).

ettikleri genlerin üstün bir üreme fırsatı sağlamasıyla açıklanabileceği fikrine dayanır.

Etolog ve *Gen Bencildir* kitabının yazarı Richard Dawkins, Yeni-Darwinizmin çok radikal bir versiyonunu geliştirerek seçilimin doğal olarak etkilediği seviyenin gen olduğunu belirledi. Paleontolog Steven Jay Gould ise Dawkins'in görüşlerini fazlasıyla indirgemeci ve siyasi olarak yanlış olmakla suçlamıştır.

Biyoloji ve Biyoetik

Gilberto Corbellini

Tıp alanında, "biyoetik" terimi (*bioethics*) 1970 yılında Amerikalı onkolog Potter Van Rensselaer tarafından, biyolojik bilgilere dayalı ve bu bilgileri, insanlığı nüfus artışı, çevre kirliliği ve enerji kaynaklarının keyfi kullanımının risklerine karşı duyarlı hale getirmek amacıyla geleneksel beşeri bilim değerleriyle entegre edecek bir etik hipotezini tanımlamak için icat edildi. Biyoetik terimi daha sonra, 1970'lerde ve 1980'lerde farklı şekillerde kullanıldı. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde, tıbbi uygulama alanında Nürnberg Kodu ve 1948 Cenevre Bildirgesinin etiğine aykırı insan deneyleri konusunda birçok vaka bildirildi. Haziran 1978'de ABD'de "Belmont Raporu" yayımlandı: İnsanlara ve bağımsız ahlaki seçimlerine saygı gösterilmesi, biyomedikal araştırmaların insanlar için faydalı olması ve faydaların ve dezavantajların sosyal dağılımında adalet gibi ilkeler ilk kez biyomedikal araştırma ve uygulamaların etik değerlendirilmesinde referans kriterleri olarak tanımlandı.

Biyoetiğin kökenindeki fikirler 1960'larda Amerika Birleşik Devletleri'nde toplumsal ilişkilerin artan karmaşıklığını niteleyen sayısız çatışmayı etkili bir şekilde çözmek için uygun yöntemler ve ahlaki prensipler belirleme amacıyla etik doktrinlerin farklı beşeri faaliyet alanlarına uygulanması konusuna giderek daha çok ilgi duyan, hem laik hem de dinî yönelimli ahlak filozofları arasında olgunlaşır. Bireysel özgürlük ve özerklik etik açıdan geçerli tüm seçimlerin temeli olarak varsayılır. Filozoflar, sadece deontolojik kodların ahlaki ilkelerine dayalı bir tıp etiğinin insanların bireysel haklarına saygıyı garanti edip etmeyeceğini sorgularlar. Ahlak filozofları ile birçok teoloğa ve hukukçuya göre doktorların tıp biliminin olguları konusunda yetki sahibi olması meşrudur, ama seçimlerini yönlendirecek etik ilkeleri ve değerleri tanımlama konusunda yetkili değildirler. Özellikle hastanın değerleri önemli kabul edilmeli ve hasta, doktor tarafından özerk seçim hakkına sahip bir birey olarak ele alınmalıdır; bu anlamda, doktorun bilimsel yetkinliğini arttırmaya yönelik herhangi bir girişimi "babacılık"

şeklinde ahlaki bir hataya neden olacaktır. Yeni biyomedikal etiğin o yıllarda, özellikle bilgilendirilmiş onamın felsefi-hukuki öncülleri analiz edilerek ve hastanın kendi değer sistemi temelinde bir tedaviyi reddetme hakkı olduğu ele alınarak gelişmiş olması önemlidir. Dolayısıyla yeni ahlaki bakış açısını, geleneksel tıbbi etikten ayırt etme niyeti, "biyoetik" teriminin ilk ortaya çıktığında sahip olduğundan farklı bir anlamla kabul görmesine neden olur; bu terim, *Encyclopedia of Bioethics*'in [*Biyoetik Ansiklopedisi*] (1978) ilk baskısında "yaşam bilimleri ve sağlık bakımı alanında insan davranışının değerler ve ahlaki prensipler ışığında sistematik incelemesi" olarak tanımlanır.

Soyut Olmayan Hasta

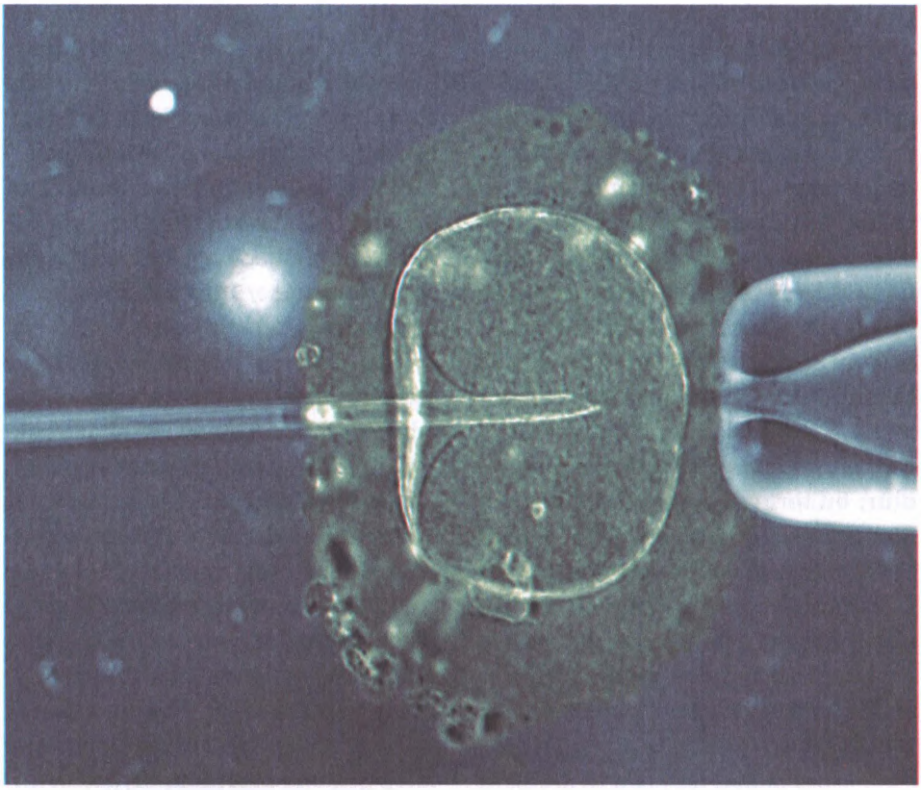
1980'ler boyunca karar alma sürecinde özerklik ilkesinin önceliğine yönelik çeşitli eleştiriler öne çıkar. Farklı gruplar, doktor ve sağlık görevlisinin öncelikli görevi hasta iyileştirmek veya bir kişiyi sağlıklı tutmaksa, meslek kodlarındaki yükümlülükler yerine özerkliğe öncelik verildiğinde, doktorların kendi ahlaki görevlerini ihlal etmek zorunda kalacaklarını öne sürerek bu duruma itiraz eder.

Özerklik ilkesinin çok radikal bir yorumuna karşı bir başka argüman da kolektif çıkardır: Bir yandan sosyalleşme süreci bireysel tercihleri etkilerken, diğer yandan bireysel arzular ve tercihler yine de sosyal normlara uymak zorundadır. Biyoetik tartışmaları, kaynakların kıtlığı ve halk sağlığı maliyetlerinin artışıyla başa çıkmak için daha etkili siyasi ve ekonomik seçeneklerin sorunlarına ilişkin düşünceye açılmaktadır.

Son yıllarda, hastanın özerkliği meselesi biyoetik literatüründe adalet, dürüstlük, eşitlik, ekonomik verimlilik ve maliyetlerin kontrol altına alınması gibi diğer ahlaki kavramlara göre ikincil bir konuma geldi.

1980'lerin ortalarından itibaren, biyoetik düşünceleri Batıdaki tüm ülkelerde yayılmaya başlarken ve yasal müdahaleler ile bu alanda eğitim ve öğretim faaliyetleri için talep giderek artarken, biyoetik, hastanelerde ve tıp okullarında soyut bir karar prosedür sistemi olarak yayılmaya başladı ve doktorlarla tıp araştırmacılarının karşılaştığı birçok ahlaki soruna basit cevaplar ve hızlı çözümler sunmayı amaçlayan bir etik oluşturdu. Uygulamalı biyoetiğin biçimsel ve prosedürel anlayışının hâkim olmasına tepki olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nde teorik ve metodolojik düzeyde birbirinden oldukça farklı iki yönelim ortaya çıktı.

Biyoetiğin kurucularından bazıları, biyomedikal etiğin

Özel bir teknik olan ICSI (Intracytoplasmic Sperm Injection) yoluyla gerçekleştirilmiş yapay dölleme

sorunlarını çevre etiğinin ve biyoetik seçimlerde rehber olarak kabul edilecek değer ve ilkelerin tanımlanacağı daha geniş bir spekülatif ufkun daha genel sorunlarına bağlayan orijinal küreselci ilhamı geri kazanmaya başlarlar. Bu anlamda, *Encyclopaedia of Bioethics*'in (1995) ikinci baskısında, biyomedikal konuların yanı sıra demografik gelişim, ekolojik bozulma ve insan ile diğer canlılar arasındaki ilişki gibi çevresel sorunlara da önem veren bir tanımın yaygınlaştığı gözlemlenir.

Bu arada doktorlar da klinik uygulamaların karar verme yöntemlerini ahlaki sorunların analizi açısından yeniden değerlendirmektedir. Biyoetiğin, aynı zamanda tesadüfen bir

hasta olan, soyut bir karar mercii olarak hasta imajı, ne kadar sınırlı olduğunu gösterir: Her hasta, biyografisi, hayat deneyimleri, kişisel inançları, değerleri ve niyetleri (hastalık yoluyla değiştirilebilecek unsurlar) ile benzersiz ve karmaşık bir birey olarak düşünülmelidir.

1980'lerin sonundan itibaren, etik kavramlar üzerine teorik tartışmaların veya bireysel vakaların analizinin yanı sıra tıp etiği sorunlarına kendilerini kaptıran ve yine de deneyci olarak çözüm bulmaya çalışan doktorlar tarafından yürütülmüş çalışmalar yayımlanmaktadır. Doktorlar, ilahiyatçıların ya da filozofların teorik yöntemlerinin uygulanmasında ve ilke sorunları konusunda tartışmalar üzerinde ısrar etmek yerine sosyolojik araştırmanın ve özellikle klinik epidemiyolojinin deneyci yöntemlerini önerirler. Tıp etiğinde deneyci araştırmaya geçiş olumlu bir gelişmeyi temsil eder. Resüsitasyon tedavisi bağlamında klinik seçimler ve ikame kararlarıyla bağlantılı deneyci yaklaşım, yeni etik sorunları tanımlamaya, uygulamada sorunlu sonuçlar doğurabilecek teorik konulara odaklanmaya ve tıbbi bakım sağlayıcıların etik ilkeleri işlevsel hale getirme becerilerini değerlendirmeye imkân verir. Bu anlamda katılımcıların gerçek hayattaki davranışlarını araştırmaktan ziyade, varsayımsal vakalara yönelik tutumlarını incelemek için çalışmalar yürütülür.

1990'larda biyoetik tartışmaları giderek genetik ve hücresel teknolojilerin uygulamalarına yönelmiştir. Doğum öncesi moleküler tanı, in vitro fertilizasyon ve hücre çekirdeği transferi (klonlama) tekniklerinin ortaya çıkışıyla dikkatler, üreme tercihleriyle ve insan embriyolarının araştırma amacıyla ve dejeneratif hastalıklar için yeni tedaviler geliştirmek üzere kullanılması ihtimaliyle bağlantılı etik değerler ve haklar üzerine yoğunlaşmaktadır. Genetik, üreme ve hücre mühendisliği uygulamalarının yanı sıra, ortaya çıkan biyoetik tartışmalar, beyin çalışmaları ve sosyal açıdan sapkın davranışlarla bağlantılı nörolojik anormalliklerin teşhisini ya da bireysel yeteneklerin güçlendirilmesine yönelik farmakolojik tedavilerin geliştirilmesine imkân verecek yeni nörobilimsel bilgi ve teknolojilerin getirileriyle ilgilidir. Etik sonuçlara gelince, bu konular artık "nöroetik" olarak bilinen ve ahlaki yargılarda yer alan nörofizyolojik süreçlerin incelenmesi meselesini de kapsayan özel bir bölümün konusudur.

YENİ ETİK TEORİLER

Roberto Lolli

Geleneksel Etik Meselelerine Yeni Bir Bakış

Yahudi soykırımından sonra hâlâ felsefe yapmak mümkün müdür? Auschwitz'ten sonra Tanrı kavramı ne anlama gelir? İlki Theodor W. Adorno'ya, ikincisi de Hans Jonas'a ait olan bu sorular, geleneksel etik meselelerine yeni bir bakışla neyin kastedildiğini çok güzel özetler.

Pozitivizmin Çöküşü

Genel olarak XX. yüzyıl, XIX. yüzyıl pozitivist ilerleme idealinin ve en azından teknolojik gelişmeler ile insanlığın durumunun iyileştirilmesi arasındaki özdeşliğin azaldığı bir dönem gibi görünür. Farklı ideolojik arka planlardan yazarların düşünceleri bu tema üzerinde birleşir: Martin Heidegger teknolojiye karşı neredeyse gerici bir tavır takınır; Herbert Marcuse'ye göre hayat, burjuva kapitalist çıkarlar dünyası karşısında bir yabancılaşma duygusu sergiler; Hannah Arendt'e göre çağdaş kötülüğün umut kırıcı sıradanlığı ya etkin bürokratların gri kılığına ya da niteliksiz bir lider için kendilerini feda etmeye hazır apolitik kitlelere bürünür.

Teknoloji, bu düşünürlere neredeyse kontrolsüz bir robot olarak görünür ve ona karşı üç tür tepki ortaya çıkar: Teknolojiyi, Batı felsefesinin nihilist bir şekilde içine düştüğü "varlığın unutulması"nın aşırı bir örneği olarak gören Heidegger'in umutsuzluğu; Marcuse'nin piyasanın insan üzerindeki hâkimiyetinin yapısında teknolojinin işlevini ortaya çıkarmaya yönelik devrimci güdüsü; Arendt'in *praksis*'e, felsefe tarafından soyut spekülasyon adına kasti olarak terk edilen kamusal alana yönelik, ortak sorumluluk boyutuna geri dönüşü.

Savaş Teması

XX. yüzyılda son derece önemli bir diğer geleneksel tema da savaş konusudur. Yüzyılın, sivillere yönelik eşi benzeri görülmemiş şiddet ve insan onurunun sistematik ihlali ile ağırlaşan tarihin en kanlı çatışmalarına sahne olması, beraberinde bu konunun felsefi açıdan mutlaka ele alınması zorunluluğunu getirdi. Mohandas Karamchand "Mahatma" Gandhi'nin (1869-1948) düşüncesi bu konudaki en yenilikçi düşünce olarak kabul edilebilir. Onun *satyagraha*, yani "hakikat için (şiddet içermeyen) mücadele" doktrini, aslında hem çiğnenen insan haklarının savunulmasını hem de çatışmaların savaş dışı, "yaratıcı" çözü-

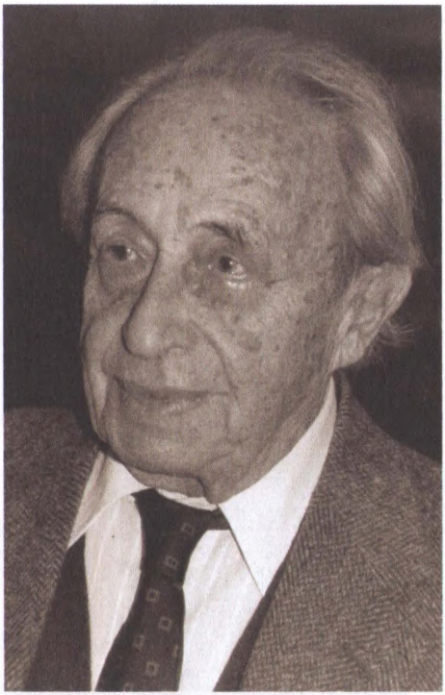
Kyoto'da haftada bir düzenlenen nükleer karşıtı gösteri, 28 Eylül 2013

münü aynı bakış açısı altında ele almaya imkân verir. Gandhi'ye göre mesele, iktidarın şiddet içeren, kör araçlarının gücüne akıl ve tepkinin enerjisiyle karşı koymak, diyaloğun kesintiye uğratılmasına dayanan savaşın sapkın mantığına meydan okuyan sembolik direniş biçimleri ve muhalefet tezahürleri bulmaktır. Gandhi'nin Batının felsefe yürütme kanonuna dahil edilememesi, etik düşünce açısından çalışmalarını olumsuz etkilemez. Öte yandan, Batı dünyasında Michel Foucault (1926-1984), "iktidarın mikrofiziği" üzerine yaptığı incelemeyle, çatışma ve baskı mantığının her düzeyde egemen olduğu modern toplumun özünde baskıcı olan yapısını kınamıştır.

Yeni Etikler

Geleneksel etiğin nesneleri yeniden gözden geçirilmeseydi, çağımıza özgü, yepyeni sorunlar etrafında oluşan yeni etik ya da özel etik diye adlandırılan kavramlar gelişemezdi. Temel olarak üç yeni araştırma alanı söz konusudur: Tıp ve genetik alanlarındaki bilimsel araştırmaların sonuçları biyoetiğin konusudur; sanayi-

leşmenin gezegeni yok etmesini önlemek için benimsenmesi gereken tavırla ilgili sorunlar çevre etiği tarafından incelenir; ve kitle iletişim araçlarının kullanımı meselesi iletişim etiğinin yetki alanına girer.

Hans Jonas

Biyoetik

Tıbbın insan hayatının özel yönlerine müdahaleciliği, ekonomik verimliliği de göz önüne alan sağlığın korunmasının siyasi planlaması, bedenin kurtuluşu ile ruhun kurtuluşu arasındaki tartışmada bilimsel araştırma ile din arasındaki karşılıklı müdahaleler (ve bu diyalektiğin kamusal alan ve bireysel vicdan tarafından alınan kararlara yansımaları), klonlama başta olmak üzere türlerin geleceği açısından kimileri için büyüleyici, kimileri içinse rahatsız edici senaryolar öngören teknikler konusundaki deneyler, biyoetiğin ilgilendiği başlıca konulardır.

Çağdaş biyoetik üzerine felsefi düşüncenin başlangıcı, Karl Jaspers'in 1950-1955 yılları arasında yazdığı *Der Arzt im technischen Zeitalter* (*Teknoloji Çağında Doktor*) adlı kitapta toplanan deneme yazılarına dayandırılabilir. Jaspers'in ana odağı aslında psikanalizin eleştirel bir analiziydi, ancak bu denemeler aynı zamanda tıbbi araştırmaları etikle kaynaştırma ihtiyacının nedenini de içerir, çünkü "bilimsel tıbbın sınırlarına ulaşıldığında, felsefe olmadan aptallığın üstesinden gelinemez." Jaspers'in çağrısına kulak verilmiştir ve biyoetik bu görevin üstesinden gelmeye çalışır: Yukarıda sözü edilen sorunlar hakkında kamusal bir tartışma başlatılarak, neyin meşru neyin gayri meşru olduğuna karar verenin siyasi ya da idari otorite ya da tamamıyla kendi başlarına faaliyet gösteren araştırma laboratuvarları ve ilaç şirketleri olmaması için biyoetiğe ideolojik olarak da çok uzak geleneklerden gelen çeşitli yazarların üzerinde hemfikir olduğu asıl faktörler belirlenir; bu açıdan Ronald Dworkin, Jürgen Habermas ve Hans Jonas'ı örnek göstermek yeterli olacaktır. Biyoetiğin üzerinde uzlaştığı bir başka ilke de şimdiki zamanda hakların tanınmasına dayanan geleneksel etik yaklaşımın yeterli olmadığı, bizimle karşılıklı bir ilişki kuramayacak olan gelecek nesillerin haklarına da atıfta bulunulması gerektiğidir. Hans Jonas'ın *Das Prinzip Verantwortung – Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*'ta

[*Sorumluluk İlkesi. Teknolojik Uygarlık İçin Etik*] (1979) açıkladığı sorumluluk ilkesine göre kişinin eylemlerinin sonuçlarının sorumluluğunu üstlenmesi, sadece biyoetiğin değil, çevre etiğinin de temel taşını oluşturur. Geleceği belirleyecek siyasi, idari ve bilimsel otoriteye sahip olanlar, henüz olmayanları bile korumak veya Jonas'ın deyimiyle "Varlığın olmasına izin vermek" için olgun bir sorumluluk duygusuyla hareket etmelidir. Ancak yaşama hakkı ilkesini reddederken kendi ideolojik evrenleri ve inançları doğrultusunda birbirlerine karşı çıkan çeşitli biyoetik yorumcularının ortak yönleri bu iki noktayla sınırlıdır. Bazıları bu ilkeyi dinî anlamda yorumlayarak "hayatın kutsallığı" olarak algılarlar; bu durumda değişmez bir model olarak varsayılan ve temelde ilahi projenin planıyla örtüşen bir "doğa" kavramının değiştirilmesine yer yoktur. Bazıları da bu ilkeyi "hayatın kalitesi" olarak yorumlar: Bu durum insan hayatının içkin değerinin tanınmasına engel olmaz, ancak akılcı ve özbilinçli özneler olarak bireylerin o ilkeden hangi hak ve görevlerin türetileceğine karar verme hakkını onaylar ve sorumlu bir proje dahilinde olsa da insan tarafından kısmen veya tamamıyla değiştirilebilir olduğu varsayılan bir "doğa" modeli oluşturur.

Bu iki yaklaşım arasındaki sınırlar çok nettir ve yaklaşımların mutlaklaştırılması, bireylerin ve toplumun hayatını ilgilendiren önemli ve belirleyici konularda sakin bir diyalog kurulmasını engeller. Bu nedenle, "iyiye ulaşmak" gibi azami hedefler yerine "zarardan kaçınmak" gibi asgari hedefler konusunda ortak noktalar bulmak daha kolaydır; bu hedefler beraberlerinde dinî ve ideolojik alan seçimleriyle onlara bağlı olarak zorluklar getirir. Böyle bir yaklaşım, adım adım elde edilen noktaları pekiştirerek ve az ya da çok sayıda kişinin inançları tarafından dikte edilen davranışların tüm bireylere dayatılmasından vazgeçilerek önemli sonuçların elde edilmesine imkân verebilir.

İletişim Etiği

Doğru bilgilendirme ilkesi ve kişinin önceden şekillendirilmemiş kendi fikirlerini oluşturmasını teşvik etmeyi amaçlayan olgun bir kamusal tartışma, bu açıdan kesinlikle vazgeçilmez olan iletişim etiğinin temel ilkeleridir. Aslında sorumluluk ilkesinin yanı sıra her erkek ya da kadının kendi eylemlerinin bilincinde olduğunu ve özellikle kendi bedeni üzerinde kendi kaderini tayin etme ve doktor-hasta ilişkisiyle ilgili olarak seçim yapabildiğini öngören özerklik ilkesini de korumak esastır.

Kitle iletişim araçlarının yüzyılı, sonucu henüz bilinmeyen ancak şimdiden rahatsız edici sorulara yol açan bir dizi sürecin önünü açtı. Yeni ikna araçlarının propaganda potansiyelinden ilk yararlananlar totaliter diktatörlükler oldu: İlk televizyon yayınlarının Hitler Almanya'sında gerçekleşmiş olması bir rastlantı değildir. Bu araçlar geliştirildi ve sinema, radyo ve televizyona dünya çapında internet eklendi. Ancak bireylerin bilgi alma ve iletişim kurma imkânları artarken, aynı zamanda hükümetlerin, haber ajanslarının ve şirketlerin bireylerin

hayatlarını kontrol etme becerilerinde de artış yaşandı. Bir yandan yurttaşların mahremiyetinin teminat altına alınması, diğer yandan da bilgisayar korsanlığı, terörizm ve geleneksel koruma araçlarıyla kolayca karşı konulamayan diğer suçlar çağında yurttaşların korunması ihtiyacı ortaya çıktı.

İletişim etiği üzerine yeniden düşünmeye iki önemli katkı, söylemsel ahlak ve siyaset teorisinin temellerini öneren Karl-Otto Apel (d. 1922) ve Jürgen Habermas'a aittir. Onlara göre mesele, demokrasi krizinin üstesinden gelebilmek için uzlaşma ve sivil toplum kategorilerini yeniden tesis etme gerekliliğidir. Apel, ahlaki normatiflik dilin kullanımına içkin olacağından, adalet (her konuşmacının hakikat iddialarını dile getirmek ve fikir birliği sağlamaya yarayacak dilsel eylemlere başvurma konusunda eşit haklara sahip olması), dayanışma (sorunlara tartışma yoluyla çözüm bulmak için ortak çabada karşılıklı destek) ve ortak sorumluluk (sorunları dile getirmek ve çözmek için tüm konuşmacıların ortak çaba göstermesi) gibi kurallar aracılığıyla iletişimsel bir etik inşa etmeye çalışır. Apel'e göre, sınırsız iletişim topluluğunun doğasında var olan bu söylem ilkelerinin kabul görmesi gerçek bir anlam ufku oluşturabilir.

Habermas'ın teorisi, uygulama düzeyinde, hâkimiyet ve teknolojik manipülasyon mantığı tarafından yönlendirilen "araçsal eylem"e karşıt bir "iletişimsel eylem" teorisi olarak gelişir. İletişimsel eylem, zorlamanın hâkim olmadığı ve anlayış arayışına yönelik bir yaklaşımla açıkça desteklenen bir toplumsal birlik ihtimalini ortaya koyar.

Dünyada haber alma özgürlüğü (Kaynak: Sınır Tanımayan Gazeteciler)

Karl Popper de son eserlerinden biri olan *Television: A Bad Teacher* [*Televizyon: Kötü Bir Öğretmen*] (1993) ile iletişim tartışmasına dahil olmuş, televizyonun "açık toplum" lehine bir araç haline gelmesinin ancak kitlelerle iletişim kurma gücünü elinde tutanların sorumluluğu ve temsil edilen seslerin çoğulculuğu yoluyla gerçekleşebileceğini belirtmiştir.

Sorumluluk İlkesi ve Çevre Etiği

Hans Jonas'ın *Das Prinzip Verantwortung – Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation* (1979) adlı eseri, insan ile doğa arasındaki ilişkiye dair çağdaş tartışmanın kaynağıdır ve biyoetik ile çevre etiği konusundaki düşünceler için bir referans noktası teşkil eder. Jonas, çevrenin korunması gibi son derece modern sorunsalları ele alırken hareket noktası *The Phenomenon of Life* [*Hayat Fenomeni*] (1966, neredeyse XIX. yüzyıl yapısına sahip bir doğa felsefesi eseri) ve daha da geriye gidecek olursak, 1930'larda ve 1950'lerde Geç Antikçağ gnostisizmi üzerine yaptığı çalışmalardır.

Jonas'a göre, teknolojik çağ acil bir etik değişimi dayatır. Jonas, yeni ahlakı var olmanın merkezî önemine dayandırmak için klasik ontolojiyi yeniden ele alır ve biçimsel yapısını Kantçı ahlak yasasının hayata geçirilmesinde belirler. Geleneksel ahlak, davranışları insanlar arasındaki etkileşimle ölçerdi; Jonas'a göre ise günümüzde etiğin nesneleri arasında doğayı da dahil etmek gereklidir, çünkü çevreye zarar vermek diğer insanları, gelecek nesilleri, bizim hâlâ tadını çıkarabileceğimiz haklardan mahrum etmek demektir.

Jonas'a göre siyasi sorumluluğa sahip olmak, yalnızca şu anda yaşayanların değil, gezegenimizde daha sonra yaşayacak olanların da haklarını korumak anlamına gelir; Alman filozof şöyle yazar: "Tüm sorumlulukların arketipi, insanın insana olan sorumluluğudur." İnsanlık kendisine ait olmayan bir mirası israf etmekte, başkalarının geleceğini harcamaktadır. Bu nedenle, teknolojik çağın zorunlulukları, hayvan ve bitki türlerinin insan eliyle yok edilmesi tehdidiyle karşı karşıya kalan doğaya ve var olma imkânına saygı duyma ihtiyacı öngörülerek formüle edilmiştir. Dünyayı yaşanabilir kılan, insanı korkudan kurtaran ve doğaya hâkim olmasına imkân veren teknoloji, aksi takdirde, şimdiden yapmaya başladığı gibi, yoluna çıkan her şeyi ezip geçme tehlikesiyle karşı karşıyadır: Jonas'a göre dünyayı insanileştirme projesinin aracı olan şey, artık dünyayı insanlıktan çıkaran ve doğasını bozan şey haline gelmiştir.

Jonas'ın gündeme getirdiği konuyu yeniden ele alan, Harvard Üniversitesi Bilim Tarihi Profesörü Everett Mendelsohn, teknolojinin ekonomik açıdan istenmeyen sonuçlarının analizini derinleştirerek doğal çevreye saygı sorununu gelişim etiğinin olumlanmasıyla ilişkilendirir. Japon filozof Tomonubu İmamichi (d. 1922) ise "ekoetik" terimini ortaya atarak ben etiğinden biz etiğine geçmeyi ve insan ile doğa arasındaki uyum arayışı adına Batı düşüncesinin Doğu düşüncesiyle bütünleşmesini sağlayacak yeni ortak erdemler aramayı önerir.

Soykırım İnkârcıları Kimlerdir?

Valentina Pisanty

Soykırım inkârcıları Yahudi soykırımının hiçbir zaman gerçekleşmediğini ve Nazi gaz odalarının, İsrail devletini finanse etmek amacıyla yenilgiye uğramış Almanya'dan savaş tazminatı almak için Siyonist kökenli müttefik propagandasının bir icadı olduğunu iddia eden bir grup sözde tarihçidir.

Bu tür yazarlardan genellikle "revizyonist" (kendilerini tanımlamak için kullandıkları unvan) olarak söz edilir, ancak bilimsel tarihyazımı onlara "inkârcılar" demeyi tercih eder. Bunun nedeni basittir: Kendine saygısı olan tarihçiler, belgesel kanıtların yaklaşımlarını gözden geçirmeye sevk etmesi durumunda edinilmiş bilgilerini sürekli olarak incelemeye hazır olmaları anlamında revizyonistken, inkârcılar tarihsel kanıtların kendini inkâr eden kişidir. İnkârcılara göre gaz odalarının yokluğu, Yahudi soykırımının varlığını kanıtlayan her türlü belge ve tanıklığı *a priori* reddederek, İkinci Dünya Savaşı tarihini radikal bir şekilde yeniden yazmak için çürütülemez olarak ortaya konmuş bir veridir. Savaştan hemen sonraki dönemden bu yana, savaştan galip çıkanların sözde tarihyazımının savaş tarihine dayattığı iddia edilen çarpıtmaları kınayan münferit yazarlar olmuştur. Örneğin Fransa'da Maurice Bardeche açıkça faşist bir yazardır ve 1948'den beri savaşın sorumluluğunun, yaygın olarak suçlandıkları vahşeti aslında işlememiş olan Almanlara değil, müttefiklere ve Yahudilerin kendilerine yüklenmesi gerektiğini savunmuştur. İlk inkârcıların bir diğeri, Dora'ya ve Buchenwald'a sürgün edilmiş yaşlı bir siyasi olan ve tuhaf bir Stockholm Sendromundan mustarip Paul Rassinier'dir: *Passage de la ligne* [*Hattı Geçmek*] (1948) adlı kitabında Rassinier, toplama kamplarındaki (ancak imha kamplarındaki değil) deneyiminden yola çıkarak, Yahudi soykırımının temelinde yattığını düşündüğü "tarihsel yalanı" eleştirir.

İnkârcılık yıllar boyunca sosyal açıdan marjinal bir olguyken, 1970'lerin sonlarından itibaren daha geniş bir kitleye ulaştı. Bunun birçok nedeni vardır. Biri, inkârcıların yeni ve daha etkili iletişim stratejileri geliştirmeleridir. 1978 yılında

California'da, Torrance'da dünyanın dört bir yanından inkârcıların yöneldiği sözde akademik bir enstitü olan Institute for Historical Review kuruldu. IHR konferanslar düzenlemekte ve çeşitli inkârcı yazarların yazılarının yer aldığı *The Journal of Historical Review* adlı bir dergi çıkarmaktadır. IHR, tüm Holokost inkârcılarının saygı göstermesi gereken inkârcılığın sekiz aksiyomunu ilan etti. Bu sekiz aksiyom şunlardır:

1. Nihai Çözüm imhadan değil, göçten ibaretti.
2. Gaz verme yaşanmadı.
3. Kaybolan Yahudilerin çoğu Amerika ve SSCB'ye göç ederek izlerini kaybettirdi.
4. İdam edilen az sayıdaki Yahudi devleti devirmeyi amaçlayan suçlulardı.
5. Dünya Yahudi toplumu, İkinci Dünya Savaşı hakkında dürüst tarihsel araştırma yapmak isteyen herkese zulmetmektedir.
6. Soykırıma dair hiçbir kanıt yoktur.
7. İspat yükümlülüğü "imhacılar"ın tarafına aittir.
8. Resmi tarihyazımının demografik hesaplamalarındaki çelişkiler, tezlerinin yalan olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.

İnkârcılara yöneltilebilecek en bariz itirazlara aksiyomlar yoluyla bir dizi standart yanıt sunar. Örneğin, kayıp Yahudiler nereye gitti? Hayatlarını başka bir yerde yeniden kurmak için savaş sonrası kaos ortamından faydalandılar. Nazi belgelerinde sıkça rastladığımız "özel eylem" kodlu ifade nasıl açıklanabilir? Cevap: Özel eylemler, kamplardaki hastalıklı mahkûmları sağlıklı mahkûmlardan ayırmaya yönelik seçimlerden başka bir şey değildi. Peki ya savaş sonrası tanıklıklar? İfadeler kanıt değildir, çünkü Müttefikler tarafından zorla alınmış ya da tahrif edilmişlerdir. Peki ya fotoğraflar? Hepsi hileli, ustalıklı montaj faaliyetlerinin sonucu. "Faurisson Davası" (1978'de Fransa'da patlak verdi) inkârcıların imajını temizlemeye yönelik çalışma için bir katalizör görevi görür. Eski bir edebiyat eleştirmeni olan Faurisson, 1976-77 yılları arasında başlıca Fransız gazetelerini "gaz odası sorunu" üzerine bir tartışma çağrısı yapan mektuplarla bombardımana tutmaya başladı. *Le Matin* ve *Le Monde* bu provokasyonu üstlendi ve Faurisson'un mektuplarından birkaçını yayımladı. Hararetli bir tartışma başladı ve Faurisson Lyon'daki Fransız edebiyatı öğretim üyeliği görevinden uzaklaştırıldı, ancak pes etmedi ve uğradığına inandığı zulümden yakındı, zulme uğramış bir kurban gibi davrandı ve (Noam Chomsky de dahil olmak

Auschwitz Müzesi

üzere) birçok solcu entelektüelin konuyu fazla sorgulamadan sunduğu desteğini kazandı.

İnkârcılık böylelikle bilimsel bir kılıfa bürünürken, kabul gören tarihyazımı paradigmasına saldırı iki cephede gerçekleşti: Bir yanda Yahudi soykırımının varlığını kanıtlayan tanıklıklar ağı parçalanmaya çalışıldı, diğer yanda ise sözde uzmanlar gaz vermenin teknik olarak imkânsızlığını kanıtlamakla görevlendirildi.

İlk olarak, inkârcılar tanıklıkları yakın bağlamlarından koparark daha sonra yapılacak saldırılara karşı daha savunmasız hale getirmektedir. Aynı zamanda tanıkların güvenilirliği konusunda şüphe uyandırmaya başlarlar. Tanıkları itibarsızlaştırmak için onları güvenilir bir tanık olmamakla (onları psikopat, alkolik, ahlaksız vs göstermek gibi), çıkar ya da kişisel şöhret için hareket etmekle (Elie Wiesel), hatta Müttefiklerin ve Siyonist propagandanın bir uydurması olmakla (Anne Frank) suçlayabilirler.

Tanıklıklar bağlamlarından koparıldıktan sonra, inkârcılar belgeyi "tersinden" okuyarak, saplantılı bir şekilde yorumlardaki tüm çatlakları, en küçük olgusal yanlışlıkları ve küçük çelişkileri arar. İnkârcılar, tanıklar tarafından yapılan en ufak hatalara

başvurarak, eğer tanık bir detayda yanıldıysa, diğer her şeyde de yanılmayacağının teminatı olmadığı sonucuna aceleyle varırlar.

Genellikle bu yerel itirazların her birine yanıt verecek kadar bilgi sahibi olmayan okur, bir yönelim bozukluğu ve yorumsal felç durumuna sürüklenir. O halde, inkârcılık operasyonunun ilk aşaması konsensüsün bozulması, Yahudi soykırımını kolektif olarak kabul etmemizin dayandığı toplumsal mutabakatın parçalanmasıdır. Bu noktada, durum nihai saldırıya geçilmesi için olgunlaşmıştır: İma tekniği yoluyla, okurun belgelerde bulunan "karalamaların" rastlantısal olmadığını, "uluslararası Siyonizmin belirli çevreleri" tarafından hassas bir manipülasyon iradesine ait olduğunu anlaması sağlanır. Buradan Yahudilerin dünyayı fethetmeyi amaçladığına dair ipe sapa gelmez komploya ulaşmak zor değildir. Gerçekten de inkârcılık, komplo teorisinin şu veya bu versiyonu, yani bir yerlerde tarihin tüm akışını manipüle eden gizli bir güç olduğu inancı olmadan ayakta duramaz.

Soykırımın maddi imkânsızlığını kanıtlamayı amaçlayan "teknolojik" inkârcılık ise, ölüm cezası cihazlarının inşasında ve kurulumunda uzmanlaşmış bir mühendis olduğunu iddia eden (aslında üniversite mezunu bile değildir) Fred Leuchter tarafından başlatılmıştır. Leuchter 1988 yılında Auschwitz'e gider ve burada toplama kampının kalıntılarından yasadışı olarak malzeme örnekleri toplar. Evine döndüğünde örneklerin kimyasal bileşimini analiz edip bir rapor hazırlar.

Leuchter'in görevi, "Auschwitz'de sadece pireler gazla öldürüldü" şeklindeki eski inkârcı sloganına bilimsel bir temel kazandırmaktır. Kamplarda Zyklon B'nin (güçlü bir böcek ilacı) insanların öldürülmesinin yanı sıra haşere kontrolü için de kullanıldığı bilinir. Leuchter'in dayandığı iddia edilen anormallik şudur: İlaçlamaların yapıldığı binaların duvarlarında mavi renkli hidrosiyanik asit (Zyklon B tarafından salınan zehirli madde) izleri görülebilirken, bugün kampları ziyaret edenler tarafından eski gaz odaları olarak adlandırılan yapıların kalıntılarında bu izler çok daha az görünür. Leuchter bu verilere dayanarak, bugün ziyaretçilere eski gaz odaları olarak sunulan yapıların aslında bu işleve sahip olmadığı sonucuna varır.

Leuchter'in tezi Zündel Davasında ve daha ayrıntılı olarak Jean-Claude Pressac tarafından yapılan bir çalışmada çürütülmüştür. Leuchter'in görmezden geldiği şey, böceklerin Zyklon B'nin zehrine karşı insanlardan çok daha dirençli

olduğudur. Sonuç olarak, haşereleri öldürmek için gereken Zyklon B konsantrasyonu, insanları öldürmek için gerekenden çok daha yüksektir. Ayrıca, gaz verme işlemi yaklaşık on dakika sürerken (sonrasında gaz odaları temizlenir, havalandırılır ve yıkanırdı), haşere ilaçlamaları birkaç saat sürerdi ve Zyklon B daha uzun sürelerle odaların duvarlarına nüfuz ederdi.

Son yıllarda inkârcılar interneti fikirlerini yaymak için kullanmaya başladılar. Herkese açık olan bu bilişim kanalı, bazı Avrupa ülkelerinde inkârcıların yazılarına yönelik uygulanan sansüre karşı mükemmel bir çözüm teşkil eder.

İnkârcıların bilgi otobanına erişiminin son derece kolay olması, bilimsel tarihyazımı savunucularının Yahudi soykırımını inkârı olgusuyla mücadele stratejileri açısından önemli sonuçlar doğurmaktadır. (Basılı ve görüntülü) eski iletişim teknolojileriyle bu hareketi bastırmayı düşünmek hâlâ mümkünken, internetin doğması ve yaygınlaşmasıyla bu hedefe ulaşmak imkânsız hale gelmiştir. Söz konusu yazarların metinlerinin sansürlenip sansürlenmemesi gerektiği konusundaki karmaşık tartışmanın ötesinde, böyle bir amacın artık çağdışı olduğu inkâr edilemez. 1992 yılından bu yana, "zararlı fikirlerle başka fikirler aracılığıyla mücadele edilir" sloganına dayanarak, internet sitelerini titizlikle izleyerek inkârcıların hedeflerini ortaya çıkarma görevini üstlenen Nizkor projesinin (İbranicede "hatırlayacağız" anlamına gelir) hareket noktası da işte bu önermelerdir.

SİYASET FELSEFESİ

Giovanni Rota

Kitlelerin Yüzyılı

Alman yazar ve filozof Ernst Jünger (1895-1998), *Die totale Mobilmachung* [*Topyekûn Seferberlik*] (1930) adlı makalesinde, XX. yüzyıl tarihine damgasını vuran çığır açıcı bir değişimi, yani kitlelerin siyasi ve toplumsal hayattaki giderek artan katılımını etkili bir şekilde anlatır. Jünger, Birinci Dünya Savaşının daha önce hiç yaşanmamış genel bir psikolojik etkiye sahip olduğunu öne sürer. Sadece bazı nesillerin olduğu gibi askere alınmasını gerektirdiği için değil, aynı zamanda savaşa katılan ülkelerin ekonomileri ve endüstrileri üzerinde en büyük baskıyı yarattığı için de bu savaşın bir halk savaşı olduğu sonradan anlaşılmıştır. Kitlelerin benzer bir katılımı barış zamanında da gerçekleşir: "Topyekûn seferberlik," beşeri faaliyetlerin devasa ve son derece yaygın bir çalışma süreci olarak sunulduğu makineler ve metropoller çağının tipik bir özelliğidir. Jünger şu sonuca varır: "Dünya ruhunun ağını attığı, giderek homojenleşen kitlelerin hareketleri büyük ve korkunç bir gösteridir." Kitlelerin tarih sahnesine çıkışı, geleneklerde, ahlakta, insanın kendi imajında, iletişim biçimlerinde, sanatsal ve kültürel tezahürlerde, ekonomide (endüstriyel üretim ve tüketim akılcılaştırılır ve planlanır) ve kaçınılmaz olarak siyasette de radikal değişiklikleri beraberinde getirir: Bir yandan yeni özneler eski kurumların garanti edemeyeceği kabul için baskı yaparken, diğer yandan şimdiye kadar bilinmeyen siyasi hâkimiyet ve büyük ölçekli seferberlik biçimleri, kolektif oluşumların itici güçlerini tutabilecek, kontrol altına alabilecek ve yönlendirebilecek şekilde yapılandırılır.

Totalitarizm

Bu değişimleri yorumlamak için siyaset felsefesinin yeni fenomenleri anlayabilecek kategorilere başvurması gereklidir. Totalitarizm kategorisi bu anlamda, felsefi tartışmalarda ve siyasi söylemde kullanılan en önemli kategorilerden biridir. Totalitarizm, parlamenter kontrollerin, kurumsal karşı ağırlıkların ve anayasal kısıtlamaların yokluğunda işleyen bir siyasi biçim olarak tanımlanır; ana özelliği, tek bir partinin varlığı ve bunun sonucunda hukukun üstünlüğüne özgü özgürlük ve çoğulculuk güvencelerinden mahrumiyettir. Bu terimle iletişim araçlarının kontrolü yoluyla kitle toplumuna derinlemesine nüfuz edebilen ve böylece tüm kişisel niteliklerini ve ayrıca-

Norman Rockwell, *Seçim günü*, *The Saturday Evening Post*'un kapağı, 30 Ekim 1948

lıklarını yitiren, yalnızca yerine getirmeleri gereken görevlerle değil, aynı zamanda tatmin etmeleri gereken ihtiyaçlarla da koşullandırılmış, yalnızca homolog ve birbirinin yerine geçebilen varlıklar haline gelen insanların davranışlarını belirleyebilen bir iktidar biçimi kastedilir. Bu kategorinin sıklıkla nasıl kötüye kullanıldığına dikkat edilmelidir; öncelikle XX. yüzyılın siyasi fenomenlerini tek bir kavramda toplama dürtüsü, çok farklı tezahürlerin bu etiket altında yer bulması anlamına gelmiştir. Hem Nazi hem de komünist rejimleri totaliter olarak nitelendirmek bazı ortak yapısal yönlerin kavranmasına imkân verse de derin ideolojik ve tarihsel ayrımların gözden kaçırılması riskini de taşır. Ayrıca siyaset teorisyenlerinin bu kavramın kapsamı

konusunda hemfikir olmadıkları da belirtilmelidir: İspanya'daki Frankoculuk veya Güney Amerika'daki askeri diktatörlükler gibi klasik tipteki otoriter rejimleri totaliter olarak görmemeye eğilim gösterilse de İtalyan faşizmi ya da Çin komünizminin bu şekilde kabul edilip edilmemesi gerektiği konusunda genellikle anlaşmazlıklar söz konusudur.

P.S. Golub, *Vatanımız Refah İçinde Çok Yaşasın!*, Vatansever manifesto, 1949

Carl Schmitt'in Kararcılığı

Yüzyılın başındaki derin değişimleri dikkate alan siyasi kategorileri tanımlamaya yönelik yeni ve özgün bir girişim, Carl Schmitt'e (1888-1985) aittir. Bu hukuk felsefecisinin adı, Nasyonal Sosyalizm ile uzlaşması nedeniyle XX. yüzyıl felsefe tarihinde en çok tartışılanlar arasında yer alır. Ancak Hitler'in yükselişinden önce olgunlaşan siyasi tezlerinin aslında Nazizmin bir ideolojisi olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği tartışma konusudur. Schmitt'in siyasi doktrini için genellikle kararcılık terimi kullanılır. Hukuki değere sahip olanın temeli egemen olanın iradesinde yatar. Schmitt, Hobbes'tan bir alıntıyla kararın hukuku yarattığını söyler: *auctoritas, non veritas facit legem* (yasayı hakikat değil, otorite yapar) (*Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens* [*Hukuki Düşüncenin Üç Türü Üzerine*] 1934). Egemenin nihai kararı hukuku yaratır, böylece hukukun sınırsız olduğu kanıtlanır: Hukukun etik ve adalet normlarına ya da geleneksel değerlere bağlı olması gerekli değildir. "Modern devlet doktrininin en verimli kavramlarının sekülerleştirilmiş teolojik kavramlar" olduğuna inanan Schmitt (*Politische Theologie* [*Siyasi Teoloji*], 1922), teorilerine örnek olarak bazı teolojik doktrinlere işaret eder. Tanrı'yla bağlantılı bazı *a priori* kavramlarda nasıl bir şey bir modele ya da değere karşılık geldiği için değil, sadece Tanrı emrettiği için doğruysa, hukuki geçerlilik de yalnızca egemen olanın iradesine dayanır.

Schmitt'e göre bu varsayımlardan, çağdaş dünyada devletin ve toplumun artık geçmişte olduğu gibi ayrı alanları temsil etmediği sonucu çıkar. XX. yüzyıl, "her şeyin en azından sanal olarak siyasi olduğu" devletin gerçek boyutunu kendine özgü bir fenomen olarak ortaya koyar (*Der Begriff des Politischen* [*Siyaset Kavramı*], 1927). Siyasi olanı niteleyen özgül ayrım, dost ve düşman arasındaki ayrımdır: "'Siyaset' fenomeni ancak dost-düşman grup-

Carl Schmitt, karısı Duska'yla, 1934

laşmasının gerçek imkânına referansla anlaşılabilir." Kamusal alanda yabancı ötekidir; son derece yoğun olabilen bu bağıntı en azından potansiyel olarak savaşa kadar gidebilir, çünkü ilke olarak tarafsız bir üçüncü tarafın yargısı veya önceden belirlenmiş bir normlar sistemi yoluyla çözülmesi imkânsızdır: "Düşman kavramı gerçek anlamda bir mücadele ihtimalini içerir." Schmitt'e göre, "savaş siyasetin amacı ve hedefi, hatta içeriği değildir, ancak onun her zaman gerçek bir ihtimal olarak mevcut olan önkabulüdür." Siyasetin olduğu yerde, insan gruplarının olduğu yerde, "ölümcül ayrım"ın tesis edilmesi kaçınılmazdır. Schmitt'in teorileri, egemen olanı bağlayan her türlü etik veya hukuki önkabulü geçersiz kılar ve hukuk alanının ilkesel olarak siyasi boyuta dahil olmasının temellerini atar, bu da egemen olanın kendi kararcılığına bırakılır.

Hannah Arendt ve *Kötülüğün Sıradanlığı*

Nazi suçlusu Adolph Eichmann'ın davası İsrail'de görülürken, Hannah Arendt "New Yorker" dergisinin muhabiri olarak duruşmaları izlemeye gönderilir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Arjantin'e kaçan SS subayı Adolf Eichmann, Nazi ölüm kamplarında tutulan milyonlarca Yahudi'nin yanı sıra Romanların, eşcinsellerin, siyasi muhaliflerin ve genel olarak istenmeyen kişilerin ölümünde sorumluluk sahibiydi. Ancak diğer Nazi yetkililerinin aksine, Eichmann imha kamplarında yönetici pozisyonunda değildi ve kendisi de şahsen herhangi bir sadizm eyleminde bulunmamıştı. Görevi, başlıca Alman şehirlerinden Auschwitz, Treblinka ve Dachau imha kamplarına "insan malzemesinin" (ölüm yerlerine gönderilen erkek ve kadınları bu şekilde tanımlardı) naklini organize etmekti. Bu nedenle, imhada kesinlikle aktif bir rol oynamıştı, ancak şahsen kimseye işkence yapmamış, kimseyi bizzat öldürmemişti.

Hannah Arendt'in *Totalitarizmin Kaynakları*

Heidegger ve Jaspers'in öğrencisi olan Alman filozof Hannah Arendt (1906-1975), üniversite kariyerine mezun olduğu Heidelberg'de başladı. Irkçılık yasalarının ardından 1933'te Paris'e, ardından 1941'de Amerika Birleşik Devletleri'ne sığındı, Chicago'da ve New York'taki New School for Social Research'te (1967-1975) öğretim üyeliği yaptı. En iyi bilinen kitabı *Totalitarizmin Kaynakları*'dır (1951): Arendt, bireysel özgürlükleri ortadan kaldıran ve her türlü siyasi örgütlenmeyi devlete dahil eden rejimleri "totaliter" olarak tanımlar. Antisemitizm üzerine yazdığı *Kötülüğün Sıradanlığı. Eichmann Kudüs'te* (1963) ve *Antisemitizm* (1973) eserleri de ünlüdür.

Arendt *Totalitarizmin Kaynakları*'nda (1951) çağdaş dünyada bir kırılma meydana geldiği varsayımından yola çıkar: XX. yüzyılın başlarının ahlak, siyaset ve geleneklerde yarattığı yapısal değişiklikler 1930'larda ve 1940'larda "ahlaki 'düzenin' tamamıyla çöküşü" ile zirveye ulaşacaktır. Geçmişle yaşanan bu radikal kopuş, geleneksel siyasi felsefe kategorilerini çağdaş fenomenleri anlamak açısından kullanışsız hale getirmiştir. En orijinal haliyle totalitarizm eylemleri, "geleneklerimizin tamamından bir kopuş teşkil ederler; siyasi kategorilerimizi ve ahlaki yargı kriterlerimizi açıkça paramparça etmişlerdir." Radikal şekilde yeni fenomenlerin bir o derecede yeni kategorilerle açıklanması gerekmektedir.

Bu durumda XX. yüzyılın totaliter rejimlerini (Arendt'in kastettiği, Nazizm ve Stalinist komünizmdir) geçmiş yüzyıllardakilere benzer diktatörlük

Toplanan haberler ve yazılan makalelerin bir araya getirildiği *Kötülüğün Sıradanlığı. Eichmann Kudüs'te* 1963'te yayımlandı. Eylemlerinin ahlaki anlamı üzerinde bile düşünmesini istemeden kendisine gayretli bir hizmet davranışı dayatan totaliter bir sistemin piyonu olan ortalama insan, kendisini mutlak Kötülüğün şeytani ifadesi değil, tam tersine, kötülüğün görünüşte daha kayıtsız, gündelik, dolayısıyla da sıradan ifadesi haline gelen Nazi işkencecisi figüründe somutlaşmış bulur. Bireysel sorumluluk ile bireyi ele geçiren ve görünüşte tarafsız olan bireyin eyleminin daha büyük bir tasarımda işbirliği yapabileceği olaylar arasındaki sınırlar nelerdir? Öznelerin sorumluluklarını ortadan kaldıran ve onları güç ve ikna yoluyla birleştirilmiş bir projenin hizmetinde belirsiz bir kitle altında birleştiren totaliter sistemlerin egemenliğine maruz kalan çağdaş toplumları savunmanın yolları nelerdir? Bunlar kitabın okuyuculara önerdiği sorulardan bazılarıdır.

Yasallık ile Meşruiyet Arasında Devlet ve Hukuk: Kelsen ve Schmitt

XX. yüzyılın en önemli hukukçuları arasında yer alan Hans Kelsen (1881-1973) ve Carl Schmitt (1888-1985), henüz sona eren yüzyılı katederlerken Schmitt'in kendi formülünü kullanarak "yasallık" ve "meşruluğu" birbirine bağlayan ve aynı zamanda birbirinden ayıran bir eksenin iki ucunda yer alırlar. Kelsen Yahudi ve ateşli bir demokrat, Schmitt Katolik, Nazi ve anti-semitisttir; ilki biçimsel ve prosedüre dayalı bir hukuk anlayışının destekçisi, ikincisi ise her türlü yasallığın üzerinde karara odaklanan öznel bir egemenliğin teorisyenidir.

1934'te yayımlanan *Reine Rechtslehre* ya da *Saf Hukuk Kuramı*, Kelsen'in doğal hukuk ve hukukun sözde "buyrukçu teorileri" ile her türlü kirlenmeyi bir kenara bırakan nesnel bir pozitif hukuk teorisi geliştirme girişimini temsil eder. Kelsen doğal hukuk yaklaşımına karşı çıkarken doğal hukuk hipotezinin keyfî ve öznel karakterine itiraz eder; normların izini bir emre dayandıran buyrukçuluğa ise tarihin ya da sosyolojinin nesnesi olan normu üreten irade ile normun normatif anlamı, "olması gereken"in ifadesi arasındaki ayrımı öne sürerek karşı çıkar. Ceza ile haksız fiil ya da suç arasında mantıksal olarak "eğer X ise o zaman Y" formülüyle ifade edilebilecek bir bağ kurar; burada "eğer... o zaman" biçimi nedensel bir ilişkiyi değil, normatif bir anlamı, yani bir isnadı tanımlar. Başka bir deyişle, doğal hukuk düzeyinde şeyler arasındaki ilişkiler neden-sonuç ilişkisine dayanıyorsa, yani A nedenini zorunlu olarak B sonucu takip ediyorsa, hukuk düzeyinde de X eylemini zorunlu olarak Y yaptırımı takip etmelidir: Yaptırım suç karşısında nedensel bir ilişki içinde değildir, bu iki olgunun bir araya

veya otoriterlik biçimleri olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Tepesinde liderin iradesinin yer aldığı tek bir kitle partisinin varlığı, devlet ile toplum arasındaki geleneksel ayrımı ortadan kaldırır ve terörün (gizli polise devredilen yaygın kontrolü yoluyla) ve ideolojinin (totaliter iktidarın "fikrine içkin mantık sayesinde tarihsel sürecin tamamının gizemlerini, yani geçmişin sırlarını, günümüzün karmaşasını, geleceğin belirsizliklerini bilme iddiasından" kaynaklanan üstün bir meşrulaştırma biçimi) her yere nüfuz etmesine izin verir. İnsanların itaatkâr ve birbirinin yerine geçebilen otomatlara indirgenmesi, karşılıklı olarak tecrit edilmelerine, asil ve gerçek anlamda siyasi boyutun kaybolmasına neden olur. Arendt'in daha sonraki kitabı *Vita activa*'da [Aktif Hayat] (1958) daha da açıklığa kavuşturacağı üzere, söz konusu olan, "insanları maddi şeylerin aracılığı olmaksızın doğrudan ilişkiye sokan tek

gelmesi, davranışları veya eylemleri sınıflandıran ve her eyleme karşılık bir yaptırım belirleyen hukukun kendisi tarafından tesis edilir.

Hukukun kökeniyle ilgili olarak Kelsen normu, anlamını ve değerini, bir *Grundnorm*'a, yani önceden var olan bir düzen temelinde bir yasama organı tarafından oluşturulan temel bir norma dayalı bir düzene aidiyetinden alan bir önerme olarak düşünür; bu, hukukun bir anlamda kendi kendini ürettiği, sonsuza doğru bir gerilemedir: Tüzük olmayan bir yasa yoksa, önceden var olan bir normun uygulaması olmayan bir tüzük de yoktur.

Öte yandan Carl Schmitt, hukukun beşeri bir hükmün ürünü olduğunda ısrar eder; ona göre hukuku yaratan, hukuki gücünü önceki kurallardan almayan bir karardır. Schmitt, siyasetin ve devletin anlamını yeniden keşfederek teolojik yapısının altını çizer, modern devlet doktrininin en önemli kavramlarının sekülerleştirilmiş teolojik kavramlar olduğunu ileri sürer.

Her şeye gücü yeten Tanrı kavramı, mutlak devlette yasa koyucunun her şeye gücü yetmesi kavramına dönüştürülür; ancak, dünyada ve doğa yasalarında mucizeye yer vermeyen deizmin siyasi tercümesi olan modern hukuk devletinin üstünlüğü fikri de teolojiktir. Schmitt, egemenliğin istisna hali içinde ve hakkında karar verme gücünden oluştuğunu savunur. Bu, sınır durumlar için geçerli olan, ancak yine de devlet doktrininin genel bir kavramı olarak geçerli olan egemenliğin sınır kavramıdır: Egemenliğin ne olduğunu görmek sadece istisnai haller altında mümkündür.

Luca Pinzolo

faaliyet"tir; bu faaliyet, "insanın çoğulluk durumuna, İnsan'ın değil, insanların yeryüzünde yaşadığı ve dünyayı mesken tuttuğu gerçeğine karşılık gelir." Totalitarizm, eylemin en yüce, özerk, özgür ve gerçekten insani yanının, kişiler arası boyutla ilgili olanın bastırılmasını sağlar; siyasi alan silindikten sonra, insanlar "aynı modelin sınırsız tekrarlanabilir tekrarlarına" indirgenir. Arendt'in kitleler çağında ahlaki kategorileri ve kişisel sorumluluk kavramını yeniden tanımlama çabası bu yüzdendir: Arendt'in bu kaygısına örnek olarak genellikle yanlış anlaşılan "kötülüğün sıradanlığı" kavramı verilebilir; Arendt bu kavramla XX. yüzyılda canavarca eylemlerin görünüşte normal, yani sıradan insanlar tarafından nefret ya da sapkınlıkla değil, emirlerin pasif ve mekanik bir şekilde kabul edilmesi ve yerine getirilmesiyle gerçekleştirilebilmesinin mümkün olduğunu göstermeye çalışır.

Özgürlük ve Adalet

XX. yüzyıl boyunca liberal gelenek ideolojilerin kıskacında kaldı, hem muhafazakâr akademisyenlerin hem de Marksist ideolojik pozisyonların şiddetli eleştirilerine hedef oldu. Örneğin Schmitt'in liberal vizyona yönelik eleştirisi, ortodoks Yahudi bir çevrede eğitim gördükten sonra Nazizmin ortaya çıkmasıyla ABD'ye göç etmiş filozof Leo Strauss'un (1899-1973) hareket noktasını teşkil etti. Strauss'a göre modern liberalizm bir çöküş sürecinin ve siyasi içeriğin boşaltılmasının sonucudur. Korkudan kaynaklanan özel alanın savunulması ortak, birleştirici değerlerin arayışına yönelik olmayıp yalnızca göreceli bir bağlamda gelişir. Marksizmin liberalizme en sık yönelttiği suçlama, kapitalizmin ideolojik bir yansıması olduğu, dolayısıyla da aslında proletaryanın ekonomik olarak hegemonik sınıflar tarafından sömürülmesini meşrulaştıran bir teori olduğudur. Daha sofistike gözlemler, liberalizmin totalitarizmle sonuçlanmaya mahkûm bir burjuva tahakkümü biçimi olduğunu savunan Frankfurt Okulu temsilcilerine dayandırılabilir. Örneğin Herbert Marcuse'ye göre, kitlesel kapitalist ve tüketimci sanayi toplumlarının (başta ABD olmak üzere) totaliter yönleri vardır. "'Totaliter' terimi aslında sadece toplumun terörist bir siyasi örgütlenmesi için değil, aynı zamanda ihtiyaçların çıkarlar tarafından manipüle edilmesi yoluyla işleyen, terörist olmayan bir siyasi teknik örgütlenme için de geçerlidir" (*Tek Boyutlu İnsan*, 1964). Bu durumda insanların kendinde bir amaç olarak tüketim ve üretim mantığına tamamıyla boyun eğdirilir ve ihtiyaçlarının giderek güçlenen medyadan kaynaklanan koşullandırma yoluyla manipüle edilir.

Komünizmin Çöküşü

Doğudaki komünist rejimlerin yıkılması (1989) ve Sovyetler Birliği'nin sona ermesiyle (1991), Batı bloğu ile komünist blok arasındaki karşıtlık tarihsel nedenlerini yitirir ve Marksist siyasi doktrinlerin krizi belirlenerek liberalizmin canlı olduğu yeniden teyit edilir. Yüzyıl boyunca hem sağ hem de sol totalitarizmi liberal bir bakış açısıyla eleştirmiş olan yazarların teorileri yeniden moda olur. Epistemolog Karl Raymund Popper (1902-1994) en bilinen siyasi eseri olan *Açık Toplum ve Düşmanları*'nı 1945 yılında yayımlar. Popper'in bilim felsefesi, pozitivist geleneğin dogmatik akılcılığından ayrı, eleştirel ve metodolojik akılcılığı savunur: Popper'e göre bilimsel hipotezler yalnızca geçici olarak geçerliliğe sahiptir ve her zaman onları yanlışlayabilecek olgularla çelişebilir, dolayısıyla da kontrol edilebilirler. Dolayısıyla, siyasette, açık toplum içindeki bireylerin özgürlüğü, akılcı planlama ve tarihi yöneten yasalarla bağlantılı bilgi iddiaları reddedilerek teminat altına alınmalıdır. Benzer argümanlar, "totaliter demokrasi" ile "liberal demokrasi"yi karşılaştıran İsrailli akademisyen Jacob Talmon'un (1916-1980) çalışmalarında da yer alır. Talmon, ilk terimi,

"insanların önlenemez bir şekilde sürüklendiği ve zorunlu olarak varmak zorunda oldukları, önceden belirlenmiş, uyumlu ve mükemmel bir bütün" olduğunu varsayan (XVIII. yüzyılda, özellikle de Rousseau'yla ortaya çıkan) siyasi mesihçilik biçimleri için kullanır. Bireysel özgürlük, kişinin kendini zorla da olsa dayatmaya yetkili hissettiği bu mutlak ve tek geçerli amaç uğruna feda edilir.

Liberalizm ve Anarşi

Popper'in tezlerine yakın olan ekonomist Friedrich August Von Hayek, liberalizmin varsayımlarını kayıtsız şartsız kabul eder ve devletin bireylerin hayatlarına müdahalesine karşı şiddetli bir teorik mücadele yürütür. Ekonomide her türlü planlama ve merkezileşmenin (Sovyetlerin beş yıllık planlarından Batı demokrasilerindeki refah devletine kadar) amansız bir muhalifi olan Hayek'in teorik önerileri sistematik olarak devlet gücünü yumuşatmayı ve engellemeyi, bireysel özgürlüğü, bireysel girişimleri ve özel mülkiyeti savunmayı amaçlar. Devlet, vatandaşların canını ve malını korumak için "gece bekçiliği" işlevi dışında müdahalede bulunmamalı, toplumu ve piyasayı bireylerin özgür girişimi yoluyla kendiliğinden yapılanmaya bırakmalıdır.

Az önce bahsedilen yazarlara göre siyasi bir düzenin iyiliğini değerlendirmek için kullanılan ölçüt bireysel özgürlüğe saygıyken, Amerikalı filozof John Rawls (1921-2002) açısından bu kriter adaletle bağdaştırılır. Rawls'un en ünlü eseri olan *Bir Adalet Teorisi* (1971), eleştirmenlerine göre bile yüzyılın başındaki tartışmayı yeniden canlandırmayı başarmıştır. Rawls'un hedefi, mümkün olan en büyük sosyal eşitliğin gerçekleştirilmesidir: "Hakikat nasıl düşünce sistemlerinin en önemli erdemiyse, adalet de sosyal kurumların en önemli erdemidir." Rawls, her bireye, diğer bireylerde de eşdeğer bir özgürlükle tutarlı olacak şekilde, mümkün olan en geniş özgürlük tanınmasını öngören tipik liberal varsayımı dikkate alır. Buna ek olarak, adil devletin gerçekleştirilmesi, kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak eşitsizlikleri yeniden dengeleyebilecek bir müdahalenin olması gerektiği anlamına gelir. Rawls bu amaçla, klasik toplumsal sözleşme teorisini güncelleyerek ve genelleştirerek, bireyleri toplumu yönetecek adalet kriterlerinin belirlendiği ve müzakere edildiği, toplumdan önceki bir duruma konumlandırır. Rawls'a göre, toplumsal konumunun ne olacağından habersiz olan bu "orijinal konum"daki birey, en adil çözümleri seçmeye yönlendirilecektir. Eleştirmenler Rawls'un teorilerini çok soyut olmakla suçlamışlardır. Örneğin Amerikalı siyaset teorisyeni Robert Nozick (1938-2002), özgürlükçü ve anarşist bir pozisyondan yola çıkarak Rawls'u, üretim sürecindeki bireylerin gerçek, tarihsel davranışlarını dikkate almadan malların adil dağıtımının mümkün olamayacağını yeterince hesaba katmamakla suçlamıştır.

Refah ve Küçülme Stratejisi

Adam Smith'in çalışmalarından bu yana ekonomi, bireysel refah arayışını eylem teorisinin temel bir varsayımı olarak ortaya koymuştur. Bu açıdan bakınca, çağdaş ekonomiye hâkim olan eylem teorisi, muhaliflerine göre, bir bencillik etiği inşa etmiştir. Ekonomide faaliyet gösteren öznelerin seçimlerini niteleyen tek şey, daha fazla maddi zenginlik olarak algılanan bireysel fayda gibi görünür. Bu eleştiri, yanlış bir şekilde, akılcılık teorisinin normatif bileşenini kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ancak Amartya Sen (d.1933), ekonomik alanda ifade edilen tercihlerin iki yöne, yani kişinin kendi maddi refahını arttırmaya veya tam tersine başkalarının refahını arttırmaya yönelik olabileceğini savunur. Birey, sadece kendini düşünmek yerine başkaları için kendini feda ederek maksimum bireysel fayda peşinde koşabilir. Bireyin yalnızca bencil çıkarlar tarafından yönlendirildiğini düşünen anlayışın aksine, deneysel ekonomi, başkalarının sosyal ve ekonomik koşullarına yönelik eğilimlerin de ekonomik aktörü nasıl hareket ettirebildiğini göstermiştir. Birden fazla birey arasındaki stratejik etkileşimde optimum arayışı, artık ilgili aktörlerin yalnızca kendi çıkarlarını hedefleyen bir motivasyon yapısına sahip olduğu varsayımıyla gerçekleşemez. Tam tersine özgecilik, adalet, dayanışma, karşılıklılık gibi çeşitli motivasyonlar da dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla *homo economicus* [ekonomik insan] kavramından, sosyolog Fehr ve Gachter'in tanımına göre *homo reciprocans* [işbirliğine eğilimli insan] kavramına geçiyoruz. Bu eleştirel yeniden yorumlama, örneğin Serge Latouche'un ekonomik antropolojisinde, egemen ekonomist modelin ve tüketimciliğin reddine dayanan bir küçülme stratejisi biçimini alabilir (*Les Dangers du marché planétaire* [*Gezegen Çapında Piyasanın Tehlikeleri*], 1998 ve *Survivre au développement: De la décolonisation de l'imaginaire économique à la construction d'une société alternative* [*Kalkınmadan Sağ Çıkma. Ekonomik Bilincin Dekolonizasyonunda Alternatif bir Toplum İnşasına*], 2004). Bu açıdan bakıldığında, bireysel olduğu kadar kolektif tercihlerin de hedefi olan ekonomik emtianın ontolojik niteliği de değişir. Emtia artık sadece finansman ya da gayri menkul gibi maddi mallar ya da bilgi ve enformasyon gibi soyut mallar değildir. Başkalarıyla ilişki kurmaktan duyulan mutluluk, sevildiğini hissetmenin verdiği tatmin duygusu ve başkalarının ilgisine ve yardımına karşılık verme gibi ilişkisel emtia da ekonomik analizin hedefi haline gelir.

Zygmunt Bauman ve Akışkan Toplum

1925 yılında Yahudi kökenli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Zygmunt Bauman, adı özellikle *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları* (2000) ve *Akışkan Modernite* (2000) gibi eserlerinde çağdaş toplum analizine uyguladığı "akışkanlık" kavramıyla anılan Polonyalı bir sosyolog ve filozoftur. Bauman, Lyotard'ın "büyük anlatıların sonu" fikrini, yani ideolojilerin çöküşünü çağdaş dönemin ayırt

edici bir özelliği olarak kabul eder, ancak Lyotard'ın aksine, bunu modernlikten postmodernliğe geçiş olarak yorumlamaz. Bauman'a göre bu daha ziyade modernitenin kendi içinde katı halden sıvı hale geçişidir.

Gerçekten de Bauman'a göre, modernliği en başından itibaren, hatta ilk "katı" evresinde bile bir sıvılaşma süreci niteler. Sıvılaşma süreci ilk etapta, toplumu homojen ve daha istikrarlı hale getirmek için yerel perspektiflerle bağlantılı ve potansiyel olarak çatışma halinde olan dinî ve ahlaki yükümlülükler gibi sosyal "cisimlerin kaynaşması"na doğru ilerler. Bu aşamada, bu süreçten sağ çıkan tek sosyal ilişki "sınıf" ilişkisidir: Ekonomi, modern akılcılığa liderlik eder ve özellikle niceliksel bir kritere göre değersizleştirilen mekân ve zaman gibi kategorilerin geliştirilmesinde etkili olur. Modernitenin ilk evresinde, erken kapitalist modelin katı emek örgütlenmesine yansıyan akılcılığa tâbi tutulan öncelikle zamandır. Zaten özgürlük ile kişisel güvenlik arasındaki çatışmanın ikincisi lehine çözülmesi, "katı" modernliğin önemli bir özelliğidir. Güvenliğe yönelik muhtemel tehditler üzerindeki kontrolü genişletme arzusu, Bauman'a göre tam anlamıyla bir yabancı olan Yahudi halkının kitlesel imhasında ne kadar sapkın olursa olsun tutarlı bir sonuç bulan farklı olanın, "yabancı"nın hâkimiyet altına alınması ve dışlanması mantığıyla bağlantılıdır (*Modernity and the Holocaust* [*Modernite ve Yahudi Soykırımı*], 1989). Bauman'ın modernite analizinin ikinci evresinde uyguladığı Adorno'nun aydınlanma diyalektiği ve Marx'ın eleştirel teorisinin etkisi açıktır. Sıvılaşma süreci artık modernitenin "katı" evresinde ürettiği yapılar için de geçerlidir. Bireysel özgürlük adına, tüm sosyal güvencelerin aşınması, ekonomik döngüde üreticiden tüketiciye geçişe paralel bir dönüşüm, doğal karşılığı belirsizlik olan hedonist bir bireycilik söz konusudur. Bu yeni bağlamda, tüm ayırt edici özelliklerini kaybeden ve modern akılcılık projesinin doğal bir devamı olan homojenleşme sürecine giren öncelikle uzam kategorisidir. Küreselleşme, toplumu küresel bir ölçeğe yansıtmak için yerel topluluklara aidiyet bağlarını ortadan kaldırır, ancak yerelcilikleri ve sosyal bölünmeleri daha da güçlendirmeye mahkûmdur. Gerçekten de kapitalizmin bu aşamadaki ekonomik ve finansal hareketliliği toplumsal uyumu zayıflatır ve küresel ile yerel arasındaki gerilimi besleyen son derece farklı hayat koşulları ve standartları üretir.

Bauman, standartlaştırılmış ve temelde alakasız bir mekânla kurulan ilişkinin kişisel kimlik üzerindeki etkilerini "turist" ve "serseri" figürleri yoluyla analiz eder: Sürekli yeni duyumlar ve zevkler arayışında olan ilki, değişken ihtiyaçlarına göre şekillendirilmiş mekânların çılgın tüketicisidir; ikincisi ise, tam tersine, herkesten dışlanmış ve askıya alınmış bir halde başkalarının hayatlarını izler.

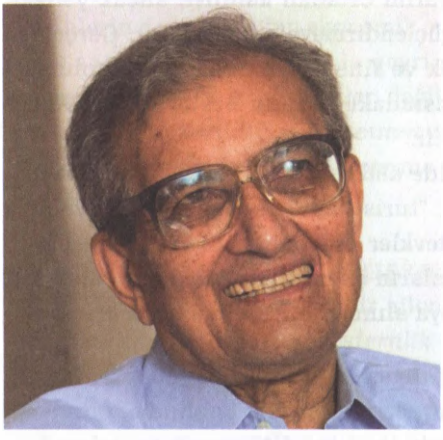
Çağdaş Siyasi Düşüncede Normlar ve Adalet

Raffaella Grasso

Rawls ve *Bir Adalet Teorisi*

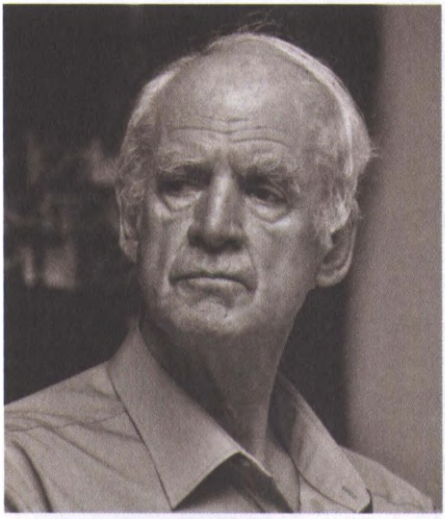
Rawls'un adalet teorisi, faydacılığın tüm biçimlerine karşı, adaletin iyi kavramı üzerinde öncelik sahibi olduğunu yeniden öne sürer. Kamusal adalet anlayışını yöneten ilkeler, özgür ve eşit olduğu düşünülen taraflar arasında önceden yapılan bir anlaşmaya tâbi tutulmalıdır: Bu sözleşmenin adil olması için, adil koşullar altında gerçekleşmesi gereklidir. Rawls adalet ilkelerinin adilliğini, seçilmelerine imkân veren prosedürün adilliğine dayandırır. Bu anlamda "adillik anlamında bir adalet teorisi" söz konusudur.

Bu teorinin temelinde iki ilke yatar: İlki herkes için eşitliği ve aynı temel özgürlükler sistemini garanti eder. İkincisi, kamu görevlerinin herkese açık olması (adil fırsat eşitliği ilkesi) ve toplumun en dezavantajlı üyelerinin yararına olması (farklılık ilkesi) koşuluyla sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin adil kabul edileceğini belirtir. *Bir Adalet Teorisi*'nde Rawls, kamusal bir adalet anlayışı üzerinde mutabık kalmanın, kapsamlı ve evrensel bir ahlaki doktrinin tanımlanması gibi daha ileri bir adımı engellemeyeceğini öne sürer. Rawls'un adillik anlamında adalet kavramı çeşitli araştırma alanlarını kapsayan yoğun tartışmaları tetiklemiştir. Rawls gibi faydacılığı eleştiren ekonomist ve filozof Amartya Sen'in (d. 1933) yaklaşımı özellikle dikkate değerdir.

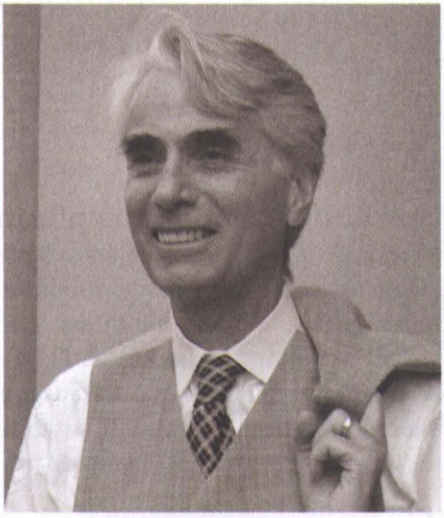

Amartya Sen

Sen, insan çeşitliliğini "eşitliğe olan ilgimizin temel bileşeni" olarak görür; bu durum, farklı insanların eşit olarak kabul edildiği (ve "Neyin eşitliği?" sorusuna cevap veren) faktörü belirleme ihtiyacını ortaya çıkarır. Ancak aynı zamanda, eşitlik talepleri farklı alanlardaki benzer taleplerle çatışabilir. Bir toplumun eşitlik derecesini ölçmek isteyen bir teori, değişkenleri (yaş, cinsiyet, sağlık koşulları, doğal ve ekonomik kaynaklar, sosyal ve çevresel bağlamlar, vs) kaydedecek araçlara sahip olmalıdır.

Charles Taylor

Robert Nozick

Taylor ve Nozick: Liberalizme Karşı

Kanadalı filozof Charles Taylor (1931) farklı temellerden hareket etse de benzer şekilde eşitlikçi ve liberalizm karşıtı pozisyonlara göndermede bulunur. Taylor'ın tepkisi kişisel kimlik ve çokkültürlülük sorununu temel alır. Taylor'ın analizinin çıkış noktası, liberalizmin karakteristik özelliği olan, kendi kendine yeterlilik ve ahlaki özerklik fikrine dayalı atomcu insan anlayışından duyulan memnuniyetsizliktir.

Taylor bu fikre karşı, ait olduğu toplulukla daima ilişki içinde olan sosyal ve politik bir hayvan olarak Aristotelesçi insan fikrini öne sürer. Böylelikle Taylor, bireysel özerklik ideali ile tarihsel-kültürel bir topluluğa ait olmaktan kaynaklanan yükümlülükler arasında moderniteye içkin olan çelişkiye odaklanır. Dolayısıyla kolektif kimliklerin, insanların içinde kimliklerini edindikleri toplulukların haklarının kamusal olarak tanınmasına ihtiyaç vardır (*Çokkültürcülük ve Tanınma Politikası*, 1992). Yukarıda özetlenenlerden ayrı olarak son bir yaklaşım da Amerikalı filozof Robert Nozick (1938-2002) tarafından ifade edilmiştir. Nozick radikal bir şekilde bireyci ve özgürlükçü bir yaklaşım savunur. Gelirin her türlü yeniden dağıtımının ve sosyal dengesizliklerin giderilmesinin, devredilemez bireysel haklara zarar verdiği için ahlaki açıdan gayri meşru olduğunu savunan Nozick, güç tekeli yoluyla aynı hakları teminat altına alırken, bunların gerçekleştirilmesine mümkün olduğunca az müdahale eden bir "asgari devlet" teorisi ortaya atar.

EKONOMİ FELSEFESİ

Riccardo Viale

Özerk Bir Ekonomi Disiplininin Doğuşu

Ekonomik konular üzerine analizler Aristoteles'e kadar dayandırılsa da yeni gelişmekte olan ekonomi disiplinini niteleyen felsefi sorunların net bir şekilde tanımlanması ancak John Stuart Mill'in (1806-1873) çalışmalarıyla gerçekleşir. Bu sorunlar ana hatlarıyla üç bileşene ayrılabilir: Yöntem, yani ekonomide hipotezlerin nasıl oluşturulacağı ve gerekçelendirileceğinin tanımlanması; akılcılık, yani eylemin altında yatan ilkelerin özellikleri; ve refah, yani birey ve toplum için neyi takip etmenin doğru olduğu.

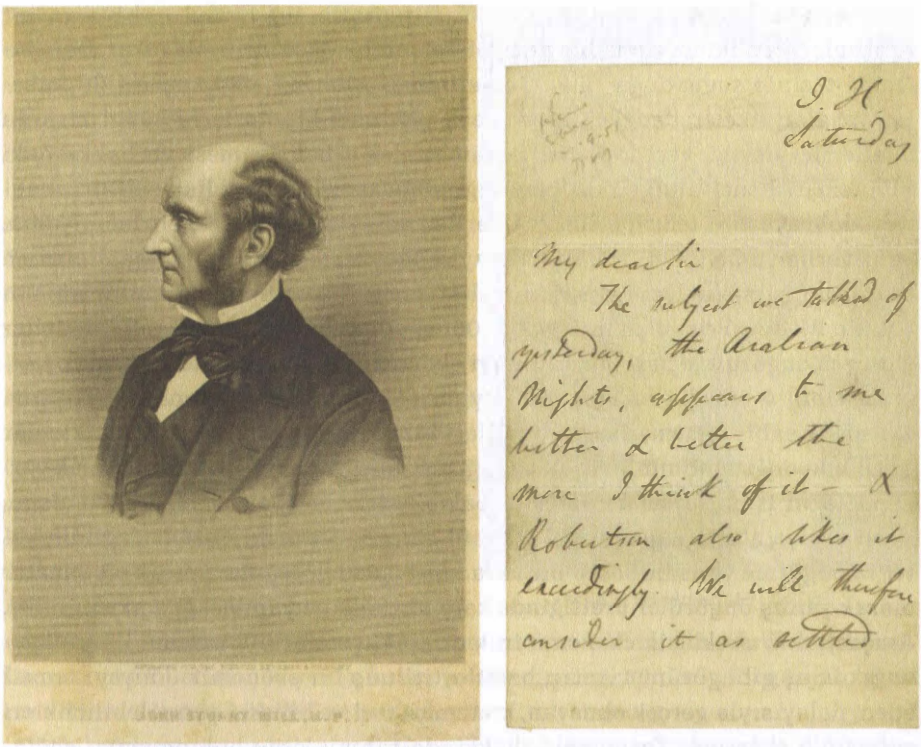
Yöntem Meseleleri

Mill'in *A Priori* Yöntemi

Yöntem tartışması ve özellikle de deneyci gözlemlerin ekonomik teorilerin keşfindeki ve test edilmesindeki rolü, en büyük katkısını Mill'e borçludur. Tümevarım yönteminin babasına göre, ekonomik fenomenlerin karmaşıklığı ve birçok ortak nedenin varlığı, deneyci etkilerin gözlemlenmesi doğrultusunda nedenlerin genelleştirilmesine dayanan doğa bilimlerine özgü *a posteriori* yöntemlerin uygulanmasına izin vermez. Mill ise nedenler ile sonuçlar arasındaki ilişkiyi tersine çeviren *a priori* bir yöntem önerir. Öncelikle ekonomik fenomenlerin münferit nedenleri tanımlanmalıdır. Tanımlama işlemi, zenginlik arzusu, mevcut zevkleri tatmin etme arzusu ve çalışmaktan kaçınma gibi temel ilkeler açısından iç gözlem yoluyla yapılabilir. Nedensel yasalardan ekonomik sonuçlar türetilir ve daha sonra deneyci gerçeklikle karşılaştırılırlar. Eğer sonuçlar fenomenlerle uyuşmazsa, bu durum doğru olduğu kabul edilen ilk nedensel ilkeleri değil, sadece tüm faktörleri hesaba katmadaki doğruluğumuzu tartışmaya açar. Mill'in yaklaşımı karşıt saflar tarafından eleştirilmiştir. Bazıları gerçekçi pozisyonlardan hareketle Mill'i hem teorinin tanımlanmasında hem de çürütülmesinde deneyci araştırmanın rolüne açık olmamakla suçladılar. Bazıları da araçsalcı bir yaklaşımdan hareketle, Mill'in açımlayıcı ilkelerin nedensel ve gerçekçi doğasına ilişkin kaygılarına karşı çıktı.

Gerçekçi Yaklaşım

İlk akımda içedönük gözlem yoluyla ortaya konan teorik ilkelerin yanlışlanamaz doğasına itiraz eden Terence Hutchinson (d. 1921) yer alır. Hutchinson'a

John Stuart Mill ve bir elyazması belgesi, 1873

göre tersine, ekonomi teorisinin deneyci doğası korunacaksa, bu ilkeler de örneğin psikolojik araştırma metodolojileri kullanılarak gözlemsel kontrole tâbi tutulmalıdır. Son zamanlarda, ekonomi alanında deneylerin kullanımı bu yönde ilerliyor gibi görünür. Ayrıca bozulma nedenlerinin muğlak doğası da herhangi bir deneyci anormallik karşısında teorinin her zaman kurtarılmasına imkân verir. Öte yandan Daniel Hausman'a göre, *ceteris paribus* [diğer hususlar sabitken] maddesi, herhangi bir deneyci karşı örneği gerekçelendirmek için hangi ilgili bozucu faktörlere başvurulacağını açıkça belirtmelidir. Karl Popper (1902-1994) ve İmre Lakatos'un (1922-1974) öğretilerinden yararlanan ekonomi metodologları bu akımda yer alır. Endişe ettikleri şey, ekonomistlerin yanlışlamacı gibi davranmaları, ancak aslında bir teoriyi veya rakip teorileri kontrol etmek için deneyci bir temel belirleme zahmetine girmemeleridir. Ayrıca bu akımın birçok temsilcisinde, ekonomik fenomenlerden sorumlu nedensel mekanizmaların gerçekliğine tekabül eden teoriler inşa etmeye yönelik felsefi bir kaygı söz konusudur. Bu bağlamda, ardında ekonomik muhakeme ve karar verme süreçlerinin zihinsel ve nöronal işleyişini keşfetmek gibi epistemolojik bir kaygı yatan son bilişsel ve nöroekonomik dönüş göz önüne alınabilir.

Araçsalcı Yaklaşım

Araçsalcı olan ikinci akım, bir dizi epistemolojik öncülden yola çıkar. Duhem-Quine tezinin savunduğu gibi, anomalinin teorilerin hangi kısmını (hipotezler, yasalar, ilkeler, denklemler vs) veya yardımcı hipotezlerin hangi kısmını (aletlerin işleyişi, veri toplama, parametrelerin belirlenmesi vb hakkındaki hipotezler) hedef aldığı belli olmadığından, teorilerin yanlışlanabilir olmadığı doğruysa ve teoriler deneyci veriler yoluyla yeterince belirlenmiyorsa, yani verilerin kendilerini kesin olmayan teoriler açıklayabiliyorsa, o zaman teorilerin varsayımları hakkında realist kaygılara sahip olmanın bir anlamı yoktur. Milton Friedman'ın (1912-2006) savunduğu gibi, ekonomik modeller yalnızca öngörü araçları olmalıdır. İyi ekonomik teoriler (iyi bir bilardo oyuncusu gibi), sanki doğruymuş gibi (oyuncu topun en uygun yolunu gösteren karmaşık sabit matematiksel formülleri biliyormuş gibi) fiyatlar ve miktarlar hakkında doğru tahminler üreten (doğru atışlar yapan) teorilerdir. Teorik varsayımların ister varsayım, ister içebakış, ister tümevarım düzeyinde olsun, nasıl ortaya atıldığı, gerçekliğe tekabül edip etmedikleri önemli değildir, yeter ki öngörme yetisine sahip bir kara kutu işlevi görsünler (ancak sistematik olarak yanlış öngörüler ürettiğinde kara kutuyla ne yapılacağı açık değildir). Araçsalcılık, neoklasik ekonominin teorik çalışmalarının çoğuna ilham kaynağı olmuş gibi görünür. Amaç, basitleştirilmiş bir ekonomik dünyayı temsil eden, dolayısıyla gerçek olmayan, matematiksel ve bilişsel yönetilebilirlikleri sayesinde ekonomik fenomenler hakkında tahminlerde bulunmamızı sağlayan modeller inşa etmektir. Ekonomide yöntemin deneyci ve gerçekçi doğasının inkârı, Deidre McCloskey'in retorik yaklaşımıyla zirveye ulaşır. Artık teorileri değerlendirmek için herhangi bir metodolojik kriter yoktur, önemli olan sadece retorik ikna kabiliyetidir.

Akılcılık ve Eleştirmenleri

Felsefe geleneğinde akılcılıkla bağlantılı iki ana akım ayırt edilebilir. İlkinde akıl, kişiyi önyargılardan kurtaran, doğruyu yanlıştan ayırt etmesini sağlayan, insanı hayvandan ayıran güçtür. Bu evrensel görüşe, özellikle Kant tarafından ifade edilen ikinci görüş karşı çıkmaktadır. Anlama yetisi, deneyci gerçekliği doğrudan anlamasını sağlayan sezgiselliğe ve dolaysızlığa sahip olduğu için akıldan üstün kabul edilmelidir. Günümüzün neoklasik ekonomisine kadar XIX. yüzyılda ekonomide seçim teorisinin temelini oluşturan akılcılık birinci akıma aittir. Akılcılık evrenseldir ve ikili bir normatif ve tanımlayıcı karaktere sahiptir. Teori, belirli akılcı tercihler ve inançlar doğrultusunda ne tür bir seçim yapılması gerektiğini tanımladığı için normatiftir. Tercihler tam ve geçişli ise akılcıdır. İnançlar, olasılık hesabının aksiyomlarını karşılıyorsa akılcıdır. Tercihler faydayı maksimize ediyorsa akılcıdır. Bu durumda bir başka seçenek faydayı maksimize ediyorsa, çeşitli seçenek-

Milton Friedman (1912-2006)

ler arasından belirli bir alternatifi seçmek mantıksızdır. Teori açıklayıcıdır, çünkü gerçekte bir ekonomik aktörün, ikinci bir alternatifin faydayı maksimize etmesi durumunda, birkaç olası alternatif arasından asla birini seçmeyeceğini belirtir. Bu akılcı seçim teorisinin kaynağı Mill'in *homo economicus*'u [ekonomik insan], refahın azami arayışı ilkesi doğrultusunda ayrı ve ekonomik bağlamlarla sınırlı bir insan eylem alanı olarak tanımlamasıdır. Nassau (1790-1864) gibi diğer yazarlarla da ortak olan bu önermeden hareketle, klasik ve neoklasik ekonomi, ekonomik aktör modelinin altında yatan akılcı seçim ilkelerini biçimsel düzeyde geliştirmiştir. Bu durum, Mill'in zamanındaki muğlak davranış kurallarının ve ilkelerinin, Bayes'in karar teorisinin denklemleri gibi gerçek resmi modellere dönüştürülmesine yol açmıştır.

Akılcılık teorisi çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bunlardan ilki akılcılığın normatif ve *a priori* olmasıyla ilgilidir. İçselci akılcılık teorilerine göre (Goodman, 1965; Goldman, 1986; Stich, 1990), aklın normatif kaynağı insanın sezgisel ve bilişsel kabiliyetleri olmalıdır. Normatifliğe yönelik bu eleştiri, akılcılığın betimleyici bileşenine yönelik eleştiriyle kolayca ilişkilendirilebilir. Hutchinson'ın daha 1938'de işaret ettiği gibi, ekonominin deneyci doğası yalnızca maksimizasyon ilkesini çevreleyen yardımcı varsayımlarla (malların türü, maliyet fonksiyonu, ekonomik kurumlar vb gibi) ilgili olamaz. Akılcılığın temel varsayımları da deneyci bir kapsama sahip olmalıdır. Herbert Simon'ın sınırlı akılcılık kavramının hareket noktası tam da bu açıklayıcı gayeciliktir. Çevrenin karmaşıklığıyla karşı karşıya kalan ve sınırlı bilişsel yeteneklere sahip olan ekonomik aktör, karmaşık fayda maksimizasyonu hesaplamaları yapamaz, ancak tatmin edici seçimler yapmakla yetinir (*satisficing*). Neoklasik ekonominin optimumu amaçlayan akılcılık teorisine yönelik deneyci eleştirinin sergilediği çeşitli yönler son yıllarda birbirine yaklaşıyor gibi görünmeye başlamıştır. Vernon Smith ile başlayan deneysel ekonomi, piyasa ve firma davranışları ile kurumların bir dizi deneysel testine odaklanmıştır. Simon'un çalışmalarından başlayarak Daniel Kahneman ve Amos Tversky ile Gerd Gigerenzer'in çalışmalarına kadar uzanan davranışsal ekonomi ve bilişsel ekonomi, akıl yürütme ve karar vermede kullanı-

lan sistematik hataları ve sezgisel yöntemleri vurgulayarak ekonomik akıl yürütme ve yargı süreçlerini analiz etmiştir. Son zamanlarda, karar verme süreçlerinin yönlendirilmesiyle ilgili duygusal ve sezgisel yönlere de özel bir vurgu yapılmaktadır. En son nöroekonomi, bilişsel hipotezleri test etmek ve çeşitli ekonomik karar verme türleriyle ilişkili olarak nöronal aktivasyonun istikrarlı konfigürasyonlarını belirlemek için beyin fonksiyonlarını tespit etme teknolojilerinden (fonksiyonel manyetik rezonans gibi) faydalanmaktadır. Ekonomik araştırmalardaki yeni akımların epistemolojik gerçekçilik hedeflerini nasıl benimsediği ve ekonomik eylemi insan zihninin nöropsikolojik nedensel mekanizmaları aracılığıyla açıklamaya yönelik indirgemeci girişimin nasıl mevcut olduğu az önce anlatılanlardan açıkça anlaşılır.

Refah

Adam Smith'in çalışmalarından bu yana ekonomi, bireysel refah arayışını eylem teorisinin temel bir varsayımı olarak ortaya koymuştur. Bu açıdan bakıldığında, çağdaş ekonominin eylem teorisinin tanımlayıcı bileşeni, bencillik etiğine uymakla suçlanmıştır. Ekonomik aktörün seçimini yalnızca, maddi mallarda daha fazla zenginlikle somutluk kazanan bireysel fayda niteler gibi görünür. Aslında bu eleştiri yanlış bir şekilde akılcılık teorisinin normatif bileşenini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu doğru görünmez, çünkü akılcılığın normatif kısmı tamamıyla biçimseldir, tercihlerin ve seçimlerin içeriği hakkında hiçbir iddiada bulunmayıp sadece mantıksal yapısını belirler. Aslında bir seçimin bencilliği ya da özgeciliği yalnızca tercihlerin içeriğine bağlıdır. Amartya Sen'in de belirttiği gibi, tercihler kişinin kendi ekonomik refahını arttırmaya yönelik olabileceği gibi, tam tersine başkalarının refahını arttırmaya yönelik de olabilir. Kişi sadece kendini düşünmek yerine başkaları için kendini feda ederek bireysel faydayı maksimize etme peşinde koşabilir. Bireyin yalnızca bencil çıkarlar tarafından yönlendirildiğini düşünen neoklasik anlayışın aksine deneysel ekonomi, başkalarının sosyal ve ekonomik koşullarına yönelik eğilimlerin de ekonomik aktörü harekete geçirdiğini ortaya koymuştur. Birden fazla birey arasındaki stratejik etkileşimde optimum arayışı, artık ilgili aktörlerin aynı kişisel çıkar motivasyon yapısına sahip olduğu, yani kişinin kendi kazancını en üst düzeye çıkarmaya yöneldiği varsayımıyla gerçekleşemez. Aksine, özgecilik, adalet, dayanışma, karşılıklılık veya olumsuz karşıt duygularla da nitelenmiş, ancak her durumda başkalarına yönelik motivasyonel heterojenlik dikkate alınmalıdır. Fehr ve Gachter'in tanımına göre, *homo economicus* kavramından *homo reciprocans* [işbirliğine eğilimli insan] kavramına geçiyoruz. Eleştirel bir yeniden yorumlama, örneğin Serge Latouche'un ekonomik antropolojisinde, egemen ekonomist modelin ve tüketimciliğin reddine dayanan bir küçülme stratejisi biçimini alabilir (*Les Dangers du marché planétaire* [*Gezegen Çapında Piya-*

sanın Tehlikeleri], 1998 ve *Survivre au développement: De la décolonisation de l'imaginaire économique à la construction d'une société alternative* [*Kalkınmadan Sağ Çıkma. Ekonomik Bilincin Dekolonizasyonunda Alternatif Bir Toplum İnşasına*], 2004). Bu açıdan bakıldığında, bireysel olduğu kadar kolektif tercihlerin de hedefi olan ekonomik emtianın ontolojik niteliği de değişir. Emtia artık sadece finansman ya da gayri menkul gibi maddi mallar ya da bilgi ve enformasyon gibi soyut mallar değildir. Başkalarıyla ilişki kurmaktan duyulan mutluluk, sevildiğini hissetmenin verdiği tatmin duygusu ve başkalarının ilgi ve yardımına karşılık verme gibi ilişkisel emtia da ekonomik analizin hedefi haline gelir.

M1 Paolo Rossi

FELSEFE VE FELSEFE TARİHLERİ

***Filosofia e storia della filosofia* [*Felsefe ve Felsefe Tarihi*]**

Felsefe tarihçisi Paolo Rossi bu metinde felsefe ile felsefe tarihleri ve felsefi düşünce ile tarihyazımsal yeniden kurgulama arasındaki bağıntıyı ele alarak düşünce tarihi nesnesinin kendine özgü, "dalgalı" ve "çoğul" olan doğasına odaklanır.

Felsefe nesnesini düşünmek

Felsefe tarihçileri felsefelerle ilgilenirler ve daha çok uzun zaman ilgilenmeye devam edecekler elbette. Ancak bu işi filozofların yaptığı şekilde yapmadıkları gibi, "felsefe" nesnesini filozofların düşündüğünden farklı şekilde düşünürler. Felsefe tarihçileri eskiden beri bağlamlara, anlam değişikliklerine, her bir filozofun kendi döneminin düşünce şekilleriyle olan yakınlığına veya uzaklığına, o düşüncelerin çağdaşları tarafından nasıl karşılandığına, o düşüncelerin yazarlarının o düşüncelerin nasıl karşılanmasını umduklarına ilgi duyarlar. Felsefe tarihçilerinin ilgi alanlarının merkezinde yer alan metin veya metinler grubu, sorulacak soruların ve ortaya konacak meselelerin hareket noktasını teşkil eder ve apaçık veya içkin anlamları açıklamak için de onlara dönülür.

Felsefe tarihi üniter bir bakış açısına sahip değildir

Genel olarak tarihçiler (ve doğrusunu söylemek gerekirse azımsanmayacak sayıda filozof), sözde "felsefe meseleleri"nden vazgeçme nedeninin çözüme kavuşturulmuş olmaları (bilim dallarında olduğu üzere) değil de (belirlenmesi kolay olmayan nedenlerden dolayı) "güncel" ilgi alanlarının dışında kalmaları olduğuna inanır. Ayrıca başka bir önemli filozof grubu açısından bakınca şüpheyle karşılanmamış önemli bir felsefi kavram olmadığından, "felsefe tarihi fikir birliğinin değil,

fikir ayrılıklarının tarihidir" (Mandt, 1989). Bu beyanı en uç sonuçlarına kadar ele almasak bile (çünkü böyle yaptığımız takdirde felsefe geleneklerine ve izmlere önem verilmesini engelleriz), tarihçilerin felsefenin birliğinden ziyade felsefelerin çoğulluğuna önem verdiğine ve felsefeyi tarihsel araştırmaların dışında, hatta öncesinde ve onlardan bağımsız olarak, *a priori* belirlenebilecek homojen bir alan olarak görmediklerine şüphe yoktur. Benzer şekilde, tarihçilerin felsefenin Batının Kaderine bağlı, üniter bir olgu imajından da giderek daha sofistike bir Argüman Tekniğinden veya Bilgi Teorisinden kaynaklandığı imajından büyük şüphe duydukları da doğrudur.

"Hakiki" hikâyelerden oluşan bir anlatım

Tarihçiler felsefeyi, Giuseppe Cambiano'nun etkili deyimiyle, değişmez özelliklere sahip istikrarlı bir kendilikten ziyade "zaman içinde başka dalgalanan nesnelerle birlikte dalgalanan problemli bir nesne" şeklinde algılamaya eğilimlidir. Tarihçilerin büyük kısmı ayrıca felsefe tarihini sadece belirli bir bilgi şeklinin tarihi olarak görür ve ne filozofları "insanlığın yetkilileri" ne de felsefe tarihini edebiyat, sanat veya bilim tarihindekinden daha yüce veya daha temel bir şeylerin ifade edildiği bir tarih olarak görmeye eğilimlidir. Felsefenin "birleşik bir alan" olmadığı, "tarihinin kendine özgü niteliklerinden biri" olarak görünür.

Tarihçilerin felsefe "nesnesi"ni bu şekilde düşünmelerinin, felsefenin bu imajının "felsefi" bir anlamının olduğuna şüphe yoktur. Bu imajdan söz ederken sıklıkla "görelilik" veya eklektizm" gibi tamamıyla yetersiz terimler kullanılmıştır. Aslında durum biraz daha karmaşıktır, çünkü tarihsel araştırma faaliyetinin gerçekten temelinde yatan şeyin geçmişin aynı anda ve eşzamanlı olarak, geçici "fikir birlikleri"nin ve bir o kadar güçlü ve ısrarcı "fikir ayrılıkları"nın yeri olduğuna ve farklı fikirlere sahip, onları farklı dillerde ifade eden ve sık sık muhatapları

değişen birçok insanın aynı anda konuştuğu bir yere benzediğine dair inanış olduğuna şüphe yoktur. Muhatapları ve dilleri belirlemeye ve sohbete anlam vermeye çalışmak kolay bir şey değildir. [...]
Felsefe tarihçileri [...] argüman veya teorem inşa etmez. Olayların örgüsünü inşa etmekle ve "hakiki" hikâyeler anlatmakla yetinirler. Hikâyelerinin "hakikati" oldukça sorunlu bir kavramdır, çünkü bir yandan geçmişte gerçek göndergelerin varlığına bağlıdır, diğer yandan da hikâyelerin anıların bölük pörçük, yarım kalmış ve duygusal olmasından dolayı farklılık göstermesine ve hem halkların hem de irili ufaklı toplumların kolektif hafızası tarafından inşa edilen ve inşa edilmeye devam edilen mitik "hayali geçmiş"i geriletmeye sürekli olarak katkıda bulunmasına bağlıdır.

M2 Thomas Kuhn

BİLİM VE PARADİGMALAR

Bilimsel Devrimlerin Yapısı

Epistemolog ve bilim tarihçisi Thomas Kuhn'a göre "normal" bilimsel uygulamalar, "paradigma" adını verdiği durumların içerisinde hareket eder. Kuhn bu terimle bilim insanlarına araştırmalarının temalarını ve kurallarını dayatan araştırma modellerini kasteder. Bilim tarihini niteleyen devrimler, beraberlerinde getirdikleri bir paradigmadan onunla kıyaslanamayacak başka bir paradigmaya geçişle devamlılık konusunda radikal çözümler sunarlar.

Gelecek araştırmaların temeli olarak "normal bilim"

Bu denemede "normal bilim," geçmişin biliminin elde ettiği ve belirli bir bilimsel topluluğun belirli bir süre boyunca gelecekteki uygulamaların temelini oluşturma özelliği atfettiği, bir veya daha fazla sonucu temel alan araştırma demektir. Günümüzde bu gibi sabit noktalar, genelde orijinal biçimlerinde olmasa da hem temel hem de uzmanlaşmış bilimsel rehberlerde sunulur. Bu gibi rehberlerde geçerli olduğu düşünülen teoriler açıklanır, başarı elde etmiş uygulamalardan örnekler verilir ve bu uygulamalar gözlemlerle ve deneylerle kıyaslanır. Bu gibi metinler XIX. yüzyıl başlarında popüler hale gelmeden önce [...] bu işlevi birçok klasik bilim eseri yerine getirirdi. Aristoteles'in *Fizik*, Ptolemaios'un *Almagest*, Newton'ın *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeler* ve *Optik*, Franklin'in *Experiments and Observations on Electricity* [*Elektrik Üzerine Deneyler ve Gözlemler*], Lavoisier'nin *Traité élémentaire de chimie* [*Kimya Konusunda Temel İnceleme Eseri*], Lyell'in *Principles of Geology* [*Jeoloji İlkeleri*] eserleri ve daha nicesi nesiller boyunca bilim insanları için belirli araştırma alanlarının sorunlarını ve meşru yöntemlerini zımni olarak tanımlamaya yaradı. Bu eserlerin bu işlevi görebilmesinin nedeni, iki ortak özellikleridir: Sundukları sonuçlar,

onlarla çelişen bilimsel faaliyetlerde bulunan bilim insanlarına istikrarlı bir şekilde cazip gelecek kadar yeniydiler; aynı zamanda bu şekilde oluşmuş bilim insanı topluluğuna her türlü sorunu çözüme kavuşturma imkânı verecek kadar açıktılar.

Paradigmalar: geçerli bilimsel uygulama örnekleri

Bundan sonra, bu iki ortak özelliğe sahip sonuçlardan söz etmek için "normal bilim" terimiyle belirli bir bağıntı içinde olan "paradigma" terimini kullanacağım. Bu terimi seçerek, geçerli olarak bilinen bazı fiilî bilimsel uygulama örneklerinin (bunlara küresel ölçekte yasalar, teoriler, uygulamalar ve araçlar dahildir) kendi içlerinde tutarlı bilimsel araştırma gelenekleri yaratan modeller sunduğunu vurgulamak istedim. Bu geleneklere tarihçilerin "Ptolemaiosçu astronomi" (veya "Copernicusçu"), "Aristotelesçi dinamik" (veya "Newtoncu"), "parçacık optiği" (veya "dalga optiği") vesaire gibi etiketlerle tanımladığı gelenekler dahildir. Paradigmaların araştırılması [...] öğrencileri daha sonra ortak çalışmalarda bulunacakları belirli bir bilimsel topluluğun üyesi olmaya hazırlayan başlıca şeydir. Öğrenciler bu topluluklarda, disiplinlerinin temelini aynı somut modellerden öğrenmiş bilim insanlarıyla karşılaştıklarına göre o andan itibaren gelecekteki faaliyetlerinin temel ilkelerle apaçık bir uyumsuzluk sergilediği pek olmayacaktır. Araştırmaları bilimsel toplumun paylaştığı paradigmaları temel alanlar, bilimsel faaliyetlerinde aynı kurallara ve modellere uyma sorumluluğunu üstlenirler. Bu sorumluluk hissi ve beraberinde gelen apaçık fikir birliği, normal bir bilim, yani belirli bir araştırma geleneğinin ortaya çıkışı ve sürdürülmesi için elzem şartlardır.
[...] Günümüz fizik rehberleri öğrencilere ışığın fotonlardan, yani kuantum mekaniğinin dalgalara özgü bazı özellikler ile parçacıklara özgü bazı özelliklere sahip unsurlarından oluştuğunu öğretir. Araştırmalar bu genel yapı, daha doğrusu güncel sözelleştirmenin kaynaklandığı en gelişmiş matematiksel tanımlama

doğrultusunda ilerler. Ancak ışığın bu şekilde tanımlanması sadece yarım yüzyıl öncesine aittir. Bu tanım bu yüzyıl başlarında Planck, Einstein ve başkaları tarafından geliştirilmeden önce, fizik metinlerinde ışığın enine dalgalı hareket olduğu öğretilirdi ve bu kavram, Young ile Fresnel'in XIX. yüzyıl başlarına ait optik konulu eserlerinden kaynaklanan bir paradigmayı temel alırdı. Öte yandan dalga teorisi, optik alanında faaliyet gösteren tüm bilim insanlarının benimsediği ilk teori de değildir. XVIII. yüzyılda bu alanın paradigması, ışığın maddi parçacıklardan oluştuğunu öne süren Newtoncu optikti. O dönemde fizikçiler katı cisimlere çarpan ışıklı parçacıkların uyguladığı baskının kanıtını ararlardı, halbuki dalga teorisini ilk benimseyenler böyle bir kanıt aramamışlardı.

Fizik optiği paradigmalarının bu gibi dönüşümleri, bilimsel devrimler niteliğindedir ve devrim yoluyla bir paradigmadan diğerine geçiş, olgun bir bilimin alışılageldik gelişim biçimini teşkil eder.

M3 Umberto Eco

YAPISALCILIK: İŞLEMSEL YÖNTEMDEN NESNEL YAPIYA

Yapının Yokluğu

Umberto Eco *Yapının Yokluğu*'nda yapısalcı yöntemin zorluklarını ve çelişkilerini tespit ederek tözsel ve ontolojik suiistimalini ve dejenerasyonunu vurgular.

Kuralların evrenselliği sorunu

Lévi-Strauss'un ele aldığı ilk sorun şudur: Bu kurallar (kodların ve metakodların kuralları) "evrensel" midir? Ve eğer öylelerse, ne anlamda "evrensel"ler? Bir kez ortaya atıldıktan sonra farklı fenomenleri açıklamaya yarayan kurallar oldukları anlamında mı, yoksa incelenen fenomenlerin her birinde gizlenen gerçeklikler oldukları anlamında mı "evrenseller?" Söz konusu metinde [Collège de France'da verilmiş konferans] Lévi-Strauss'un cevabı en üst düzeyde işlemsel disiplin sergiler: Bu yapıların evrenselliği, antropologların görevinin çeşit çeşit fenomeleri aynı modeller yoluyla açıklamak için giderek daha karmaşık dönüşümler gerçekleştirmek olmasından kaynaklanır (örneğin ilkel toplum ile çağdaş toplumu tek bir modele indirgemek); ama bu işlem bir laboratuvar işlemidir, araştırmacı zekânın bir yapılanmasıdır: *fiili hakikatin* yokluğunda *akılcı bir hakikat* olacaktır.
Bu, kusursuz bir sonuçtur ve bir bilim insanında aranabilecek titizliğin en düşük düzeyini temsil eder. Ama bilim insanının hemen ardında da filozof kendini gösterir: Değişmez kodların çeşitli fenomenlere uygulanmasının nasıl işlediğini *işlemsel* olarak göstermek, dolaysız çıkarsama yoluyla düşüncenin evrensel mekanizmalarının varlığını, dolayısıyla da insan doğasının evrenselliğini de göstermez mi? Bu kuşku metodolojik bir bilinç hareketi ile giderilmiştir: "Değişmezlerimizi tespit etmek için deneyim

verilerimizi modellerle ikame ettiğimiz ve cebircilerin denklemlerine odaklanması gibi soyut işlemlere odaklandığımız zaman insan doğasına sırtımızı çevirmiş olmuyor muyuz?" Ama Lévi-Strauss, hemen ardından Durkheim ve Mauss'u temel alarak, tüm deneyimlere ortak bir mantığın geliştirilmesine, sosyal gerçekliğin altında yatan "karanlık psikoloji"nin, "bütün insanlara ortak" bir şeylerin keşfedilmesine izin verecek tek şeyin soyut alana çekilmek olduğunu hatırlar.

Bu metinde işlemsel bir kavramdan tözcü bir kavrama hızlı bir geçişi görenler yok değildir: Evrensel *olarak* geliştirilen modeller evrensel olarak işler, dolayısıyla onları temin eden *evrensel bir tözü* yansıtırlar. [...] düşüncenin evrensel mekanizmalarının öne sürümü Lévi-Strauss'u tüm söylemlerin sonunda bekleyen bir tuzak mıdır, yoksa tüm söylemlerini en baştan itibaren yönlendiren plan mıdır?

M4 Maurizio Ferraris

ONTOLOJİ VE SOSYAL NESNELER

***Storia dell'ontologia* [*Ontolojinin Tarihi*]**

Storia dell'Ontologia'nın [*Ontolojinin Tarihi*] "Önsöz"ünden alınan aşağıdaki bölümde Maurizio Ferraris çağdaş antolojinin yeni konusu olan sosyal nesnelere odaklanır.

> Kimse görmeden devrilen bir ağaçtan ses çıkmayacağına dair Berkeley tezi sadece kısmen doğrudur, çünkü bir ağaç her halükârda titreşimler üretir ve onları gözlemleyen biri olsa o titreşimler gürültüye dönüşürdü. Her türlü anısı veya kaydı yok olmuş sosyal bir olayın artık var olmadığına dair tez ise tamamıyla doğrudur, bu da sosyal nesnelerin ontolojisinin epistemolojiye ne kadar bağlı olduğunu gösterir. Evet, sosyal dünyada kavramsız görüler kördür, terbiyeden yoksun olanların "züccaciye dükkânındaki file" benzetilmesi bunun güzel bir örneğidir. Tabiat dünyasında büyük ve acemi bir hayvanın narin nesneler arasında nasıl hantal bir şekilde hareket ederse, terbiyeden yoksun olanlar da sosyal dünyada aynı şekilde hareket eder. Ama buradan hareketle Galilei ile Bellarmino'nun haklı olma ihtimalinin aynı olduğunu söylemek zordur, çünkü onlar ontolojinin epistemolojiyi temel almadığı tabiat dünyasından söz ederler. Bu konular uzun zaman boyunca düşünülmedi, bu da bize zarar verdi. Derrida gibi büyük bir filozof "metnin dışında hiçbir şey yoktur" dediğinde, görelilik karşıtı bir papaya argüman sağlayacağı aklından geçmemiştir. "Metnin dışında sosyal olan hiçbir şey yoktur," deseydi daha iyi olurdu, o kadar seksi gelmezdi belki ama daha sahici ve daha az tehlikeli olurdu.

M5 Maurice Merleau-Ponty

GÖZ VE TİN
Göz ve Tin

Fransız fenomenolojisi, özellikle Merleau-Ponty'nin *Le Doubt du Cezanne* [*Cezanne'ın Şüphesi*] ve *Göz ve Tin* gibi eserlerinde yürüttüğü araştırmalar yoluyla estetik algısının en önemli yönleri olarak duyulara ve bedenselliğe odaklanmıştır. Aşağıdaki bölüm *Göz ve Tin*'den alınmıştır.

> Bilim şeyleri kendine göre kullanır ve içlerinde yaşamayı reddeder. Kendine o şeylerin içsel modellerini verir, tanımlarının imkân verdiği dönüşümleri bu göstergeler veya değişkenler üzerinde uygular ve fiili dünyayla sadece ara sıra yüzleşir. Harikulade şekilde etkin, dahiyane ve kayıtsız bir düşüncedir bu, her zaman böyleydi; ilkesel olarak bütün varlıkları "genel nesne" olarak, yani bizim için bir şey değilmiş ama kaderinde marifetlerimiz varmış gibi ele alır. [...]
>
> Bilim düşüncesinin, genel bakışın, genel anlamda nesne düşüncesinin önceden var olan bir "vardır"a, hayatımızdaki ve bedenimizdeki haliyle duyusal dünyanın ve işlenmiş dünyanın mekânına, zeminine yeniden konumlandırılması gereklidir; bu beden bir bilişim makinesi olarak tanımlanabilecek muhtemel beden değil de bana ait olduğunu söylediğim bedendir, sözlerimin ve eylemlerimin altında sessizce duran nöbetçidir. Benim bedenimle birlikte onunla bir araya gelmiş bedenlerin de zoolojide dendiği gibi sadece türdeşlerim olmayıp içimde yaşayan, benim de içlerinde yaşadığım, hiçbir hayvanın kendi türünden hayvanlarla birlikte, kendi alanında veya bölgesinde yaşamadığı bir şekilde, onlarla beraber tek bir varolan ve mevcut Varlığı yaşadığım bedenler olan "başkaları"nın da uyanması gereklidir.

Halbuki resim başta olmak üzere sanat, aktivizmin görmezden gelmeyi tercih ettiği bu ilkel anlam katmanından beslenir; bunu tamamıyla masumiyet içinde yapanlar sadece onlardır. [...]
Valéry, ressam "kendini bedeniyle verir" der. Gerçekten de bir Tin'in nasıl resim yapacağı hayal bile edilemez. Ressam, bedenini dünyaya vererek dünyayı resme dönüştürür. Bu tözsel dönüşümü anlamak için şimdiki, fiili bedeni bulmak gereklidir, o da bir uzam parçası veya bir işlev demeti değildir, iç içe geçmiş görüşlerden ve hareketlerden ibarettir. [...]
Öz ve varoluş, hayal gücüyle gerçeklik, görünür olanla görünmez olan: resim, tensel özlerden, etkili benzerliklerden ve sessiz anlamlardan oluşan düşsel evrenini açarak bütün kategorilerimizi birbirine karıştırır.

M6 Noam Chomsky

DOĞUŞTAN KABİLİYETLER OLARAK DİL VE BİLGİ

Bilgi Sorunları ve Dil

Noam Chomsky, 1986'da verdiği bir dizi dersten alınmış bu bölümde insanın gelişimi boyunca edindiği bilişsel ve dilsel kabiliyetlerin, önceden var olan genetik bir bilgi ve kabiliyet donanımı olmadan gelişemeyeceğini göstermek amacıyla Platon'un *Menon*'una odaklanır. Chomsky, Platon'un teorisinin metafiziksel temelini reddederse de insanın dilsel ve bilişsel kabiliyetlere doğuştan sahip olduğunu savunur.

Belirli bir dili konuşan bir insan, zihninin içinde ve belirli bir fiziksel konfigürasyon doğrultusunda beyninin içinde bir şekilde temsil edilen belirli bir bilgi sistemi geliştirmiştir. Dolayısıyla bu temaları incelerken bir dizi soruyu ele alacağız:

1. Bu bilgi sistemi nedir? İngilizce, İtalyanca veya Japonca konuşan birisinin zihninde/beyninde ne vardır?
2. Bu bilgi sistemi konuşan kişinin zihninde/beyninde nasıl oluşur?
3. Bu bilgi konuşma sırasında (veya yazı gibi ikincil sistemlerde) nasıl kullanılır?
4. Hangi fiziksel mekanizmalar bu bilgi sisteminin ve bu bilginin kullanımının maddi temeli olarak işlev görür?

Bunlar tam olarak benim benimseyeceğim terimlerle formüle edilmediyse de klasik sorulardır. İlk soru XVII ve XVIII. yüzyıllarda felsefe grameri arayışlarının merkezî temasını teşkil eder. İkinci soru, Platon'un problemi olarak niteleyebileceğimiz meselenin özel ve önemli bir örneğidir. [...] *Menon*'da Sokrates eğitimsiz, genç bir köleyi bir dizi soru yoluyla bazı geometri teoremlerini keşfetmeye iterek onun geometrinin ilkelerini bildiğini gösterir. Bu deney günümüze kadar çözüme kavuşturulamamış bir problemi ortaya koyar: Genç köle eğitim almadan, bilgi sahibi olmadan geometrinin hakikatini nasıl keşfetmiştir?

Platon tabii ki bu soruya bir cevap önermiştir: Bilgi daha önceki bir varoluştan hatırlanır ve Sokrates'in sorduğu sorular yoluyla genç kölenin zihninde uyandırılır. [...] Bu cevabın modern versiyonunda bilgimizin ve anlama kabiliyetimizin bazı yönlerinin doğuştan olduğu, yani kanat yerine kollarımızın ve bacaklarımızın olmasını sağlayan ortak doğamızın unsurları gibi genetik olarak belirlenmiş biyolojik mirasımızın bir parçası olduğu söylenebilir. Bence klasik doktrinin bu versiyonu temelde doğrudur. [...] Platon'un problemi dil üzerine araştırmalarda çok net bir şekilde karşımıza çıkar ve biraz önce önerilene benzer bir cevabın doğru cevap olduğunu söyleyebiliriz. [...]

İnsanlar ve diğer organizmalar

Dilin yaratıcı yönünden, Descartes'ın düşüncesinde büyük önem taşıyan, insanların fiziksel dünya içindeki diğer her şeyden temelde farklı olduklarına dair sonucu destekleyen esas argümanlardan biri olarak da yararlanılmıştır. Diğer organizmalar birer makinedir. Unsurları belirli bir şekilde düzenlenip belirli bir dış ortama konumlandırıldığında yapacakları her şey tamamıyla belirlidir (veya belki de rastlantısaldır). Halbuki bu gibi şartlara konumlandırılmış insanlar belirli bir şekilde hareket etmeye "zorunlu" değildir, tam tersine, Descartesçı düşüncenin önemli bir temsilcisinin öne sürdüğüne göre, yaptıklarını yapmaya "teşvik edilirler ve cezbedilirler." İnsanların davranışları, teşvik edildikleri ve cezbedildikleri şekilde davranmaya eğilimli oldukları anlamında öngörülebilir, ama buna rağmen eşsiz bir şekilde özgürdürler, yani teşvik edildikleri ve cezbedildikleri şekilde davranmaya zorunlu değildirler. Örneğin ben bir silah çıkarıp tehditkâr bir edayla birisine doğrultsam ve ona "Heil Hitler!" diye bağırmasını emretsem, o kişi benim cinayet işlemeye hazır bir deli olduğuma karar verip ona emrettiğimi yapabilir veya başka bir şekilde davranmayı seçebilir, ama o şekilde davranmayabilir. [...] Bir makine ise seçim imkânı olmadan, kendi içindeki konfigürasyon ve dışındaki ortam doğrultusunda hareket eder.

M7 Achille Varzi, John Nolt, Dennis Rohatyn

MANTIK VE ARAÇLARI: FORMELLEŞTİRME

Logica [Mantık]

Bu metin mantığın, sıradan dilin yanlış anlamalarından ve belirsizliklerinden kaçınmak amacıyla, dünyadan söz eden önermeleri mantıksal bağlaçlar yoluyla birbirine bağlanan kesin olarak doğrulanabilir formel yapılara indirgediği bir süreç olan formelleştirme yöntemini gösterir.

> Önceki bölümde tanıtılan sembolik notasyonun oluşturduğu dile ifade mantığı veya önermeler mantığı dili denir. [...] Şimdi bu dilin sözdizimini, önce çeşitli İtalyanca önermelerin formlarının sembolik formüllerle nasıl ifade edilebileceğini (yani bu ifadelerin nasıl formelleştirilebileceğini) göstererek, ardından dilin gramer kurallarını (oluşum kuralları) açıklayarak inceleyeceğiz. Formelleştirme süreci, İtalyanca olarak formüle edilmiş bir önermeyi ya da argümanı sırasıyla sözel bir forma ya da argüman biçimine, yani sözel harflerden ve mantıksal bağlaçlardan oluşan bir yapıya dönüştürür. İfade harflerinin kendi başlarına bir anlamı yoktur, ancak belirli bir alıştırma bağlamında belirli iddialara veya önermelere yönelik ifadeler olarak yorumlanabilirler. Ancak bu yorumlama biçim açısından gerekli değildir. Farklı bir bağlamda, aynı ifade harfleri farklı iddiaları temsil edebilir. Bir ifade harfinin anlamından söz ettiğimizde, söz konusu bağlam tarafından belirlenen belirli bir yorum doğrultusunda anlamından söz ederiz.
>
> Basit (ya da temel) ifadelerin resmileştirilmesi kolaydır. Örneğin, 'L' harfini 'Bugün Pazartesi' olarak yorumlarsak, 'Bugün Pazartesi değil' ifadesi '~L' olarak formelleştirilebilir. Ancak, İtalyanca ifadelerin birkaç mantıksal bağlaç içerdiği durumlarda, bunların

formelleştirilmesi biraz dikkat gerektirir. Örneğin, 'Bugün hem Pazartesi hem de Salı değildir' ifadesini formelleştirmek istediğimizi varsayalım. Sadece '~L & M' yazamayız. '~' bağlacı, cebirdeki negatif işareti gibi, formülün mümkün olduğu kadar küçük bir kısmına uygulanır. Örneğin '- 1 + 3' cebirsel formülünde '-' işareti sadece 1'e uygulanır, böylece formülün tamamı '2' sayısını ifade eder. Benzer şekilde, '~L & M'de, '~' işareti yalnızca 'L' için geçerlidir, bu nedenle '~L & M', 'Bugün Pazartesi değil ve bugün Salı' anlamına gelir, ama bizim kastettiğimiz bu değildir. Her halükârda, formülün bağlacın uygulandığı kısmını parantezler ekleyerek genişletebiliriz. [...] Mantık örneğinde '~(L & M)' elde ederiz, bu da 'Bugün hem Pazartesi hem de Salı değildir' anlamına gelir, bu da tam olarak söylemek istediğimiz şeydir.

M8 Diego Marconi

BİLİŞSEL BİLİMLER

***Filosofia e scienza cognitiva* [*Felsefe ve Bilişsel Bilim*]**

Bilişsel bilimin kökleri felsefeye uzanır, ama tarihsel gelişimi içerisinde kendi de felsefe üzerinde etkili olmuş, kavramları düşünme şeklimizi, akıl yürütmelerimizi ve bilmenin ne anlama geldiği fikrini değiştirmiştir. Aşağıdaki metinde Diego Marconi bilişsel bilimin bir tanımını sunar.

> Bilişsel bilim genel anlamda bilişsel süreçleri inceler ve varlık nedeni, bu süreçlerin insanların geliştirdiği tikel olgulardan kavramsal olarak bağımsız olduğu hipotezidir. Bilişsel bilim tarihsel olarak [...] ilk bilgisayarların gerçekleştirilmesiyle birlikte yapay zekânın mümkün olduğunun anlaşılmaya, yani en azından belirli bilişsel süreçlerin insan olmayan özneler tarafından gerçekleştirilmesinin mümkün olduğunun görülmeye başlanmasıyla doğar. Ancak gerçek şu ki, kesin ve tartışmasız bilişsel süreçler sadece insanlara aittir. Örneğin İtalyanca anlayan yapay sistemlerin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği veya böyle şeylerin gerçekte öyle olmaktan çok uzak olup olmadığı tartışılabilir ve tartışılır da; ancak bu kitabı okuyan insanların İtalyanca anladığına şüphe yoktur. Her bilişsel sürecin ve genel anlamda bir bilişsel sürecin ne olduğuna dair teori öncesi anlayışımız beşeri bilişsel süreçlerin deneyimine dayanır: Bir bilginin işlenmesi, bir şeyleri gördüğümüzde yaptıklarımıza benzer bir şey yaparsa, "görme" olarak kabul edilebilir. Bu nedenle bilişsel bilimle sadece insanların bilişsel süreçleri, yani bilişsel psikoloji arasında sıkı bağlantılar olabilir.

Özgürlükler, İhlal Edilemez Haklar, Zorunlu Görevler

HAKLAR VE DEMOKRASİ

Stefano Rodotà

Haklar Meselesi

Norberto Bobbio'nun deyimiyle "haklar çağı"nın en yoğun dönemi, anayasal değişikliklerin tam da temel haklar tarafından belirlendiği XX. yüzyıldır. Ancak XX. yüzyılın kendisi aynı zamanda, Eric Hobsbawm'ın ünlü ve tartışmalı tanımına göre "kısa yüzyıl"a ve ona eşlik eden diktatörlüklere damgasını vuran, yalnızca her hakkın değil, insanların insanlığının da radikal bir şekilde inkâr edildiği bir dönemdir. Bu tepki, 1949'da Alman anayasasının başında yer alması rastlantısal olmayan ve Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi'nin de başında yer alan "insanlık onuru ihlal edilemez" sözleriyle ifade edilmiştir. Ve her bireyin insanlığının tam olarak geri kazanılmasına yönelik bu düşüncenin en keskin ifadesi 1948 İtalyan Anayasasının 32. Maddesini sonlandıran cümledir: "yasalar hiçbir durumda insan kişiliğine saygının getirdiği sınırları ihlal edemez."

XIX ila XX. Yüzyıl Arası

XIX. ve XX. yüzyıllarda hakların boyutlarının önemli bir özelliğini kısaca belirtmek gerekirse, XVIII. yüzyıl sonlarında haklar alanındaki devrimlerin tarihsel kahramanı olan burjuvaziye, kültürleri ve pratik eylemleriyle haklar kültürünü derinden yenileyen işçi sınıfının katıldığı gözleminden yola çıkabiliriz. Geleneksel medeni ve siyasi haklara, XX. yüzyılda refah devleti gibi önemli bir icatla, Avrupa sosyal modelinin azami geliştiği "Şanlı Otuzlar"da sosyal haklar da katıldı. Bu noktada, 1776 ile 1789 yılları arasındaki haklar bildirgeleri sırasında yaşananlara kıyasla, haklar meselesinin Kıta Avrupası ile Amerika Birleşik Devletleri arasında farklı şekillerde geliştiğine dikkat çekilmelidir. Avrupa'da, özellikle ekonomik ilişkilerde toplumsal bir işlevi de içeren bir haklar vizyonunun önü açılırken, işçi sınıfının ağırlığının kesinlikle Avrupadakiyle karşılaştırılamayacağı Amerika Birleşik Devletleri'nin inişli çıkışlı tarihsel olayları, bireyci haklar düşüncesinin tek ya da en azından hâkim düşünce olarak kalması anlamına geliyordu. Bunun iki sonucu oldu. Başkalarının ya da kolektifin çıkarlarını açıkça göz önünde bulundurmaksızın, ağırlıklı olarak kişinin kendi özel çıkarları için kullanılacak araçlar olarak görülen haklar, giderek daha saldırgan bir şekilde kullanılmakta ve bu da hakların "yalıtılmasına" yol açmaktadır. Her kişi kendini diğerlerinden

Vlora gemisinin Bari'ye varışı. Arnavutluk göçmenlerinin İtalya'ya ilk dramatik gelişi, 8 Ağustos 1991

ayırmakta, kendi adasına çekilmekte, haklarını neredeyse bir sopa gibi kullanmaktadır. Bu da birden fazla kişinin, insanlar için tek kurtuluşun haklarda değil, toplulukta yattığını iddia etmesine yol açmaktadır. Ayrıca piyasanın artan baskıları, hakların değiş tokuş edilecek saf menkul kıymetler olarak görülmesine yol açarak dokunulmazlık ilkesini zayıflatmıştır. Avrupa modeli, hakların hem bireysel hem de toplumsal boyutlarda daha verimli bir şekilde ele alınmasını önerirken, hakların değişen zamanlara uyarlanmasına duyulan apaçık ihtiyacı da göz önünde bulundurmuştur.

Haktan Haklara

Bu özel durumun ötesinde, hakların tarihi her yerde XX. yüzyılın son evresinin kadınların, ekolojistlerin, bilim ve teknolojinin barışçıl devrimlerinin etkisi altında kalmıştır. Özgürlük cinsel farklılıklar, bedene gösterilen özen, biyosfere saygı, bilimsel ve teknolojik yeniliklerin saldırgan olmayan kullanımı yoluyla somutluk kazanır.

Bu, basit bir yeni hak talebine değil, göz ardı edilemeyecek kadar güçlü bir şekilde baskı yaratan bir gerçekliğin yasal düzene aktarılması sorununa yol açar. Böylelikle üreme ve genetik haklar; lezbiyen, gey, biseksüel, transseksüel (LGBT) bireylerin hakları; iletişim hakları; özek hayat boyutunun ötesine geçen,

kişisel ve sosyal ilişkilerin tamamını etkileyen, özel ve kamusal alanlar arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayan kişisel verilerin korunması hakkı ortaya çıkar; hayatın sorunlarının ve zorluklarının bir sentezi olan var olma hakkı, bizi İtalyan Anayasasının 36. Maddesinin sunduğu gelişmiş versiyonuyla çalışma hakkına odaklanmaya zorlar; burada ücret bir metanın satışının karşılığı değil, "özgür ve onurlu varoluşun" koşuludur. Bu şekilde ifade edilen haklara, özellikle Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesinin 21. Maddesinde açıkça görülebilen ve hukukun kişiyi daha yakından takip etme, onu bütünüyle ele alma ve eşsizliğini daha açık bir şekilde ortaya koyma yönündeki tutumuna tanıklık etmeye katkıda bulunan, kabul edilemez ayrımcılık nedenleri listesinin genişletilmesi eşlik eder. Haklar ve ayrımcılığın gayri meşruluğu, normallik modellerine uyma iddiasını kabul edilemez kılar.

Böylece dünya sahnesinde, gerçek hayatın sesini duyurduğu ve bedenin tüm varlığıyla öne çıktığı, hakların yalnızca soyut bir özneye, bedensiz bir bireye atıfta bulunan bir boyutunun silikleşmesine neden olan yeni bir hak temsili ortaya çıkmıştır. Ancak kişiye kendi gerçekliği ve bütünlüğü içinde bakıldığı takdirde bu iki farklı vizyon uzlaştırılabilir; zaten Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesinin (18 Aralık 2000) giriş bölümünde, birliğin "kişiyi eylemlerinin merkezine yerleştirdiği" belirtilir.

Fiziksel Beden ve Elektronik Beden

Biyoetik ve elektronik teknolojilerinden kaynaklanan sorunlar da temel haklar çerçevesinde ele alınır. "Fiziksel" beden, herkesin kendi fiziksel ve ruhsal bütünlüğüne saygı gösterilmesi hakkına sahip olduğu belirtilerek koruma altına alınır, böylece kitlesel öjenik, üreme amaçlı klonlama ve bedenin ticari amaçlı kullanımı yasaklanır. "Elektronik" beden, veri korumanın geleneksel özel hayat fikrinin ötesinde özerk bir temel hak olarak ele alınmasıyla koruma altına alınır. Bu arada tarihsel kategoriler de yenilenir. Farklı biçimlerde aile kurma hakkına heteroseksüel evliliğe eşit statü tanınması eşlik eder. Cinsiyet, ırk, din ya da siyasi görüş temelinde ayrımcılığa ilişkin geleneksel yasakların yanı sıra, engellilik ve cinsel yönelime dayalı ayrımcılık konusunda da yasaklar söz konusudur. Hak sahibi olarak bireye yapılan atfın soyutluğu, çocukların, yaşlıların, engellilerin haklarının teyit edilmesinin somutluğuna ve işçi figürünün üstlendiği öneme dahil edilir.

"Kişinin anayasallaşması" olarak adlandırılabilecek ve giderek her zaman ve her yerde saygı gösterilmesi gereken "dokunulmaz" bir kişinin ortaya çıkmasına yol açan bir süreçle karşı karşıyayız. Haklar, akıl hastaneleri ve hapishaneler gibi "tam gözetim" kurumlarına bile uygulanır ve bu yerlerde yaşamak zorunda kalanlara en azından bir parça haysiyet kazandırmakla kalmaz, böyle kurumların varlığını tartışmaya açmayı bile başarır. Akıl hastalarının hakları, akıl hastanelerini meşrulaştıran ayrıştırma mantığını temelinden yıkar; akıl

hastanelerinin kaldırılmasını öngören bir yasanın (1978 tarihli 180 sayılı yasa) kökeninde azimli bir vizyoner olan psikiyatrist Franco Basaglia'nın söylemleri ve eylemleri yatar.

Daha önce tarihsel kökenlerini belirleyen nesiller arasında dağıtılmış olan haklar, böylelikle kişi etrafında yeniden birleştirilerek bölünmez olarak sunulur: Medeni veya siyasi haklar tanınıp sosyal haklar veya öncelikle çevre ve teknoloji, yeni çevre bilinci ve bilimsel ve teknolojik yeniliklerin etkileriyle bağlantılı olan dördüncü ve beşinci nesillerin hakları inkâr edilemez. Bilgisayar dünyasında kullanılan terminolojiyle aynı anlamda "nesiller"den söz etmek, sosyal haklarda denendiği gibi, kronolojik bir genişlemeyi, üstelik tartışmalı bir şekilde, bu nesillerden bazılarına daha zayıf bir teorik statü veren bir hiyerarşiye dönüştürme arzusundan kaynaklanan bariz bir zorlamayla, her yeni nesil aracın öncekileri eskimeye ve fiilen terk edilmeye mahkûm ettiğine inanmaya yol açmamalıdır. Hepsini birbirine bağlayan, örneğin Temel Haklar Bildirgesinin bölümlerinin ardında yatan haysiyet, özgürlük, eşitlik, dayanışma, vatandaşlık ve adalet ilkelerinden ibaret güçlü bir doku söz konusudur. Her bireyin konumunu belirleyen bu ilkeler, aynı zamanda demokratik sürecin yöntemlerini de belirler. Demokratik süreç de insanların somut durumlarına kayıtsız kalamaz. Herkesin özgür ve eşit bir şekilde oy kullanma hakkının ta-

Norberto Bobbio: Siyaset ve Kültür

Norberto Bobbio'nun (1909-2004) ilgi alanlarının merkezinde, İtalyan felsefe kültürünün genel değerlendirmesiyle kesişen, politika ile kültür arasındaki bağlantı yer alır. Bobbio'nun düşüncesinin temelleri öğretim yıllarına, aynı anda hem ilk faşizm karşıtı laboratuvarı hem de liberal düşünce ile Marksizm arasında ilk defa diyalog denemelerinde bulunabilmiş, Gobetti ve Gramsci'nin Torinosundaki karmaşık kültürel atmosfere ve bir şehre kadar uzanır. Bobbio'nun siyasi eğitimi her halükârda temelde entelektüel bir olguydu: İtalya'nın Direniş sürecinde Partito d'Azione'de [Eylem Partisi] aktif militanlık yapma kararına 1943 gibi oldukça geç bir tarihte ulaştı.

İlk aşamada, liberal-demokratik teoriyi savunma Bobbio'da, doğal hukukun doğal haklar teorisiyle temellerini attığı ve siyasi bir yönelim oluşturduğu, seküler ve Kantçı düşünce doğrultusunda mutlak bir değer olarak kişinin ahlaki anlayışıyla bağlantılıdır. Bobbio'nun eleştirel hedefi, siyasetin temel sorununu, yani ona göre kamusal alan ile özel alan arasındaki çatışmayı, devlet iktidarı ile bireyin özerkliği arasındaki daimi gerilimi ihmal ederek özgürlük tartışmasını metafiziksel düzeye taşıyan felsefelerdir. Bu durum,

nınması, bu hakkın kullanıldığı maddi koşullardan soyutlanamaz. Eğitim, çalışma ve barınma, yurttaşların etkin katılımının, dolayısıyla da demokrasinin kalitesinin önkoşulları haline gelir.

Kolektif Haklar ve Yeni Özneler

Ancak, bireylerin haklarının yanı sıra büyük kolektif haklar ve onlarla birlikte atıfta bulunulacak yeni konular giderek artan bir güçle ortaya çıkmaktadır. Böylelikle hak kataloğu yeni özelliklerle zenginleşmektedir. Halkların kendi kaderlerini tayin etme, kendi dillerini kullanma, kaynaklarını özgürce yönetme hakları; sürdürülebilir kalkınma ihtiyacını hatırlatan çevre koruma hakkı; açlık dramına hapsedilen tüm halklar için yaşama hakkı haline gelen gıda hakkı; Aids'ten mustarip Afrikalılara ilaç sağlamak ya da internetten özgürce müzik indirmek olsun, mülkiyet, telif hakkı ve patent mantığını kökten sorgulayan bilgi hakkı; hem doğal ve çevresel açıdan hem de tarihî ve kültürel miras olarak toprakların saygı görme hakkı ve bunu yapma görevimiz; ve hayvanların hakları gibi haklarla karşılaşırız. Bu arada ortaya çıkan insani müdahale hakkı, farklı bir kılık altında en güçlü olanın hakkı olduğu korkusunu uyandırır. Hepsinin ötesinde, zor ama kaçınılmaz olan barış hakkı öne çıkar.

M1: Stefano Rodotà, İnternet Çağında Unutulma Hakkı

gerçek ile rasyonel arasındaki, gerçek zıtlıkları geçersiz kılan teselli edici sentezleriyle idealizm için olduğu kadar, seçim çelişkisini aşırılığa vardırarak bireyin geri çekilmesine, akıldışı kaçışlara ve sivil bağlantısızlığa yol açan varoluşçuluk ve kriz felsefeleri açısından da geçerlidir (*La filosofia del decadentismo* [*Dekadans Felsefesi*], 1944).

1950'lerin başlarında gerçekleşen "etik bir demokrasi anlayışından prosedürel bir demokrasi anlayışı"na geçişte, Bobbio'nun düşünceleri bir yol ayrımına girer. Kelsen'in düşüncesinden esinlenen, hukuk ve siyasetin bilimsel olarak incelenmesine yönelik teorik ihtiyaç, hukuk normlarının ve sistemlerinin geçerliliğinin biçimsel, dolayısıyla da evrensel düzeyini, her zaman tarihsel olarak belirlenen ahlaki değerlerinden ayırt edemeyen doğal hukuktan uzaklaşmayı gerektirir. Genel hukuk teorisine adanmış yazıları (*Studi sulla teoria generale del diritto* [*Genel Hukuk Teorisi Üzerine Çalışmalar*], 1955; *Teoria generale della norma giuridica* [*Hukuk Normunun Genel Teorisi*], 1958; *Teoria dell'ordinamento giuridico* [*Hukuki Yapı Teorisi*], 1960; *Il positivismo giuridico* [*Hukuki Pozitivizm*], 1961; *Giusnaturalismo e positivismo giuridico* [*Doğal Hukuk*

ve Hukuki Pozitivizm], 1965; *Dalla struttura alla funzione* [*Yapıdan İşleve*], 1978) bu ihtiyaca cevap verir. Buna karşılık, siyasi düzlemle yanlış bir şekilde ilişkilendirilen ahlaki tepki, "aksiyolojik olarak yönelimli ve aktif" olduğu ölçüde felsefeye atfedilir. Böylece, bir yandan apolitik kültüre, diğer yandan da partilerin kültürel siyasetine ve organik entelektüel figürüne karşı çıkan, kültür insanlarına ortak bir ahlaki ve siyasi platform fikri şekillenir. Marksist bakış açısında bulunmayan bir devlet ve onun gücünün sınırları teorisini geliştirebildiği için liberal-demokratik modelin üstünlüğünün kabul edilmesi, iki gelenek arasındaki diyaloğa ve Bobbio'nun arzu edilir bulduğu özgürlük kavramının analizindeki farklı sonuçların entegrasyonuna izin vermek açısından vazgeçilmez bir öncüldür (*Politica e cultura* [*Siyaset ve Kültür*], 1955). Bu öneri daha sonra Yeni Aydınlanma hareketinin programını da etkileyecektir.

Torinolu filozofun araştırmalarında, bilişsel bir statüye sahip akılcı araştırma düzlemleri

Böylesine zengin ve zorlu bir tablonun, XX. yüzyıl sona ererken giderek belirgin bir hale gelen gölgeleri de yok değildir elbette. Küreselleşen bir alanda haklar genişler ve yok olur, çoğalır ve yoksullaşır, kolektif fırsatlar sunar ve bireysel alana çekilir, gücü yeniden dağıtır ve özellikle güvenlik zorunluluklarına ve siyaset ile hakların ekonomik ve finansal mantığına, yani piyasanın hâkimiyetine boyun eğer. Hakların yeni dünyası pasifize edilmiş bir dünya değil, kesintisiz bir şekilde çatışmalarla ve çelişkilerle, çoğu zaman kabullerden çok daha güçlü olan olumsuzlamalarla dolu bir dünyadır. Çok sık olarak çok acı dolu, istismar ve terk edilmenin damgasını vurduğu bir dünyadır. Dolayısıyla "haklar konuşur," adaletsizliğin aynası ve ölçüsüdür ve onunla mücadele etmek için bir araçtır. Hak ihlallerini ayrıntılı olarak kaydetmek, tasfiyeci sonuçlara varmak anlamına gelmez. Bir hakkın ihlal edildiğinin bilincinde olduğumuzda ihlalini ilan edebilir, o hakkı kâğıt üzerinde tanıyıp fiilen inkâr edenlerin ikiyüzlülüğünü ortaya çıkarabilir, inkârın baskıyla örtüşmesini sağlayabilir, sözlere olguların eşlik etmesi için harekete geçebiliriz. Tarihteki "hukuk için mücadele" çağrısı günümüzde "haklar" için mücadele anlamı taşır. Bu mücadele artık ne sadece tarihsel aktörler tarafından ne de dünyanın sadece modern haklar çağının doğduğu bölgelerinde yürütülür.

Yeni binyıla geçişin özelliklerini özetleyecek olursak, haklara ve hukuka duyulan yadsınamaz ihtiyacın her yerde kendini gösterdiğini, her türlü baskıya meydan okuduğunu ve siyasetin kendisine içkin olduğunu söyleyebiliriz. Böylece farklı öznelerin günlük eylemlerle kesintisiz olarak sahneye koyduğu haklar bildirgesi, gücünü yukarıdan gelen bir resmiyetten ya da bir kabulden değil, kadınların ve erkeklerin, haysiyetlerinin ve insanlıklarının ancak bu şekilde

ile ahlaki ve felsefi sorgulama gibi nesnellikten yoksun tartışma alanları arasındaki net ayrım, tamamıyla akılcı temeller üzerine inşa edilmiş bir entelektüel etik beklentisini sürdürmeyi zorlaştırır. Kendi deyimiyle "kötümser bir Aydınlanmacının paradoksal durumu" Bobbio'yu *Quale socialismo?* [*Hangi Sosyalizm?*] (1976), *Il problema della guerra e le vie della pace* [*Savaş Meselesi ve Barış Yolları*] (1978), *Il futuro della democrazia* [*Demokrasinin Geleceği*] (1984), *Stato, governo, società: per una teoria generale della politica* [*Devlet, Hükümet, Toplum: Genel Siyasi Teorisi*] (1985), *Destra e sinistra* [*Sağ ve Sol*] (1994) gibi eserlerle siyasi düşüncenin kilit figürlerine adanmış çalışmalarla bu düşüncenin yeniden inşasına ve öncelikle kanonik hale gelmiş kavramsal ayrımların analizi ve tanımlanması yoluyla siyasi kelime dağarcığının açıklığa kavuşturulmasına ve kamusal hayatın akılcılaştırılmasına katkıda bulunmaya sevk eder.

Raffaella Grasso

tanınabileceğine ve saygı görebileceğine dair derin inançlarından alır. Hakların soyutluğu ile ihtiyaçların somutluğu arasında gelişen bu eşi görülmemiş bağlantılar, gerçek öznelerin işe koyulmasını sağlar. Büyük modern dönüşümün "tarihsel özneleri" artık burjuvazi ve işçi sınıfı değil, artık gezegen çapında ağlarla birbirine bağlanmış bir özneler çoğulluğudur. "Genel akıl" ya da belirsiz bir çokluk değil, pasifliğe ve boyun eğmeye teslim olmamak için siyasi fırsatlar bulan ve özellikle yaratan, çalışkan bir kadın ve erkek çokluğu söz konusudur.

Anayasal Hukuk Devleti

Bunlar, haklar boyutunda yalnızca "Batı aklını" ve onun daimi sömürgeci iddiasını iş başındaymış gibi görenlerin radikal eleştirilerinin kapsamı dışında kalan gerçek dinamiklerdir. Aslında, haklar tarihinin son evresinin ayırt edici özelliklerinden biri, dünyanın en farklı alanlarını kapsayan ve haklar ile piyasa arasındaki ilişki gibi giderek kaçınılmaz bir soruya odaklanan kültürel bir diyaloğun açılmasıyla, sınırların sürekli olarak aşılmasıdır. Avrupa Konseyi 1999 yılında Temel Haklar Bildirgesini yazmaya başladığında, böylesine zorlu bir seçimin nedeni olarak "temel hakların korunmasının Avrupa Birliği'nin kurucu ilkesi ve meşruluğunun vazgeçilmez önkoşulu olduğu"na dair inanış gösterildi. Bugün bu, gerçek anlamda bir savaş alanıdır, çünkü amaç, temel hakların şu anda tek "doğal" hukuk olarak inşa edilen bir piyasa ile uyumsuz olduğunu onaylamaktır.

Ancak bu şekilde XX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen devlet biçimi ortadan kalkacaktır. Artık klasik hukukun üstünlüğü değil, temel haklar alanının kurulmasının kurucu bir özellik olduğu "anayasal hukukun üstünlüğü" söz ko-

nusudur. Bu haklar, demokrasi ve güç dağılımının anlaşılma biçimini doğrudan ilgilendiren siyasi bir mesele olarak görülmelidir.

XX. yüzyıla genel bir tarihsel bakış, bu meseleler bütününe daha iyi odaklanmamızı ve haklar temasının aşamalı olarak dahil edildiği ilkeler ağını tanımlamamızı sağlar. İlk belirgin süreksizliği 1919 Weimar Anayasasında, sosyal hakların ortaya çıkışının sadece bir kataloğun uzatılması değil, aynı zamanda mülkiyet haklarının merkezî rolünün sorgulanması anlamına geldiği "uzun anayasa"da görürüz. Diğeri ise İkinci Dünya Savaşı sonrasına denk gelir; İtalyan ve Alman anayasalarında "özgür ve eşit" doğan insanların tarihsel temelinden vazgeçilmez, ancak bu ilke, hareket noktası haysiyet ve çalışma olan daha geniş bir bağlama yerleştirilir, daha önce bir kenara itilmiş ve neredeyse ilkeler çerçevesinden dışlanmış olan ve günümüzde daha zengin ve daha talepkâr olduğunu keşfettiğimiz kardeşlik/dayanışma kendini yeniden gösterir. Özgürlük, eşitlik, saygınlık ve dayanışma arasında bir hiyerarşi yoktur: hepsi bireye yalnızca ekonomik bir aktör olarak bakmak isteyen zamanlarda bireyin güçlü bir şekilde güvence altına alınmasını en iyi şekilde sağlayabilecek sosyal figür olarak kendisini sunan saygın ve destekleyici insan etrafında haklar çerçevesinin inşa edilmesine katkıda bulunur.

YURTTAŞ OLMAK

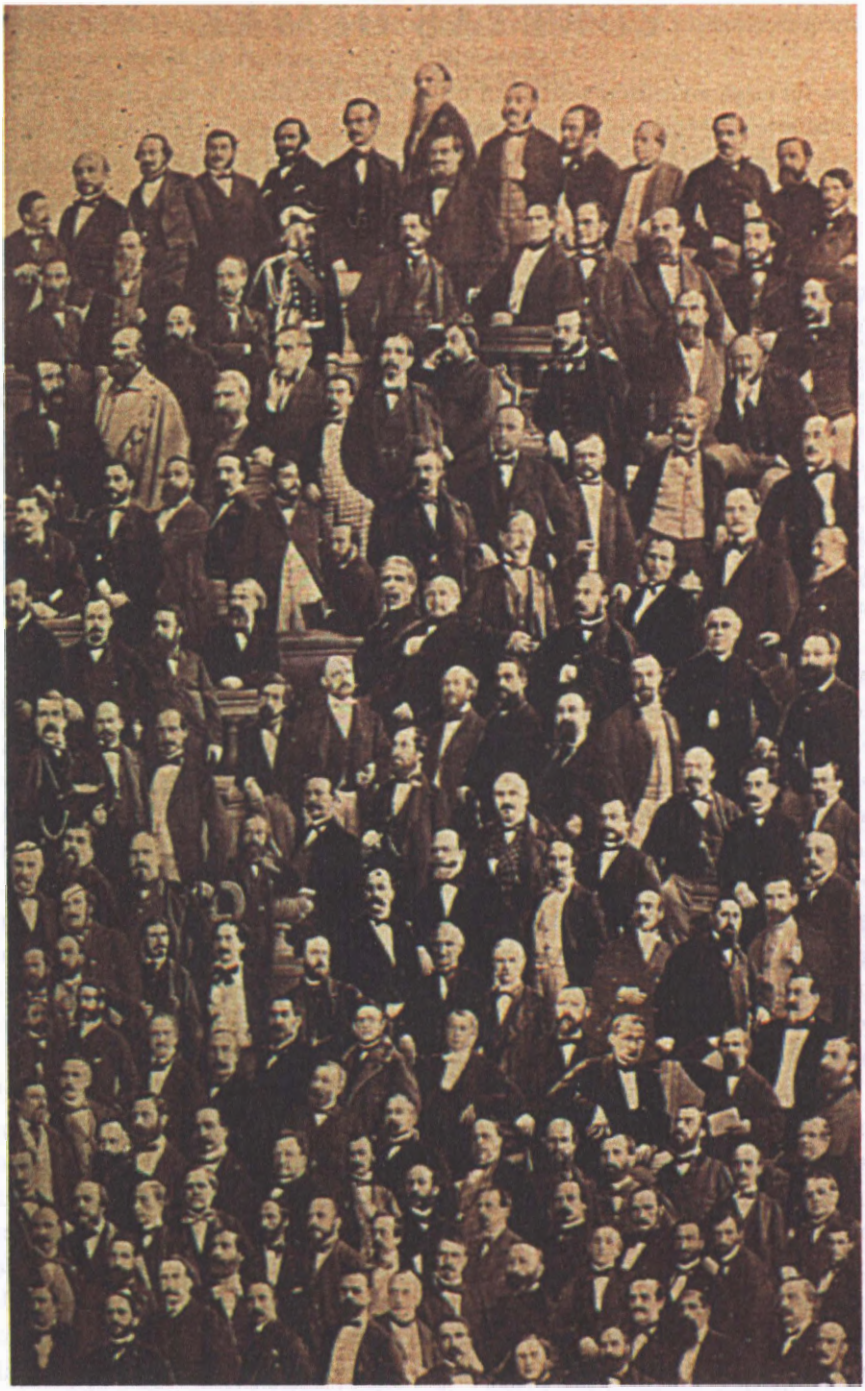
Gustavo Zagrebelsky

Anayasa hakkında konuştuğumuzda bazıları onu över ve savunur, bazıları ise kötüler ve değiştirmek ister. Peki, anayasanın ne olduğunu biliyor muyuz? Yani ne hakkında konuştuğumuzu biliyor muyuz? Anayasa bir yasa değildir, daha doğrusu diğerleri gibi bir yasa değildir. Hatta diğerlerinden daha güçlü, daha önemli bir yasa bile değildir. Anayasa bir yasa değildir özetle. Ama diğerlerinden farklı özelliklere sahip bir yasa olarak ele alınır. Ama bu yanlıştır, çünkü anayasa bir yasa değildir, bunu tekrar etmekte fayda var. Bu beyanı anlamak için yakın geçmişten gelen fikirlerden sıyrılmak ve anayasaya biraz daha uzaktan bakmak gereklidir. Pascal'ın deyimiyle "biraz geri çekilmek," çok yakından bakmanın "yanlış anlamamıza" neden olacağı şeyleri "anlamak" için gereklidir.

Hukukun İki Yönü: *İus* ve *Lex*

Mecazi bir dille, hukukun bir çizgi olmadığını, bir derinliği olduğunu söyleyebiliriz. Bu fikri açıklığa kavuşturmak gerekirse, hukuk bir çizgi olsaydı, bu sadece tek bir boyuta sahip olduğu anlamına gelirdi, bu da yasa aracılığıyla emir veren ve diğerlerinin itaat ettiği kişilerin iradesi olurdu. Ancak derinliği olduğundan iki yüzü vardır: *lex* (yasa) ve *ius* (hukuk). Genellikle *lex* ve *ius*'un aynı şey olduğuna inanılır. Örneğin, üniversitelerdeki öğrenciler yasaları çalışarak hukuku öğrendiklerine inanırlar. Halbuki hukukun sadece bir yönünü öğrenirler. 16. yüzyılda yaşamış mutlak devlet kuramcısı Jean Bodin şöyle yazmıştır: "Hukuk (*ius*) ile yasa (*lex*) arasında büyük bir fark vardır. İlki eşitlik ilkesine sadık kalır; öte yandan yasa, yalnızca yetkisini kullanan bir hükümdarın yönetim aracıdır."

Bu konuyu inceleyebilmek için, uygarlığımızın kaynaklarına inmek istediğimizde hep başvurduğumuz çok ünlü bir metinden, yani Sophokles'in *Antigone* trajedisinden yola çıkalım. Teb kentinde tiran Kreon ile Antigone arasında bir ihtilaf çıkar. Anlaşmazlığın konusu, Antigone'nin, şehrine karşı silahlanmış ve bir hain olarak ölmüş olan kardeşi Polynikes'in cesedidir. Kreon, cesedin gömülmemesini, vahşi hayvanlara ve yırtıcı kuşlara sunulmasını emreder. Antigone, ailesine olan sorumlulukları adına kardeşine cenaze töreni düzenleyerek Kreon'a isyan eder. Bu nedenle öldürülür, ancak ölmeden önce Kreon'un dayattığı yasallığa karşı hareketinin meşru olduğunu iddia eder. Meşruluk-yasallık ilişkisi *ius-lex* ilişkisidir. Antigone'nin o ünlü sözleri şöyledir: "Emir-

Henry Le Liure, İlk İtalyan parlamentosu, "kartvizit" fotomozaiği, ayrıntı, 1861

lerinin, bir ölümlünün yazılı olmayan, değişmez yasaların kutsal sınırlarını aşmasını sağlayacak kadar güçlü olduğunu düşünmemiştim: ne düne ne de bugüne ait olan, ezelden beri var olan, ne zaman ortaya kondukları bilinmeyen o yasalar." Bir kural yasal olabilir, zaten Kreon'un emri yasaldı, ama meşru olmayabilir. Trajedi bu zıtlıktan doğar.

Bir başka klasik metni ele alalım. Xenophones genç Alkibiades ile yaşlı Perikles arasında bir diyalog hayal eder. Yer Antigone ile aynı zamanlarda, medeniyetimizin beşiği olan MÖ V. yüzyıl Atinasıdır. Soru şudur: "Yasa nedir?" Perikles, ancak gençliğin saflığından kaynaklanabilecek bir şüphe gibi gördüğü bu soru karşısında gülümser: "Bir kenti yönetenlerin üzerinde düşünüp yazılı hale getirdiği her şeye yasa denir." "O halde yazıya dökülen şiddet de yasa mıdır?" Alkibiades böylelikle adaletsiz yasalara dair o ebedi soruyu sormuş olur. Diyaloğun sonunda şu sonuca varılır: Yasa, yasa biçimine sokulmuş şiddet olmaması için "ikna edici" olmalıdır. Başka bir deyişle, yasa herkes tarafından değil, bazıları tarafından yapıldığına göre (çoğunluğun azınlığa üstün geldiği demokrasilerde de durum böyledir), bazılarının diğerlerini "ikna etmesi" gerekir. Peki ama neye "ikna" edecektir? Yazılı hale getirdikleri iradelerinin, kent yaşamının dayandığı ve hem yönetenlerin hem de yasaların gücüne tâbi olanlara üstün olan meşrulukla uyumlu olduğu ya da en azından çelişmediği konusunda ikna edici olmalıdır. Dolayısıyla, meşruluğun genel (herkesi kapsar) ve istikrarlı (bireysel irade eylemlerine bağlı değildir), yasallığın ise tikel ve değişken olduğu açıktır.

Güç ile Yasa Arasında Dengede

Lex ve *ius* arasındaki gerilim, güç ile adalet arasındaki gerilime tekabül eder. Yasa gibi tarihle dolu, bazen asil ve görkemli, bazen alçak ve rezil, çağrışımlarla ve farklı anlayışlarla dolu olan, dolayısıyla da yanlış anlamalara neden olan bu çok ciddi isim, kendi başına sükûnet içinde durmaz, bir ilişki içinde huzursuzca durur. Eğer bu ilişkinin dışında kalırsa, o zaman doğasına ve işlevine ihanet etmiş olur. Yasa, kendi içinde, gücün veya gücün biçime sokulmuş halidir; ancak yasa, hukuk haline gelebilmek için, gücün iddiaları ile şimdilik ve geçici olarak, adalete dair inanışlar ve beklentiler olarak belirttiğimiz tözsel bir şey arasındaki bağlantıda durmalıdır. Sağduyu bu ikiliği doğrular. Hukuktan kaçınılmaz olarak güç ve adalet beklenir. Yasalar aşırı güç kullanarak zorba ve keyfi göründüğünde adalete başvurulur, hatta vicdani ret ve direnme hakkına başvurulabilir. Ancak, yasanın gücü, varsayılan olarak iktidardan yoksun göründüğünde, kişi hukukun gücüne başvurur, ardından da "hukuk ve düzen"e başvurur. Aşırılık veya noksanlık olsun, her iki durumda da ihlal edilmiş gibi görünen denge, aşırı veya noksan olduğu için haksız olan güç ile kendini dayatmaktan aciz olduğu için iktidarsız olan adalet arasında kalır. Hukuk, Blaise Pascal'ın çok iyi ifade ettiği gibi, bu dengenin sırtında durur:

"Güç olmayınca adalet iktidardan yoksun olur; adalet olmayınca da güç zalimdir. Güçten yoksun adalet tartışmalıdır, çünkü daima kötüler vardır; adaletten yoksun güç de zan altındadır. Bu nedenle adalet ile gücü birleştirmek ve adil olanın güçlü olmasını ya da güçlü olanın adil olmasını sağlamak gereklidir" (*Düşünceler*, no. 135).

Yasanın Gerekçesi

Toplumsal nedenler ve ihtiyaçlar açısından herhangi bir gerekçeden yoksun, salt keyfi bir güç eylemini onaylayacak bir yasa, apaçık bir şekilde kendini salt keyfilik, salt kapris, salt şiddet olarak nitelendirecek bir yasa tasavvur bile edilemez bir saçmalık olacaktır. Bir yasa koyucunun, yasalarından birinin girişinde "burada öngörülen her şey her türlü nedenden yoksundur, her açıdan adaletsizdir" diyebileceğini hayal edebilir miyiz? Herhangi bir yasa, en aşağılık ve en itiraf edilemez güdülere ve çıkarlara yönelik olarak dayatılmış olsa bile, daha doğrusu tam da böyle olan bir yasa, her zaman kendini haklı çıkarmaya ya da herkes tarafından kabul görmek için ardına saklanabileceği bir neden uydurmaya çalışır. Bir yasanın yasa olabilmesi için, onayladığı gücü adalet mahkemesi önünde gerekçelendirebilmesi gerekir. Hiç kimse, hukuk ile gücü birbirine karıştırmadığı sürece, yani birincisini ikincisinin basit bir aracına indirgemediği sürece, yasanın saf ve basit gücünü "hukuk" olarak adlandırmaya istekli olmayacaktır. Yasa kendisini asla kendi üzerine kurulu saf bir *voluntas* [irade] olarak sunmaz ("yasa bu, çünkü yasa koyucu olarak ben bunu istiyorum"). Yasa koyucu kendini daima *ratio* [akıl, mantık] olarak sunar ("yasa bu, çünkü yasa koyucu olarak benim istediğim her şey mantıklıdır").

Bu düşünceler, en güçlü argümanlar yoluyla (olmayana ergi: yasanın kendisini saf ve basit bir yalancı irade eylemi olarak temsil etmesinin düşünülemezliği) adaletle olan ilişkinin hukuk kavramının kurucu unsuru olduğunu gösterir. Eğer durum böyle olmasaydı, yasamada iyi argümanların tartışılmasına yer olmazdı. Yasa koyucu açısından yalnızca güç "argümanı" geçerli olurdu: Yasa budur, çünkü yasa koyucu olan ben, en güçlü olanım; yasama itirazınız varsa, benden daha güçlü olduğunuzu gösterin. Ancak hiçbir yasa koyucu, kendine en çok güvenen bile, kendini saf güç kisvesi altında gösteremez, yasanın diğer yönü, yani yasanın hitap ettiği toplumda yer alan, yasa koyucunun iradesine "dışsal" ihtiyaçlar ve gereklilikler açısından yeterli olması ihtiyacıyla bağlantılı olduğu ciddiye alınmalıdır. Tek kelimeyle ifade etmek gerekirse yasa, adalet mahkemesi önünde kendini gerekçelendirebilmelidir.

İus

Antigone ile aramızda geçen yüzyıllar *ius* ve *lex* arasında dönüşümlü bir çatışmaya sahne olmuştur. Ancak, *ius*'un çok önemli ama bir o kadar da belirsiz olan boyutu, sık sık isim ve içerik değiştirse de (barış, düzen, adalet vs), yakın

zamanlara kadar ortadan kalkmamıştır. Burada tarihini ele almak mümkün değildir, büyük yasa koyucuların (Solon, Lykurgos) tarihsel mitlerini temel alan Klasik Yunanistan'ın *nomos basileus*'unu (egemen norm) hatırlamak yeterlidir. Roma hukukunda temel önem taşıyan *ius civile*, uzman hukukçular tarafından korunur ve geliştirilir, toplumda büyük saygı görürdü; hukukçular hukuksal kararları, arkaik örf ve âdetleri, dini *fas*'ı [dinî açıdan yasal olan], 12 levhanın yorumlarını, *praetor*'ların [yargıç, yönetici] fermanlarında yer alan malzemeyi sistematik bir bütünlük içinde ele alırlardı: Bu sentez, yazarı kim olursa olsun (cumhuriyet döneminde halk meclisi ve senato; imparatorluk döneminde *Caesar*) hukukla ilgili adalet anlayışları için bir zemin teşkil ederdi. Orta dönemde Hıristiyan imparatorun ve yerel prenslerin yasaları karşısında, Roma hukukuna dayanan ilkeler, örf ve âdetler, doğal hukuk, kanon hukuku, yerel ayrıcalıklar gibi pek çok faktörün bir sentezi olan *ius comune* yer alırdı. Eski rejimde dönemin parlamentoları, kendi iradesini sınıflara bölünmüş bir toplumun dengesine dayatmak isteyebilecek hükümdara karşı sık sık savaş halindeydi.

Dağınık haldeki bu malzemeler, hukukun doğrudan (örf ve âdetlerde olduğu gibi) ya da dolaylı olarak (onları bir bütün haline getiren hukukçuların çalışmaları yoluyla) topluma dayanan ve prensin gücüne karşı çıkabilen ya da onu sınırlayabilen tarafını, yani *ius contra legem*'i oluştururdu. Yasa, iki unsur arasında bir senteze yol açabildiği ölçüde hukukun bir parçası haline geldi. Zamana ve yere bağlı olarak hukukun iki unsuru arasındaki öncelik ilişkisi, birinin ya da diğerinin lehine değişirdi. Doğal olarak *ius* tarafı korumayı, *lex* tarafı ise yeniliği temsil ederdi. Biri diğerinden daha değerli değildi, ama korunması gerekli olanın korunması, onu alt edecek yenilikten daha iyidir; ancak artık toplumsal değerden yoksun olan geçmişin kalıntılarının korunması, hukukun ortadan kaldırması gereken bir kötülüktür.

Hukuki Mutlakçılık

Tablo, büyük ulusal monarşilerin mutlakiyetçiliğine işlevsel olan ilk tekçi hukuk teorilerinin ortaya çıktığı XVI ve XVII. yüzyıllar arasında kararlı bir şekilde değişmeye başlar ve tek renge dönüşür. Daha önce de belirtildiği gibi, geçmişte hukuk farklı ve heterojen unsurların *iuris prudentia* yoluyla sentezlenmiş bir karışımıyken, o andan itibaren hukuk, hükümdarın münhasır iradesinden doğrusal olarak türetilen ve geliştirilmesi *scientia iuris*'e [hukuk bilimi] emanet edilen bir olgu olarak algılanmaya başlandı. Hukuk "ahlak bilimleri" alanından çıkarmak ve matematik ve geometri gibi teorik ya da resmi bilimler, yani deyim yerindeyse, çelişmezlik ilkesi üzerine kurulu tek taraflı bilimler arasına konumlandırılmak istenir. Mutlak hükümdar da çelişkilerden nefret eder, bunun sonucu olarak da iradesi yasalar yoluyla krallığın her tarafına doğrusal olarak, engellenmeden yayılmalıdır. Hükümdar yavaş yavaş tüm hukuku kendi gücü altında toplar; *ius* yerini *lex*'e bırakır; hukukun iki

tarafı giderek küçülür ve yasamayla çakışır hale gelir, hukukçular da tıpkı matematikçilerin matematiğin ve geometri uzmanlarının geometrinin hizmetinde olması gibi, hukukta ifade edilen egemen iradenin hizmetinde olan bilim adamları haline gelirler.

"Hukuk bilimi, [matematikte olduğu gibi] deneyime değil, tanımlara; duyulara değil, akla dayanan ve olgularla değil, normlarla ilgilenen bilimlerden biridir" (Leibniz); "beşeri eylemlerin normları geometrik büyüklüklerin normları gibi kesin olarak bilinseydi, insanlığın başına gelen felaketler önlenirdi" (Hobbes): Bunlar XVII. yüzyldaki yeni zihniyetin iki göstergesidir. Gerekli mantıksal aşamaları göz önüne aldığımızda Kardinal Richelieu'nun Fransa Kralı XIII. Louis'ye verdiği tavsiyenin arka planını anlarız: "Majesteleri, bağımsızlık iddiaları nedeniyle krallığın refahına sürekli karşı çıkan bu sosyal organlara boyun eğdirin ve onlara sınırlar getirin. Majestelerine büyük küçük herkesin kayıtsız şartsız itaat etmesini sağlayın."

Fransız Devrimi ve Yasanın Mutlaklaştırılması

Fransız Devrimi, *ius*'un yenilgisi ve *lex*'in zaferi ile bir döngüyü kapatır. Bu bakımdan, bu bir çelişki değil, monarşik mutlakçılık projesinin, hükümdarın sınırsız ve tartışmasız yönetme yetkisini teyit etmek için tikelciliklere karşı üç yüzyıl süren savaşlar sonucunda yerine getirilmesidir. Mirabeau Markisi (ikili bir oyun oynayarak) devrimci olayların başlangıcında, yoluna engeller koymamasını teşvik etmek için XVI. Louis'ye gizlice şöyle yazmıştır: "Yeni durumu eski rejimle karşılaştırın; bu karşılaştırmadan yüzleşme ve umut çıkar. Ulusal Meclisin [yasama organı] kararlarının bir kısmı, ki bu büyük bir kısmıdır, açıkça monarşik bir hükümetten yanadır. Parlamentolardan [sınıfların parlamentoları], ayrı organlardan, din adamlarının, soyluların, ayrıcalıklıların sınıflarından yoksun olmak size bir şey ifade etmiyor mu? Tek bir yurttaş sınıfı oluşturma fikri Richelieu'ye cazip gelebilirdi: Yüzeydeki eşitlik, iktidarın icrasını kolaylaştırır. Birkaç mutlak hükümet dönemi kraliyet otoritesine bu tek devrim yılı kadar etki yaratamazdı."

Tarih, kralın değil, halkın (ve kışkırtıcılarının) lehine farklı bir yön aldı. Ancak, yasaya gelince, Mirabeau'nun sezgisi doğrudur: Devrim mutlakçılıktan kopmaz, onu kraliyetin yetkisinden kaçırıp seçimli meclisin yetkisine vererek hayata geçirir. Ayrıca hukukun otoritesi, Rousseau'nun her şeye kadir olan ulusun "genel iradesi" fikrinin ona bahşettiği bir mistisizm halesiyle çevrilidir, çünkü tanım gereği hatadan muaftır.

Hukukun Kör Gücü

O zamandan beri yasalar kendilerini *ius*'tan kurtarmıştır. Hukuk bir tek yasadan ibarettir ve yasanın dışında hukuk yoktur. Hukuk, (bir zamanlar olduğu gibi) üzerine düştüğü toplumsal dengelerle, yani *ius* ile makul bir ilişki

kurduğunda geçerli değildir artık. Yasa asıl iktidar sahibinden kaynaklandığı için adildir. O zamandan bu yana yasa ve yasanın gücü, demokratik ya da demokratik karşıtı, liberal ya da totaliter olsun, iktidarın tüm maceralarının aracı haline gelmiştir. "Hukukun gücü" bazen Jakobenlerin devrimci aklına, bazen kral ile liberal burjuvazi arasındaki ılımlı uzlaşmaya ve XIX. yüzyıl sonlarındaki liberal otoriterliğe, bazen de XX. yüzyıl başlarındaki demokratik reformlara ve ardından gelen sağcı ve solcu diktatörlüklere hizmet etmiştir. Yasa yasaydı, iyi niyetli veya kötü niyetli, ılımlı veya zalim olsun, hiçbir farklı yasa ona karşı çıkamazdı. Yasalar doğrultusunda işleyen devlet, sırf bu nedenle bile meşruydu. Faşizm ve Nazizm zorunlu olarak "hukuk devleti" unvanını almaya çalışırlar ve yasaların gücü kendi başına doğruyu yanlıştan ayırt edemediği için bunu başarırlar da. Dünyanın her enleminde, yasallaştırılmış şiddeti siyasi silahları haline getiren her eğilimden hükümet, yılmadan, kendilerinden hukuk devleti olarak söz eder; bunu yapabilmelerinin nedeni, yasanın tözsel bir şey olmaktan vazgeçmesi ve kendini, onu eline geçirebilen herkes için her şey olmaya hazır hale gelmesidir. Dalavereciler, maceraperestler, fanatik ideologlar ve hatta iktidarı ahlaksızca ele geçirmek için etkili tekniklerle örgütlenmiş suç hareketleri, toplumsal mutabakat, kamuoyu, parlamentonun ve hükümetin teknik faktörleri gibi yasama üretiminin koşulları üzerinde edindikleri tam kontrol sayesinde, kendi yaptıkları yasalar doğrultusunda eylemlerinin meşru olduğunu iddia etmişlerdir. Bunun sonucunda, kendilerine atfettikleri yetkiler yasal olarak tanımlanabilirken, aynı zamanda bilimsel olarak bir gasp şekli olarak tanımlanabilirlerdi, yani iktidar uğruna kendilerini satan yasalar aracılığıyla kendi kendini ilan eden ve onaylayan yetkilerdi. Bu durum zirveye ulaştığında yasallık, yalnızca iktidar için iktidar sahibi olanların değil, aynı zamanda hem Nazi sistemi gibi sistemlerin bilimsel analizine göre hem de Bertolt Brecht'in 1941'de yazdığı *Arthur Ui'nin Önlenebilir Yükselişi*'ndeki ateşli edebi kınamasına göre demokrasiyi bir sıçrama tahtası olarak kullanmakta usta olan gerçek gangsterlerin varoluş tarzı haline geldi.

Mesel, başlangıç noktalarının tamamıyla tersine çevrilmesiyle sona erer gibi görünür. Antigone'nin *nomos*'unun aksine dünün ve bugünün olan, ama kesinlikle yarına ait olmayan yazılı ve değişebilir yasaları biliriz sadece; onları kimin ve ne zaman, hangi koşullar altında, hangi çıkarlar için ve hangi niyetlerle ilan ettiğini biliriz. *İus*'un sessiz kutsallığının yerini yasanın ağdalı dışsallığı almıştır. Devlet uzun zamandır kendi düşüncesiz eylemlerinin yarattığı sorun ve başarısızlıklardan beslenen bir yasama makinesidir. Hukukun sadece yasama makinesinden çıkması beklenir, ama ne olacağı önceden bilinmez, çünkü makinenin başına kimin geçip önceki sürücünün altını oymayı başaracağına bağlıdır.

Yasalar Konusunda Kuşkuculuk

Geçtiğimiz yüzyılın totaliter rejimlerinin çöküşüyle birlikte, sınırsız hukukun doğasında var olan korkutucu yön yeterince kendini göstermiş oldu. O dönemin korkunç ve aşağılayıcı deneyimlerinin anısı, sonraki nesilleri, parlamentoda düzenli olarak oylanan veya referandumlar yoluyla doğrudan halk tarafından müzakere edilen yasalara karşı bile temkinli ve ihtiyatlı hale getirmiştir. Kurumlarıyla ve süreçleriyle demokrasinin kendisi, kendi kuralları dahilinde totaliter otokrasinin (faşizm, Nazizm) iktidarı ele geçirmesine izin vererek keyfiliğe karşı nihai güvence olmadığını göstermiştir. Adil yasa koyucuya duyulan güven, demokratik yasa koyucuya bile eleştirilere başvurmadan duyulamaz. Hukukta adalet konusu, adil yasa koyucudan adil yasaya, yasayı kimin yaptığından yasanın ne içerdiğine geçiş sağlamak zorundadır.

Yasalara Ekler

Ancak, temelleri oluşturmak, sınırları belirlemek ve gerekli önlemleri düzenlemek için, hukuk dışında başvurulan bütün araçlar bir buçuk yüzyıl önce kaybedilmiştir. "Kitle toplumları"nda küçük sosyal çevrelerin geleneksel hukuku uzun zaman önce yok olmuştur. Sosyal ilişkiler artık kendiliğinden paylaşılan bir *ethos*'a dayanamaz. Siyasi boyutta, faşist rejimlerin liberal kökenli hukuk devleti kurumlarını (Alman halkının yaşamsal içgüdüsü, kanı ve toprağı; İtalyan halkının Romalılığı, milliyetçiliği vs) alt etmek için başvurdukları *ius*'un ölümcül etkileri olan sapkın bir mit olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, teolojik ya da rasyonel biçimiyle olsun, doğal hukuk sekülerleşmiş ve çoğulcu toplumlarda artık savunulabilir değildir. Artık yasama prosedürleri dışında meşruiyet üretmenin hiçbir yolu yoktur. Max Weber'in öngördüğü gibi, meşruluğun tek biçimi olarak yasallık tamamıyla gerçekleşmiş görünmektedir.

Bu durumda mevzuatı sınırlamaya ve istikrara kavuşturmaya yönelik mevcut araç hâlâ sadece bir yasadır, ancak sıradan olanlardan daha büyük bir değer ve güçle, yani anayasal değer ve güçle donatılmış bir yasadır. Anayasalara güvenmenin yolu, dokunulmaz hakların ve ihlal edilemez adalet ilkelerinin listelerini çıkarmaktan ve teminat mekanizmaları ile organları, bunları değiştirmek için özel prosedürler ve önlemler, birçok anayasada öngörülen cumhurbaşkanları gibi "Anayasanın garantörleri" olan devlet başkanları ve anayasa mahkemeleri sağlamaktan geçer.

Bu Bir Kısırdöngü müdür?

Yapılacak başka bir şey olmadığı açıktır. Hukuki pozitivizm, yani hukukun yalnızca pozitif hukuka indirgenmesi, başka bir hukuk, daha doğrusu en yüksek hukuku ortaya koymaktan başka herhangi bir çözüme imkân vermez. Ama olması gereken çözüm bu mudur? Şüphe tohumları, 1789 Devriminin gerici eleştirmeni Joseph de Maistre'in kısa, kehanet niteliğindeki bir cümlesinde bulu-

nabilir: "Eğer anayasa birileri tarafından yaratılmışsa, herkesi bağladığı nasıl söylenebilir?" Bir birey olsun veya pasifliğinden uyandırılmış bir halk olsun, o birileri anayasayı nasıl ortaya koyduysa, anayasanın kendisini korumak için öngördüğü güvencelerin dışında, onu askıya alması, atlatması, ihlal etmesi ya da değiştirmesi nasıl önlenebilir? Yasayı sınırlamak için yaratılan anayasanın aynı zamanda yasa olarak, hatta en önemli ve dolayısıyla en tehlikeli yasa olarak iktidarın hizmetinde kullanılması nasıl önlenebilir? Burada bir çelişki, bir kısırdöngü söz konusudur. Anayasalar "kurucu iktidar" tarafından ortaya konur. İnsan kendini iktidardan korumak için iktidara güvenebilir mi? Anayasal sözleşmeler, geçerli oldukları sürece, gerçekten de bir güvence sunar, ancak nihai ve belirleyici değildirler, sadece sondan bir öncekidirler ve kırılgandırlar. Ayrıca de Maistre yine düşüncelerini Fransa'daki iktidar değişimlerine yönelterek şu uyarıda bulunur: Yazılı bir anayasa, kendi iktidar güçleri için daha iyisini yazacak olanlara her zaman açık bir yarışmadır.

M2: Gustavo Zagrebelsky, Hakikat Etiği ve Şüphe Etiği

Yasa Olarak Değil, Hukuk Anlamında Anayasa

Çağımızın anayasacılığının paradoksu budur; en önemli sorun, içerikten önce anayasanın temellerinin sabitlenmesinin gerekmesidir. Pek çok kişinin hakkında konuştuğu, ama çoğunun dedikodu yapmaktan ileri gitmediği anayasa, iktidarın soluk ve alaycı bir aldatmacasından farklı bir şey olacaksa, bunun nedeni onu ortaya koyan güçte değil, onu ayakta tutan şeyde aranmalıdır. İşte bu noktada Antigone geri dönüp sesini duyurur. Anayasa başta olmak üzere yasalar çok şey yapabilir ama her şeyi yapamazlar. Büyük bir yapı teşkil ederler, ancak o yapının temelleri yalnızca kendilerinde, yani en nihayetinde yasa koyan güçte yattığı için iskambil kağıtlarından oluşan bir kaleden farklı değildirler. Antigone bu açıdan bizi bir kez daha uyarır: *ius* olmadan *lex*, hatta anayasa gibi en yüksek niteliklerle donatılmak istenen bir yasa bile hem keyfi hem de zalim olabilir, böylece sonunda kendi kendini mahvedebilir. Anayasacılığın kumarı burada, *lex* olarak ortaya konan anayasanın *ius* haline gelebilmesinde yatar; formüllerin dışında, iktidar alanından ve yazılı bir metnin soğuk kelimelerinden uzaklaşarak, değer verdiğimiz, onsuz yaşayamayacağımız ve içtenlikle bağlı olduğumuz inanç ve fikirlerin hayati alanına dahil olma kabiliyetinde yatar.

Anayasal Reformlar ve Meşruiyet

Kategorilerimize yeniden dönecek olursak, anayasanın en derin anlamıyla, hukukun yasallığının yanı sıra meşruiyetini de yeniden tesis etmeye yönelik bir girişim olduğu söylenebilir. Bazılarının dediği gibi, yeniden tesis edilen meşruiyetin yapay bir cennet olduğu doğru olabilir; ancak anayasa adına hareket edenlerin ilk görevi, tam da yapay yöntemleri aşarak anayasayı toplumda ken-

diliğinden, dolaysız bir şekilde yaşayan kültürel bir güce dönüştürmek, anayasayı, içinden doğduğu, toplumu bölen, düşmanlıklar ve çatışmalar yaratan siyasi karar alanından, içinde yaşaması gereken uzlaşı alanına, kırılmaları yeniden birleştiren ve yasal kılıflara bürünen keyfiliğe karşı koruyan yaygın siyasi kültür alanına aşamalı olarak aktarmaktır.

Bu noktada, bizi günümüze getirecek ve bir soru ortaya koyacak bir küçük adım daha atmamız gereklidir. Var olan anayasa ve olması istenen anayasa üzerine yapılan pek çok konuşma, yani "anayasal reformlar" üzerine yapılan konuşmalar, kökleri *ius*'a dayanan meşruiyet sorununu dikkate alıyor mu, yoksa sadece diğerlerine kıyasla değiştirilmesi daha zor olan, ama iktidarın ihtiyaçları gerektirdiğinde değiştirebileceklerine inandıkları bir yasayla uğraştıklarını mı varsayıyorlar?

Hak Felsefeleri

Marina Lalatta Costerbosa

İhlal Edilen Haklar, Evrenselleştirilmiş Haklar

İnsan haklarının tarihini yüzyıllar boyunca izlemek, doğal haklar teorilerini ve XVII ve XVIII. yüzyıl devrimleri gibi, hakların tanınmasının siyasi olarak onaylanmasının yeniliği açısından da çığır açan tarihsel olayları yeniden kurgulamak mümkündür; ancak, insan haklarının hem en acımasız ve trajik şekilde ihlal edildiği hem de teorik ve hukuki açıdan en çok savunulduğu dönem XX. yüzyıldır.

XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarının ana özelliği ulusal güçlerin genişlemesi ve pozitif hukukun (yani fiilen yürürlükte olan) ve meşruiyet kaynağı olarak geçerlilik ilkesine (adalet değil) önceliğinden emin olan hukuki pozitivist düşünce akımının yaygınlığına tanık olurken, İkinci Dünya Savaşı ve Nazi faşizminin dehşeti açık ve radikal bir tepkiye, bir dönüm noktasına yol açmıştır, o da insan haklarının, yani içsel değeri ve onuru olan özne, eşit ve özgür bireyler olarak insana atfedilebilen hakların evrensel olarak tanınmasıdır. Bu durum somut tarihsel deneyimde olduğu kadar felsefi düşüncede de söz konusudur.

Modern çağdan itibaren doğal hakların olumlanmasına, yani doğal hukuka imkân veren kültürel yapının yeniden canlandırılması söz konusudur. Bu özellikle Alman topraklarında hemen bastırılamaz bir ihtiyaç olarak kendini dayatır. Hukukçu ve filozof Gustav Radbruch, İkinci Dünya Savaşından hemen sonraki dönemde bu akımın lideri haline geldi. Radbruch'a göre açıkça adaletsiz olan bir yasanın yasa olarak adlandırılamayacağı düşüncesi doğrultusunda, hukuku ahlakla yeniden ilişkilendirmek gereklidir. Normun şekli artık yeterli değildir, her norm için yeterli, kabul edilebilir, düzgün bir içerik de gereklidir.

Nasyonal Sosyalizme verilen acı yanıt açıktır. Ancak, bu teorik derinlik her zaman korunamayacak, bazen kendilerini tarihsel olarak da ortaya koyabilen öznel hakları, siyasi rejimlerin değişkenliğinden korumakla yetinilecektir. Doğal insan haklarının haklılığına inanıldığını ilan etmeye gerek yoktur, tarihsel insan haklarına saygıyı korumak yeterli olacaktır.

Norberto Bobbio dikkatleri hakların korunması ihtiyacına çevirirken hakların temelinin önemini küçümser, hatta meşrulaştırma

sürecini kendi başına tutarlı görerek bir temel ortaya koyma girişiminin burada ve şimdi ya da gelecekte başarısız olması halinde yok olma riskine maruz bırakan bir söylemin tehlikeli olduğunu öne sürer.

Temel ile teminat arasındaki ilişki aslında XX. yüzyıl hak filozoflarının uğraşmak zorunda kaldığı en karmaşık düğümlerden biridir. Bazıları temelin önceliğini ve korumanın uygulama ânının ikincilliğini tercih ederken, diğerleri etkili ve güvenilir teminatlarının olası yollarına odaklanır. Tarih, hatta en yakın dönemler bile, sorunun belirleyici kapsamını sergilemeye devam etmekte, hem fiili korumaları hukukun tanınmasına dönüştüren verimli döngüleri hem de ilham aldığı ilkeleri, yani insan haklarını inkâr edecek kadar ileri giden bir teminatın sapkınlıklarını göstermektedir. Olumlu yönden bakılacak olursa, demokratik devletlerin anayasal başarıları ve uluslararası hukukun en azından biçimsel açıdan zaferleri söz konusudur. Ancak, olumsuz yönler arasında da ölüm cezasının, savaşın ve işkencenin sürmesi vardır. Bu bağlamda, Hannah Arendt'in insan haklarına temkinli ve bilinçli bir şekilde bakılması yönündeki içten çağrısı bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

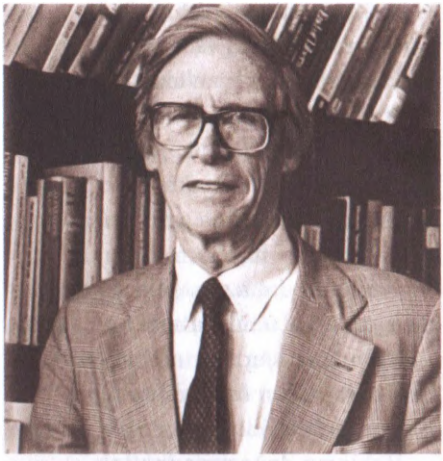
İnsan Hakları. İhtilaflı bir Mesele

Tarihsel açıdan bakıldığında, evrensel insan hakları, 1948 yılında imzalanan Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile belirleyici bir aşamadan geçer. Avrupa için bir sözleşmede öngörülen insan hakları güvencesi Avrupa Topluluğuna üye devletler için bağlayıcı hale gelirken, medeni hakların (örneğin yaşam hakkı), siyasi hakların (örneğin oy kullanma hakkı) ve sosyal hakların (örneğin sağlık hakkı) dünya çapında eşit derecede bağlayıcı bir şekilde korunması ancak 1966 tarihli iki sözleşme, yani Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile gerçekleşmiştir. Bu hakları uygulanabilir kılacak tedbirlerle ilgili olarak, 1950 Sözleşmesi ile Strasburg'da kurulan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ile 2002'den beri faaliyet gösteren ve Roma Statüsü (1998) ile belirlenen suçlar, özellikle de insanlığa karşı işlenen suçlar konusunda yetkili olan Uluslararası Ceza Mahkemesi, operasyonel zorlukları olsa da önemli kazanımlardır.

Felsefi düşünce açısından hakların gerekçelendirilmesi konusunda herkes hemfikir değildir. Fransız Devrimi bildirilerinin insan hakları konusundaki iddialarına yönelik XIX. yüzyıl eleştirileri yankılanmaya devam etmektedir. İngiliz faydacı filozof Jeremy Bentham, yasalara ve siyasi iktidara karşı isyan ruhunu beslemekten

başka bir işe yaramayan sözde hakların gizemli anlamını kınamış ve hakları "ayağı yere basmayan saçmalıklar" olarak tanımlayacak kadar ileri gitmiştir. Ancak genç Marx'ın, insan hakları idealini reddeden daha geniş kapsamlı ve tarihsel açıdan değerli eleştirisi daha da canlıdır, çünkü bu ideal, somut ekonomik-toplumsal ilişkiden kopuk, soyut bir siyasal-kurumsal alan kavramının yanı sıra insanın insandan yalıtılması, yalnızca yalıtılmış ve kendi içine kapalı bireye uygun bir özgürlük kavramı üzerine kuruludur.

Bu klasik eleştirilerin yanı sıra XX. yüzyıl sonlarında hak teorilerine muhalefeti kendi adalet ideallerinin geliştirilmesi için bir temel olarak gören düşünce akımları da kabul görmeye başladı. Sadece öznel haklar kavramını değil, bu kavramlara atıfta bulunan kelime dağarcığının tamamını bile, üstesinden gelmek istediği baskıcı mantığın bir parçası olarak tartışmaya açan radikal feminizm de bu kulvarda yer almaktadır. Aynı zamanda, üyelerinden (bireyler) ziyade toplumu ödüllendirerek, bireylerin korunması için verilen mücadelenin meşruiyetini reddeden muhafazakâr toplumculuk açısından da benzer bir durum söz konusudur. Liberal eleştiri (Avusturya ekolü ya da Hukukun Ekonomik Analizi) ise daha ayrıntılı bir şekilde, özellikle sosyal haklar olmak üzere belirli hak türlerini hedef almaktadır.

John Rawls

Her halükârda insan haklarının farklı yollar izleyen ve sadece kısmen verimli örtüşmeler üretebilen gerekçelendirmesi daha yaygındır.

Kavramsal Ayrımlar ve Tartışmalar

Hakların tanımlanmasına ilişkin terminolojik tercihlerin kendileri, birçok farklı okumaya yol açmaktadır. Bazen insan hakları ile temel haklardan eşanlamlılarmış gibi bahsedilir. Bazen de ahlaki haklar anlamında insan hakları ile temel haklar arasında bir ayrım yapılır ve bu ikinci ifadeyle kurumsal düzeyde tanınan insan hakları, dolayısıyla gerçek anlamda yasal haklar kastedilir. John Rawls insan haklarını, anayasa tarafından onaylanmış olup olmadıklarına bakılmaksızın geçerli olan (bu, bir devletin en azından saygın kabul edilmesi için yeterli olmasa da gerekli bir koşul olarak kabul edilir)

ve özel bir aciliyete sahip olan (örneğin kölelikten ve işkenceden kurtulma hakkı veya vicdan ve saldırı özgürlüğü) "ahlaki haklar" olarak tanımlar. Ancak yine de insan hakları ile temel hakları birbirlerinden açıkça ayırt etmenin bir yolu, temel hakların insan haklarından daha geniş bir kategori olduğunu göz önüne almaktır, çünkü temel haklar, içeriklerine ilişkin kısıtlamalardan özgürdürler, yani esasen biçimseldirler.

Hakların doğasının mutlak mı, yoksa göreceli mi olduğuna dair tartışma da bu ayrımlarla bağlantılıdır. Bobbio bizi göreceliğe fazla kuşkulu bir yaklaşım göstermemeye davet ederse de hakların göreceleştirilmesinde ve evrensel kapsamlarını ve uygulanabilirliklerini kısıtlama istekliliğinde, belki de bu şekilde onları daha iyi teminat altına alma motivasyonuyla, kayıtsızlık, eleştirilemezlik ve tikelciliğe yönelik az çok gizli eğilimler gören yazarlar da vardır.

Zaten karmaşık olan bu tabloya bir de insan haklarının, özellikle de sosyal hakların aksine medeni ve siyasi hakların heterojenliği eklenir. Sosyal hakların özel bir doğaya sahip olduğu, koruma ve özgürlüklerden ziyade güç ve amaçları tanımladığı ve bu nedenle tekabül ettikleri görevlere dönüştürülemedikleri öne sürülmüştür. Bazı yazarlar böylelikle bu hakların hak statüsünü inkâr edecek kadar ileri giderken,

Ronald Dworkin

bazıları da medeni ve siyasi hakların (özgürlük hakları) da ciddiye alınabilmesi için bu hakların kabul edilmesinin gerekli olduğunu düşünmeye devam etmiştir. Çözüme kavuşmayan tartışmalar nedeniyle önemli olan bu derin bakış açısı çoğulluğu kısmen indirgenemez olsa da yine de temel bir tipoloji doğrultusunda düzenlenebilir.

Üç tür insan hakları teorisi vardır: Biçimci teoriler, tözcü teoriler ve yöntemsel teoriler.

Biçimci teoriler, insan haklarını, güvence altına alınan menfaate veya yarara ve hukuk sistemi tarafından tesis edilip edilmediğine veya öngörülüp öngörülmediğine bakılmaksızın, evrensel olarak tüm insanları kapsayan öznel haklardan oluşan özel bir temel hak kategorisi olarak görür. Luigi Ferrajoli bu bağlamda temel haklardan sadece vatandaşların değil, kişilerin birincil hakları olarak bahseder. Bu hakların özellikleri, devredilemez olmaları ve bu haklara sahip olan öznenin yanı sıra kişi olsun, kurum olsun, başkaları tarafından da kullanılamaz olmalarıdır.

Tözcü insan hakları teorileri ise tam tersine kurucu âna odaklanır ve bu hakların gerekçelendirilmesine ilişkin soruya bir cevap geliştirir. Aristotelesçi-Thomasçı doğal hukuk geleneği ile güçlü ideal sürekliliği nedeniyle bu alanda en yaygın olan mükemmeliyetçi yapının temeli bu grupta yer alır. Bu teorilerin temelinde, insan haklarının siyasi bir topluluk içinde yaşayan insan için temel faydaların geliştirilmesi açısından uygun yasal araçlar olduğu fikri yatar. Başka bir deyişle insan hakları, tutarlılığı kesin ve akıl için apaçık olan beşeri mükemmelliğin, yani iyi bir hayatın, gerçekleşmesini sağlayan koşulların teminat altına alınmasına yönelik temel talebi yerine getirir. John Finnis'e göre, insan hakları bu anlamda ortak faydanın bir bileşenidir; onu tüketmez ve onunla sınırlıdırlar.

Haklar yoluyla da korunacak olan beşeri faydanın rasyonel olarak kendinden menkul olduğuna dayanan mükemmeliyetçi tözcü versiyonun yanı sıra, Alan Gewirth'in katkısı sayesinde, eylemde bulunan her beşeri öznenin doğasında bulunan özelliklerden hareketle mantıksal-tümdengelimsel bir temele de itibar edilir. Bu açıdan haklar mantıksal olarak tutarlılık ilkesi temelinde gerekçelendirilir, çünkü eylemde bulunan bir özne olarak her insanı ilgilendiren temel bir ahlaki zorunluluk söz konusudur. Bu gereklilik, her bir kişinin özgür bir fail olarak kabul görmesinden ibarettir; buradan hareketle, özgürlük ve refah iddiaları olarak, yani her bir insanın eylemde bulunmasının varoluşsal koşulunun tezahürü için önkoşullar olarak hakların zorunlu olduğu sonucuna varırız.

Tözcü önerilere alternatif olarak, yöntemsel insan hakları teorileri,

gerekçelendirmenin normatif yükünü biçimsel bir yönteme bağlayarak temel hedefe tekabül eder. Bu üçüncü grup teorilerin ilham mantığı, Rawls'un 1971'de *Bir Adalet Teorisi*'nde öncülük ettiği adalet idealine olan yaklaşıma dayandırılabilir. Bir yandan doğal hukuka hâlâ temel bir rol atfetme imkânına duyulan güven, diğer yandan değer yargıları dışında, sinsi bir göreceliliğe teslim olmamak gerektiğine dair inanç, değer önermelerinden arındırılmış, ancak kuralcılık düzeyinde oldukça iddialı olan yeni bir araştırmayı teşvik eder. Burada söz konusu olan, doğaları gereği ahlaki açıdan tarafsız olmayan bir sonucu uygulama sonucu olarak sunabilen muhakeme ve müzakere kurallarını belirlemektir. Rawls'un ünlü örneğine göre bir pastanın adil bir şekilde bölüştürülmesi için, pastayı kesme görevi kendi dilimini en son seçecek kişiye verilmelidir. Bu fikir büyük tartışmalara ve şüpheciliğe yol açar, ancak yüzyılın son çeyreğinde önde gelen hukuk filozofları arasında kabul görür ve yeniden ele alınır. Bu yenilenmiş kültürel iklim içinde söz edilmesi gereken son derece etkili iki insan hakları teorisi daha vardır: Ronald Dworkin'in anayasacı teorisi ve Jürgen Habermas'ın söylemsel teorisi.

Dworkin'in teorisi, daha genel bir yorumlayıcı ve yaratıcı hukuk kavramının geliştirilmesi yoluyla insan haklarının gerekçelendirilmesine ulaşır. Dworkin'e göre hukuk yorumdur, ancak bu yorum yargısal takdir yetkisine değil, zorlu davalar karşısında adalet ilkelerine nasıl ses vereceğini ve bunları nasıl uygulayacağını, yani son tahlilde öznel haklara (metaforik olarak aslar, yani her oyundaki kozlar) nasıl saygı göstereceğini bilen ideal bir yargıcın muhakeme kapasitesine bırakılmıştır; öznel haklar da herkese eşit muamele ve saygı gösterme ahlaki görevi gibi çok genel bir normatif öncül üzerine kuruludur.

Jürgen Habermas tarafından öne sürülen (ve Robert Alexy'nin kısmen katıldığı) haklar teorisine göre ise öznel haklar, aynı zamanda meydana gelme koşulu oldukları demokratik uygulamaların kendilerinden kaynaklanır. Hakların koruyucuları aynı zamanda onları güvence altına alan normların da kaynağıdır. Ahlaki insan haklarını ne varsayabilir ne de onlardan vazgeçebiliriz: ancak onları, indirgemeci bir şekilde salt çoğunluk ilkesine dayalı bir yönetim biçimi olarak değil, demokrasinin yapısal kuralları olarak görebiliriz. Haklar ve egemenlik iki yönlü bir bağlantı içinde birbirlerine göndermede bulunurlar.

Haklar sistemi, demokrasi ile bir bütün oluşturur ve demokratik söylemin sahici olması ve kendi kendini inkâr eder hale gelmemesi için mutlaka tanınması gereken normatif kısıtlamaları belirler.

Teoriden Uygulamaya: Hakların Güvence Altına Alınmasının Etkinliği Üzerine

Bu üç teorik akımın temsilcilerinin çoğu, insan haklarının gerekçelendirilmesi gibi muazzam bir sorunun ele alınabilmesi için, bu hakların etkinliğinin, gerçek güvencelerinin kendine özgü sorunlu doğasından kaçınılamayacağının bilincine sahiptir. Aslında, insan haklarının savunulması ile birbiriyle bağlantılı iki yapısal engel arasında çatışma söz konusudur: Devletlerin egemenliğinin mutlak karakteri, yani sınırsızlığı ve uluslararası anlaşmaların rızaya dayalı olması, yani yalnızca devlet tarafından onaylandıkları durumda ve yalnızca taraf ülkeler için geçerli olmaları. İnsan hakları ahlaki açıdan her insan için gerekli güvenceleri tesis eder, ancak bu güvencelerin aynı zamanda hukuki yükümlülükler doğurabilmesi için, devletlerin her zaman çekincelere ve olası eksiltmelere tâbi tutulan egemen bir kendi kendini sınırlama hareketinde bulunmaları ve bunun sonucunda ortaya çıkan kısıtlamayı bağlayıcı hale getirmek için somut bir niyete sahip olmaları gerekir; bu da her zaman bürokratik, kurumsal ve siyasi engellerle çatışma riski taşır. Ayrıca, hakların koruması altındaki menfaatlerin ve ihtiyaçların kapsamının genişletilmesine yönelik yaygın ve tekrarlayan talep de göz ardı edilmemelidir. Bu talebin arkasında üç ana neden vardır.

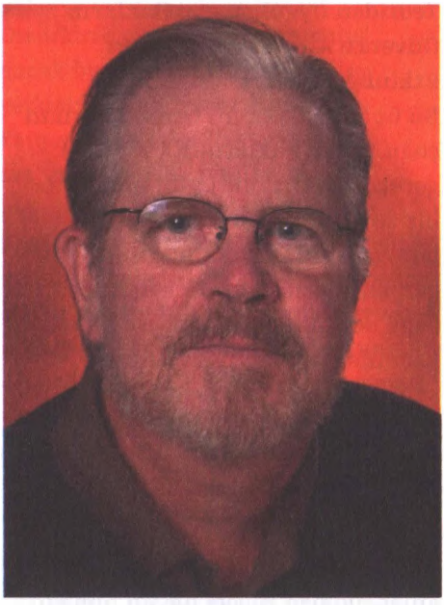
Öncelikle, daha zayıf sosyal grupların az ya da çok katmanlaşmış tâbi olma biçimlerine dair kesin bir farkındalık söz konusudur. Kadın haklarının (Fransız Devrimi yıllarına kadar uzanan) tarihsel mücadele modeli doğrultusunda çocuklar, engelliler ve eşcinseller gibi grupların kolektif hakları talep edilmektedir.

İkinci neden, bilimsel ve teknolojik ilerlemeyle bağlantılı olarak toplum için yeni sorunların ve risklerin ortaya çıkmasından kaynaklanır; dolayısıyla gelecek nesiller için haklar, çevresel haklar ve hatta genetik bütünlük hakkının güvence altına alınması ihtiyacı doğmuştur.

Üçüncü olarak, hakların çoğalması, korunmayı hak eden özneler alanının genişlemesini sağlamayı amaçlayan düşünce hareketlerinin kök salmasından kaynaklanır. Bu durum, bağımsız bir hak kategorisinin teoriler yoluyla ele alınmasına neden olmuştur, o da hayvan haklarıdır.

UNESCO Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi 1978 yılında yayımlandı; Peter Singer'ın militan broşürü *Animal Liberation*'ın [Hayvanların Özgürleşmesi] yayımlanmasından sadece üç yıl sonra, hayvanlar için adalet teorileri geliştirildi. Hayvanlar için adalet talepleri iki ana felsefi perspektife dayandırılabilir: Haklar teorisi ve faydacılık.

Tom Regan, belirli hakların atfedilmesi yoluyla hayvanların savunulmasının başlıca temsilcisidir. Regan, temel haklara ilişkin biçimci bir anlayış temelinde, ahlaki hastalar olarak ahlaki alana dahil ettiği hayvanların menfaatlerini de korunan menfaatler kapsamına dahil etmektedir. İnsanlar ahlaki faillerdir, hayvanlar da ahlaki hastalardır: her ikisi de doğuştan gelen ortak değerler altında birleşen bireylerdir; Regan saygılı muamele zorunluluğunu ve hayvanların temel ahlaki haklarının meşrulaştırılmasını bu düşünceden hareketle türetir.

Tom Regan

Yine haklara merkezî bir önem atfeden hayvanlar için adalet fikri bağlamında, Steven Wise'ın Gewirthçi mantıksal-tümdengelimsel haklar teorisinden ilham alarak, hayvanların bir dereceye kadar özerklikle hareket eden özneler olma kapasitesiyle orantılı olarak hayvan haklarını meşrulaştırmaya ulaşan önerisinden de söz etmek gerekir.

Ancak bu etik bakış açıları, ortak fayda ilkesine açıkça göndermede bulunarak, eylem planlarını haz ve acının yokluğu olarak tanımlanan toplumsal refahı arttırması ya da azaltması olgusundan elde eden Singer'ın hayvansever perspektifi ile yalnızca dolaylı olarak benzerlik sergilerler. Acı çekme kapasitesine dayalı yargı kriteri (bu durumu gözlemleyen Rousseau da hayvanların doğal hak sahipleri kümesine dahil olduğu sonucuna varmıştı), ahlaki ve doğrudan ilgili özneler alanını genişleterek, artık bu bakımdan insanlarla eşit derecede korunmaya layık görülen hayvanları da kapsar hale gelir.

Bu bakış açısına göre, hayvan hakları insan haklarının genel bir uzantısı olmayıp kendi teorik özerkliğine sahiptir. Hayvan haklarının temelinde insan haysiyeti ve insanın içkin değeri ilkesi değil, canlı bir varlığın acıyı hissetme ve deneyimleme kapasitesinin önceliğine, yani yaşamın öznesi olmanın varoluşsal koşuluna dayanan haysiyet ilkesi yer alır.

M1 Stefano Rodotà

İNTERNET ÇAĞINDA UNUTULMA HAKKI

***Il mondo nella rete. Quali i diritti, quali i vincoli* [İnternetteki Dünya. Hangi Haklar, Hangi Kısıtlamalar]**

Modern çağ evrensel bilgiye erişim hakkı sorunuyla açılırken, internetin mevcut yaygınlığı başka bir hak biçimini ön plana çıkarmaktadır. Stefano Rodotà'nın aşağıdaki metinde öne sürdüğü üzere, bunlar arasında unutulma, bilmeme ve bilinmeme hakkı da bulunmaktadır.

> "Google'ın her zaman hatırladığı" bir zamanda hayat neye dönüşür? Her izimizin birikmesinin bizi asla geçmeyecek bir geçmişin tutsağı haline getirdiği internetin acımasız kolektif hafızası, her anının ağırlığından arınmış bir kişilik inşasına meydan okur, başkaları hakkındaki bilgileri kolayca öğrenebilen sonsuz sayıda insan tarafından sürekli bir sosyal incelemeyi dayatır. Bu durum unutulma hakkı, bilmeme hakkı, "takip edilmeme" hakkı, kişisel verilerin toplandığı çipi "susturma" hakkı gibi yeni hakların talebi şeklinde ortaya çıkan uygun bir savunma ihtiyacını doğurmaktadır. [...] Kişi, veri tabanlarına ve aralarındaki bağlantılara, her türlü bilgiye ânında erişim sağlayan arama motorlarına teslim edildiğinde, istenmeyen bakışlardan kaçma, perde arkasına, gölgeye çekilme hakkı reddedildiğinde neye dönüşür?
>
> Bu soru teknolojik bir değişimden kaynaklanıyor, ancak antropolojik bir değişimi de yansıtır. Bedenden yoksun, tamamıyla kendisi hakkındaki bilgilerden ibaret, her kişinin varlık dünyasındaki tek ve "gerçek" yansıması, "dijital" bir kişiden bahsetmemiz tesadüf değildir. O halde, gerçek kişiye eşlik eden sanal bir "dublör" değil, tüm bir yaşam yolculuğunun anlık temsili, bireysel belleği koşullandıran toplumsal belleğin sınırsız bir genişlemesi söz konusudur. [...] Ancak asıl değişim,

internetin bu bilgiyi "endeksleyen," düzenleyen ve sadece daha yaygın bilgiye değil, aynı zamanda sürekli yeniden geliştirmeye de açık hale getiren arama motorları aracılığıyla herkesin erişimine açmasıyla gerçekleşir. Böylece, tarihsel olarak toplumsal hafızanın bir tür amansız diktatörlüğünden kaçışa izin veren yöntemleri etkisiz hale getiren bir bağlam yaratılır. Düne kadar bilgi toplama imkânları sınırlıydı; tam olarak muhafaza edilmeleri zor. [...]

Bugün tüm bunlar, kitlesel bilgi derlemelerinin imkân verdiği "izlenebilirlik," kalabalığın artık yalnız değil, "çıplak" olduğu, her bir bireyin incelendiği, kayıt altına alındığı, onu tanınabilir ve kabul edilebilir kılan bir ölçüye geri getirildiği bir gerçekliğe geri döndürüldüğü gerçeği yoluyla iptal edilmektedir. [...]

İşte her yere yayılmış "unutma hakkı" tartışmasının nedeni budur. İnsanın kendini anıların baskısından, bugünü ağır bir şekilde ipotek altına almaya devam eden bir geçmişten kurtarması bir özgürlük hedefi haline geliyor. Unutma hakkı insanın kendi hafızasını yönetme, herkese kendini yeniden icat etme, kişilik ve kimlik inşa etme, her zaman her yerde olan bir hafızanın herkesi içine hapsetmek istediği kafeslerin zulmünden kurtulma imkânını geri verme hakkı olarak karşımıza çıkar. Geçmiş, her türlü kefareti dışlayan bir mahkûmiyete dönüştürülemez. [...] Kilit nokta, bireysel hafıza ile toplumsal hafıza arasındaki ilişkide yatar. Bireyin belirli verilerin silinmesini isteme hakkı, kişinin kendisi hakkında vermek istediği imajla çelişen her şeyin ortadan kaldırılmasıyla, kendini temsil etme, tarihin kendisini yeniden yazma hakkına dönüştürülebilir mi? Böylece unutturma hakkı tehlikeli bir şekilde gerçekliğin tahrif edilmesine yönelebilir ve öncelikle siyasi faaliyete eşlik etmesi gereken bilgi edinme hakkını, özgür tarihsel araştırmayı ve gerekli şeffaflığı sınırlandırmanın bir aracı haline gelebilir. [...] Bireyin temel haklarına saygı ile bağlantılı seçici bir toplumsal hafızanın yolu, büyük teknolojik dönüşüm döneminde bizi gerekli olan denge durumuna yönlendirebilir.

M2 Gustavo Zagrebelsky

HAKİKAT ETİĞİ VE ŞÜPHE ETİĞİ

***Contro l'etica della verità* [*Hakikat etiğine karşı*]**

Hakikat ve Adaletin hiçbir zaman tam olarak bilinebilir ve gerçekleştirilebilir olmadığına inanan Gustavo Zagrebelsky, savunduğu ilkelerin uzlaşmaya tâbi olmayan eşsizliği adına dogmatik ve hoşgörüsüz bir hakikat etiği ile sürekli olarak yeniden incelenmesi, yeniden keşfedilmesi ve yeniden teyit edilmesi gereken bir hakikatin yeniden onaylanması anlamındaki bir şüphe etiğini karşı karşıya getirir.

"Tanrı bir şey söyledi, ben iki şey duydum: Güç Tanrınındır." Mezmur kitabı 62'de yer alan bu sözler, sonraki sayfaların ve bu sayfaların altında toplandığı başlığın anlamını bundan daha açık bir şekilde ortaya koyamazdı. Hakikat etiğine karşı olmak, şüphe etiğinin lehine olmak demektir. Görünenin ötesinde, şüphe hiçbir şekilde hakikatin karşıtı değildir. Bir anlamda onun teyididir, hakikate bir saygı gösterisidir. Sadece hakikate inananların şüphe edebileceği, daha doğrusu hakikatten şüphe edebileceği tartışılmaz bir gerçektir. İnsani şeylerin anlaşılması zor olduğuna inanan kişi hiç şüphe etmez, ama zorunlu olarak tüm yargılarını askıya alır. Bu, felsefe tarihinde Pyrrhon'un ve Pyrrhonizmin *epokhe*'sidir. Her şeyin doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü, adil ya da adaletsiz, güzel ya da çirkin olduğunu onaylamaktan kaçınmak, her şeyin bu tür bir yargıya kayıtsız olduğu anlamına gelir. Kuşkuculuğun aşırı bir biçimi olarak şüphe ile bağdaşmaz. Aslında şüphe, radikal kuşkuculuğun aksine, insani şeylerin kavranabilirliğini, ama aynı zamanda onları gerçekten kavramış olmanın güvensizliğini, yani beşeri bilginin zorunlu olarak yanlış ya da asla tamamıyla mükemmel olmayan karakterinin farkındalığını, yani şeylerin derinliğinin

araştırılabilir olsa da yine de tükenmez olduğunun bilincini varsayar. [...]

Şüphe şu şekilde ifade edilir: "Gerçekten doğru mudur?" Bu, belirli bir anlamda, hakikate iki yönlü bir saygı gösterisi ve onunla ilişkimizde sınırlı olduğumuzun kabulü demektir. Şüphe böylece hakikate bir övgü içerir, ancak o hakikatin daima yeniden incelenmesi ve yeniden keşfedilmesi gerekir. Dolayısıyla şüphe etiği hakikate karşı değil, dogmatik hakikate, yani her şeyi kesinleştirmek ve "Gerçekten doğru mudur?" şeklindeki o can alıcı soruyu engellemek ya da yasaklamak isteyen hakikate karşıdır.

Bana öyle geliyor ki, insani yetilerin en ilkel ve dolayısıyla en doğal olanının ifadesi tam da bu kelimelerin formülasyonunda yatar. Bunu engellemek, kesin olarak onaylanmış ve şüpheden arındırılmış "doğal adalet"i veya "doğal hukuk"u savunmak adına yapılsa bile, en doğal olmaktan uzak eylemdir. "Şeylerin doğası," şüpheye karşı bir silah olarak kullanıldığında, "insanın doğası"na karşı tavır alarak kendiyle çelişir. Dolayısıyla, şüphe etiğinden yana olmak, doğru, adil, iyi ve güzel olanın çağrısından kaçmak değil, tam tersine, kendine ve başkalarına karşı özgürlük ve sorumluluk içinde bu çağrıya yanıt vermeye çalışmak anlamına gelir.

TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Abdüksiyon: Peirce'e göre deneyci bir olguyu açıklamak için bir hipotezin öne sürülmesine imkân veren akıl yürütme şeklidir. Tümdengelimden farklı olarak ve tümevarıma benzer şekilde abdüksiyon kendinde mantıksal geçerliliğe sahip değildir ve deneyci açıdan teyit edilmesi gereklidir. Ancak tümevarımdan farkı, olgularda gözlemlenen düzgünlüğün genelleştirilmesini değil, o olguların ilke ve nedenleri konusunda açıklayıcı hipotezler gerektirmesidir. Dolayısıyla bilimsel keşiflerin ardındaki mantığın başlıca aracıdır.

***Aeon*'lar:** Gnostik düşüncede *aeon*'lar Tanrı ile yarattıkları arasındaki varlıklardır, "syzygy," yani çiftler halinde vardırlar ve Tanrı'dan maddeye kadar inen bir hiyerarşi şeklinde düzenlenmişlerdir. *Aeon*'lar evrenin taklit ettiği ebedi modellerdir.

***Aggada*:** "Anlatım" anlamına gelen *aggada*, Yahudilerin kutsal metni olan Talmud'un normatif olmayan bölümüdür; eğitici bir amaca sahiptir ve öykülerle deyimler içerir.

Ahlaki Aritmetik: Bentham tarafından genel faydayı tespit etmek için, matematiksel işlemler temel alınarak geliştirilen karmaşık hesap sistemi.

Ahlaki Erdemler: Aristoteles'e göre ahlaki erdemler birbirine zıt iki kusurun arasındaki orta yoldur; örneğin cesaret, korkaklık ile pervasızlık arasındaki orta yoldur.

Ahlaki Hedonizm: Faydacılık doktrininde ahlakın ve hukukun amacının en yüksek sayıda insan için en yüksek düzeyde mutluluğun gerçekleşmesi olduğunu öne süren ilkedir.

Akıl: Kant'a göre insanın dikkatini "kendinde-şey"e odaklamasına imkân veren yeti. Akıl bilgi değil, içerikleri belirsiz fikirler üretir, ama bu fikirler ahlaki eylemleri yönlendirme işlevine sahiptir.

Algı Düzeyi: Leibniz bu terimi bilinçli algı için kullanır, çünkü algı, algılayan özne tarafından daima fark edilmez. Bu terimi yeniden ele alacak olan Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*'nin temel kavramlarından biri olan ben düşünüyorum'u "transandantal algı düzeyi" olarak niteleyecektir.

Analitik ve sentetik: Analitik felsefe alanı üzerinde özellikle etkili olan, Kant'a ait ayrım. Bu ayrımla bir yanda dilsel anlamlarından dolayı *a priori* geçerli yargılar (analitik yargılar), diğer yanda deneyimle doğrudan kıyaslama temelinde doğrulanabilir beyanlar (sentetik yargılar) kastedilir. Analitik

yargılar ve sentetik yargılar bir bütün olarak dilin bilişsel imkânlarının tamamını kapsarlar. Bu ayrım Quine tarafından sert bir şekilde eleştirilecektir.

Analitik Yargı: Yüklemin öznenin içeriğinin açıklaması olduğu yargıdır, dolayısıyla beraberinde bilgide artış getirmez. Örneğin "Bütün cisimler uzamlıdır" şeklindeki yargı, uzam cisimlerin niteliği olduğundan, bilgimizde artışa neden olmaz.

Anamnezi: Platon'a göre bilgi bir "anı" (*anamnesis*), yani o anki algıların uyarısı sonucunda, ruhun içinde ezelden beri var olan fikirleri hafızaya geri getirme olarak tanımlanır.

Anlatma ve Kavrama: Dilthey "anlatma" (*erklären*) ile "kavrama" (*verstehen*) arasındaki ayrımla, doğal dünyanın olgularını nedensel bağlantılarını yeniden kurgulama yoluyla araştıran bilimsel açıklamaların kendilerine özgü yöntemiyle araştıran özne ile araştırmanın konusu olan bireyler arasındaki "anlayışa" dayalı bağıntıdan hareketle tarihsel ve beşeri dünyayı kapsayan tin bilimleri "anlayış" temelli yöntemi arasındaki farklılıkları vurgulamayı amaçlar.

***Ansiklopedi/Encyclopédie*:** Ephraim Chambers'ın *Cyclopaedia* adlı eserinin basit bir tercümesi olarak başlayan proje Diderot ile d'Alembert'e emanet edildiğinde Francis Bacon'ın beşeri bilgiler sisteminden ilham alınarak *Bilimlerin ve Sanatların Evrensel Sözlüğü* adı altında olağanüstü bir esere dönüşür.

Antropoloji: Antropolojinin felsefeden bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkışı modern dönemde gerçekleşir. Kant'ın doğanın insana yaptıklarının incelendiği fizyolojik antropoloji ile insanın özgür bir varlık olarak yaptıkları, yapabildikleri ve yapması gerekenleri ele alan pragmatik antropoloji arasında güttüğü ayrım halen geçerlidir. Günümüzde biyolojik açıdan insanla bağlantılı olan fizik antropoloji ile insanın çevresiyle olan ilişkilerinden doğan özelliklerinin ele alındığı kültürel antropoloji söz konusudur.

Apofatik veya Olumsuz Teoloji: Apofatik veya olumsuz teolojiye göre insan Tanrı'nın sadece ne olmadığı konusunda bilgi edinebilir. Bu kavramı ilk olarak V. yüzyılda Areopagoslu Pseudo-Dionysios ortaya atar; bu argümanı daha sonra yeniden ele alan Scotus Eriugena, olumsuz teoloji ile olumlu teolojinin sentezini elde etmek amacıyla Tanrı'nın beşeri dilin tanımlayıcı kabiliyetlerinden üstün olduğu tezini ortaya atar.

Apokatastasis: "Yeniden tesis etme" anlamına gelen *apokatastis*, Origenes'e göre şeytan dahil olmak üzere bütün varlıkların Tanrı'nın mükemmelliği dahilinde yeniden bir araya gelmesidir. *Apokatastasis* Helenistik, stoacı ve Yeni-Platoncu düşüncelerin de bir parçasıdır.

Arketipler: Jung'a göre kolektif bilinçdışının sembollerini biçimlendiren ve insanlığın mitlerine, efsanelerine ve dinî

geleneklerine dayandırılan ilksel ve doğuştan eğilimler.

Arkhé: *Arkhé* terimiyle doğanın hem ana bileşeni hem de kökeni kastedilir.

Astroloji: Dünyanın düzeni ve insanların hayatı üzerinde etkili oldukları düşüncesiyle yıldızların incelenmesi. Modern çağın başlarında doğal ve kehanet amaçlı olmak üzere iki çeşit astroloji söz konusudur. İlki yıldızların atmosferik hava, doğa ve insan bedeni üzerindeki etkilerini incelerken, ikincisi yıldızlar sayesinde geleceğin öngörülebileceğini savunur.

Ataraksia: Kelime anlamı "endişe yokluğu" olan *ataraksia*, Epikuros, stoacılar ve Kuşkucular tarafından tutkularını kontrol altına almayı başaran bilgelerin ulaştığı huzur hali için kullanılan bir terimdir.

Aufhebung: Bir belirlenimin hem feshedilmesine (bağımsız ve başkalarına zıt olduğu için) hem de muhafaza edilmesine (bir üst birimin diyalektik olarak zorunlu hali olarak) imkân veren aşma-yükselme hareketi (Almanca *aufheben* fiilinden türemiştir). Hegelci diyalektiğin temel süreci olan *aufhebung* yoluyla "aşılan şey, sadece dolaysızlığını kaybeden ve bundan dolayı feshedilmeyen, muhafaza edilen şeydir" (*Mantık Bilimi*).

Aydınlanma: Bu terimle XVIII. yüzyılda, insan hayatına rehberlik edecek kriterler sunma kabiliyetine sahip, geleneklere yönelik eleştirel bir organ olmasından dolayı insan aklına koşulsuz güveni öngören genel bir yönelim kastedilir. Dönemin Fransız felsefesi için kullanılan bu deyim, Kant tarafından insanın başkalarının rehberliği olmadan kendiliğinden düşünme kabiliyetine eriştiği anlamında kullanılır.

Aydınlanma Diyalektiği: Horkheimer'a ve Adorno'ya göre bu bağlamdaki Aydınlanma tarihsel bir hareket değil, Batı uygarlığına özgü akılcı, burjuva bir yaklaşımdır. Doğayı kontrol altına alma projesi ve onun yansıması olan bilimsel ve teknolojik gelişmeler kaçınılmaz olarak bir hâkimiyet mantığına dönüşme ve insanın insanı yok etme gücünü besleme eğilimi gösterir.

Ayrıların Diyalektiği: Croce'ye göre tin (tarihsel kültürel dünyanın eşanlamlısı) sanat, felsefe, ekonomi ve ahlak gibi birbirinden bağımsız anları olan bir birimdir; bu anların arasında, Hegelci görüşün tersine, karşıtlıklar değil, gerçekliğin farklı düzeylerine tekabül eden ayrımlar söz konusudur sadece. Karşıtlık ise yukarıda sözü edilen her ânın kendi içinde yer alır, dolayısıyla felsefi bilgi hatanın, adil eylem ahlaki açıdan kınanan eylemin, sahici sanat da sanat olmayanın karşıtıdır.

Baskılama: Psikanalitik teoride öznenin bilinç açısından katlanılamayan anıları ve temsilleri farkında olmadan bilinçaltına yerleştirmesi.

Ben-Değil: Fichte'nin kelime dağarcığında Ben-Değil, Ben'in karşıtı olan gerçekliktir. Ben-değil,

Ben'e kıyasla öteki olan, farklı olandır, yani nesne veya dünyadır; ben-değil, ben'in kendi tarafından ortaya konur ve ben bu ortaya koyma faaliyetiyle özdeşleşir.

Benlik: Kendine dönüşlü ve akılcı yönleri vurgulayarak öznelliği kişilerötesi bir gerçekliğe dönüştüren öznellik kavramlarına karşı bedensel, varoluşsal ve bağıntısal boyutlarıyla somut benlik. Spiritüalist felsefeler ile özellikle Mounier tarafından başlatılan ve "kişiselcilik" olarak adlandırılan akım, mutlak bir değer olarak ahlaki kişilik kavramına dayanır.

Beş Yol: Thomas Aquinas'ın *Summa Theologica*'da Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için başvurduğu beş argüman. Anselmus'un *a priori* kanıtını reddeden Thomas, deneyim verilerinin analizinden hareketle duyusal evreni aşan bir ilkenin varlığını kanıtlayacak *a posteriori* bir yaklaşım benimser.

Biçim Teorisi (*Gestalt*): Psikolojik *Gestalt* teorisinin savunucuları (Max Wertheimer, Wolfgang Kohler, Kurt Koffka ve başkaları) bilincin temelinin özne tarafından algılanan unsurlar veya kısımlar arasındaki bağdaşmada değil de öznenin Kantçılığa göre aldığı psikolojik biçimde yatar. 1920'lerde ortaya çıkan Gestalt, bütünün, yani biçimin üniter tutarlılığının kısımlarının toplamından daha fazlası olduğu kavramını temel alır.

Bilim Doktrini: Fichte'nin düşüncesi felsefenin bilim doktrini olduğu fikrine dayalıdır. Bu fikir "ilke" ve "sistem" gibi iki temel kavramı temel alır. Fichte "ilke"yi, etimolojisi doğrultusunda bilginin temelinde yatan mutlak ve koşulsuz, bundan dolayı da kendi hakikatinden kesin olarak emin olan bir önerme olarak tanımlar. "Sistem" ise kanıtlama sürecinin mantıksal dizilimine işaret eder; sonuçların kesin olmasını temin etmesi için bu dizilimin eksiksiz ve her şeyi kapsayıcı olması gereklidir.

Bilinçaltı: Freud'un psişe yapısında bu terim üç bölgeden biri için kullanılır (diğer bölgeler bilinç ve bilinç öncesidir). Bilinçaltı akıldışı dürtülerin, bastırılmış arzuların ve bilinçsiz güdülerin merkezidir; duygusal hayatın asıl itici gücüdür ve en yoğun dürtülerle arzuların merkezidir.

Bir: Plotinos'un gerçekliğin zirvesine konumlandırdığı, hiçbir özelliği öne sürülemeyecek, mutlak anlamda basit, birinci ilkedir. Zihin ve ruh Bir'den doğar.

Birey: Kierkegaard'a göre bir cinse veya soyut bir evrensele indirgenemeyecek, somut olarak var olan birey.

Bireycilik: Tocqueville'in siyasi düşüncesinde bireycilik modernizmin en temel ideolojisidir. Salt bencillik anlamına gelmeyen bireycilik, değerin ölçü birimi olarak algılanan bireyin kendini kitleden yalıtıp arkadaşlarından ve ailesinden oluşan dar bir topluluğa sığınmasına neden olan duygudur.

Bölgesel Ontolojiler: Husserl bu terimle gerçekliğin (maddi, biyolojik, psişik ve ruhsal)

farklı alanlarının (bölgelerinin), dolayısıyla da bu bölgelerdeki nesneler hakkında bilgi edinme şekillerinin yapısal özelliklerini kasteder.

Bütünsellik: Biyolojik veya sosyal bir organizmanın kısımlarının toplamından fazlası olduğunu savunan ilke.

***Clementia*:** Seneca'ya göre *clementia* [hoşgörü] bir hükümdarın yetkisini icra ederken sahip olması gereken erdemdir, hem onun ılımlı davranmasını hem de tebaasının da onu sevmesini sağlar.

***Clinamen*:** Lucretius tarafından Epikuros'un ve Demokritos'un katı determinizmini düzeltmek için yaratılan *clinamen* ("sapma") terimi atomların nedenlerin zorunlu dizilimine kıyasla kendi seyirlerini değiştirme kabiliyetine işaret eder.

***Cogito*:** Descartes'ın *Metafizik Üzerine Düşünceler*'de *cogito ergo sum* [düşünüyorum, öyleyse varım] dediğinde kullandığı Latince deyim; Fransız filozof bu terimle insanın düşünme deneyimi yoluyla kendi varlığının bilincine varmasını kasteder.

***Common Law*:** İngiliz hukukunda *common law* ("ortak hukuk") ile, yasama faaliyetlerinden kaynaklanan *civil law*'un [medeni hukuk] tersine, örf ve âdet hukukundan kaynaklanan yasalar kastedilir. *Common law*'da hükümde bulunduğu sırada hukuku yaratan yargıçtır, çünkü hükmün kendi hem söz konusu ihtilafa hem de aynı özellikteki diğer yasal ihtilaflara uygulanır.

Çaba: Bu terimle spiritüalizm bağlamında bütün etkileri üreten ve bedene karşıt olarak benliğe kendi kimliğini gösteren ilk güç kastedilir.

Çıkarsama: Bu terimle doğru sayılan bir önermeden önermenin içerdiği bir sonuca varılmasına izin veren mantık süreci kastedilir.

Çokyönlülük: John Stuart Mill bu terimle hakikat arayışında, her biri hakikatin bir kısmını içerebileceği için bütün muhtemel düşünce şekillerini göz önüne almaya teşvik eden yaklaşımı kasteder.

Davranışçılık: XX. yüzyıl ortalarında gelişen, belirli uyaranlar karşısında beşeri (ve daha geniş anlamda hayvansal) davranışların analizini temel alan psikolojik teori. Skinner ve Thorndike başta olmak üzere davranışçılar doğa bilimlerinin katı kurallarından ilham alınan bir akılcılık modelini temel alırlar: Amerikalı davranışçılar araştırma değerlerine sadece nesnel sayılan verilerin dahil olabileceğini savunup bilincin faaliyetleriyle ve içebakışla bağlantılı göndermeleri yadsırlar; Amerikalı olmayan başka yazarlar (örneğin Rus Pavlov) o kadar radikal olmayıp davranışların yanı sıra bilinç alanıyla bağlantılı bazı üst düzey faaliyetleri de göz önüne alırlar.

***Demiourgos*:** Platon'un *Timaios* eserinde yer alan bir figür. Fikirlerden yola çıkarak duyusal dünyayı yaratıp biçimlendiren tanrısal zanaatkârdır. Yeni Platoncu düşüncede duyusal dünyaya düzen getiren olarak görülen *demiourgos*, kötülüğün

kaynağı ve ilkesi olan maddeyle de bağlantılı olarak algılanır. Daha sonraki birçok gnostik akımda *demiourgos*, anlaşılabilir gerçekliğin mükemmelliğini dünyada yeniden üretmekten aciz bir tanrı olarak görülür.

Deneyci Eleştiri: Avenarius ile Mach tarafından geliştirilmiş, her türlü metafiziksel göndermeyi dışlayarak deneyciliği yenilemeyi amaçlayan düşünce akımı. Deneyci geleneğin savunduklarının tersine, deneyim aralıklı bir duyum akışı değildir, fiziksel olan ile ruhsal olana arasındaki ayrımdan önceki akıcı kütledir, dolayısıyla da ne maddi ne de idealist olarak yorumlanabilir. "Şey" ile "düşünce" arasındaki tek ayrım, tamamıyla geleneksel bir sınırdır.

Deneycilik: Bilgiyi deneyimle özdeşleştiren ve duyumlardan yola çıkarak kavramlara ulaşan epistemolojik bir seyir tanımlayan felsefeler için kullanılan terim.

Deneyim: Dewey'in kelime dağarcığında "deneyim"le bilgi elde etme sürecinin temel aldığı ham veriler, yani deneycilerin saf ve dolaysız duyumları değil, bilgi sürecinin kendisi ve genel anlamda bu alandaki her türlü inceleme kastedilir. Deneyim, çevremizdeki ortamla başa çıkmamızı sağlayacak yaklaşımın geliştirilmesine yönelik akılcı bir proje olarak görülür.

Deneysel Bilim: Roger Bacon'ın düşüncesinde bilgeliği teşkil eden dört bilimden biri; doğal olguların doğrudan gözlemini temel alan *scientia experimentalis* (veya *sperimentalis*) felsefe açısından temel bir bilim sayılır, çünkü soyut akıl yürütmenin tersine, doğal nesnelerin kesin olduğunu temin eder.

Devlet: Her türlü sözleşme teorisine karşı olan Hegel'e göre, sonlu anlarını veya bağlamlarını teşkil eden ailenin ve sivil toplumun temeli olan ahlaki bir gerçekliktir. Dolayısıyla modern devlet, bireysel çıkarların ötesinde ortak refahı amaçlayan özgür ve akılcı iradenin tam olarak gerçekleşmesidir. Sosyolog Max Weber'in artık klasikler arasına girmiş olan tanımına göre devlet, belirli bir alan ve belirli bir nüfus üzerinde meşru gücün tekeline sahip siyasi bir girişimdir. *Status reipublicae* ifadesinden elde edilmiş bu terim Machiavelli tarafından, tikel örneklerini prensliklerin ve cumhuriyetlerin teşkil ettiği yönetim biçimi için "hâkimiyet" ile birlikte sistematik olarak kullanılır.

***Diairesis*:** Bir kavramı felsefi olarak tanımlama yöntemi: Bir türden yola çıkarak ardı ardına ayrımlar yoluyla söz konusu kavramı tanımlayan sınıfa ulaşılır.

Dianoetik Erdemler: Aristoteles'e göre diaonetik erdemler ruhun akılcı kısmına özgüdürler ve bilgelik (*sophia*), akıl (*nous*), bilgi (*episteme*), zanaat (*tekhne*) ve hikmet (*phronesis*) veya ihtiyat ile özdeşleşirler.

***Dictum*:** Abelardus'un mantığında, ismi zikredilen gerçeklikten ayrı olarak "önermenin söyledikleri"dir. *Dictum*, ona karşılık gelen gerçekliğin yokluğunda bile varlığını sürdürür: "Sokrates,

Sokrates'tir" gibi bir önerme Sokrates artık var olmasa da doğrudur.

Différance/Farklılık: Derrida tarafından *différence* kelimesine "grafik şiddet" uygulanarak ("e" yerine "a" kullanılmıştır) icat edilmiş terim. Aradaki fark Fransızcada fonetik olarak ayırt edilemez, böyle olması da yazının genelde fark edilmeyen, hatta kavramsallaştırılamayacak değişiklikler yoluyla yarattığı sessiz etkiye işaret eder; bu türden değişiklikler Derrida'nın "logos-merkezci" olarak tanımladığından farklı bir düzene göndermede bulunur.

Dil Oyunu: Bir kelimenin kullanıldığı ve gerçek anlamını belli eden belirli bir dilsel bağlam. Dil oyunu kavramı dilin sosyal boyutuna ve kural kavramı yoluyla özel veya tamamıyla psikolojik değil de öznelerarası boyutuna göndermede bulunur.

Dinamik Psikiyatri: Dinamik psikiyatri, organik psikiyatrinin tersine hastanın kişiliğine odaklanır ve akıl hastalığını ruhsal nedenlerden kaynaklanan işlevsel sinirsel bir değişim olarak görür. Psikopatolojide bu psikodinamik temelin geçmişi XVIII. yüzyıl sonlarına uzanır ve XIX. yüzyılın tamamı boyunca gelişmeye devam eder. Sigmund Freud çalışmalarında bu dinamik temel ile psikoterapik uygulamalarda şartlandırma ve hipnoz kullanımına en tam haliyle yer verir.

***Disputatio*:** Ortaçağ üniversitelerinde gerçek anlamda derslerin dışındaki eğitim yöntemlerinden biri. *Disputatio* iki safhadan oluşur: Derinlemesine ele alınacak konunun seçildiği ve iki öğrencinin tartıştığı *quaestio* ile hocanın tartışmayı değerlendirip kendi çözümünü sunduğu *determinatio*. Sıradan *disputatio*'da konu hoca tarafından seçilirken, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygın hale gelen *quodlibet*'te [gönlünüze göre] konu izleyiciler tarafından seçilir.

Diyalektik: Platon'a göre bu terim soru ve cevap aşamalarını temel alan felsefi kanıtlama yöntemine işaret eder. Aristoteles'e göre diyalektik terimiyle kanıtlama amaçlı olmayan, yani sadece muhtemel önermelere dayalı ve bir o kadar muhtemel olan sonuçlara götüren tümdengelim kastedilir. XI ve XII. yüzyıl yazarlarına göre diyalektikle doğru söylem ile yanlış söylemin bilimi olan mantık kastedilir; diyalektik, belli başlı teolojik meselelerinin çözümünde temel önem taşır. Özellikle Abelardus, teolojik söylemlerde diyalektik araçlarının olmazsa olmaz olduğunu öne sürer, çünkü bir şey kavranmadıysa ona inanmak imkânsızdır. Hegel'in kelime dağarcığında bu terim, üç safhada gerçekleşen düşünce sürecini tanımlamak için kullanılır: 1) soyut belirlenim, 2) onun çürütülmesi ve 3) belirlenimin aşılıp bir üst birime yükseltildiği *aufhebung* anı.

***Docta ignorantia*:** Sokrates'e göre bilgelere özgü olan "bilmediğini bilmek," Cusanus tarafından olumsuz teoloji bağlamında

yeniden ele alınacaktır. İnsanın sınırlı hali, Tanrı konusunda sadece yaklaşık ve "varsayımsal" bilgi sahibi olmasına izin verir: Bu cehalet türü "*docta*" [öğrenilmiş] olarak nitelenir, çünkü hakikate ulaşmak için zorunlu olan bilinçli durumdur.

Doğa: Schelling doğayı bir gaye sahibi, birbirlerine zıt güçlerin (örneğin çekme ve itme) aralıksız etkisinden dolayı sonsuz bir biçimlendirici dürtü içeren canlı bir organizma olarak algılar. Doğa görünür ruhtur, ruh da görünmez doğadır.

Duyusalcılık: İngiliz deneyciliğinin bir varyasyonu sayılan duyusalcılık terimiyle, duyumları insanın bütün zihinsel işlemlerinin temeli ve bütün bilgilerinin kaynağı olarak gören teori kastedilir.

Dünyada-var-olmak: Heidegger "dünyada-var-olmak" ile insan ile dünya arasında başlangıçta söz konusu olan ortak aidiyeti kasteder. İnsanın varlığından önce dünya yoktur, insan da dünyadan bağımsız olarak var olamaz, ona eklenir; orada-olmak, dünyaya açılımdır.

Düzanlam: İsimlerin ve diğer dilsel ifadelerin farklı türden nesnelere göndermede bulunma kabiliyeti. Russell, isimler ve tanımlar olmak üzere iki düzanlam sınıfının var olduğunu öne sürer.

Ebedi Geri Dönüş: Nietzsche'nin olgunluk döneminin zaman kavramı olup aynı olguların sonsuza kadar tekrarlanmasına neden olan zamanın döngüselliğine işaret eder.

Edim: Bir nesnenin belirlenmiş biçiminin kalıcılığı, bir maddenin kuvvesinin, varlığının tam gerçekleşmiş hali. Aristoteles *Metafizik*'te (IX, 8, 1049b) edimin hem töz hem de kavram olarak daima kuvveden önce geldiğini, dönüşeceği şeyin nedeni ve mükemmel olarak gerçekleşmiş hali olduğunu öne sürer. Örneğin yetişkinler çocuklardan önce gelir, çünkü hem onları yaratırlar hem de çocukların gelişerek ulaşacağı nihai ve tam formu temsil ederler.

***Eidos*:** Bilgi konusu olan nesneyi niteleyen ve bu nesnenin sunabileceği çeşitli yönelimsellik biçimlerinde (yani algıda, hafızada, hayal gücünde veya dilsel olarak sınıflandırıldığında) değişmez kalan özellikler bütünü.

Ekliptik Düzlem: Bu terimle astronomide Güneş'in gökkürede kateder gibi göründüğü dairesel yörünge, yani gökkürenin, ekliptik düzlem olarak da bilinen dünyanın yörünge düzlemiyle kesişmesi kastedilir.

***Elenkhos*:** Sokrates'in, hakikat iddiasının, hataları temel aldığını göstererek ve sahici bir felsefe diyaloğunun başlamasına imkân vererek muhatabını kendi kendiyle çelişmeye iten işlem.

***Engagement*:** Davranış şeklinin seçimi anlamında sorumluluk üstlenme. Heidegger'e göre varlığın belirlenimlere getirilen açıklamalar bir *engagement* türüyken, Sartre'ın eserleri başta olmak üzere Fransız varoluşçuluğunda bu terimin anlamı daralarak felsefi ve

zihinsel faaliyetlerin toplumsal ve siyasi boyutunu kapsar.

Enkyklios paideia: Kelime anlamı "dairesel eğitim" olan bu terim, her türlü disiplin konusunda bilgili bireyler elde etmeyi amaçlayan küresel bir eğitim sistemi için kullanılır.

Ennoia veya Protennoia: Gnostik düşüncede *ennoia* veya *protennoia*, Baba-Tanrı'nın kendini düşünme kabiliyetidir. Bu ilke hem istikrarı temin eder hem de bir huzursuzluk kaynağıdır, çünkü Baba-Tanrı'yı bir şeyler yaratmaya iter, dolayısıyla da ilahi özü zayıflatır.

Entropi: Yunanca "dönüş" anlamına gelen *entropie*'yi temel alan bu terim Rudolf Clausius (1822-1888) tarafından bütün fiziksel fenomenlerin enerji düzeyinde meydana gelen, tersine çevrilemez azalmayı ifade eden matematiksel fonksiyon için icat edilmiştir.

Enzimler: 1878'de Alman bilim insanı Kuhne tarafından icat edilen bu terimle canlı hücreler tarafından salınan ve organik maddelerde dönüşüme yol açabilecek bütün fermentler kastedilir. İnsan vücudundaki enzimler iki kategoriye ayrılır: İşlevlerini hücrenin dışında yerine getiren izoenzimler ve hücrenin yapısına bağlı olan endoenzimler.

Epektasis: Nyssalı Gregorios'a göre ruhun Tanrı'ya yükseliş sürecidir ve Tanrı'nın sonsuzluğundan dolayı asla tamamlanmayan, sonsuz bir süreçtir.

Epistem: Duyulara yönelik olan görüşün tersine, konusu fikirler olan bilgi şekli. Gerçekliğin modeli olan fikirlere yönelik olması sayesinde şeyler konusunda sağın bilimlere imkân verir.

Epistemoloji: Bu terim hem farklı bilimsel disiplinlerin temelleri, yöntemleri ve teorik yapısı konusundaki hem de geniş anlamda bilgi konusundaki incelemeler için kullanılır. Anglosakson geleneğinde *epistemology* bilgi teorisi ve/veya gnoseoloji için kullanılır.

Epokhe: Fenomenolojik yönteme özgü yaklaşım; amaç gündelik hayatın her türden deneyim akışını "askıya almak" veya "paranteze almak," böylelikle eidetik görü yoluyla değişmez formlarını veya *eidos*'larını yakalamaktır.

Erdem: Sözlük anlamı insanın herhangi bir kabiliyeti veya üstünlüğüdür. Sokrates'ten itibaren "erdem," tamamıyla ahlaki bir nitelik kazanır ve ruhun iyiliğe yönelik faaliyeti anlamına gelmeye başlar.

Eros ve Thanatos: Freud'un birbirinden ayırt ettiği iki dürtü türü. Freud zevk arayışına ve libido dürtülerinin (*eros*) tatminine yönelik yaşamsal içgüdüyü tam tersi yönde, saldırgan yaklaşımların temelinde yatan, kendi kendini yok edici bir eğilimle (ölüm içgüdüsü *thanatos*) bağdaştırır.

Esprit de géométrie/esprit de finesse: Pascal'ın kelime dağarcığında *esprit de géometrie* ile bilimsel yönteme özgü, kanıtlama yoluyla ilerleyen matematiksel ve niceliksel araştırmalar kastedilir. *Esprit de finesse* ise her şeyin gerçek özünü

tek bir sentetik sezgi yoluyla algılama kabiliyeti için kullanılır.

Eşmerkezli Modeller: Helenistik çağ bilim insanlarının geliştirdiği, aynı merkez çevresinde dönen eşmerkezli kürelerden oluşan astronomik sistemler.

Etoloji: Hayvan davranışlarının karşılaştırmalı incelemesi; davranış şekillerinin her türe özgü olduğu varsayımıyla nedenleri, işlevleri, doğası ve genetik zinciri anlaşılmaya çalışılır.

***Eudaimonia*:** *Eu* ("iyilik") zarfı ile *daimon* ("şeytan," "ilah") isminden oluşan bu terim, ruhun tatmin olma hali anlamında mutluluk demektir. Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* eserinde *eudaimonia*'nın en eksiksiz tanımını sunar: *eudaimonia*, insanın en asil kısmı olan zihnin en üstün nesneye, yani evrensel hakikatlere sahip olduğunda yaptığı mükemmel faaliyetin meyvesidir.

***Eukosmia*:** Kelime anlamı "itidal"dir; Marcus Aurelius'un düşüncesinde insanın kendi içine çekilmesi, acıdan ve mutsuzluklardan kurtulması ve bireylerden üstün akılcı bir düzenin sonucu sayılan gerçekliği kabul etmesi için gerekli olan içsel denge hali.

Evrenseller: Aristoteles tarafından öne sürülen cins ve tür terimleri olan evrenseller ortaçağda fiili olarak var olan gerçeklikler olduğunu savunan teori (gerçekçilik) ile onları şeylerin basit işaretleri veya zihnin saf kavramları olarak gören teori (nominalizm) arasında uzun süre tartışma konusu olurlar. Evrenseller meselesini ortaya atan Boethius, Porphyrios'un *Eisagoge* eserini konu alan tercümesinde ve yorumunda bu tartışma için gerekli bütün unsurları sunduktan sonra evrensellerin sadece zihinsel gerçeklikle donatılmış, şeyler arasındaki benzerlikleri temel alan basit kavramlar olduğuna dair kendi görüşünü de açıklar.

Ezoterik: Sadece bir tarikatın üyeleri veya bir okulun müritleri tarafından bilinen ve yabancılara anlatılmaması gereken doktrinler "ezoterik" olarak tanımlanır; bu terim daha sonra, yaygın olarak sadece belirli bir topluluğa kabul edilenlerin erişebileceği ve anlayabileceği gizli bilgiler için kullanılmaya başlanmıştır. Aristoteles'in eserleri açısından "ezoterik," halka değil de sadece okulun müritlerine yönelik yazılar ve teoriler için kullanılır.

Fail Akıl: Aristoteles *Ruh Üzerine*'nin III. kitabında fail akıldan, yani anlaşılabilir olan her şeyi (kuvve olarak) düşünme kabiliyetine sahip bir *tabula rasa*'dan değil de bilgi üretebilen, yani faal olan (Aristoteles'e göre ışığın duyusal cisimlerin renklerini görmemize imkân vermesine benzer şekilde) bir akıldan söz eder. Bu üretken akıl "ayrı," (maddeyle) "karışmamış," "ölümsüz" ve "ebedi" olarak tanımlanır. Bu tanımlamaların anlamı açıklık kazanmasa bile, nihai bilgi ilkesi olarak kastedildiği açıktır. Aphrodisiaslı Alexandros (II-III. yüzyıllar) gibi Geç Antikçağ yorumcuları ve İbn Sînâ'dan itibaren Arap filozoflar bütün

insanlarda tek bir aklın varlığı konusunu tartışmaya açarlar. İbn Sînâ aklı ("fail" olarak tanımladığı aklı) tek ve ayrı olarak kasteder. İbn Rüşd'e göre mümkün akıl da ebedi ve evrenseldir: Bir birey düşündüğünde insanlığın tamamına özgü olan aklı harekete geçirir. Sadece mümkün akıl ölümsüzdür, bireysel ruhlar ölümsüz değildir.

Falanster: XIX. yüzyıl başlarında Fransız ütopyacı filozof Charles Fourier bu terimi, kendi sosyal sisteminin ("falanks") temelinde yer alan üretim ve tüketim kooperatiflerinin üyelerinin hayatlarını sürdürdüğü büyük yapılar için kullanır

***Falsafa*:** VIII ile XIII. yüzyıllar arasında İspanya'dan Kuzey Afrika'ya ve Hindus Nehrine kadar yayılan ortaçağ İslam felsefesi.

Faydacılık: Jeremy Bentham'ın tanımına göre faydacılık ilkesi bir eylemin göz önüne alınan toplumun veya bireyin mutluluğunu arttırma veya azaltma eğilimini ahlaki yargı kriteri olarak öngören bir ilkedir. Bu anlamda faydacılık ahlakın temelinde en yüksek sayıda insan için en yüksek düzeyde mutluluk anlamında faydanın yattığını öne süren doktrin olarak tanımlanabilir.

Fenomen: Nesnenin bilginin *a priori*, saf formları yoluyla nasıl göründüğü (*phainomenon*) kastedilir.

Fenomenalizm: Mach ile Avenarius tarafından öne sürülen ve bilimin konusunun fenomenlar, yani duyularımızla algıladığımız her şey olduğunu öngören epistemolojik teori. Mach'a göre bilimsel bilginin en basit unsurları olan duyumlar, çeşitli şekillerde bir araya gelerek bedeni, hatta benliği oluştururlar, ama töz olarak değil de aralarında sıkı bağıntılar olan duyum bütünleri için düşünce tarafından oluşturulmuş uzlaşımlar olarak düşünülmelidirler.

Fenomenoloji: *Tinin Fenomenolojisi*'nde (1807) bu terim bilginin oluşumu sırasında, Tin'in tarihsel gelişimini ve Saf Bilgi'ye ulaşarak Mutlak Tin haline gelişini teşkil eden aşamalar veya "figürler" yoluyla ortaya serilmesi için kullanılır. Dolayısıyla Hegel'e göre "fenomen" terimi artık saf görünüm değil, özün kendini göstermesi ve gerçekleşmesi anlamına gelir. Husserl'le fenomenoloji XX. yüzyılın en önemli felsefe akımlarından biri haline gelir; ona göre fenomenoloji, öznelliğin işlemesine imkân veren farklı bilgi yöntemlerinin analizidir.

Fırlatılmış Olmak: Heidegger'e göre orada-varlığın dünyaya tayin olduğunu ve ona bağlı olduğunu, yani herhangi bir kökeni veya gayesi olmadan diğer varlıklarla birlikte "konumlandığını" hissetmesine imkân veren temel ruh hali veya duygusal tondur. Varlığın "olgusallığı"nı, yani sonlu olduğunu ifade etmenin başka bir yoludur.

Fiili Hakikat: Bu ifade Machiavelli tarafından kullanılır: Bir yanda "hakikat" terimi, diğer yandan Machiavelli'nin Latince *facere*

[yapmak] ve *effectus* [yapılmış] kelimelerinden türeterek icat ettiği "*effettivo*" [fiili] terimi vardır. Machiavelli'nin "siyasi gerçeklik" kavramıyla bağlantılı olan bu ifade aşkın bir gayeden yoksun, ama her şeyin tesadüf ve ihtilaf sonucu ortaya çıktığı, tamamıyla anlaşılabilir bir dünyanın hakikatine işaret eder. Machiavelli bu bağlamda teoloji ve ahlaktan ayrı olan siyasi erdem kavramını geliştirir; siyasi erdemin sembolü, yarı insan, yarı hayvan olan *kentauros*'tur (hayvan da yarı tilki, yarı aslandır).

Fizyonomi: İnsanların karakterinin bireylerin somatik özellikleri yoluyla incelenmesi. Rönesans'ın fizyonomi âlimleri arasında en öne çıkan Della Porta'dır.

Form: İlk olarak Yunan düşüncesinde, genelde maddenin zıddı olarak kullanılan bu terim en azından Aristoteles'in ona atfettiği anlama göre tekil bir tözün niteleyici özüne, yani Aristotelesçilik doğrultusunda "fail" varlığına işaret eder. Modern düşüncede bu terim Francis Bacon tarafından Aristotelesçi anlamına yakın şekilde kullanılır (öz anlamında form). Kant'ın düşüncesinde ise bu terim kategoriler ve duyusal algının formları gibi, fenomenal dünyanın çoğulluğunu bir deneyim birimi şeklinde düzenleme kabiliyetine sahip bilişsel yapıların bütünü için kullanılır.

Genel İrade: Rousseau'nun sözleşmeciliğinin temel kavramı olan genel irade, yasama erkinin kaynağının ortak refaha yönelik, bireylerin tercihlerinin ve arzularının sınırlarını aşabilecek bir irade olduğuna işaret eder.

Gerçek/Akılcı: Hegel'in *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*'nde öne sürdüğü ünlü formüler göre "akılcı olan gerçektir; gerçek olan da akılcıdır." Gerçek olan, akılcı olanın gerçekleşmiş halidir, akılcı olan da kavramın gerçekleşmiş halidir.

***Glossa*:** Bir yorumcunun bir metin hakkında genelde bir sayfanın kenarına yazdığı not.

Gnoseoloji: Bu terimle (Yunanca *gnosis*, yani "bilgi"), felsefenin bilgi meselesiyle ilgilenen kısmı kastedilir.

Gökyüzü Mekaniği: Gökyüzü cisimlerinin dinamik açıdan incelenmesi. Yunan filozofların araştırmalarından itibaren gelişen gökyüzü mekaniği Newton'la ve evrensel yerçekimi yasasıyla Güneş sisteminde gökyüzü cisimlerinin hareketini açıklayan genel bir formülasyona ulaşır.

Gönderme: Kelimeleri şeylere bağlayan ilişki.

Gönüllü Hizmetkârlık: Etienne de la Boétie'nin *Discours de la servitude volontaire* [*Gönüllü Kulluk Üzerine Söylem*] adlı eserinin merkezinde yer alan bu kavram tek bir insanın gücüne boyun eğmeyi bütün siyasi ve sosyal kötülüklerin nedeni ve sebebi olarak tanımlar.

Görelilik: Mutlak hakikatleri ve değerleri belirleme imkânını reddeden anlayış; dolayısıyla hakikatler ve değerler daima bağlamları doğrultusunda düşünülmelidir.

Görev (*kathekon*): Stoacıların ahlak teorisinde *kathekon*, her şeyin

ardındaki akılcı düzenle (*logos*) uyumlu olan eylemdir.

Görü: Kant'a göre hakkında bilgi sahibi olunan nesneyle doğrudan bağıntı anlamında "duyum"la eşanlamlıdır.

Görüsel Bilgi ve Soyutlayıcı Bilgi: Duns Scotus'a göre *notitia intuitiva* (görüsel bilgi) ile karşımızda bulunan gerçek bir nesne konusunda bilgi edinme kastedilir: Görülerimiz hem bir şeyin doğasını tanımamıza hem de somut olarak var olduğunu anlamamıza imkân verir. *Notitia abstractiva* [soyutlayıcı bilgi] ise karşımızda bulunmayan, ama bildiğimiz bir nesne konusunda bilgi edinmedir; o nesnenin doğası konusunda bilgi sahibi olabiliriz, ama onu düşünme eylemimiz ışığında gerçek varlığı konusunda kesin olarak emin olamayız. Ockham bu ayrımı yeniden ele alırken, bilinen nesnenin gerçek veya zihinsel varlığını değil de onun hakkında bilgi sahibi olmak için başvurduğumuz farklı yöntemi (doğrudan veya soyutlama yoluyla) temel aldığını öne sürer.

Görüş (*Doxa*): Bu terimle beyanların geçerliliği konusunda herhangi bir teminattan yoksun bir bilgi şekli kastedilir. Sokrates-öncesi filozoflar ve genelde Yunan düşünürler görüşü duyulardan kaynaklanan bilgiyle özdeşleştirmeye eğilimlidir.

Gösterge Üçgeni veya Göstergebilimsel Üçgen: Peirce'ın göstergebilim teorisinde gösterge ya da göstergebilimsel üçgen, üç bileşeni (gösterge, nesne ve yorumlayıcı) ve üç ilişkisi olan "temsili" gösteren şemadır. Gösterge veya temsil, "belirli bir yönünden veya kabiliyetinden dolayı birileri için bir şeyi temsil eden bir şeydir." Göstergenin temsil ettiği şey nesne, nesneyi temsil ettiği kişi ise yorumlayıcıdır. Yorumcu, göstergenin aracılığı sayesinde nesneyle ilişki içindedir; temsil bu üçlü ilişki (gösterge-nesne-yorumcu) aracılığıyla gerçekleşir.

Güç İstemi: Bu terim, Nietzsche'nin özellikle *Zerdüşt Böyle Buyurdu*'dan sonraki üretiminde sadece kendine dönük, kendini kabul ettirmeye yönelik istemdir. Değerlerin yokluğu ve dünyanın anlamsızlığı karşısında bireyin kendi istemini kabul ettirme iradesidir.

Güneşmerkezlilik: Yermerkezliliğin tersine, gezegen sisteminin merkezinde Güneş'e yer veren astronomik ve felsefi doktrin.

***Haecceitas*:** Latince *haec*'ten ("bu") türetilen bu terim Duns Scotus'un düşüncesinde bütün tikel varlıkları belirleyen ilkesiyi temsil eder (örneğin belirli bir insan "bu" insandır); bunun ötesinde bir belirleme şekli mümkün değildir. Scotus tarafından "varlığın nihai farklılığı" olarak da tanımlanır.

***Halakha*:** Kitabı Mukaddes'i tamamlamak amacıyla Yahudi geleneği doğrultusunda yazılmış ve sonradan Talmud'a dahil edilmiş kurallar bütünü, hukuki külliyat. Gerçek anlamda bir davranış rehberidir.

Hareket Etmeyen Hareket Ettirici: Gökcisimlerini taşıyan küreleri hareket ettirerek gökcisimlerinin

hareket etmesini sağlayan, daima faal olan töz. Maddi olmayan bir tözdür, çünkü hareketsiz olduğu için sadece faaldir, kuvveden, dolayısıyla da maddeden yoksundur. Hareket gerektirmeyen tek faaliyet düşünce olduğu için hareket etmeyen hareket ettirici düşünen bir tözdür.

Hegelci Sağ ve Sol: Hegel'in ölümünden sonra Hegelci okul içerisinde gelişen düşünce akımları. Bu ayrımın en önemli unsuru, felsefe ile din arasındaki bağıntıya getirilen farklı yorumlardır. Sağ akıma dahil edilen yazarlara göre Hegel'in yazılarında Hıristiyanlığın en önemli hakikatlerinin temelini ve gerekçesini bulmak mümkündür; bu akım siyasi açıdan muhafazakâr veya tepkici yaklaşımları destekler. Sol akım ise tam tersine, siyasi açıdan ilericidir ve dönemin Prusya'sının siyasi ve sosyal durumuna eleştirel yaklaşır. Bu akım, Hegel'in felsefesinin dinin kendini aşma gibi teorik bir imkânı içerdiği tezinden hareketle dinin akılcı açıdan yorumlanmasını temel alır.

***Henad*'lar:** Proklos'un düşüncesinde *henad*'lar Bir'den doğan, üniter ve çoğul oldukları için çoğulluktan ve farklılıklardan sorumlu olan cisimsiz kendiliklerdir. Proklos'un *henad* doktrininin asıl öncüsü İamblikhos'tur.

Hermeneutik Döngü: Heidegger tarafından ortaya atılıp sonradan Gadamer tarafından geliştirilecek teori; buna göre bütün hermeneutik süreçler sadece yorumcu ile yorumlanan arasında önceden var olan ortak noktalar sayesinde mümkündür. Hermeneutik döngü, deşifre edilecek metnin çevresinde, önyargılardan ve beklentilerden oluşan bir beklenti ufku yaratarak ona erişimi mümkün kılar, gerçek anlamda yorumlama işlemi de o ufku sınava tâbi tutar.

Hilomorfizm: Yahudi filozof İbn Cabir'in Aristotelesçi düşünceden ilham alarak geliştirdiği doktrin; buna göre ruhsal olanlar dahil olmak üzere bütün tözler maddeden ve formdan oluşur.

Hipostaz: Bu terimle Plotinos'un felsefesinin en üstün ilkeden maddeye kadar uzanan üç metafiziksel ilkesi kastedilir. Hipostazlar şunlardır: mutlak derecede yalın, en üstün ilke olan Bir; ondan türeyen zihin; ve zihinden türeyen ruh. Zihin ile ruh farklı ve artan derecelerde çoğulluğa sahiptir (zihninki daha düşük, ruhunki daha yüksektir). Bu terim Hıristiyan teolojisinin ilk yüzyıllarında Tesliste "kişi" (yani bireysel töz) kavramı için kullanılacaktır.

***Honnête homme*:** *Honnête homme* [kültürlü, saygın beyefendi] modeli XVII. yüzyıl edebiyatında (örneğin Molière) ve ahlak konulu inceleme yazılarında ortaya çıkar. Fransız yazar Nicolas Faret *L'Art de plaire à la cour* [*Sarayda Beğenilme Sanatı*] adlı 1630 tarihli eserinde bu kavramı yüceltir. *Honnête homme* bu bağlamda çok bilmiş değil de kültürlü, toplum içinde sosyal âdetlerden ve görgü kurallarından dolayı

aşırı derecede gerilmeden, doğal bir şekilde hareket etmesini bilen dengeli bir insan için kullanılan formüldür. *Honnête homme* dengeli insan modelidir, aşırılıklardan kaçınmayı ve tutkularını kontrol altına almayı bilir.

Hükümranlık: Belirli bir halk veya bir bölge üzerinde diğer güçlere kıyasla üstün olan güç için kullanılan terim. Jean Bodin'e göre devlete özgü, yasalara tâbi olmadan yasa çıkarmaya yönelik mutlak ve daimi güçtür. Hükümranlık mutlak olduğu için başkasına devredilemez ve paylaşılamaz.

Ilımlılık: Bu terim XIX. yüzyılda İtalya'nın siyasi birliğinin sadece birleşme ve kurtuluş sürecinin Savoia Hanedanı gibi bir saltanat hanedanına emanet edilmesi durumunda mümkün olacağını savunan düşünürlerin yaklaşımı için kullanılır.

İçkinlik: İçkinlik terimiyle, insanın zihninde ilkelerin, şemaların ve fikirlerin doğuştan, yani her türlü deneyim biçiminden önce var olduğunu ve deneyimlere dayandırılamayacaklarını savunan teori bütünü kastedilir.

İd/Ego/Süperego: Freud'a göre ruhun yapısının ayrıldığı üç "kısım." En eskisi olan İd bilinçaltıdır, bedenin ruhsal hayattan olan taleplerini ifade eden ve zevk ilkesi doğrultusunda hareket eden karanlık ve içgüdüsel bölümdür. Ego ise dış dünyayla ilişkide olan bilinçtir ve gerçeklik ilkesinin rehberliğinde hareket eder. Üçüncü kısım olan Süperego veya yaygın adıyla ahlaki bilinç, toplumun paylaştığı kuralları ve hayat tarzlarını kabul etmeye eğilimli kılan ebeveyn otoritesinin dayattığı ve yetişkinlerin kişiliği üzerinde etkili olmaya devam eden yasakların içselleşmiş halidir.

İde: Yunanca "*eidos*" kelimesinden türeyen bu terim Platon'un düşüncesi başta olmak üzere antikçağda duyusal gerçekliklerin duyularüstü özü için kullanılır. Modern düşüncede ise daha zihinsel ve psikolojik bir anlam kazanacaktır. Descartes'a göre ideler zihnin bütün bilinçli eylemleriyle özdeştir; Locke başta olmak üzere deneyci düşüncede "ide," zihnin kendinde algıladıkları veya algının doğrudan nesneleridir. Hegel'e göre ide, öznel olanla nesnel olanın özdeşliği anlamında hakikattir. Hegel şöyle yazar: "Gerçekliğin tamamı hakiki olduğundan idedir ve hakikati idenin aracılığına ve biçimine bağlıdır."

İdeal Tipler: Weber'in sosyolojisinde "ideal tipler" sosyal gerçeklikte sıklıkla tekrar eden ve toplumun dinamiklerinden doğan sorunsallarla başa çıkmanın en iyi yollarını tespit etmeye imkân veren soyut kavramları temsil eder.

İdeografi: Frege'nin 1879 tarihli eserin başlığına adını veren bu terim, doğal dilin sınırlarını aşma iradesinden kaynaklanır ve yapay bir dili, matematik önermelerinin psikolojik içeriğini değil, kavramsal, dolayısıyla da nesnel içeriği sembollere dönüştüren "kavramsal bir dil"i tanımlar.

İdeoloji: Gerçekliğin belirli sınıfların çıkarı doğrultusunda çarpıtılmış temsili. Dünya görüşlerinin veya ahlaki ve siyasi doktrinlerin temelinde yatan bu çıkarlara ışık tutmak, gerçekliği anlamakta ve dönüşümünü sağlamaya yönelik adımların atılmasında önemli bir rol oynar.

İdoller (*İdola*): Francis Bacon'ın *Novum organum* eserinde idoller, zihnin doğru şekilde işlemesi için insanın kurtulması gereken önyargılardır. Kabile idolleri, mağara idolleri, çarşı idolleri ve tiyatro idolleri vardır.

İlaç: Galenos'un tıbbında ilaçlar bedenin durumunu değiştirme kabiliyetine sahip olduklarından temel önem taşırlar ve mevsimler veya hastanın yaşı ve cinsiyeti gibi gözlem verileriyle karşılaştırmalı olarak kendilerine özgü niteliklerinin yoğunluk derecesine bağlı olarak yenilikçi, ayrıntılı bir sınıflandırmaya tâbi tutulurlar.

İlahi Takdir: İnsanların kurtuluşunun veya lanetlenmeye mahkûm olmasının insanların kendi eylemlerinden bağımsız ve Tanrı'nın kararına bağlı olduğunu öngören teolojik doktrin. Augustinus'a göre ilk günahtan dolayı bir bütün olarak lanetlenmeye mahkûm olan insanlık, Tanrı'nın inayetine tâbi olan birkaç birey sayesinde kurtuluşa erişebilir.

İlmek: Helenistik astronomide bu terim merkezî bir noktanın çevresinde düzgün bir hareketle hareket eden bir gezegenin katettiği çember için kullanılır.

İmkân: Heidegger'e göre orada-varlık yapısı itibariyle geleceğindeki kendi imkânlarına yöneliktir. Dolayısıyla imkân, orada-varlığın "var olmak zorunda olduğunu" temsil eder.

İmmateryalizm: Berkeley tarafından geliştirilmiş, maddi gerçekliklerin varlığını reddeden, onları Tanrı tarafından zihne aşılanmış fikirlere indirgeyen doktrin. Dolayısıyla *esse est percipi* [var olmak algılanmaktır] şeklindeki ünlü ifade doğrultusunda, şeyler sadece algılandıkları takdirde vardır.

İnanış: Hume'a göre insan psikolojisinin akıldışı bir unsuru. İnanış bilginin bilimsel temelini teşkil edemezse de dış nesnelerin ve bireysel kimliğin varlığı fikrini temellendirme açısından belirleyici sayılır.

İnayet: İnayet geniş anlamda Tanrı'nın insana yönelik faydalı faaliyetleri anlamına gelir. Havari Pavlus insanın sadece Tanrı'nın etkisiyle iyilik yapabileceği tezini savunur; Augustinus, Pelagius'a karşı çıkarak inayetin, "Tanrı'nın karşılıksız armağanı" olduğu için, insanı lanetlenmeden kurtarmak için zorunlu olduğunu öne sürer, ancak örneğin *De libero arbitrio*'da (sonradan reddedeceği), insanın kendi iradesinin de bu süreçte rol oynadığını kabul eder.

İndirgemecilik: İndirgemecilik, üst düzeydeki fenomenlerin açıklamasını, özdeş oldukları tespit edilmiş olan daha temel düzeyde fenomenlere dayandırmayı öngören bir yöntemdir; örneğin zihin ile

beynin özdeş olduğu varsayılırsa, bilinç, nörobiyoloji doğrultusunda açıklanabilir. Çağdaş düşüncenin çeşitli alanlarında bu yöntemi benimseme eğilimi indirgemecilik olarak bilinir.

İstem: Seneca'ya göre *voluntas* [istem] kavramı beşeri faaliyetlerin ilkesi olduğundan öncelikle insanın kendi ahlaki gelişimi için gerekli olan kaynakları kendi içinde bulması için bir çağrıyı temsil eder. Bazı araştırmacılara göre akla eşlik eden ve stoacıların birci ruh kavramını değiştiren, gerçek anlamda bir yetidir. Schopenhauer'e göre istem dünyanın gerçek temeli ve "kendinde-şeyi"dir (temsil ise fenomenidir, salt görünüştür); istemin tek gayesi doğal dünyanın tamamıyla olan aralıksız ihtilafı yoluyla kendini bilinçsizce muhafaza etmesidir.

İşaret Doktrini: Rönesans kültüründe yaygın olan işaret doktrini, doğanın gizli güçlerini birbirine bağlayan bir sempati ilkesinin hâkimiyetindeki evren fikrine dayanır. İşaretler şeylerin dış biçimlerine basılmış olup bu sempatilerin tespit edilmesine imkân verir. Örneğin Paracelsus'un tıbbında, her doğal varlığa yaratıcı tarafından, kullanımının bir göstergesi olan belirli bir görünür biçim bahşedilmiştir. Rönesans dönemindeki en ayrıntılı işaret teorisi Nettesheimli Agrippa'ya aittir.

***İusnaturalizm*:** Doğal hukukun, pozitif hukukun yasalarından daha önemli olduğunu savunan siyasi teori. Antikçağda ve Thomas Aquinas'ın eserlerinde kısaca sözü edilmesi dışında, asıl Hugo Grotius tarafından *De jure belli ac pacis* (1625) adlı eserinde ele alınır. Bu teori gelişimi sırasında çeşitli değişimlere uğrar: Grotius'a göre *ius naturale* bazı akılcı normlar ve iyiliği kötülükten ayırt etme kabiliyetini içerirken, Hobbes'a göre kuvveyle örtüşür, Spinoza'ya göre ise doğa yasalarıyla.

İzlenim: Hume'a göre bu terim "duyum"la eşanlamlıdır.

Jansenizm: Bu doktrinin adını aldığı Hollandalı teolog Jansen'in başlıca eseri olan *Augustinus*'ta (1640) öne sürülen inayet, ilahi takdir ve özgürlük doktrini Kalvinistlerin görüşlerine yakındır. Cizvitlerin ithamları sonrasında bu doktrin 1653'te X. İnnocentius tarafından mahkûm edilmiştir.

Kanıt: Descartes'a göre "apaçık" bir şekilde belli olan özelliktir; doğruyu yanlıştan ayırt etmek için en önemli kriter olan kanıt, yukarıdaki özelliğe sahip olmayan şeylerin kabul edilmemesini öngören Descartesçı yöntemin ilk kuralını teşkil eder.

Karışım: Proklos'un düşüncesinde "karışım" ilkesi sınır ve sınırsızlık ilkelerinin bileşiminden oluşur ve varlığın ilk tezahürüne tekabül eder.

Kategorik buyruk: Kant'ın belirli bir eylemi, ondan fayda sağlayabileceği için değil de kendinde-iyi olarak öngören aklın buyruğu için kullandığı terim.

Kategoriler: Aristoteles'e göre tözler "töz" (*ousia*) adı verilen en üst cinsin altında yer alır;

ilinekler ise dokuz cins altında toplanır (nitelik, nicelik, görelik, mekân, zaman, durum, pozisyon, etki, edilgi). Bu üst cinslere "kategori" adı verilir. Kant *Saf Aklın Eleştirisi*'nde kategorileri düşüncenin *a priori* yapıları olarak görür; deneyimden bağımsız olup zihnin deneyimi düşünmesine imkân verirler.

Katharsis: Kelime anlamı "arınma"dır. Aristoteles'e göre *katharsis* korku ve acıma gibi acı verici duygulardan tragedyadaki temsilleri yoluyla arınma anlamına gelir.

Katılım (*Metheksis*): Anlam açısından "*mimesis*"e yakın olan *metheksis* terimi Platon'un kelime dağarcığında duyusal (tikel) gerçeklikler ile fikirler (şeylerin evrensel modelleri) arasındaki bağıntıyı tanımlayan terim grubuna dahildir. "Bir şeyin, katılımda bulunduğu belirli bir fikre özgü olan temel bir gerçekliğe katılımda bulunmasa nasıl oluşabileceğini bilmediğini yüksek sesle söyleyeceksin" (*Phaidon*, 101c).

Kaygı: İnsanın kendi acizliğinin farkına vardığında hissettiği bu olumsuz duygu Kierkegaard'a göre insanı niteleyen duygusal durumdur, çünkü insan, özgürlüğünün sonsuz sayıda imkâna açık olduğunun, ama yapacağı seçimlerde ona kılavuzluk edecek kriterlere sahip olmadığının bilincindedir.

Kayıtsızlık: Kuşkucular ve stoacılar, ne iyilikle ne de kötülükle sonuçlanan, dolayısıyla ahlaki açıdan nötr olan şeylere ve eylemlere karşı kayıtsızdırlar. Stoacılar gökyüzündeki yıldızların veya başımızdaki saçların sayısının tek mi çift mi olduğu gibi mutlak olarak kayıtsız oldukları şeyler ile zekâ veya sağlık gibi kayıtsız olmayı seçtikleri şeyleri birbirinden ayırt ederler. Geç Stoacılıkta, ahlaki açıdan nötr olmalarına rağmen başkalarına "tercih edilen" kayıtsızlık hallerinden de söz edilebilir.

Kelam: İslam ve Yahudi düşüncesinde bu terim, akılcı argümanların dinin hizmetinde kullanıldığı bir teolojik tartışma yöntemine işaret eder. Tarihçilere göre Yahudilikte de Kelam söz konusudur.

Kendinde-Önerme/Kendinde-Temsil: Bolzano'nun mantık teorisinde, önermeler ve temsiller ne ruhsal bir eylemin ne de dilsel bir formülasyonun karşılığıdır. Kendinde-önerme, önermenin saf mantıksal göstergesidir, kendinde-temsil ise ve özne tarafından yapılan temsilin konusunu oluşturan temsilin nesnel yönünü teşkil eder.

Kendinde-Varlık, Kendisi-İçin-Varlık, Kendinde-ve-Kendisi-İçin-Varlık: Hegel'in önce nesnenin soyut evrenselliği, yani gerçekliğe karşıt olan özü (Kendinde-varlık), sonra nesnenin bir bilinç için bir nesne haline gelmesini sağlayan geçiş (Kendisi-için-varlık), en sonunda da kendinde-varlık ile kendisi-için-varlığın, hakikatle kesinliğin özdeş olduğu diyalektik hareket için kullandığı üçlü.

***Khora*:** Platon *khora*'yı *Timaios*'ta ideal formların mahfazası, yani onları kabul etmeye uygun yer

olarak tanımlar. Dolayısıyla *khora*, ideal arketiplerin eyleminden hareketle duyusal gerçekliklerin oluşumuna imkân veren, formdan yoksun, maddi dayanaktır.

Kilise Babaları: IV. yüzyıl ortalarından itibaren ve özellikle V. yüzyılın Kristoloji tartışmalarında diğerlerinden daha yetkili sayılan, görüşleri inancın temellerini teşkil eden bir grup kilise yazarı böyle tanımlanır. Katolik doktrinde bir yazarın Kilise Babası olarak nitelemesi için sahip olması gereken özellikler arasında iffetli bir hayat, doktrin ortodoksluğu, kilise tarafından onay almış olmak ve Hıristiyanlığın ilk döneminde yaşamış olmak vardır. Batı Kilisesinin ilk dört babası Augustinus, Ambrosius, Hieronymous ve Gregorius Magnus'tur. Yunan Kilisesinin ilk dört babası da Athanasios, Basileios, Johannes Khrysostomos ve Gregorius Nazianzenos'tur. XIV. yüzyılda bu unvan Thomas Aquinas ile Bonaventura da Bagnoragio'ya da verilmiştir.

Kolektif Bilinçaltı: Jung'un analitik psikolojisinde, Freud'un inceleme konusu olan bireysel bilinçaltına insanlığa ortak olan ve her birey tarafından devralınan ruhsal miras anlamında kolektif bilinçaltı eşlik eder.

Konstrüktivizm: Genel anlamda, bilginin nesnelerini insan zihninin bilişsel yapılarının inşa faaliyetinin meyvesi olarak gören epistemolojik yaklaşımlar bütünü kastedilir. Nesne sınıflarına (matematik nesneleri, ahlaki ve estetik özellikler veya daha radikal biçimleriyle gerçekliğin tamamı) bağlı olarak çeşitli türlerde konstrüktivizm söz konusudur.

Kötülük: Augustinus, insanı telafi edilemez şekilde etkisi altına alan kötülüğü bağımsız bir gerçekliğe sahip bir varlık değil de iyiliği yadsımak ve iyilikten mahrum olmak olarak görür. Boethius *Felsefenin Tesellisi*'nde benzer bir yaklaşım sergiler.

Kuantum: "Kuantum" terimiyle enerji salımının bazen klasik fiziğin öngördüğü şekilde sürekli değil, "kuantumlaşmış" enerji veya enerji "kuantumları" şeklinde, aralıklı olması kastedilir. Kuantum teorisi Max Planck'ın klasik elektromanyetizma yasalarıyla çelişen olgular konusunda yürüttüğü araştırmalardan doğar; burada özellikle siyah cisimlerin, yani bütün radyasyonları abzorbe edebilen ve doğasından, malzemesinden bağımsız olarak yeniden yayabilen cisimlerin yaydığı radyasyonlar söz konusudur.

Kuvve: Aristoteles "kuvve" terimiyle maddenin oluşma, yani belirli bir form kazanma konusundaki gerçek imkânını kasteder.

Kuvveler: Kuvveler İskenderiyeli Philon'a göre Tanrı'nın eylemde bulunmasına izin verirler, aynı zamanda da insanın Tanrı'yı tanımasına izin veren formlardır. Philon'a göre ilk iki güç *theos* ile *kurios*, yani Tanrı ile Rab veya yaratıcı kuvve ile hâkim kuvvedir.

Lakırtı: Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'ında sahici olmayan varoluş, her güne özgü, bir şeylerin "konuşulduğu" ve "düşünüldüğü" anonim ve kişilerüstü boyutta

kaybolan varoluştur; Heidegger bu boyutu "lakırtı" olarak tanımlar. Sahici varoluş ise, kaygı yoluyla ölüme-doğru-varlığı insana en özgü imkân olarak kabul eden, böylelikle de karşısına çıkan bütün imkânların sınırlı ve taraflı olduklarını göstererek onları parantez arasına alan varoluştur.

Liberal Sanatlar: Manastır okullarından kent okullarına ve Geç Ortaçağ üniversitelerine kadar ortaçağ okullarının temel öğretimini teşkil eden disiplinler bütünü. Liberal sanatlar *trivium* (gramer, diyalektik, retorik) ve *quadrivium* (aritmetik, geometri, müzik, astronomi) olmak üzere ikiye ayrılır.

***Logos*:** Felsefe geleneğinde birçok anlamı olan terim (kelime, zihinsel kabiliyet, akıl yürütme, kavram). İlk anlamı dille bağlantılıdır: hem "kelime" hem de akılcı "söylem," dolayısıyla da akıl yürütme ve kavram demektir. Daha sonra insanın zihinsel yetileri anlamını da kazanacaktır. Stoacılıkta *logos*, maddeyi düzenleyen ve her şeyi yöneten akılcı ilkedir. Evrene içkin olan, beşeri eylemlerin erdemli olmak için uyması gereken yasadır.

***Maieutika*:** Sokrates'in ebe annesinden öğrendiğini söylediği, müritlerinin zaten sahip olduğu ve gün yüzüne çıkmayı bekleyen hakikati "doğurmalarına" yardımcı olmak için başvurduğu teknik.

Makrokozmos: Başka bir deyişle evren; zıt uçtaki karşılığı mikrokozmostur.

Manastır Hayatı: Karşılıklı kontrol ve ruhsal yardımın söz konusu olduğu cemaatler içerisinde keşişlerin kolektif olarak yaşadığı dindar hayat şekli.

Maniheizm: III. yüzyılda İranlı Mani tarafından ortaya atılmış, gnostik temelli, gerçeklikte Işık ve Karanlık gibi faaliyet gösteren iki zıt ilke olan İyilik ile Kötülük arasındaki düalizme dayalı bir din. Maniheizme göre dünya kötülüğün ürünüdür, dolayısıyla Maniheist ahlak bedeni horgörür ve belirli çilecilik biçimlerini savunur.

Mantık Cebiri: İngiliz matematikçi George Boole'un mantığın matematikleşme sürecini tarif etmek için kullandığı ifade; buna göre mantığı niteleyen tümdengelimci süreçler matematiksel analize tâbi tutulabilir ve biçimsel kurallar doğrultusunda cebirsel dönüşümlere dayandırılabilir.

Mekaniklik: Kurucusu Galilei sayılabilecek, modern çağın felsefi ve bilimsel yönelimi; mekaniklik, olguları sadece mekanik özellikleri (büyüklük, şekil, kısımların düzeni, hareket) ve katı bir nedensel belirlenimcilik doğrultusunda açıklar.

Metafizik: Bu terim ilk olarak Aristoteles tarafından "fizik eserlerinden sonra"ki (*meta ta physika*) eserlerinde yer alan ve gerçekliğin birincil nedenlerini araştırdığı için bu adı alan "birincil felsefe" anlamında kullanılır. Bu terim daha sonra maddi dünyanın dışında ve üzerinde konumlandırılan bütün ilkeler ve gerçeklikler için kullanılacaktır. Kant'la bu terim farklı bir anlam kazanır, çünkü Kant deneyimi aştığını ve koşulsuz ve aşkın

olanın bilgisine eriştiğini iddia eden metafiziğin bilim yönünü reddederken, *Gelecekte Bir Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizik İçin Prolegomena*'da "metafiziği," "*a priori* kavramları ve farklı kökenlerine göre ayrımlarını" ve özellikle "bu kavramlardan tümdengelim yoluyla sentetik bilgi imkânını" inceleyen "aklın eleştirisi"ni kastedecektir.

Mikrokozmos: Evrenin bütününü yansıtabilen "küçük bir kozmos" olarak görülen insan için kullanılan terim.

***Mimesis*:** İdeler ile duyusal şeyler arasındaki bağıntı için kullanıldığından Platoncu düşüncede ideal dünya ile duyusal dünya arasındaki bağıntıyı tanımlamak açısından büyük önem taşır.

Mit: Yunanca *mythos* terimi "kelime," "söylem" veya "anlatım" demektir. *Mythos*'larda anlatılan tanrıların ve kahramanların hikâyeleri yoluyla dünya ve dünyada meydana gelenler kavranmaya ve anlatılmaya çalışılır. Felsefe sayesinde akılcı söylemin (*logos*) doğmasıyla *mythos* hakikati açıklama anlamını giderek kaybedecek, akıldışı ve masalvari söylemle eşdeğer hale gelecektir. Schelling'e göre, felsefesinin en temel unsuru olan mit, fikirlerin duyusal tezahürünün başlangıçtaki aracıdır; Schelling bu anlamda, bilgi ile hayatı birbirine entegre edip mitin ayrıcalıklı mekânı olan, insanlığı yeniden eğitecek şiiri yeniden yaratacak "yeni bir mitoloji" veya "akıl mitolojisi" ortaya atar.

Mnemoteknik: Farklı türden kavramları, uzun ve karmaşık listeleri, hatta kural ve kavram sistemlerini baştan başa hatırlamaya imkân veren bir tekniktir.

Mod: Katı bir özsel birciliğinin savunucusu olan Spinoza'ya göre modlar Tanrı'nın niteliklerinin gerekli değişiklikleridir, yani örneğin uzam niteliğinin değişikliği olan tekil cisimler ve düşünce niteliğinin değişikliği olan tekil düşüncelerdir.

Modernizm: XIX. yüzyıl sonlarında, Hıristiyanlık ile çağdaş düşünce arasında diyalog kurulması amacıyla geliştirilen Katolik düşünce akımı. Modernizm, Kutsal Metinlerin okunmasında uygulanan eleştirel-filolojik yönteme Kilise yönetiminde, daha gelenekçi çevrelerin karşı çıktığı radikal bir yenilenme projesinin eşlik etmesini öngörür. Hareket daha sonra X. Pius tarafından 1907 tarihli *Pascendi dominici grigis* başlıklı genelge ile kınanacaktır.

Monad: Pythagorasçılara göre monad, sayısal çoğulluğun ve kendiliklerin temelindeki birim anlamına gelir. Matematik ve sihir konulu yazılarında bu kavramı yeniden ele alan Giordano Bruno monadları cisimlerin hem en küçük unsurları hem de dinamik yapıları olarak görür. Leibniz ise bu terimi, evrenin tamamını kendi konumundan veya bakış açısından yansıtan bireysel töz için kullanır.

Monopsişizm: İbn Rüşd tarafından geliştirilip Sygerius de Brabantia tarafından yeniden ele alınan,

aktif veya "fail" olsun, pasif veya "maddi" olsun, aklın tekliği doktrini; Thomas Aquinas bu doktrini Hıristiyanlığın ölümden sonra ruhun ölümsüz olacağına dair doktrinle uyumsuz sayar.

Mos maiorum: Latin dünyasında *mos maiorum* ("ataların gelenekleri"), topluma hâkim siyasi ve ahlaki değerler bütününe işaret eder; bu kavramı hararetle savunan Cicero onu gerçek anlamda hakiki bilgi kaynağı sayar.

Mutlak Tarihsellik: Bu kavrama göre gerçekliğin tamamı tindir ve tin tarihtir. Bu durumda tarihsel bilgi, tarihsel olayların analizinde kullanılan felsefi kavramların ifade ettiği evrensel ile bireysel bir olayın temsili arasındaki *a priori* sentezdir. Dolayısıyla mantığın konusu olan evrensel hep somut evrenseldir, tarihsel seyri bağlamında tinle birdir, bundan dolayı da tarihsel bilgi, teorik geçerliliğin atfedilebileceği tek bilgi şeklidir. Bu görüş beraberinde zorunlu olarak felsefe, tarih felsefesi ve tarih metodolojisi arasında mütekabiliyet getirir.

Mutlaklık: Fichte'ye göre felsefi düşüncenin "mutlak" niteliği aşkın formların oluşumunu ilksel ilkelerinden hareketle yeniden kurgulama kabiliyetine dayanır; bu anlamda Ben, Ben-Değil ve aralarındaki bağıntılar mutlak ilkelerdir. Schelling'e göre bu terim gerçekliğin, bilinç ve bilinçaltı, sonluluk ve sonsuzluk, doğa ve ruh şeklinde ayrılmadan önceki tek ve mutlak derecede basit temeline işaret eder. Hegel mutlaklığa dinamik bir unsur katarak onu hakikatin, öznelliğin ve nesnelliğin dolaysız birliği içinde kendi olmasına imkân veren hareketin başı ve sonu haline getirir; Hegelci mutlaklık "aslında olduğu şeyi sadece en sonda olan" bir "sonuç"tur.

Neden/Nedensellik: "Nedensellik" ile genel anlamda, iki şey veya olgu arasındaki bağlantı kastedilir; buna göre birincisi (neden) zorunlu olarak ikincisine (sonuç) yol açar. Hume nedensel bağıntıyı, zihin tarafından iki olgu arasında belirlenen ilişki olarak algılayacaktır; iki olgu birbirinden ayrıdır ve bir sonucu bir nedene zorunlu olarak dayandırmamıza imkân verecek bir öngörüde bulunmak mümkün değildir.

Nihilizm: Latince *nihil*'den (hiçlik) türetilen nihilizm, Nietzsche tarafından hem modern insanın hayattan ve içgüdüsellikten uzak durumunu (pasif nihilizm) hem de geleneksel değerleri aşma girişimini (aktif nihilizm) tanımlamak için kullanılır.

Nitelik: Descartes'a ve Spinoza'ya göre nitelikler, tözü özsel olarak tanımlayan özellikler veya belirlenimlerdir. Spinoza'ya göre tek tözün nitelikleri sonsuz ise de insan, düşünce ve uzam olmak üzere sadece ikisini algılayacak durumdadır.

Noesis/Dianoia: Platon'a göre aklın (*nous*) fikirleri doğrudan yakalama eylemidir. *Devlet*'te akılcı bilgi veya *episteme*'nin ikinci ve son safhasını teşkil eder. *Noesis* ile *dianoia* ("söylemsel düşünce") akılcı bilgiyi (*episteme*)

oluştururlar; görüş (*doxa*) ise duyumları temel alır.

Noesis/Noema: Husserl'e göre yönelimselliğin tanımından hareketle, öznenin yönelimsel eylemi *noesis*, nesnel yönü ise (hatırlanan, algılanan vs) *noema*'dır.

Noumen: Kant'ın kelime dağarcığında "kendinde-şey"dir, kendinde ve kendisi-için öğrenilme imkânı olmadan, yani bilginin aşkın şartlarından ayrı olarak, saf düşüncenin (*nous*) nesnesi olabilir.

Nous: Felsefi düşüncenin en başından beri kullanılan bu terim "akıl" veya "zekâ" olarak (düşünceye eğilim değil de aklın eylemi anlamında) tercüme edilebilir. Anaksagoras'a göre "*nous*" zekâ, yani kaosa düzen vererek dünyaya biçim ve hayat kazandıran birincil, bağımsız ve ayrı ilke anlamını kazanır. Plotinos'un düşüncesinde *nous* veya akıl, birlik ile çoğulluğun mükemmel bir şekilde bir araya geldiği ikinci hipostazı temsil eder. *Homou panta*, yani "her şey bir arada"dır ve gerçekliğin azami birleşme derecesini temsil eder. Akılda düşünce ve düşünülen örtüşür; akıl kendi içeriğini dışardaki şeylerle ilişki halinde olmadan düşünebilir, yani tamamıyla kendi içinde düşünür.

Ockham'ın Usturası: Ockhamlı William'ın doğa felsefesi bağlamında uyguladığı yöntem bu adla bilinir; buna göre bilimsel açıklamalarda en basit ve deneyime en yakın hipotezlere başvurulur ve her türlü işe yaramaz süreç ile tikel şeylere ortak evrensel gerçeklikler ortadan kaldırılır.

Oidipus Kompleksi: Karşı cinsten ebeveyne cinsel duygularla bağlanmanın yanı sıra, aynı cinsten ebeveyne hem özdeşleşmeye hem de rekabete dayalı, karışık bir tavır gösterme. Freud'a göre yetişkin kişiliğin gelişimi bu dinamik yoluyla şekillenir.

Onay: Stoacılığın dağarcığına özgü olan bu terim, nesnenin duyular üzerindeki eyleminin sonucu olan temsilinin değerlendirilmesine ve onay verilmesine imkân veren zihinsel ve istemli eylem için kullanılır.

Ontoloji: Kendinde-varlığın incelemesi. Ontoloji varlığın temel özelliklerini, yani her varlığın sahip olmak zorunda olduğu özelliklerini kapsar.

Ontolojizm: Gioberti'nin düşüncesinin temel yönelimidir; ona göre bütün fikirler temel bir fikirden, Kant'ın bütün kategorilerini kendinde toplayan varlık fikrinden kaynaklanır.

Orada-Varlık (Dasein): Heidegger'e göre insanın diğer varlıklardan, yani şeylerden ayrı olan kendi varlığı. Başlıca özellikleri dünyayla hem teorik hem de özellikle pratik bir şekilde ilişki halinde olmaktır, bu da nesnelere "ihtimam göstermek"ten ve daha genel anlamda varlığı anlamaktan ibarettir. Orada-varlığın var olması, "dışarıda var olmak" anlamına gelir; kendi imkânını açılım anlamında "dışarıda var olmak"tır, dolayısıyla orada-varlık statik olmaktan ziyade "olmak zorunda olmak" olarak görülmelidir.

Orantı: Eukleidesçi geometride bu terimle sayılar, doğru parçaları veya geometrik şekiller arasındaki oranların eşitliği kastedilir. Eukleides tarafından *Elementler*'in V. kitabında formüle edilen orantı teorisi geometrinin aksiyomatik olarak düzenlenmesi açısından temel bir geçişi teşkil eder.

Organik Psikiyatri: Akıl hastalıklarının temelinde beyinde makroskopik, histolojik veya biyokimyasal bir lezyonun yer aldığını belirleyen veya varsayan araştırma akımı. XIX. yüzyılda, organik psikiyatrinin en önemli temsilcisi olan Alman psikiyatr Emil Kraepelin çeşitli akıl hastalıklarını sınıflandırarak her birine organik bir neden atfeder. Hastalar tıbbi olarak tedavi edilir ve psikiyatri hastanelerinin koğuşlarına kapatılır.

***Otium*:** Epikurosçu "gizli yaşa" (*lathe biosas*) doktrininin karşılığı olan Latin *otium* [atalet] Lucretius'a göre Roma dünyasında en çok yayılmış olan stoacı erdemler ideallerinin yanında münzevi bir hayatın değerlerini yüceltir. Roma stoacılığının başlıca temsilcisi olan Seneca bu kavramı yeniden ele alarak bir diyalogda felsefeye ve doğa tefekkürüne adanmış münzevi hayat ile stoacı toplumsal sorumluluk idealini uzlaştırmaya çalışır.

Ölüme-Doğru-Varlık: Heidegger "ölüme-doğru-varlık" ile yaşayan ve bundan dolayı ölümü "önceleyen," ölümü gerçekleştirmeyi değil, onu sadece en kendine özgü imkân olarak muhafaza etmeyi hedefleyen, orada-varlığa özgü bir özelliği kasteder. Orada-varlık ölüme-doğru-varlığı benimseyerek kendi imkânlarını sürekli aşma anlamında kendi özüne açılır.

Özel (veya Sınırlı) Görelilik: Einstein'ın 1905'te geliştirdiği ve bütün fizik yasalarının temelindeki atalet sistemlerinin eşdeğerli olduğunu, bütün referans sistemlerindeki ışığın hızının da sabit olduğunu öngören teorileri tanımlayan kavram.

Özler: Husserl'in Yunanca *eidos* adını da verdiği özler veya "eidetik formlar" fenomenolojik incelemenin konusudurlar ve *epokhe*'nin indirgeme işleminden sonra geriye kalanlardır.

Paradoks: Yunanca "karşı" anlamına gelen *para* ile "görüş" anlamına gelen *doxa*'dan oluşur. Paradoks terimiyle yaygın olarak apaçık sayılan şeylere karşıt olan beyanlar kastedilir; daha teknik anlamda mantıklı önermelerden görünürde doğru olan çıkarsamalar yoluyla elde edilen saçma beyanlardır.

Patlama: Stoacı doktrine göre evren bütün canlı gerçeklikler gibi bozulmaya ve yok olmaya tâbidir. Evrenin sonu, hem çözülmesine neden olacak hem de sonsuz bir yokoluş ve yeniden doğuş döngüsü içerisinde yeni bir evrenin oluşumuna kaynak olacak bir patlamayla (*expyrosis*) gerçekleşecektir.

Patristik Felsefe: Hem Kilisenin Kilise Babaları olarak tanımladığı düşünürlerin hem de II ila VII. veya VIII. yüzyıllar arasında

yaşamış bütün Hıristiyan yazarların doktrininin incelemesi.

Pelagiusçuluk: Augustinus'un akranı olan keşiş Pelagius'tan ilham alınan bu teolojik akım, insanın ilahi takdirin müdahalesi olmadan, sırf kendi gücüyle iyilik yapma, yani günah işlememe yetisine sahip olduğunu savunur.

Piyetizm: XVII. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'da ortaya çıkıp sonraki yüzyılda Almanca konuşulan bölgenin dışında da yayılan Lutherci akım. Çok katı bir ahlaki anlayışı ve dönemin Protestan kiliselerinin dogmatik ve entelektüel inancına karşılık daha "içten" inancı temel alır ve dindarlığın daha aktif, daha coşkulu olması gerektiğini savunur.

***Pleroma*:** Özellikle Valentinos'un Gnostisizminde *pleroma* terimiyle kutsal olanın "bütünlüğü," *aeon*'ların hiyerarşisini içermesinden kaynaklanan mükemmelliği kastedilir.

***Pneuma*:** Stoacı fizikte kullanılan bu terimle doğanın tamamını kapsayan ve onu destekleyen yaşamsal nefes kastedilir. *Logos*, *pneuma* yoluyla var olan her şeyi canlandırır ve düzenler. Galenosçu tıpta *pneuma* hem fizyolojik hem de ruhsal hayatın yaşamsal ilkesini temsil eder. Kanın kaynağı sayılan bitkisel *pneuma* damarlarda dolaşarak bedeni besler; merkezi kalp olan yaşamsal *pneuma* arterlerde dolaşır; ruhsal *pneuma* da sinir sisteminin içindedir ve duyumlarla bilinçten sorumludur.

Postmodernizm: Edebi eleştiri bağlamında ortaya çıkan bu terim 1979'da Lyotard'ın *Postmodern Durum* başlıklı kitabının yayımlanmasıyla felsefe dağarcığına dahil oldu. Bu terimin uygulandığı farklı tavırların ortak teorik çekirdeğini tespit etmek zorsa da bu tavırlar ortak noktası, Aydınlanmanın, İdealizmin ve Marksizmin "büyük anlatımları"yla, her şeyi kapsayan vizyonlarla ve akla güvenle özdeşleşen modernizmin sona erdiğini teyit etmeleridir. Bütün sistematik iddialardan vazgeçiş, çoğulluk, çokluk ve farklılık gibi kategorilerin değer kazanmasına eşlik eder.

Pragmatizm: XIX. yüzyıl sonlarında Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan düşünce geleneği. Tek bir anlama sahip olmamasına ve birbirlerinden çok farklı teoriler için kullanılmasına rağmen, bu terim bilgi ile eylem arasındaki bağıntıyı değerlendirmeye yönelik ortak eğilime işaret eder ve teorik çalışmaların hareket noktası ile başarısının ölçülmesi için göz önüne alınan noktanın kaçınılmaz olarak pratik hayatın alanı olduğunu gösterir.

Pratik Hayat: Seneca'nın düşüncesinde teorik hayata (*bios theoretikos*) karşıt olarak sunulan ve kamusal hayatta sorumluluk üstlenmenin önemine işaret eden aktif hayat ideali. Ancak Seneca teorik hayatın sosyal sorumluluklar açısından kendinden bir engel olmadığını da vurgular.

Psikognozi: Brentano'ya göre "psikognozi" (veya tanımlayıcı psikoloji), "psikofizik"in konusu

olan fiziksel olgulardan yönelimsellikleri açısından ayrı olan psişik fenomenlerle ilgilenen ağırlıklı olarak felsefi temelli disiplindir.

Rectitudo: Anselmus *De veritate*'de [*Hakikat Üzerine*] *rectitudo* [doğruluk] terimiyle bir önermenin hakikatini, yani şeyleri gerçeklikte olduğu şekliyle sunmasını ve kelimelerle zikredilen şeyler arasında bağlantı kurulmasını kasteder. Bu terim bilimsel dağarcıktan kaynaklanırsa da Patristik gelenek ve Anselmus'un düşüncesi dahilinde ahlaki ve bilişsel bir anlam da kazanır.

***Res Cogitans* ("Düşünen Şey"):** Descartes'a göre iki tözden biridir ve zihin, hayal gücü, irade ve duyumu kapsayan zihinsel faaliyetler bütününden ibarettir.

***Res Extensa* ("Uzamlı Şey"):** Descartes'a göre uzamlı töz, yani genel anlamda maddeyi nitelemek için kullanılan terim. Bu kavram deneycilikle birlikte tartışmaya açılacaktır, çünkü deneyimin verileri niteliksel duyumların bütünü (renkler, tatlar, kokular vs) sayılınca uzam, cisimli tözlerin niteliğinden ziyade duyumlardan soyutlama yoluyla elde edilmiş bir fikir olarak görülür.

Retensiyon: Husserl'e göre bu terimle algının, bir fenomenin zamanın içsel bilincinde bir bütün olarak öğrenilmesini temin etmek için şimdiki bölümleri ve protensiyon, yani bilincin ilerideki bölümlerle ilgili öngörüsü ile birlikte önceki bölümlerini (örneğin bir melodinin notalarını) muhafaza eden mekanizma kastedilir.

Ruh: Arkaik Yunan kültüründe *psykhe* "yaşamsal soluk," yani nefes için kullanılırdı. Pythagorasçılıkta insanda mevcut olan ölümsüz ve ebedi ruhsal ilke işlevini kazanmaya başlar. Sokrates'e göre ahlaki ve zihinsel bilincin merkezi ve insan doğası konusundaki ahlaki düşüncenin odağıdır. Aristoteles "ruh" terimiyle bedenin kendine özgü yaşama kabiliyetini, canlı varlık biçimini kasteder. Bedenden ayrı bir gerçeklik değil, ona hayat veren "ilk eylem"dir. Aristoteles üç ruh türünü birbirinden ayırt eder: bitkilere özgü bitkisel ruh; hayvanlara özgü duyusal ruh; ve insana özgü zihinsel ruh. Plotinos'un hipostazlarının üçüncüsü ve sonuncusu olan ruh, zihne kıyasla daha yüksek bir çoğulluk derecesi içerir, zamanla bağlantılıdır ve cisimler dünyasında mevcuttur. Plotinos'a göre ruh duyusal dünya ile anlaşılabilir dünya arasında yer alır ve üç düzeye ayrılır: ruhun kendisi, dünyanın ruhu ve bireysel ruh. Rönesans'ta bu terim doğanın tamamının canlı bir organizmaya benzetildiği bir dünya görüşü bağlamında sıklıkla kullanılır, dolayısıyla kendisini hareket ettiren ilke kendi içindedir (tikel gerçekliklerin ruhu veya dünyanın Ruhu). XVI. yüzyılda canlı ve duyusallık sahibi doğa anlamındaki gerçeklik kavramı büyü-Hermetizm geleneği (Paracelsus ve Agrippa) ve natüralist gelenek (Telesio, Bruno ve Campanella) tarafından da benimsenir.

Ruh-Beden Düalizmi: Descartesçı felsefe bağlamında en temel düalizm, iki ayrı töz türünün varlığını öne sürendir: bedensel töz (*res extensa*) ve düşünen veya ruhsal töz (*res cogitans*).

Ruhun Statiği ve Mekaniği: Herbart'ın psikolojisine göre zihinsel temsiller insanın ruhu üzerinde etkili olan güçlerdir; zıt oldukları takdirde birbirlerini engellerler, tersi durumda birleşirler. Herbart "ruhun statiği" ile temsillerin denge halinin, "ruhun mekaniği" ile de zaman içindeki seyirlerinin incelemesini kasteder.

Saf Edim: Aristotelesçi geleneğe özgü bu kavram Giovanni Gentile tarafından idealist ve içkinci açıdan yorumlanır. Saf edim, içerik olarak değil de Aristoteles'in dediği gibi "düşüncenin düşüncesi" veya "düşünen düşünce" olarak algılanan düşünme fiilidir. Saf ruh anlamındaki benlik düşünme fiili sırasında sadece kendini değil, ona içkin olan gerçekliğin tamamını ortaya koyar.

Sağduyu: Bütün insanlara ortak ve deneyimden bağımsız, kendiliğinden doğan inanışlar bütünü.

Sanat: Schelling'e göre sanat felsefenin "organı ve belgesi" ve sonlu ile sonsuz, bilinç ile bilinçdışı, özgürlük ve zorunluluk arasındaki mutlak özdeşleşmenin gerçekleşmesidir. Hegel'in düşüncesinde sanat mutlak tinin bilimlerinin hiyerarşik sistemine dahildir ve mutlak tinin ilk ânını temsil eder (diğerleri artan önem sıralamasına göre din ve felsefedir); bu tabloda sanatsal güzellik, hakikati duyusal dolaysızlık yoluyla ifade eder.

Sansür: Genelde fikirlerin dolaşımının otoriteler tarafından, ahlak, din ve devlet açısından tehlikeli sayılan eserler için yayımlanma yasağı (ve gerektiği takdirde sansürlü eserlere el koyma ve yok etme) yoluyla kontrol altına alınması kastedilir. Başta *Encyclopédie* olmak üzere, Aydınlanma döneminin birçok eseri sansüre uğrar. Aydınlanma kültürünün giderek kabul görmesiyle sansür biçimleri de (yasaklar, siyasi baskılar, basın yoluyla kampanyalar), yazarların düşünce özgürlüklerini icra etmek ve eserlerini dolaşıma sokup yaymak amacıyla sansürden kaçınmak için başvurduğu stratejiler de çeşitlenir.

Seçim: Epiktetos'un felsefi düşüncesinin merkezinde yer alan seçim (*prohairesis*) kavramı, insanın sadece ve sadece kendisine bağlı olan tek yetisidir ve onun giderek içsel iyiliğe ve özgürlüğe, yani dışarıda olan her şeyden tam bağımsızlığa ulaşmasına imkân verir

Seçim ve Birleşim: Yapısalcılıkta "seçim"le bir paradigma içerisinde sesbirimlerin ve biçimbirimlerin seçilmesi, "birleşim"le de anlamlı bir cümle şeklinde dizilmeleri kastedilir.

Sembolik Form: Cassirer bu terimle ruhun faaliyetlerinin tezahürünü kasteder; ruhu ifade eden semboller onun deneyim ve bilgi nesnelerini oluşturmasına imkân verir. Dil, sanat, mit, bilim ve ahlak

gibi ruhun yaratıcı enerjisine tanıklık eden bütün kültürel üretimler sembolik formlardır. Sembol yaratma eğilimi, Cassirer'in "sembolik hayvan" olarak tanımladığı insanın temel özelliklerinden biridir.

Sempati: XV ile XVI. yüzyıllar arasında, doğa felsefesi gibi hermetik doktrinlerde insanın mikrokozmosu ile evrenin makrokozmosu başta olmak üzere bütün doğal gerçeklikleri birbirine bağlayan bir sempati ilişkisi önemli bir yere sahiptir. Rönesans'ın büyücülerinin ve filozoflarının kozmik sempati güçleri üzerinde etkili olduklarına inandıkları araçlar arasında tılsımlar, astroloji, simya, tıp ve doğal büyü yer alır.

Senkretizm: Senkretizm terimiyle, özellikle Hıristiyanlığın ilk zamanlarında, Hıristiyanlığın henüz yaygın bir din olmadığı ve Pythagorasçılık ile Orpheusçuluğun, mistisizm ile Keldani astrolojisinin, Mısırlı tanrıların ve Hint jimnosofistlerinin yeniden canlandığı dönemde çeşitli dinî ve felsefi geleneklerin birleşimi kastedilir. Gnostisizm, erken dönem Hıristiyanlığın senkretizminin ürünü sayılabilir. *Corpus Hermeticum* da dinî bir senkretizm örneği sayılır.

Sentetik Yargı: Kant'a göre belirli bir duyusal deneyimi temel alan yargıdır; bilgimizin artmasını sağlayabilirse de evrensellik ve zorunluluk düzeyine ulaşamaz.

Sınırsız Gösterme Süreci: "Sınırsız gösterme süreci," yorumcunun bir göstergenin anlamını belirlemek için başka bir göstergeye gönderme yapması gerektiği, bu göstergenin de ancak başka bir gösterge ile açıklanabileceği ve böylece sonu gelmeyen bir geri gidiş içinde devam eden anlamlandırma karakteri olarak tanımlanır.

Sibernetik: Hayvanlar âleminde ve makinelerin dünyasında iletişim mekanizmalarıyla ilgilenen bilim.

***Sinn/Bedeutung*:** Frege'nin geliştirdiği terminolojide bir terimin veya dilsel bir ifadenin anlamını oluşturan iki unsur. *Sinn* (anlam veya niyet), dilsel bir göstergenin göndermede bulunduğu nesneyi zihinde canlandırma şeklidir, *Bedeutung* da (gönderim veya uzam) *Sinn*'in tespit etmeye imkân verdiği şeydir.

Siyasetin Bağımsızlığı: Machiavelli'nin siyasetin doğasını ahlaki veya teolojik meselelerden bağımsız olarak incelerken başvurduğu gerçekçi yaklaşım için kullanılır.

Sofist: *Sophia* [bilgelik] ve *sophos* [bilge] ile bağlantılı olan bu terim, MÖ V. yüzyıldan itibaren Platon'dan dolayı giderek alçaltıcı bir anlam kazanır. Platon'un diyaloglarında sofistler "bilgeymiş gibi konuşanlar"dır; dolayısıyla sofistler sadece görünürde bilgi sahibidir ve akılcı argümanların gücünden ziyade retorik yöntemlerden faydalanırlar. Bu terimle aslında tarihten dilbilime, retorikten felsefeye uzanan teknolojik bilgilere sahip "bilgi profesyonelleri"nin heterojen hareketi kastedilir.

Sonsuzluk: Kelime anlamı sonu olmayan, yani ne sınırları ne de ölçüsü olandır. Antikçağ düşüncesinde olumsuz bir anlamı olan bu kavram Hıristiyanlıkta yeniden ortaya çıkar ve Tanrı'nın sıfatı haline gelir, Rönesans'ta da Giordano Bruno'nun düşüncesinde önemli bir yeri vardır.

Sorumluluk İlkesi: Hans Jonas'ın aynı adlı kitabıyla (1979) ün kazanan "sorumluluk ilkesi"ne göre kişinin, eylemlerinin sonuçlarını ahlaki olarak üstlenmesi gereklidir. Dolayısıyla bu terim, bireysel seçimlerin etki ettiği sosyal boyuta işaret eder ve günümüzde siyasi, ekonomik, kültürel veya bilimsel otoriteye sahip olanların gelecek nesillere karşı sorumluluğunu vurgular.

Sosyal Darwinciler: Bu ifade XIX. yüzyıl sonlarında Darwin'in teorilerinin kavramlarını beşeri toplumlara uygulayanlar için kullanılır. Beşeri toplumların itici gücü anlamındaki "ölüm kalım mücadelesi" ilkesini temel alan bu kavram, ardında belirlenimci, bireyci ve potansiyel olarak ırkçı bir fikrin yattığını öne süren düşünürler arasında tartışmalı bir anlam kazanmıştır.

Sosyal Statik ve Dinamik: Comte'un sosyolojisine özgü terimlerdir. Sosyal statik toplumun yapısını, yani toplumun uyması gereken temel düzen ilkesini inceler; bu ilke, canlı cisimlerin bir araya gelme eğiliminden ibarettir ve Comte'a göre beşeri toplumların en temel bağlantısını teşkil eder. Sosyal dinamik ise toplumu dinamik yönü ve özellikle entelektüel gelişimiyle bağlantılı evrimsel süreçleri açısından ele alır.

Sosyoloji: Pozitivizm dahilinde özerk bir bilim olarak görülen sosyoloji (Comte sıklıkla sosyal fizik terimini de kullanır), doğa bilimlerinin yöntemleri doğrultusunda toplumun yapılarının ve yasalarının incelemesidir.

***Subtilitas*:** Cardano'nun natüralist düşüncelerinde merkezî öneme sahip olan *subtilitas* ("incelik") hem doğal faillerin eylem şekli hem de olguların katı ve deneysel analizine yönelik felsefi araştırma tekniğidir.

***Suffragette*:** İngilizcede kadınların oy hakkını savunan kişi anlamına gelir. XX. yüzyıl başlarında icat edilen bu terim gruplar ve dernekler halinde bir araya gelerek oy hakkını talep eden kadınlar için aşağılayıcı anlam taşır. Öncelikle Anglosakson bir olgu olan *suffragette* hareketi Emmeline Pankhurst'ün 1903'te Women's Social and Political Union'u [Sosyal ve Siyasi Kadın Birliği] kurmasıyla başlar.

***Summa*:** Ortaçağ teolojisinde *summa*, bir yazarın belirli bir konudaki bütün eserlerini içerir. XII. yüzyılda katedral ve manastır okullarında öncelikle Kilise otoritelerinin hükümlerini kapsayan *summa*'lar daha sonra, başka eserlerin de dahil olmasıyla üniversite öğretimi bağlamında gerçek anlamda birer elkitabı haline gelirler.

***Suppositio*:** Bir önerme içerisindeki bir terimin bir nesneye göndermede bulunma kabiliyeti

(kelime anlamı "yerine geçmek"tir). *Suppositio*'nun en önemli teorisyenlerinden olan Ockhamlı William'a göre üç çeşit *suppositio* söz konusudur: Göndermede bulunulan bir nesne olabilir (örneğin "İnsan bir türdür" gibi basit *suppositio*), somut bir birey ("Her insan bir hayvandır"da olduğu gibi bireysel *suppositio*) veya maddi *suppositio*'da olduğu üzere sadece terimin kendi olabilir ("Köpek, beş harfli bir kelimedir").

***Synderesis*:** Bonaventura da Bagnoregio başta olmak üzere ortaçağ filozofları ve teologları *synderesis* ile iradenin ahlaki iyiliğe yönelik eylemlerde bulunma konusundaki doğal eğilimi kastederler.

***Synolon*:** Bu terimle Aristotelesçi metafizikte gerçekliğin formunu ve maddesini içeren bireysel bir töz kastedilir.

Şema/Şematizm: Modern düşüncede ilk kez Francis Bacon tarafından kullanılan ve şeylerin içkin yapısını ya da "form"unu ifade eden terim.

Tanrı'nın Ölümü: Modern nihilizmin gerçekleştiğini ve insanın güç isteminin bir ürünü oldukları anlaşılan değerlerin içinin boşaldığını göstermek için Nietzsche tarafından geliştirilmiş kavram.

Tanrı'nın Şehri: Augustinus'a göre Tanrı'nın şehri mutlaklık ve erdem arayışına adanmış bir hayat modelini temsil eder ve dünyevi arzuların tatmin arayışının ve insanın kendisine sevginin hâkim olduğu dünyevi hayatın zıddıdır. Augustinus *De civitate Dei*'de bu iki modeli kıyaslarken ve daha sonra Hıristiyanlık ile pagan kültürü arasındaki ilişkiler üzerine düşünürken tarih felsefesi konusunda ilk girişimde bulunmuş olur.

Tanrısallık: Feuerbach'a göre tanrısallık beşeri niteliklerin yansımasıdır. Bu yansıma, doğaya bağımlılığı aşma zorunluluğundan ve insanda irade ile güç arasındaki ayrımın algısından doğar.

Tarihsel Materyalizm: Tarihsel gelişimin belirleyici güçlerinin tinsel veya kültürel boyutta değil, ekonomik faktörlerde yattığını öne süren Marksist kavram.

Temsil: Schopenhauer'in Kant'tan türettiği, ama anlamını büyük ölçüde değiştirdiği bir terim. Bu terim özne ile nesne arasındaki bilişsel bağıntıya işaret eder; buna göre nesne bilen özne tarafından üretilmiş basit bir görüntüye dönüşür.

Teofani: "Teofani"yle, yaratılmış evrenin Tanrı'nın tezahürü olduğu kastedilir (Yunanca *theos*, yani "Tanrı" ve *phainein*, yani "tezahür etmek").

***Theologia nostra*:** Scotus'un *theologia Dei* (Tanrı'nın kendi hakkında bilgi sahibi olması) ve cennetlik ruhların teolojisiyle (Tanrı'nın doğrudan tefekkürü) birlikte öne sürdüğü üç teolojiden biri. *Theologia nostra* [Bizim teolojimiz], insanın Kutsal Metinlerdeki vahiyler yoluyla edindiği bilgidir; Tanrı konusunda sadece insan zihninin kabul edebileceği türden bilgiyi içerdiğinden her halükârda doğal bir teolojidir.

Tılsım: Ficino'nun Yeni-Platoncu felsefi dilinde tılsım insan tarafından üretilen ve daha üstün varlıkların ruhunun aşılanmış olmasıyla oluşan onlarla benzerlik bağıntısından dolayı onların üzerinde etkili olma gücüne sahip, maddi bir nesnedir.

Tin: Paracelsus'un tıbbında tin bütün doğal cisimlerde bulunan ve organizmaların belli başlı yaşamsal işlevlerinden sorumlu olan cisimsiz faillerdir. Telesio'ya göre bu terim insanın duyum organı ve her türlü bilişsel faaliyetlerinin organı anlamına gelir, dolayısıyla geleneksel olarak ruha özgü sayılan işlevleri kapsar. Campanella'ya göre beyinden çıkıp sinir kanalları yoluyla dış dünyayla temas ederek tutkuları ve bilgiyi üreten sıcak, hareketli bir nefestir. Hegel öznel tini (yani bireysel ruh veya zihin), nesnel tini (hukuk ve ahlak gibi tinin nesneleştirildiği tarihsel kurumlar) ve mutlak tini (mutlak tin de artan sıralamayla sanat, din ve felsefeye şeklinde ayrılır) birbirinden ayırır. Tin sadece mutlak tin haliyle kendini tam olarak gerçekleştirir. Fransız spiritüalizminde *esprit* (psikolojik ve metafiziksel çifte anlamıyla hem *spiritus* hem de *mens*) öncelikle cisimleşmiş tindir, beden ve bilinç sahibi bir insandır. Bilinç içsel analiz yoluyla kendisinin Tanrı'dan yayılan tinsel gerçekliğin merkezi ve bir parçası olduğunu anlar.

Tin Bilimleri: Dilthey insanı ve tinsel hayatı tarafından üretilen tarihsel ve kültürel oluşumları tanımayı amaçlayan bütün bilgileri bu başlık altında toplar; bu bilimler, dış gerçekliği tanımayı amaçlayan doğa bilimlerinden hem konu hem de yöntem açısından farklıdır. Sonradan farklı şekillerde ele alınıp geliştirilen bu sınıflandırma Alman tarihselciliği, Yeni İdealizm ve Yeni-Kantçılık alanlarında büyük rağbet görecektir.

Töz: Aristoteles başkasında var olan şeyden (ilinek) farklı olarak, kendinde var olan şeyi böyle tanımlar. Tözler hem bireysel şeyler olabilir (örneğin belirli bir birey, yani Sokrates) ve böyle oldukları takdirde "birincil tözler" olarak tanımlanırlar hem de bireysel öznelere yüklemlenen evrensel türler (örneğin "insan") olabilirler, bu durumda da "ikincil tözler" olarak tanımlanırlar.

Transandantal: Bu terim Kant'ın düşüncesinde ontolojik özellikler alanından (ortaçağ skolastisizmine özgü kullanımı) bilginin koşulları alanına geçer: zaten "transandantal" terimi sonuçta bütün mümkün deneyimlerin koşulu olan bütün *a priori* unsurlar için kullanılagelmiştir.

Tüketme: Geometri alanında Eukleides tarafından ortaya atılan, belirli bir düz geometrik şeklin alanını, gerçeğe giderek yaklaşan tahminler yoluyla belirlemeye dayalı yöntem.

Tümdengelim: Öncül olarak bilinen iki evrensel önermeden sonuç adı verilen üçüncü bir önermenin zorunlu olarak çıktığı akıl yürütme şekli. Tümdengelimde iki öncülün "orta" olarak bilinen ortak terimi büyük öncülde

öznedir, küçük öncülde de yüklem. Aristoteles'e göre farklı türlerden tümdengelimler söz konusudur.

Tümevarım: Tümevarım, tikel gerçeklerin analizinden onları düzenleyen genel yasalara kadar uzanan mantıksal bir yoldur, yeni olguları öngörmeye ve anlamaya imkân verir.

Türüm: Gregorius Nazianzenos'un Kutsal Ruhun Babadan kaynaklanışı için kullandığı terim; Oğul ise Baba tarafından yaratılmıştır.

Umut İlkesi: Bloch'a göre hem insanda hem de doğada var olan ve şimdiki zamanı geleceğe yönlendiren evrensel güç. Bu ilke, "henüz bilinç değil" ile "henüz gerçek değil"in varlığın ve düşüncenin temel boyutlarını teşkil ettiği, sahici gerçekliğin de gelecekten ibaret olduğu "henüz varlık değil" ontolojisini temel alır.

***Unum argumentum*:** Anselmus'un *Proslogion*'da sunduğu, sonradan "ontolojik kanıt" olarak bilinecek olan *unum argumentum* Tanrı'nın varlığının kanıtıdır, çünkü daha üstün olanı düşünülemeyen şey bütün mükemmellikleri kendinde barındırdığından, varlığın da mükemmelliğini içerir, dolayısıyla da zorunlu olarak vardır. Sonradan *a priori* olarak tanımlanacak olan bu kanıt, zihinsel varlığın beraberinde gerçek varlığı da getirdiğini varsayar.

Üç Ana İlke: Campanella'nın doğa felsefesine göre varlığın üç ana ilkesi bütün gerçekliklerde bulunur. Güç, Bilgelik ve Sevgi Tanrı'da mutlak ve saf halde, insanda ise onlara karşıt olan güçsüzlük, bilgisizlik ve nefret ilkeleriyle karışık halde vardır.

Üç Aşama Yasası: Comte'un pozitivizm ilkesine göre her alandaki ilerlemeler, insanın gerçekliği açıklamaya çalıştığı farklı yollar doğrultusunda üç aşamadan geçer; bu aşamalar sırasıyla teolojik veya dinî aşama (olayların açıklaması bir veya daha fazla doğaüstü etkene dayandırılır), metafizik aşama (doğaüstü etkenlerin yerini cansız güçler alır) ve son olarak da tamamen somut deneyime dayandırılan bilimsel veya pozitif aşamadır.

Üretim Güçleri: Marx çalışan bireyleri, üretim araçlarını ve hammaddeleri, bütün tarihsel çağlara özgü, üretimde uygulanan teknolojik-bilimsel bilgi bütününü bu kavram altında tanımlar.

Üretim İlişkileri: Sosyal üretim organizasyonu, yani bireylerin hem üretim sürecinde hem de toplum içerisinde birbirleriyle ilişki halinde olduğu şekiller. Bu ilişkiler dahilinde genel olarak üretim araçlarının mülkiyeti ve kullanımı düzenlenir ve hukuki ifadeler mülkiyet ilişkilerinden ibarettir.

Üst-insan: Nietzsche'ye göre *übermensch* ("üst-insan") güç istemesini cisimleştiren ve kendini bütün gerçekliğe, bütün gerçekliği de kendine benzeten, değerlerin yaratıcısı olarak kendini dayatan insandır.

Üstyapı: Bir toplumun doğrudan ekonomik olmayan, ama ekonomik yapıyla bağlantılı düzeyleri, yani hukuk, siyaset, ahlak, din ve onları destekleyen kurumlar.

Ütopya: Kelime anlamı "olmayan yer" (Yunanca *ou*, yani "olmayan" ile *topos*, yani "yer") veya var olmayan yerdir. Bu terim ilk olarak XV. yüzyıl sonuyla XVI. yüzyıl başı arasında Thomas More tarafından aynı adlı eserde, yurttaşlar arasında eşitliğin söz konusu olduğu ve özel mülkiyetin yasak olduğu ideal ve mükemmel bir cumhuriyet için kullanılmıştır.

Ütopyacı Sosyalizm: Karl Marx tarafından ortaya atılan bu terimle XIX. yüzyılda özellikle Fransa ve İngiltere'de yayılan ve endüstriyel uygarlığın burjuvaziyi ve özel mülkiyeti temel alan kapitalist sistemine karşı çıkan düşünce akımı kastedilir. Bu akımın en önemli temsilcileri olan Claude Henri de Saint-Simon, Charles Fourier ve Robert Owen, işbirliği idealine ve ekonomik kaynakların sosyalizasyonuna dayalı bir toplumun oluşumunu destekleyecek çeşitli çözümler öne sürerler. Marx'ın bilimsel olarak nitelediği ve kapitalist üretim ilişkilerini konu alan bilimsel bir teori olarak sunduğu sosyalizmden farklıdır.

Vazgeçiş: Eckhrat'ın düşüncesinde vazgeçiş ilkesi (*Abgescheidenheit*) insanın sahici doğasına yabancı olan her şeyde, hem bütün dünyevi, dış kaynaklı mallarından hem de ruhsal yetilerinden kurtulmasıyla, kendini iptal edip Tanrı'yla birleşmesini sağlayan çileci bir seyri tamamlamasıyla örtüşür.

Vesilecilik: XVII. yüzyılda Malebranche başta olmak üzere bazı Descartesçıların Descartesçı ruh-beden düalizmi ile Katolik teolojinin gereksinimlerini uzlaştırmak amacıyla geliştirdiği doktrin. Düalizm sürdürülür, hatta radikalleştirilir: bu iki töz arasında temas yoktur ve etkileşimde bulunamazlar; dünyanın ve işlemesine imkân veren yasaların ardındaki tek neden olan Tanrı, bedende belirli bir halin oluşması vesilesiyle ruhta da belirli bir duygunun oluşmasını temin eder.

***Weltanschauung*:** Kelime anlamı "dünyayla ilgili sezgi, görüş" olan bu Almanca terim Dilthey'e göre belirli bir kültürün veya tarihsel çağın bir bütün olarak gerçeklikle bağlantı kurma şekline, tinini ve dünya görüşünü ifade eden kavrama, dolayısıyla da zamansal boyutunun yanında metafiziksel evrensellik ihtiyacına işaret eder.

Yabancılaşma: Feuerbach'a göre insanın "mükemmellikler" olarak tanımlanan beşeri özellikler bütününü bir dış varlığa, bir tanrıya yansıttığı psikolojik bir mekanizmadır. İnsan kendi sonluluğunun ve kusurlarının tersine, tanrıya yansıttığı bu özellikleri sonsuz ve mükemmel olarak görür. Marx'a göre yabancılaşma, kapitalist toplumlarda işçilere özgü durumdur; işçiler üretimlerinin sonucu olan üründen ayrı kalır, o ürünler onlara değil, kapitalistlere aittir; işçiler aynı zamanda kendi faaliyetlerinden ayrı kalırlar, çünkü hiçbir kontrol sahibi olmayıp sadece icracı durumundadırlar.

Yanılabilirlik: Peirce tarafından icat edilen bu terimle araştırmalarının

her safhasında hata yapma ihtimalini göz önüne alan, dolayısıyla da kendi elde ettiği sonuçları tekrar gözden geçirip düzeltmeye daima hazır olan bilim insanlarının yaklaşımı kastedilir.

Yansımalı Yargı: *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nde tikelin verili olduğu ve uygun kavramların mevcut olmadığı bir durumda genel olan düşünülebilirmiş gibi düşünüldüğünde oluşan yargı "yansımalı" yargı olarak tanımlanır.

Yapı: Marksist kelime dağarcığında "yapı" ile toplumun ekonomik temeli, yani her tarihsel dönemde üretim güçlerinin bütünü ve üretim bağıntıları sistemi kastedilir.

Yapısalcılık: Bu terimle geçen yüzyıl ortalarında yaygın hale gelen ve dilbilimi, yapısal antropolojiyi, psikanalizi, sanatı, edebiyatı ve felsefeyi kapsayan bir düşünce akımı kastedilir. Yapısalcılığın merkezinde her biri diğerlerine bağlı ve diğerleriyle olan bağıntıları olmadan tanımlanamayacak unsurlardan oluşan bir bütün anlamında yapı kavramı yer alır.

Yapısöküm: Derrida'nın Heidegger'in *Destruktion* kavramının izinde benimsediği bu terimle, uzun geleneklerin atıl kıldığı kavramları gün yüzüne çıkarıp onlara sahici anlamlarını iade etme amacı taşıyan metafiziğin tarihinin yapısöküm süreci kastedilir. Yapısökümün amacı, basit bir değer ikamesinden fazlası olmaktır; birbirleri olmadan var olamayacak, dolayısıyla birbirlerine bağlı bütün kavramların ve değerlerin arasındaki bağıntılara ışık tutmayı amaçlar.

Yaşam Dünyası: Husserl'e göre bu terim sezgisel dolaysızlığın, öznelerarası ilişkilerin ve hareketler, eylemler, dürtüler ve alışkanlıklardan oluşan gündelik hayatın dünyası anlamına gelir.

Yermerkezli: Aristoteles'in ve Klaudios Ptolemaios'un sistemlerinde olduğu üzere, dünyanın evrenin merkezinde yer aldığını öngören astronomi sistemi.

Yönelimsellik: Bu terimi ortaçağ skolastiğinden devralan Brentano'ya göre yönelimsellik psişik fenomenlerin en önemli özelliğidir ve içkin bir nesneye yönelik olmak anlamına gelir (duyum, duyum nesnesine, temsil, temsil edilen şeye vs). Dolayısıyla psişik fenomenler yönelimsellikleri, yani göndermede bulundukları nesnenin bilince sunulma şekli doğrultusunda sınıflandırılabilirler. Husserl'in fenomenolojisine göre yönelimsellik, daima bir-şeyin-bilinci, yani farklı biçimler (algı, anı, hayal gücü) altındaki zihinsel bir şeyin (gerçek bir nesnenin değil) bilinci olan bilincin kendine özgü bir niteliğidir.

YZ (Yapay Zekâ): Yapay Zekâ teorileri, bilgisayar programları yoluyla, insanda gözlemlendiklerinde "akıllı" olarak nitelenecek bir dizi davranışın yeniden üretilmesini öngörür.

Zevk (Hedone): Epikurosçu doktrinde neyin iyi, neyin kötü olduğunu

belirlemek için gerekli olan temel kriter: zevk deneyimi iyidir, acı deneyimi kötüdür. Epikuros iki zevk türünü birbirinden ayırır: "Kinetik" olan insanı sürekli olarak ihtiyaçlarını karşılamaya iter, "katastematik" olan ise *epokhe*'den ve *ataraksia*'dan sonraki huzur hali anlamına gelir.

Zihin: Kant'ın düşüncesinde bu terim deneyimin verileri üzerinde çalışan ve onları aklın saf kavramları, yani kategoriler altında düzenleyen kabiliyet için kullanılır.

DİZİN

A
Abelardus, Petrus 290, 291
Adorno, Theodor W. 68, 69, 72, 73, 206, 227, 287
Agrippa, Marcus Vipsanius 310
Agrippa, Nettesheimlı 301
Alexandros, Aphrodisiaslı 294
Alexy, Robert 278
Alkibiades 265
Amaldi, Edoardo 116, 117
Ambrosius 303
Anaksagoras 307
Anaksimandros 194
Anselmus 288, 310, 316
Apel, Karl-Otto 210
Appel, Kenneth 130
Arendt, Hannah 10, 206, 220, 221, 222, 223, 274
Aristoteles 14, 15, 29, 39, 63, 64, 138, 143, 167, 183, 194, 230, 239, 285, 290, 291, 292, 294, 296, 301, 302, 303, 304, 310, 311, 315, 316, 318
Ashby, William Ross 151
Aspect, Alain 121
Athanasios 303
Augé, Marc 87
Augustinus 29, 192, 300, 303, 309, 314
Austin, John L. 32, 33
Avenarius, Richard 290, 295

B
Bachtin, Mihail 37, 72
Bacon, Francis 286, 296, 300, 314
Bagnoregio, Bonaventura da 314
Bain, Alexander 168
Balthasar, Hans Urs von 97
Banfi, Antonio 21, 71
Bardeche, Maurice 212
Barthes, Roland 34, 37, 71
Barth, Karl 94, 96, 97
Basaglia, Franco 258
Basileios 303
Baudrillard, Jean 72, 76, 77
Bauman, Zygmunt 226, 227
Baumgarten, Alexander Gottlieb 67
Bayer, Raymond 71
Bayle, Pierre 17, 18
Beauvoir, Simone de 91
Beckett, Samuel 69
Becquerel, Henri 112
Bellarmino, Roberto 244
Bell, John S. 121, 181
Benjamin, Walter 56, 72, 74, 75, 76, 77
Bentham, Jeremy 274, 285, 295
Benveniste, Emile 34, 36, 37
Bergson, Henri 69, 196
Berkeley, George 144, 244, 300
Bernard, Claude 104, 196
Birkhoff, George 130
Bloch, Ernst 316
Boas, George 27
Bobbio, Norberto 21, 255, 258, 259, 260, 261, 273, 276
Bodin, Jean 263, 299
Boethius 294, 303
Boétie, Etienne de la 296
Bohr, Niels 113, 114, 118, 119, 120, 121, 122
Boltanski, Luc 88
Boltzmann, Ludwig 104
Bonhoeffer, Dietrich 97
Bonomi, Andrea 174
Boole, George 304
Borges, Jorge Luis 13, 39
Bouillaud, Jean-Baptiste 168
Bourdieu, Pierre 85, 88
Brabantia, Sygerius de 305
Bragg, William Henry 112
Bragg, William Lawrence 112
Brandom, Robert 174

Brecht, Bertolt 69, 74, 269
Brémond, Claude 34
Brentano, Franz 61, 172, 173, 174, 309, 318
Breton, André 68
Broca, Paul 168
Brooks, Rodeny 158
Brouwer, Luitzen Egbertus Jan 125
Brown, Robert 114
Brucker, Jacob 18
Bruner, Jerome 165
Bruni, Leonardo 15
Bruno, Giordano 305, 310, 313
Bultmann, Rudolf 97
Burley, Walter 15

C
Campanella 310, 315, 316
Campbell, Donald 194
Cantor, Georg 127
Carnap, Rudolf 59, 105, 106, 107, 138
Cassirer, Ernst 20, 110, 311, 312
Castelnuovo, Guido 126, 128
Cavendish, Henry 117
Cayley, Arthur 126, 130
Chambers, Ephraim 286
Changeux, Jean-Pierre 200
Chardin, Pierre Teilhard de 97, 196
Chisholm, Roderick 174
Chomsky, Noam 131, 132, 160, 213, 247
Church, Alonzo 142
Churchland, Patricia 166, 177
Cicero 16, 54, 306
Clairvaux, Bernard de 78
Clausius, Rudolf 293
Cohen, Paul J. 124
Comte, August 161, 313, 316
Corti, Maria 37
Crane, Tim 174
Crick, Francis 198
Croce, Benedetto 19, 21, 71, 287
Curie, Irene 118
Curie, Marie 10, 113, 118
Curie, Pierre 112, 118
Cusanus, Nicolaus 291

D
Dante 23, 171
Davidson, Donald 175, 176
Dawkins, Richard 201
Dedekind, Richard 127
Demokritos 289
Dennett, Daniel 176, 177, 178, 181
Derrida, Jacques 70, 80, 244, 291, 318
Descartes, René 36, 81, 167, 176, 177, 183, 192, 248, 289, 299, 301, 306, 310
Deslandes, André-François 17, 18
Dessoir, Max 67, 68, 75
Dewey, John 68, 290
Dickson, Leonard E. 126
Diels, Hermann 19
Dilthey, Wilhelm 20, 69, 70, 72, 286, 315, 317
Diogenes Laertios 15
Dobzhannsky, Theodosius 201
Dretske, Fred 174
Dreyfus, Hubert 157, 158
Dufrenne, Michel 71
Duncker, Karl 164
Duns Scotus, John 138, 297
Durkheim, Émile 85, 86, 243
Dworkin, Ronald 208, 276, 278

E
Ebu Zeyd, Nasr Hamid 100, 101, 103
Eckert, J. Presper 154
Eco, Umberto 34, 35, 38, 39, 40, 56, 71, 81, 242
Eddington, Arthur 118
Edelman, Gerald 200
Eilenberg, Samuel 125
Einstein, Albert 26, 105, 107, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 148, 181, 183, 241, 308
Elias, Norbert 88
Eliot, T.S. 69
Empedokles 194
Engels, Friedrich 20
Enriques, Federico 126
Epiktetos 311
Epikuros 287, 289, 319
Eukleides 127, 145, 146, 308, 315

F
Faret, Nicolas 298
Febvre, Lucien 24
Fermat, Pierre de 126, 128, 130
Fermi, Enrico 116, 117, 118

Ferrajoli, Luigi 277
Ferraris, Maurizio 62, 244
Ferrier, David 168
Feuerbach 95, 314, 317
Feyerabend, Paul 107
Fichte, Johann Gottlieb 287, 288, 306
Ficino, Marsilio 315
Fiedler, Konrad 67, 68, 75
Finetti, Bruno de 128
Finnis, John 277
Fodor, Jerry 166, 171, 174
Follesdal, Dagfinn 174
Formaggio, Dino 71
Foucault, Michel 207
Fourier, Charles 295, 317
Fraenkel, Abraham A. 124, 147
Franklin, Benjamin 239
Frege, Gottlob 32, 104, 133, 149, 173, 299, 312
Freud, Sigmund 288, 291, 293, 299, 303, 307
Friedman, Milton 232, 233

G
Gadamer, Hans-Georg 57, 70, 100, 298
Galanter, Eugene 165
Galenos 29, 300
Galilei, Galileo 115, 179, 244, 304
Gandhi, M. 206, 207
Garfinkel, Harold 88, 89
Garin, Eugenio 21, 23
Gasset, Ortega y 56
Genette, Gerard 34, 37
Gentile, Giovanni 19, 21, 311
Gerhard, Ephraim 18
Gewirth, Alan 277
Giddens, Anthony 88
Gigerenzer, Gerd 233
Goffman, Erving 88, 89
Goodman, Russell 59, 233
Gould, Steven Jay 201
Gödel, Kurt 124, 137, 138, 139, 142, 146, 147, 148, 149
Gramsci, Antonio 258
Gregorius Magnus 303
Gregorius Nazianzenos 303, 316
Gregory, Tullio 24
Greimas, Algirdas 34
Grice, Paul 33
Grossmann, Marcel 116
Grotius, Hugo 301

H
Habermas, Jürgen 83, 208, 210, 278
Hacking, İan 107, 109
Haken, Wolfang 130
Hanson, Norwood R. 107
Hausdorff, Felix 125, 126
Hausman, Daniel 231
Hayek, Friedrich August von 225
Hebb, Donald Olding 164
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 18, 19, 95, 290, 291, 295, 296, 298, 299, 302, 306, 311, 315
Heidegger, Martin 28, 61, 70, 80, 82, 97, 206, 221, 292, 295, 298, 300, 303, 304, 307, 308, 318
Heisenberg, Werner 118
Helmholtz, Hermann von 104
Hempel, Carl 106
Hertz, Heinrich 104
Hieronymous, Aziz 54, 303
Hilbert, David 123, 125, 126, 128, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 149
Hitler 42, 106, 209, 219, 248
Hjelmslev, Louis 30, 31, 34
Hobbes, Thomas 219, 268, 301
Hobsbawm, Eric 255
Hopfield, John 157
Hornius, Georgius 18
Hoyle, Fred 121
Hull, Clark L. 164
Hume, David 23, 104, 300, 301, 306
Husserl, Edmund 61, 65, 71, 83, 172, 173, 288, 295, 307, 308, 310, 318
Hutchinson, Terence 230, 233

İ
İamblikhos 298
İbn Cabir 298
İbn Rüşd 295, 305
İmamichi, Tomonubu 211

J
Jacob, François 199
Jakobson, Roman 34, 36, 72

Jameson, Fredric 83, 84
Jaspers, Karl 208, 221
Jauss, Hans Robert 73, 75
Johnson-Laird, Philip 156, 165
Joliot, Frederic 118
Jonas, Hans 98, 99, 206, 208, 209, 211, 313
Jung, Carl Gustav 286, 303
Jünger, Ernst 217

K
Kafka, Franz 74
Kahneman, Daniel 233
Kan, Daniel 125
Kandinski, Vassilij 68, 69
Kant, Immanuel 18, 61, 62, 104, 105, 168, 232, 285, 286, 287, 296, 297, 301, 302, 304, 307, 312, 314, 315, 319
Kelsen, Hans 222, 223, 259
Kempe, Arthur B. 130
Khrysostomos, Johannes 303
Kierkegaard, Søren 95, 96, 288, 302
Klibanski, Raimond 24
Koffka, Kurt 288
Kohler, Wolfgang 288
Kolmogorov, Andrej Nikoloaevic 128
Koselleck, Reinhart 24
Koyré, Alexandre 25, 27, 181
Kraepelin, Emil 308
Kripke, Saul 64, 138
Kristeller, Paul Oskar 23, 24
Kristeva, Julia 37
Kuhne, Wilhelm Friedrich 293
Kuhn, Thomas 27, 105, 107, 108, 109, 181, 239
Küng, Guido 174
Küng, Hans 98
Kürschak, Joszef 126

L
Lakatos, İmre 105, 107, 231
Langlands, Robert 128
Langton, Christopher 158
Lashley, Karl 161
Latouche, Serge 226, 234
Laudan, Larry 25
Laue, Max von 112
Lavoisier, Antoine 239
Lebesgue, Henri 125
Le Corbusier 81
Lenat, Douglas 157
Leuchter, Fred 215
Levi-Civita, Tullio 116
Lévi-Strauss, Claude 242, 243
Lévy, Paul 125
Lewis, C.I. 59
Lewis, David 65
Lindsay, Peter 165
Locke, John 29, 299
Loos, Adolf 81, 82
Lorenz, Konrad 194, 200
Lotman, Jurij 38
Lovejoy, Arthur 20, 27
Lucretius 289, 308
Lukacs, György 72
Lukasiewicz, Jan 143
Lyell, Charles 239
Lyotard, Jean-François 78, 79, 80, 83, 226, 227, 309

M
Mach, Ernst 104, 180, 181, 290, 295
Machiavelli, Niccolò 290, 295, 296, 312
MacLane, Saunders 125
Maistre, Joseph de 270, 271
Majorana, Ettore 116
Marconi, Diego 160, 251
Marcus Aurelius 294
Marcuse, Herbert 72, 206, 224
Marcus, Ruth Barcan 64
Marty, Anton 172
Marx, Karl 20, 23, 95, 227, 275, 316, 317
Mauchly, John W. 154
Mauro, Tullio de 34
Mauss, Marcel 243
Maxwell, Clerk 150
Mayr, Ernst 194
McCarthy, John 154, 156
McCloskey, Deidre 232
McCulloch, Warren 150
Mc Dowell, John 174
McIntyre, Alasdair 174
Meinong, Alexius 61
Mendelsohn, Everett 211
Merleau-Ponty, Maurice 71, 245
Merton, Robert K. 27
Metz, Christian 34

Metz, Johann Baptist 98
Miller, George 160, 165
Mill, John Stuart 230, 231, 233, 289
Minsky, Marvin 154, 156, 177
Molière 298
Monod, Jacques 195, 199
Moore, Eliamkim H. 126
Moore, George Edward 32
More, Thomas 317
Morgan, Augustus de 130
Morgestern, Oskar 130
Morris, Charles 31, 71
Mukarovsky, Jan 72
Mulligan, Kevin 174
Mussolini, Benito 10, 42

N
Nagel, Thomas 170
Nardi, Bruno 23
Nash, John F. 130
Needham, Joseph 27
Neisser, Ulric 165
Neumann, John von 130, 154, 162
Newell, Allen 155, 160, 163, 164, 165, 166
Newton, Isaac 104, 107, 179, 239, 296
Nietzsche, Friedrich 80, 95, 292, 297, 306, 314, 316
Noether, Emmy 126
Norman, Donald 165
Nozick, Robert 225, 229

O
Olbrechts-Tyteca, Lucie 36, 37
Owen, Robert 317

P
Paci, Enzo 21
Pankhurst, Emmeline 313
Paracelsus 301, 310, 315
Pareyson, Luigi 70
Parsons, Talcott 86
Pascal, Blaise 186, 187, 263, 265, 293
Pauli, Wolfgang 113, 118, 121
Pavlov, İvan 161, 162, 289
Peano, Giuseppe 104, 126, 147
Peirce, Charles Sanders 29, 31, 34, 285, 297, 317
Pelagius 300, 309
Perelman, Chaim 36, 37
Perikles 265
Perrin, Jean-Baptiste 114
Pertwee, Boscoe 14
Philon, İskenderiyeli 303
Piaget, Jean 163
Picasso, Pablo 69
Piovani, Pietro 21
Pitts, Walter 150
Planck, Max 113, 114, 115, 241, 303
Plantinga, Alvin 64
Platon 15, 17, 184, 247, 248, 286, 289, 291, 299, 302, 306, 312
Plotinos 288, 298, 307, 310
Podolsky 119, 181
Poe, Edgar Allan 55
Poincaré, Jules-Henri 104, 125
Polo, Marco 44
Pontecorvo, Bruno 116, 117
Popkin, Richard 24
Popper, Karl 107, 108, 194, 211, 224, 225, 231
Porphyrios 294
Porta, Giacomo della 296
Post, Emil 149
Pound, Ezra 69
Pra, Mario Dal 21, 23
Pressac, Jean-Claude 215
Preti, Giulio 21
Pribram, Karl 165
Prieto, Luis 34
Proklos 298, 301
Propp, Vladimir 34
Proust, Marcel 74
Ptolemaios, Klaudios 109, 239, 318
Pylyshyn, Zenon 165
Pyrrhon 283

Q
Quine, Willard van Orman 57, 59, 62, 64, 173, 189, 191, 232, 286

R
Radbruch, Gustav 273
Rahner, Karl 98
Rasetti, Franco 116, 117
Rassinier, Paul 212
Rawls, John 225, 228, 275, 278

Regan, Tom 280
Rensselaer, Potter van 202
Ribet, Kenneth 128
Ricci-Curbastro, Gregorio 116
Rilke, Rainer Maria 69
Rochester, Nathaniel 154
Rodotà, Stefano 255, 259, 281
Rohe, Mies van der 81
Roosevelt, Franklin Delano 119
Rosen 119, 181
Rosenblatt, Frank 150
Rossi, Paolo 21, 24, 236
Rousseau, Jean-Jacques 225, 268, 280, 296
Röntgen, Wilhelm Conrad 112
Rumelhart, David 157
Russell, Bertrand 10, 21, 104, 123, 133, 147, 149, 155, 173, 292
Rutherford, Ernest 113
Ryle, Gilbert 176, 177

S
Saint-Simon, Claude Henri de 317
Samuel, Arthur 155
Sartre, Jean-Paul 92, 292
Saussure, Ferdinand de 29, 30, 34
Schank, Roger 156, 165
Schelling, Friedrich 292, 305, 306, 311
Schleiermacher, Friedrich 54
Schlick, Moritz 106, 110
Schmitt, Carl 219, 220, 222, 223, 224
Schmitt, Charles B. 24
Schopenhauer, Arthur 301, 314
Schönberg, Arnold 69
Scotus Eriugena 286
Searle, John 32, 33, 174, 175, 176, 181, 182
Segre, Cesare 37
Segrè, Emilio 116, 117
Sen, Amartya 226, 228, 234
Seneca 289, 301, 308, 309
Senior, Nassau William 233
Severi, Francesco 126
Seyyid Kutub 100
Shannon, Claude 154, 155
Shaw, Clifford 155, 160, 163, 164
Simmel, Georg 69, 85, 88
Simon, Herbert 155, 157, 160, 163, 164, 165, 233
Singer, Peter 279, 280
Skinner, Burrhius Fredric 160, 161, 162, 163, 289
Sklodowska, Maria 112
Smith, Adam 174, 226, 234
Smith, Vernon 233
Smolensky, Paul 157
Sokrates 58, 247, 248, 290, 291, 292, 293, 304, 310, 315
Soldner, Johann Georg von 117
Solon 267
Sophokles 263
Souriau, Étienne 71
Spinoza, Baruch 301, 305, 306
Spivak, Gayatri 93
Stanley, Thomas 17
Steiner, George 57
Steinitz, Ernst 126
Stoller, Robert 90
Strawson, Peter Frederick 63
Stumpf, Carl 172
Szilard, Leo 119
Szymborska, Wisława 14

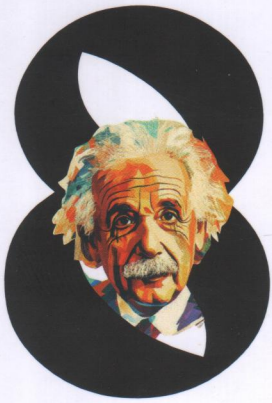
T
Talmon, Jacob 224
Taylor, Charles 229
Telesio, Bernardino 310, 315
Theophrastos 15
Thomas Aquinas 192, 288, 301, 303, 306
Thomson, Joseph John 112, 113
Thorndike, Edward 289
Tillich, Paul 97
Tinbergen, Niko 200
Tissot, Claude 19
Todorov, Tzvetan 34
Tolman, Richard Chase 164
Troeltsch, Ernst 95, 96
Turing, Alan Mathison 142, 152, 153, 154
Tversky, Amos 233

V
Valéry, Paul 75, 246
Valletta, Giuseppe 18
Varzi, Achille 66, 249
Vattimo, Gianni 70
Venturi, Robert 73, 81, 82
Villard, Paul 113
Voss, Johannes Gerhard 18

W
Warhol, Andy 84
Watson, James 198
Watson, John Broadus 10, 160, 161
Watt, James 150
Weber, Max 85, 270, 290, 299
Weierstrass, Karl 127
Wernicke, Carl 169
Wertheimer, Max 164, 288
Whitehead, Alfred N. 10, 147, 155
Wiener, Norbert 150
Wiesel, Elie 98, 214
Wilamovitz, Ulrich von 19
Wiles, Andrew 128
Wilson, Deirdre 33
Wilson, Edward 200
Winograd, Terry 165
Wise, Steven 105, 280
Wittgenstein, Ludwig 14, 32, 33, 70, 173, 177
Worringer, Wilhelm 69
Wundt, Wilhelm 168

X
Xenophones 265

Z
Zadeh, Lotfi A. 144
Zagrebelsky, Gustavo 263, 271, 283
Zeller, Eduard 19
Zermelo, Ernst 124, 125, 128, 147
Zuse, Konrad 154

Bilim tarihi, XX. yüzyılın başlarından itibaren felsefe, sosyoloji ve tarih araştırmalarının farklı bakış açılarıyla şekillenmiştir.

Bu kapsamda, söz konusu disiplinin kriterleri kadar bilimin ve tarihinin sosyal ve siyasi sonuçları da hararetli tartışmalara konu olmuştur. Bilim tarihi ayrıca, genelde bilimin ne olması gerektiği konusunda "güçlü" tezlerin sınanabileceği ayrıcalıklı bir alan olarak da algılanır. Büyük Fransız tarihçi Alexandre Koyré ise bilim tarihinin, matematiksel türden büyük kavramsal tablolar üzerindeki çalışmaların tarihi olduğunu öne sürer.

XX. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte bir yanda bilimsel çevrelerin temsilcileri ve Yeni Pozitivizmin etkisi altındaki filozoflar, diğer yanda postmodernizmin ve Heidegger sonrası çağdaş bilim ve teknoloji eleştirmenleri arasındaki fikir ayrılıkları metodolojik yaklaşımların sayısını giderek arttırır.

Günümüzde tartışma konusu olan epistemolojik önerilerin çokluğu ise bilimsel teorilerin inşa ve aktarım sürecinin bir parçası olan mantıksal ve dilsel mekanizmaların, psikolojik ve sosyal boyutların dikkatli bir tarifini sunmanın ne kadar zor olduğunu göstermektedir.

2024-2025
THG
0392860
YDO

ALFA
alfakitap
alfakitap
alfakitap
www.alfakitap.com
9 786253 891541
FELSFE